

ROK 2017

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO

REDAKCJA:
Dariusz Kopciowski
Anna Frąckiewicz
Barbara Stolarz

WYDAWCA:
Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie

FOTOGRAFIA NA OKŁADCE:
Rzeźba z pomnika nagrobnego rodziny Wernickich
na cmentarzu parafialnym w Nałęczowie, fot. K. Tur-Marciszek

ISSN 1642-7130

DRUK I OPRAWA:
Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej „Gaudium”
20-075 Lublin, ul. Ogrodowa 12
tel. 81 442 19 19, faks 81 442 19 16
e-mail: drukarnia@gaudium.pl
www.gaudium.pl

SPIS TREŚCI

Od redakcji	5
-----------------------	---

I. Przegląd prac konserwatorskich w województwie lubelskim w roku 2016

Ewa Banasiewicz-Szykuła, Iwona Gołub, Wiesław Koman, Grzegorz Mączka, Paweł Zieniuk, <i>Sprawozdanie z działalności w zakresie ochrony zabytków archeologicznych w 2016 roku.</i>	7
Dorota Dziega, Beata Lechocka, Barbara Stolarz, Grażyna Żurawicka, <i>Prace konserwatorskie prowadzone przy zabytkach ruchomych w 2016 roku.</i>	62
Kinga Doraczyńska-Dziuba, Maria Fornal, Monika Kurczewicz, Lech Kuśmierz, Joanna Matys, Iga Pałka, Monika Pędzińska, Elżbieta Podkościelny, Aneta Semeniuk, Klaudia Zarzycka- Goliszek, Grażyna Żurawicka, <i>Prace konserwatorskie i remontowe przy zabytkowych obiektach i zespołach architektonicznych w 2016 roku</i>	102
Barbara Hołownia-Barczyńska, Anna Kubasik, Urszula Nowakowska, Michał Wilk, <i>Prace konserwatorskie na terenach zabytkowych założeń ogrodowych i cmentarzy w 2016 roku</i>	130
Anna Frąckiewicz, <i>Sprawozdanie Wydziału Rejestru Zabytków i Dokumentacji Zabytków WUOZ w Lublinie z działalności w 2016 roku</i>	141

II. Studia i materiały

Dariusz Kopciowski, Jan Maraśkiewicz, Stanisława Rudnik, <i>Laur Konserwatorski 2017.</i>	145
Dariusz Kopciowski, <i>Archikatedra Lubelska – prace konserwatorskie, historia i teraźniejszość</i>	157
Dariusz Kopciowski, <i>Przemiany mieszczańskich kamienic Lublina, na przełomie średniowiecza i renesansu – wybrane przykłady.</i>	167
Stanisława Rudnik, <i>Dawne i obecne wyposażenie kościoła pw. Przemienienia Pańskiego w Borowicy.</i>	175
Barbara Stolarz, <i>Nagrobek Stanisława Zbąskiego w kościele parafialnym pw. Narodzenia NMP w Kurowie – przyczynek do atrybucji.</i>	186
Marzena Galecka, Andrzej Kasiborski, <i>Dwa nieznanne, zrealizowane w województwie lubelskim projekty Bobdana Lacherta</i>	195
Renata Sarzyńska-Janczak, <i>Lubelska realizacja ulenowska: wieża ciśnień przy Alejach Racławickich 42</i>	203

Monika Kurczewicz, <i>Zespół budynków dawnej komendantury hitlerowskiego obozu zagłady w Bełżcu w świetle badań architektonicznych</i>	218
Iwona Gołub, <i>Nieistniejące cerkwie na terenie Chełma i okolic w świetle badań archeologicznych</i>	228
Renata Sarzyńska-Janczak, <i>Zespół z tzw. Wieżą arianą. Komunikat w sprawie potrzeby badań zabytkowego założenia w Wojciechowie</i>	237
Grzegorz Mączka, <i>Nieznane grodziska, gródki i fortalicja – suplement do Atlasu Zabytków Archeologicznych Lubelszczyzny</i>	245
Wiesław Koman, <i>Nielegalne poszukiwania zabytków – zatrzymanie i ukaranie sprawców</i>	258
Katarzyna Tur-Marciszek, <i>Zabytki ruchome objęte ochroną konserwatorską poprzez wpis do wojewódzkiego rejestru zabytków „B” w 2016 roku</i>	264
Anna Frąckiewicz, <i>Zabytki nieruchome objęte ochroną konserwatorską poprzez wpis do wojewódzkiego rejestru zabytków „A” w 2016 roku</i>	281

III. Realizacje

Barbara Stolarz, <i>Korpus nawowy i rekonstrukcja gotyckiego szczytu fasady kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Kraśniku</i>	293
Barbara Stolarz, <i>Prace konserwatorskie i badawcze w obrębie prezbiterium kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kraśniku</i>	313
Katarzyna Tur-Marciszek, <i>Prace konserwatorskie przy zabytkach ruchomych z kościoła św. Józefa (Karmelitów Bosych) w Lublinie w okresie 1996-2016</i>	322
Beata Lechocka, <i>Prace konserwatorskie przy obrazie „Nawrócenie Św. Pawła” autorstwa Mikołaja Montiego z kościoła rzymskokatolickiego pw. Nawiedzenia NMP i św. Łukasza w Surhowie</i>	337
Paweł Wira, <i>Konserwacja obrazu „Św. Franciszek Ksawery nawracający władców pogańskich” z kościoła w Krasnymstawie</i>	343
Grażyna Żurawicka, <i>Kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Uchaniach – prace konserwatorskie i zagadnienia ekspozycji</i>	348

IV. Kronika

Dariusz Kopciowski, Jan Maraśkiewicz, Stanisława Rudnik, Grażyna Żurawicka – <i>Kalendarium ważniejszych wydarzeń z udziałem urzędu konserwatorskiego – rok 2016</i>	359
--	-----

OD REDAKCJI

Szanowni Czytelnicy,

oddajemy w Państwa ręce dziewiętnasty tom Wiadomości Konserwatorskich Województwa Lubelskiego, z nadzieją na zainteresowanie aktualnościami z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Obchody 700-lecia uzyskania przez Lublin praw miejskich przyniosły w bieżącym roku szereg wydarzeń o charakterze naukowym i kulturalnym, których wspólnym celem było zainteresowanie społeczności bogactwem kulturowym miasta. Konkluzją wielu prezentacji i dyskusji poświęconych dawnej architekturze i sztuce Lublina było przekonanie, iż Lublin jest miastem o głębokim potencjale badawczym. Specyficznym poligonem naukowym są zabytki, badane w fazach przedinwestycyjnych, a także w trakcie realizacji prac remontowych i konserwatorskich. Uczestniczący w tych procesach pracownicy Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, są świadkami niekiedy niezwykle interesujących odkryć, wzbogacających wiedzę specjalistyczną. Realizacja prac konserwatorskich we wnętrzach Gmachu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (obecnie siedziba Sądu Okręgowego) w Lublinie wiązała się z odkryciem nieznanych dotąd warstw malarskich w reprezentacyjnych pomieszczeniach gmachu. Efekty prac, w wyniku których przywrócono pierwotną estetykę dekoracji, nagrodzone zostały „Laurem Konserwatorskim 2017”. W trakcie intensywnych procesów remontowo-konserwatorskich w bazylice oo dominikanów przy ulicy Złotej, odsłonięto m.in. renesansową kamieniarkę w podłuczcu jednej z kaplic, gotycki łuk w ścianie nawy głównej, a ostatnio także fragment malarskiego przedstawienia Matki Bożej – na warstwie gotyckiej wyprawy tynkowej za jednym z ołtarzy w nawie głównej, zdemontowanym do konserwacji. Z przekonaniem można twierdzić, że Lublin wciąż odkrywa nowe tajemnice.

Właściwa dokumentacja, interpretacja i wykorzystanie wyników odkryć możliwa jest nie tylko dzięki prowadzeniu procesu konserwacji zgodnie z literą prawa, oraz w sposób odpowiadający specjalistycznym standartom, lecz także – a może w szczególności – dzięki wrażliwości i zaangażowaniu właścicieli, opiekunów zabytków.

Wzorem lat ubiegłych, w pierwszej części „Wiadomości” znajdują się sprawozdania z prac wykonanych w 2016 roku przy zabytkach archeologicznych, nieruchomych (z wyodrębnieniem zabytkowej zieleni) i ruchomych oraz działań z zakresu prowadzenia wojewódzkiego rejestru zabytków i dokumentacji. Części druga i trzecia zawierają artykuły poświęcone w większości poszczególnym zabytkom: od XV-wiecznego kościoła kanoników regularnych w Kraśniku, poprzez renesansowy nagrobek w kościele w Kurowie, barokową Archikatedrę, modernistyczne prace Bohdana Lacherta, lubelskie obiekty infrastruktury technicznej z okresu 20-lecia międzywojennego, aż po zabudowania dawnej komendantury niemieckiego hitlerowskiego obozu zagłady w Bełżcu, poddane badaniom archiwalnym i architektonicznym. Tak szerokie spektrum rodzajów i kategorii zabytków oraz właściwej dla nich problematyki obejmują działania w za-

kresie ochrony kulturowego dziedzictwa, realizowane przez służbę konserwatorską. „Przyziemne” aspekty ochrony przybliży Państwu artykuł (niemal reportaż!) poświęcony nielegalnym poszukiwaniom zabytków archeologicznych.

I. Przegląd prac konserwatorskich w województwie lubelskim w roku 2016

Ewa Banasiewicz-Szykuła, Iwona Gołub, Wiesław Koman, Grzegorz Mączka,
Paweł Zieniuk

SPRAWOZDANIE Z DZIAŁALNOŚCI W ZAKRESIE OCHRONY ZABYTEKÓW ARCHEOLOGICZNYCH W 2016 ROKU

W 2016 roku prowadzono na terenie województwa lubelskiego badania archeologiczne, nieinwazyjne – geofizyczne i poszukiwania, objęte 218 wydanymi pozwoleniami Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (w WUOZ w Lublinie wydano 122 pozwolenia, w Delegaturze w Białej Podlaskiej – 13, w Delegaturze w Chełmie – 53, w Delegaturze w Zamościu – 30). Najliczniejszą formą badań objętą pozwoleniami LWKZ były nadzory archeologiczne (164), które towarzyszyły pracom ziemnym przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków, w układach urbanistycznych miast oraz na stanowiskach archeologicznych objętych ochroną ewidencyjną. Nadzory archeologiczne realizowano przy pracach ziemnych związanych z różnorodnymi inwestycjami w obszarach zabytkowych układów urbanistycznych: Lublina, Chełma, Białej Podlaskiej, Zamościa, Krasnegostawu, Kraśnika, Hrubieszowa, Szczepieszyna, Tomaszowa Lubelskiego, Włodawy, Wojsławic, Łęcznej, Łukowa, Łaszczowa, Lubartowa, Końskowoli, Czemiernik, Urzędowa. Także w zespołach kościelnych, cerkiewnych i klasztornych w Białej Podlaskiej, Lublinie, Terespolu, Małowej Górze, Krzyczewie, Bończy, Kleszowie, Kurowie, Kazimierzu D., Piotrowinie, w zespołach dworskich i pałacowo-parkowych w Radzynie Podlaskim, Krasnem, Rejowcu, Łaszczowie, Jastkowie i Dęblinie. W granicach stanowisk archeologicznych pozostających pod ochroną konserwatorską, nadzorowano prace ziemne wykonywane w związku z inwestycjami budowlanymi jak realizacje drogowe, różnego rodzaju liniowe i kubaturowe. Nadzory archeologiczne często skutkowały wykonaniem eksploracji ratowniczej obiektów archeologicznych i wykonaniem ich pełnej dokumentacji. Od kilku już sezonów obserwujemy powiększającą się liczbę wykonanych badań nieinwazyjnych nieistniejących obiektów architektonicznych, stanowisk archeologicznych i całych kompleksów osadniczych metodami geofizycznymi i towarzyszącą im weryfikację powierzchniową osadzoną w systemie AZP. Szczególne znaczenie mają tego typu badania kompleksowe przeprowadzone w Kotlinie Chodelskiej przez Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie nazwane „*Niedestruktywne rozpoznanie i dokumentacja dziedzictwa archeologicznego Kotliny Chodelskiej*”. Badania rozpoczęto w 2013 roku od wykonania rozpoznania Kotliny Chodelskiej z wykorzystaniem technologii lotniczego skaningu laserowego LIDAR. W 2016 roku kontynuowano prace terenowe i dokumentacyjne na obszarze 170 km kw. (tj. trzech pełnych obszarów AZP i części ośmiu obszarów – zgodnie z siatką w archiwum konserwatorskim w Lublinie). W ich wyniku zweryfikowano 264 stanowisk znanych z badań dawnych i odkryto 10 nowych

stanowisk, wszystkie zadokumentowano lotniczo. Dla grodzisk, cmentarzysk, osad przygrodzowych wykonano ortofotomapę, sondażowe badania na grodzisku w Kłodnicy. Na wszystkich stanowiskach wykonano planografię ruchomych zabytków archeologicznych lokalizowanych za pomocą GPS, co pozwoliło na przeprowadzenie korekty ich zasięgów. Warto wspomnieć o sukcesie zadania – odnalezieniu w terenie dwóch stanowisk – cmentarzyska ciałopalnego kultury trzcinieckiej w Trzcińcu znanego z badań ks. A. Chotyńskiego z 1907 r. oraz potwierdzenie miejsca odkrycia skarbu w Dratowie, jednego z najcenniejszych depozytów epoki brązu na ziemiach polskich. W ramach prac Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego przeprowadzono weryfikację powierzchniową na obszarze gminy Janowiec. Kompleksowe badania nieinwazyjne i weryfikacyjne w tym także wykopaliskowe wykonano także na Zamojszczyźnie w rejonie Skarpy Dobużańskiej, w dolinie rzek Sieniochy i Łabuńki oraz w okolicach Ułowa.

W 2016 roku prowadzono prace badawcze w ramach kilku wieloletnich programów realizowanych przez zespoły badaczy z różnych ośrodków naukowych. Kontynuowano archeologiczne badania wykopaliskowe w związku z realizacją projektu „Północna część książęcego zespołu rezydencjonalnego na Górze Katedralnej w Chełmie”, który objął północną część plateau Wysokiej Góry. Na obecnym etapie badań odkrycia zinterpretowano jako pozostałości małej kaplicy lub rezydencji mieszkalno-obronnej, zniszczonej przez pożar, której poszczególne elementy zostały dokładnie rozplanowane. Pozyskano liczne cenne zabytki ruchome, w tym fragmenty ikonki ze steatytu, dwa pierścienie i obrączkę ze złota, grzywnę typu kijowskiego ze srebra, stopione szkło, ceramikę naczyniową. Natomiast zakończono realizację terenową grantu badań zespołu grodzowego w Czerminie ukończeniem rozpoznania grobu zbiorowego w wale obronnym grodziska, w którym odkryto skarb srebrnych zausznic i topór żelazny. Kolejny sezon prowadzono także programowe badania archeologiczne na terenie hitlerowskiego obozu zgłady w Sobiborze, będą one pomocne w opracowaniu koncepcji upamiętnienia miejsca kaźni. Kontynuowano prace interdyscyplinarne w obrębie wielokulturowego zespołu stanowisk archeologicznych w okolicach Ułowa na Rostoczu Środkowym. Wszystkie działania związane były z realizacją projektu „Rostocze – starożytna *terra incognita*? (Mikroregion osadniczy w rejonie Ułowa na Rostoczu Środkowym w pradziejach i jego tło. Studium interdyscyplinarne), finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki. Badaniami ratowniczymi objęto w 2016 roku poza cmentarzyskiem ciałopalnym i szkieletowym z okresu rzymskiego, osady pradziejowe oraz zniszczone kurhany kultury ceramiki sznurowej, w których odkryto jamy grobowe z resztkami szkieletów, gliniane naczynia (pucharki, amfory), krzemienne siekierki, grociki, dłuta i kamienne toporki, które stanowiły wyposażenie grobowe. Dwunasty sezon prowadzono z ramienia Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie badania cmentarzyska kultury wielbarskiej z okresu rzymskiego i osady kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza w Swaryczowie, gdzie odkryto kolejne groby ciałopalne oraz liczne ozdoby w warstwie ciałopalenia. Z kolei duże przedinwazyjne ratownicze badania prowadzono od kwietnia do grudnia 2016 roku w związku z rewitalizacją Placu Litewskiego w Lublinie. W centralnej części placu odsłonięto relikty XIX-wiecznego soboru prawosławnego, w części zachodniej przebadano liczący ok. 200 pochówków cmentarz bonifratski funkcjonujący od XVII do początków XIX wieku. Zadokumentowano przebieg fosy związanej z fortyfikacjami obronnymi miasta, natrafiono także na drewniany budynek datowany na XV-XVI wiek oraz murowaną zabudowę z okresu staropolskiego. Prace ziemne odsłoniły także nieznane bunkry z okresu II woj-

ny światowej. Szerokopłaszczyznowe badania wykopaliskowe poprzedzające budowę dróg pozwoliły na przebadanie kilku stanowisk archeologicznych. W związku z budową drogi ekspresowej S17 Garwolin – Kurów, Odcinek 5: dojazd do przeprawy mostowej na rzece Wiśle w m. Puławy przebadano obozowisko z okresu mezolitu i osadę kultury trzcinieckiej w Pulkach. W Puławach – Las IUNG rozpoznano obozowisko mezolityczne (odkryto ponad tysiąc zabytków krzemiennych), osadę i dwa kurhany kultury trzcinieckiej, na stanowiskach w Puławach – Zakłady Azotowe obok reliktów osad trzcinieckiej i przeworskiej z okresu wpływów rzymskich odkryto jamowy grób kultury trzcinieckiej. Metodycznemu rozpoznaniu archeologicznemu poddano także 24 miejsca nazwane stanowiskami militarnymi z okresu I i II wojny światowej, co w istotny sposób wzbogaciło wiedzę historyczną na temat prowadzonych kampanii wojennych. W Kraśniczynie przeprowadzono badania na cmentarzu z I i II wojny światowej, gdyż zaistniała kolizja tego obiektu z drogą wojewódzką Małochwiej Dyż – Wojsławice – Teratyn, oraz na stanowiskach archeologicznych w Surhowie.

Planowanym działaniem w zakresie ochrony zabytków w 2016 roku było przygotowanie z urzędu przez Wydział Inspekcji Archeologicznej WUOZ w Lublinie czterech decyzji administracyjnych wpisu do rejestru zabytków archeologicznych województwa lubelskiego: grodziska wczesnośredniowiecznego w m. Śniatycze gm. Komarów-Osada – C/168, cmentarzyska kurhanowego liczącego 7 kopców w m. Widniówka (d. Białka) gm. Krasnystaw – C/166, cmentarzyska kurhanowego liczącego 4 kopce w m. Widniówka (d. Białka) gm. Krasnystaw – C/167 oraz wałów wczesnośredniowiecznego grodziska znanego w m. Horodyszcze zlokalizowanych w m. Łyniew gm. Wisznice – C/23, które dotychczas pozostawały poza ochroną konserwatorską. Prowadzono także prace związane z weryfikacją decyzji administracyjnych wpisu do rejestru zabytków C grodziska w m. Horodyszcze gm. Czemierniki, decyzję uzupełniono o nowe ustalenia oraz opatrzono w załączniki graficzne. W ramach prac związanych z prowadzeniem wojewódzkiej ewidencji stanowisk archeologicznych wykonano 7 kart dla stanowisk nowo odkrytych i zweryfikowanych. Kontynuowano prace związane z digitalizacją dokumentacji kart stanowisk archeologicznych – uzupełniono bazę danych w standardzie GIS o 651 stanowisk na 12 obszarach AZP na terenie powiatu opolskiego i ryckiego. Wykonano geodezyjną dokumentację pomiarową dla cmentarzysk kurhanowych w m. Maszów Górny gm. Rudnik (67 kurhanów), Podzamcze gm. Mełgiew (41 kurhanów), grodziska wczesnośredniowiecznego w Śniatyczach gm. Komarów-Osada oraz fortalicjum w Krynicach. Poniżej przedstawiamy, zgodnie przyjętą w poprzednich tomach Wiadomości Konserwatorskich zasadą, wykaz w podrozdziałach badań nieinwazyjnych – powierzchniowych i poszukiwań, badań wykopaliskowych ratowniczych, przedinwestycyjnych wraz z krótkim omówieniem wyników oraz badań w formie nadzorów.

I. POSZUKIWANIA I BADANIA NIEINWAZYJNE

BIAŁA PODLASKA, gm. loco, pow. bialski dz. nr geod. 2005/54, teren byłego lotniska wojskowego

Badania archeologiczne powierzchniowe z elementem sondażu na terenie byłego lotniska wojskowego w Białej Podlaskiej kościoła, w trakcie prowadzonych poszukiwań natrafiono na miejsce zdeponowania elementów działka lotniczego z samolotu Lim-2, które wydobyto i przekazano do muzeum do konserwacji.

Dokumentacja: kierownik badań mgr Mieczysław Bienia – sprawozdanie w opracowaniu

BUBEL GRANNA, gm. Janów Podlaski, pow. bialski
dz. nr geod. 292 i 293

Na terenie działek poddanym przeszukaniu za pomocą wykrywaczy metali natrafiono na elementy metalowe ozdób i okuć, monety z okresu nowożytnego (grosz Jana Zygmunta Hohenzollerna, krajcar), element brązowej bransolety, medalik, guziki wojskowe, elementy amunicji w tym kule muszkietowe, nabijki, fragmenty plomb ołowianych. Znaleźiska poddano konserwacji.

Dokumentacja: kierownik badań mgr Bogdan Wetoszka – sprawozdanie w opracowaniu

CHODEL, gm. loco, pow. opolski
ul. Polna, rejon dawnego cmentarza żydowskiego

Celem badań było ustalenie, czy projektowane przyszkolne boisko piłkarskie będzie kolizyjne względem dawnego cmentarza żydowskiego, którego granice dotychczas nie zostały precyzyjnie określone. Geofizyczne badania magnetyczne ujawniły szereg anomalii. Częściowo były one wynikiem występowania pozostałości pochodzących z dawnego kirkutu, zdewastowanego przez Niemców w czasie II wojny światowej. Wystąpiły też obiekty, które mogą być interpretowane, jako pozostałości budynków (ohel, dom pogrzebowy, grobowce?). Na podstawie badań ustalono, że kirkut zajmował zarówno wschodnią część działki nr 2153 oraz prawie całą przylegającą do niej od wschodu drogę. Przeprowadzone badania magnetyczne pozwoliły ograniczyć zakres archeologicznych badań wykopaliskowych do 3 wykopów sondażowych. W wykopie nr 1 zaobserwowano zarys wkopu grobowego oraz fragmenty szkieletu naruszonego wcześniejszymi robotami ziemnymi. Stropy jam grobowych odsłonięto również w wykopie nr 2 i 3. Ustalono też, że wschodni mur ogrodzeniowy kirkutu biegł najprawdopodobniej wschodnim skrajem drogi. Zestawiając wyniki badań magnetycznych i archeologicznych na działce, na której zamierzano zlokalizować boisko, autor badań wskazał na potrzebę zaniechania dalszych działań inwestycyjnych na analizowanym obszarze.

Dokumentacja: Edmund Mitrus, Marcin Piotrowski, *Dokumentacja z geofizycznych badań magnetycznych oraz sondażowych badań archeologicznych wykonanych na działce nr 2153 przy ul. Polnej w Chodlu, gm. Opole Lubelskie*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Urzędu Gminy Chodel

CZĘSTOBOROWICE, gm. Rybczewice, pow. świdnicki

Poszukiwania z użyciem detektora metali wykonano podczas realizacji programu telewizyjnego „*Było, nie minęło*”. Celem poszukiwań było potwierdzenie miejsca potyczki, jaka się rozegrała na terenie miejscowości w lipcu 1863 r. Obok serii przedmiotów współczesnych udało się odnaleźć przedmioty, które można łączyć z bitwą z okresu powstania styczniowego (pociski, kula kartaczna, sprzączki, okucia karabinu). Podczas poszukiwań pozyskano ponadto artefakty znalezione podczas prac polowych, które można łączyć z powstaniem styczniowym (forma do odlewania pocisków, pika kozacka).

Dokumentacja: Łukasz Wszyński, *Częstoborowice, działka nr. 2685. Sprawozdanie z badań poszukiwawczych*, Tomaszów Lubelski 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków TVP Lublin.

**JANOWIEC, BRZEŚCE, JANOWICE, OBLASY, gm. Janowiec, pow. puławski
obszary AZP nr: 76-74, 76-75, 77-74**

Badania powierzchniowe miały na celu zweryfikowanie zaewidencjonowanych stanowisk oraz pozyskani informacji o nowych, nieznanych stanowiskach. W grupie przebadanych 26 stanowisk zarejestrowano 10 nowych. W trakcie zwiadu na gruntach m. Brzeście odkryto kopiec, domniemany kurhan.

Dokumentacja: M. Rudnicki, Grzegorz Kuś, *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych w dniach 18.04. – 30.11.2016 r. na obszarach AZP 76-74, 76-75, 77-74 w granicy gm. Janowiec, pow. puławski, woj. lubelskie*, Warszawa 2017, mps w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

**KOTLINA CHODELKI, pow. opolski
obszar AZP 78-75, 78-76**

W trakcie badań powierzchniowych łącznie przebadano 290 stanowisk archeologicznych, z czego 167 uzyskało weryfikację negatywną. Jest to w głównej mierze spowodowane niedostępnością terenu. Znaczna część obszarów zalesionych nie była dostępna do obserwacji. Zmienił się również model gospodarki. Widoczny jest proces zarzucania uprawy zbóż na rzecz sadów, które obecnie zajmują ok. 70% wszystkich upraw w regionie. Prawie wszystkie stanowiska zweryfikowane negatywnie w trakcie poprzednich badań zostały określone, jako ślady osadnictwa, z czego najczęściej były to znaleziska pojedynczych skorup naczyń glinianych lub krzemieni, bliżej nieokreślonych. Odkryto 10 nowych, nieznanych wcześniej stanowisk archeologicznych, w tym 2 wczesnośredniowieczne osady związane z grodem w Chodliku, osadę kultury łużyckiej w Trzcińcu, stan. 134. Łącznie odkryto blisko 2 500 fragmentów naczyń glinianych, w tym 1 900 wczesnośredniowiecznych z VIII-XI w., 320 z okresu epoki brązu.

Dokumentacja: Łukasz Miechowicz, *Niedestruktywne rozpoznanie i dokumentacja dziedzictwa archeologicznego Kotliny Chodelskiej*, Warszawa 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie; Robert Ryndziejewicz, *Wyniki nieinwazyjnych badań geofizycznych wybranych stanowisk w Kotlinie Chodelskiej*, Warszawa 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków PAN w Warszawie

**ŁĘCZNA, gm. loco, pow. łęczyński
ulice: 11 Listopada, Bożnicza, Północna, Spółdzielcza, Nowokościelna,
Partyzancka**

Nieinwazyjne badania metodą geofizyczną przeprowadzone w środkowej części miasta wykazały szereg anomalii pod powierzchnią gruntu i na znaczniejszych głębokościach. Wskazano prawdopodobne miejsca istnienia starszych murów, sklepień i nawierzchni.

Dokumentacja: Krzysztof Janus, *Obiekt: Ulice 11 Listopada, Bożnicza, Północna, Spółdzielcza, Nowokościelna, Partyzancka, dz. nr 1898, 1886 oraz 174/33 w Łęcznej, adres: Łęczna, przedmiot opracowania: Ekspertyza geofizyczna ulic 11 Listopada, Bażniczej, Północnej, Spółdzielczej, Nowokościelnej, Partyzanckiej, dz. nr 1898, 1886 oraz 174/33 w mieście Łęczna polegająca na opracowaniu wyników skanów georadarowych oraz sformułowaniu wniosków i zaleceń konserwatorskich*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Politechniki Lubelskiej

Rynek I i II, ulica Bożnicza, Lubelska, Podzamcze

Wykonano prospekcję georadarową obszaru położonego w centralnej części miast, a na obszarze pomiędzy Rynkiem I i II w rejonie ulic: Bożniczej i Lubelskiej oraz południowo-zachodniej partii skarpy Podzamcza. W obszarze staromiejskim rejestrowano strop podłoża geologicznego oraz zaburzenia, których genezę można wyjaśnić w oparciu o analizę kartograficzną.

Dokumentacja: Rafał Niedźwiadek, *Interpretacja wyników badań nieinwazyjnych w Łęcznej – rejon na wschód od Rynku II oraz południowo-zachodniej części Podzamcza*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Gmina Łęczna

MIKULIN, gm. Tyszowce, pow. tomaszowski**DOBUŻEK KOLONIA, gm. Łaszczów, pow. tomaszowski****obszar AZP nr 91-92. rejon Skarpy Dobużańskiej**

Przeprowadzone latem i jesienią prospekcje magnetyczne stanowiły kontynuację rozpoznania tego obszaru prowadzoną w ramach projektu p.n. „Mikroregion Skarpy Dobużańskiej, jako część fizjograficznego i biokulturowego pogranicza między strefą bałtycką i pontyjską (od VI do II tysiąclecia przed Chrystusem)”. Badaniami objęto niemal cały przylegający do Skarpy Dobużańskiej pas pół rozciągający się pomiędzy wsiami Mikulin i Dobużek Kolonia oraz niewielkie wyniesienie znajdujące się w dolinie Huczwy na zachód od pierwszej ze wspomnianych wsi. Łączna powierzchnia objęta badaniami mierzy 40 hektarów. Uzyskane w wyniku przeprowadzonych prac komplementarne dane pozwalają na uzupełnienie uzyskanego do roku 2014 wycinkowego obrazu układu prehistorycznych pozostałości osadniczych. Badania objęły w całości stanowiska Mikulin 8, 9, 11, 12, 13 i 29, oraz Dobużek Kolonia 1, 2, 3, 7, 8 i 9. Na ich obraz składają się niemal wyłącznie anomalie punktowe, które najprawdopodobniej odpowiadają pozostałościom prehistorycznych jam osadowych, grobowych, lub przykurhanowych (stwierdzono obecność kilku domniemych zniwelowanych kopców). Informacje te kazały częściowo zweryfikować granice stanowisk ustalone w trakcie wcześniej prowadzonych w tym rejonie badań powierzchniowych. W tym kontekście, na szczególną uwagę zwraca stanowisko Dobużek Kolonia 1. Obok rozpoznanego w toku wcześniejszych prospekcji układu potrójnych suchych fos, które wydawały się wyznaczać zasięg stanowiska, stwierdzono tam obecność przylegającego do nich od zachodu, otaczającego łukiem sąsiednie wzgórze półpiersięcia podwójnych rowów. W obrębie wspomnianych struktur liniowych stwierdzono obecność bardzo nielicznych sygnałów mogących odpowiadać jakiejś formie zabudowy „majdanu” (jam). W całym przedsięwzięciu niezwykle istotne było objęcie rozpoznaniem nie tylko powierzchni samych stanowisk, ale również obszarów położonych pomiędzy nimi. Daje to podstawę do prowadzenia we właściwej skali całościowych studiów nad regionalnym prehistorycznym osadnictwem i krajobrazem. Jest to zarazem, przynajmniej do tej chwili, jedna z największych skalonych powierzchni objętych badaniami archeomagnetycznymi na obszarze Polski.

Dokumentacja: Maksym Mackiewicz, Bartosz Myślecki, Mirosław Furmanek, Tomasz J. Chmielewski, *Sprawozdanie z badań geomagnetycznych zrealizowanych w roku 2016 w obrębie Skarpy Dobużańskiej (AZP 91-92), gm. Tyszowce i Łaszczów, pow. tomaszowski, woj. lubelskie*. Badania realizowane i finansowane z środków konkursowych SONATA BIS 5 (UMO 2015/18/E/HS3/00754).

NIEMCE, gm. loco, pow. lubelski**dz. nr 2230/2**

Poszukiwania z użyciem georadaru prowadzono w związku z planowaną wymianą krzyża znajdującego się na obrzeżach miejscowości. Zgodnie z lokalną tradycją krzyż usytuowany jest w miejscu mogiły powstańczej z 1863-64 r. W świetle wyników badań ustalono, że w sąsiedztwie krzyża zlokalizowany jest wkop o wymiarach opowiadających mogiłom, jednak czas i okoliczności jego powstania pozostały nieokreślone.

Dokumentacja: Michał Kubera, *Niemce, gm. loco, dz. nr 2230/2, Sprawozdanie z badań georadarowych w rejonie krzyża upamiętniającego powstanie z 1863 r.*, Lubartów 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Urzędu Gminy Niemce

PIESZOWOLA, gm. Sosnowica, pow. parczewski**obszar AZP 72-87**

Badania z użyciem urządzeń elektronicznych wykonano w miejsca pochówków polskich żołnierzy czasów II wojny światowej na terenie Poleskiego Parku Narodowego. W trakcie poszukiwań natrafiono na elementy wyposażenia wojskowego należącego do żołnierzy KOP, na ślady pochówków nie natrafiono.

Dokumentacja: kierownik badań mgr M. Bienia, Waldemar Bocheński – dokumentacja z badań w opracowaniu

PNIÓWEK-SZOPINEK, gm. Zamość, WIERZBIE – RUSZÓW – BARCHCZÓW, gm. Łabunie, ŚNIATYCZE-SWARYCZÓW-ZUBOWICE-WOLICA BRZozowa, gm. Komarów, pow. zamojski, PRZEWALE-MARYSIN-PERESPA-ZAMŁYNIĘ, gm. Tyszwce, pow. tomaszowski

obszary AZP nr 88-88, 89-88, 89-89, 89-90, 90-89, 90-90, 90-91,**Dolina rzeki Sieniochy i Łabuńki**

Prace miały nieinwazyjny charakter prospekcyjno-powierzchniowej znanych już stanowisk archeologicznych w celu weryfikacji stanu ich zachowania oraz rejestracji nowych stanowisk, odkrytych w strefach intensywnej penetracji przez „eksploratorów”. Dokonano rozpoznania blisko 50 stanowisk tworzących duże skupiska osadnicze. Odkryto także ponad 30 nowych stanowisk archeologicznych. Szczególnie bogate okazały się znaleziska w okolicach Szopinka i Pniówka. Podczas badań pozyskano ponad 400 charakterystycznych artefaktów z metalu (brąz, żelazo, srebro), szkła, krzemienia i gliny, nie licząc zwykłych ułamków ceramiki naczyniowej. Największą grupę znalezisk stanowią zabytki datowane na okres rzymski, z czego najciekawsze to różne typy i odmiany fibul oraz srebrnych denarów. Stosunkowo dużą ilość metalowych znalezisk związanych jest z epoką brązu i okresem halsztackim. Znacznie mniej jest artefaktów datowanych na średniowiecze.

Dokumentacja: Sylwester Sadowski, *Sprawozdanie z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali w dolinie rzeki Sieniocha w 2016 roku.* Badania realizowane i finansowane przez Instytut Archeologii UMCS w Lublinie

SOBIBÓR, gm. Włodawa, pow. włodawski
obszar Byłego Niemieckiego Nazistowskiego Obozu Zagłady Żydów

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, Rafał Ratajczak, *Wyniki archeologicznych badań rozpoznawczych w miejscu odkrycia szczątków ludzkich w granicach pomnika zagłady – Muzeum Byłego Niemieckiego Nazistowskiego Obozu Zagłady Żydów w Sobiborze, przeprowadzonych wiosną 2016 roku*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Lubelskiego Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie.

ŚWINKI, gm. Modliborzyce, pow. janowski

Rozpoznanie przeprowadzono w lesie w miejscu zw. „Bomba” za pomocą detektorów metali. Poszukiwania potwierdziły wybuch niemieckiej rakiet V-1 w trakcie II wojny światowej

Dokumentacja: Agnieszka Fac, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prac poszukiwawczych z wykorzystaniem sprzętu elektronicznego prowadzonych w rejonie miejscowości Świnki, gm. Modliborzyce, pow. Janów Lubelski. woj. Lubelskie*, Janów Lubelski 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Muzeum Regionalnego w Janowie Lubelskim

ULÓW, gm. Tomaszów Lubelski, pow. Tomaszowski
stan. nr 21/27 i 22/28, obszar AZP nr 94-88.

Na stanowiskach kontynuowano jedynie kilkukrotnie powtarzane w poprzednich sezonach badawczych badania powierzchniowe i prowadzono sondowania geologiczno-geomorfologiczne zarówno w obrębie już znanych stanowisk archeologicznych, jak i na ich obrzeżach.

Dokumentacja: Barbara Niezabitowska-Wiśniewska, *Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych wielokulturowego zespołu stanowisk w Ulowie, gm. Tomaszów Lubelski, pow. tomaszowski, woj. lubelskie*. mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Zamościu, Badania archeologiczne wykonano ze środków IA UMCS w Lublinie

ZAMOŚĆ, gm. logo, pow. zamojski
ul. Partyzantów i Kiepur, stary cmentarz żydowski

Na terenie cmentarza żydowskiego wykonano badania georadarowe, których wyniki miały wskazać ewentualne miejsca występowania dawnych pochówków. W wyniku tych prac wydzielono 4 obszary o dużej ilości anomalii. Strefa w najbliższym otoczeniu budynku Zamojskiego Domu Kultury wykazuje niemalże na całej przebadanej powierzchni widoczne znaczne zmiany morfologii gruntu. Najwięcej z nich zlokalizowanych jest wzdłuż ogrodzenia. Anomalie te mogą stanowić zarówno pojedyncze pochówki lub bliżej nieokreślonej funkcji zasypane wkopy. Nieco dalej od budynku widoczne są bardzo regularne anomalie, tuż poniżej obecnej nawierzchni asfaltowej, które mogą stanowić starszą nawierzchnię z kostki brukowej, cegły itp. Anomalie te znajdują się jedynie w polu ograniczonym krawężnikami. W dalszej strefie od zabudowy tego obszaru odsłonięte anomalie o silnym sygnale mają charakter zasypanych wykopów znacznych rozmiarów. Jedynie na obszarze placu zabaw odnotowano duże zagęszczenie anomalii mogących stanowić zasypane wkopy, którymi mogą być dawne pochówki. Uwzględniając jednak dużą niejednorodność i brak regularności ich występowania,

jedyną metodą na określenie możliwości występowania pochówków w tym miejscu są badania archeologiczne.

Dokumentacja: Krzysztof Janus, *Dokumentacja badań georadarowych przeprowadzonych w 2016 roku na tzw. „starym cmentarzu żydowskim” przy ul. Partyzantów i Kiepuiry w Zamościu*. Badania finansowane przez Miasto Zamość

ŻERDŹ, gm. Żyrzyn, pow. puławski

Badanie wykonano w związku z planowaną budową drogi ekspresowej S17. W wyniku rozpoznania georadarowego na podstawie zarejestrowanych anomalii wytypowano 4 miejsca lokalizacji zbiorowych mogił żołnierzy poległych w trakcie bitwy z 1863 r.

Dokumentacja: Andrzej Tkaczyk, *Sprawozdanie z nieinwazyjnych badań geofizycznych – georadarowych wraz z opracowaniem wyników badań, w otoczeniu pomnika upamiętniającego zwycięską bitwę pod Żyrzynem z 1863 r. (domniemanej mogiły żołnierskiej, w związku z planowaną budową drogi ekspresowej S17 Garwolin – Kurów, na odcinku: węzeł „Skrudki” – węzeł „Kurów-Zachód” gm. Żyrzyn, pow. Puławy, woj. lubelskie. Branża: Analiza środowiskowa*, Warszawa 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków GDDKiA O/Lublin

II. BADANIA WYKOPALISKOWE

BOŃCZA, gm. Kraśniczyn, pow. krasnostawski

zespół kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Stanisława BM

Badania archeologiczne prowadzono w związku z rozbudową drogi wojewódzkiej nr 846 Małochwiej Duży – Wojsławice – Teratyn. Badaniami wykopaliskowymi objęto odcinek, gdzie powstać miał mur oporowy skarpy. Zadokumentowano pojedyncze kości ludzkie, pochodzące z grobów na cmentarzu przykościelnym, które uległy zniszczeniu podczas prac niwelacyjnych przy skarpie. Nie stwierdzono obecności obiektów archeologicznych i grobów szkieletowych.

Dokumentacja: Anna Jączek, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych podczas rozbudowy drogi wojewódzkiej nr 846*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków wykonawcy robót budowlanych.

BRZEZINY, gm. Kraśniczyn, pow. krasnostawski

stan. nr 15, AZP 84-88/66

Badania ratownicze prowadzono w związku z rozbudową drogi wojewódzkiej nr 846 Małochwiej Duży – Wojsławice – Teratyn. Stanowisko zewidencjonowano jako ślad osadnictwa i osadę funkcjonującą od wczesnej epoki brązu do średniowiecza. W obszarze inwestycji założono wykop badawczy o pow. ok. 108 m². Nie stwierdzono obecności warstwy kulturowej. Zadokumentowano natomiast obiekt nowożytny o nieokreślonej funkcji. Pozyskano niewielką ilość ruchomego materiału zabytkowego w postaci ceramiki naczyniowej i wyrobów krzemiennych, datowanych na wczesne średniowiecze i wczesną epokę żelaza.

Dokumentacja: Anna Jączek, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych podczas rozbudowy drogi wojewódzkiej nr 846*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków wykonawcy robót budowlanych.

CHODEL, gm. loco, pow. opolski**ul. Polna**

– patrz w rodz. „I. Poszukiwania i badania nieinwazyjne”

CHEŁM, gm. loco, pow. chełmski**ul. Lubelska, Wysoka Górka****stan. nr 1, obszar AZP 80 – 90/1**

Kontynuowano badania wykopaliskowe w związku z realizacją projektu naukowo – badawczego „Północna część książęcego zespołu rezydencjonalnego na Górze Katedralnej w Chełmie, który objął północną część plateau Wysokiej Górki. Założono 3 wykopy badawcze o nr 41-43. W wykopie nr 41 zadokumentowano pozostałości budowli D,E, o nie ustalonej funkcji w relacji ze spalonymi konstrukcjami z drewna. Wewnątrz budowli D odkryto podłogę ze spalonych desek, fragmenty stopionego szkła okiennego, grzywnę srebrną, patenę (?). Zadokumentowano również obiekt G, zidentyfikowany jako studnia, zlokalizowana w pobliżu kamiennej wieży (B), po zniszczeniu w XIV i XV w. wykorzystywana jako śmietnik. W wykopie nr 42 zadokumentowano nawarstwienia z wkopami, destrukcjami cegieł i zaprawy wapiennej oraz warstwą spalenizny, a także doły posłupowe po zniszczonych konstrukcjach drewnianych oraz fragment pieca kopułowego. Wykop nr 43 zawierał zniszczone fundamenty budowli D,E oraz doły posłupowe z resztkami drewna i płaszcz z drobnych kamieni, które mogły tworzyć konstrukcję obronną, zaś poniżej konstrukcję ziemną platformy. W wykopie 44 odsłonięto narożnik NW budowli D z murami zachodnim i południowym, uchwycono jej kontekst od strony północnej, natrafiając z destruktem muru na spalone konstrukcje z drewna. Mur zachodni z narożnikiem był przewiązany konstrukcją kamienną, zbudowaną z glaukonitytu i dwóch dużych kamieni, połączoną z obiektem dużą ilością zaprawy wapiennej, tworzącą płaską powierzchnię. W górnych warstwach wykopu 45 zadokumentowano zasypisko z zabytkami z okresu nowożytnego, zaś dolne związane były z pracami budowlanymi w XIII w. Na obecnym etapie badań odkrycia można interpretować jako pozostałości małej kaplicy lub rezydencji mieszkalno-obronnej, zniszczonej przez pożar, której poszczególne elementy zostały dokładnie rozplanowane. Pozyskano liczne cenne zabytki ruchome, w tym fragmenty ikonki ze steatyту, dwa pierścienie i obrączkę ze złota, grzywnę typu kijowskiego ze srebra, stopione szkło, ceramikę naczyniową.

Dokumentacja: Stanisław Gołub: *Chełm – Wysoka Górka, ul. Lubelska 2, stanowisko 1. Wstępna dokumentacja z prac archeologicznych przeprowadzonych w sezonie 2016*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie, Badania wykonano ze środków Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie.

CZERMNO, gm. Tyszowce, pow. tomaszowski**grodzisko, stan. nr 1/1, obszar AZP nr 90-92**

Kontynuowano realizację projektu pt. „*Złote jabłko polskiej archeologii. Zespoły grodowe w Czermnie i Gródku (Grody Czerwieńskie) – chronologia i funkcja w świetle badań dawnych oraz weryfikacyjnych*”. Celem badań archeologicznych w sezonie 2016 była kontynuacja eksploracji grobu szkieletowego, odkrytego w ubiegłym sezonie na wale grodziska w Czermnie. Grób odsłonięto na głębokości około 1,1 m. Przykrywały go warstwy pochodzące z rozwaliska wału, zarówno osuwisko z korony jak i zniszczona krawędź zachodnia. Został wkopany w spąg rozsypiska w niewielkiej odległości od nega-

tywów konstrukcji drewnianej (słupów) w strop nasypu wału starszej fazy. Uchwycony kształt nawiązywał do czworokątnego, a rekonstruowany zarys miał długość około 1,6 m i szerokość 1,8 m. W grobie odkryto dwa szkielety złożone w jednym czasie. Osobnik młodociany (ok. 10 lat) był ułożony na linii północ-południe z głową od północy. Obok czaszki i przy prawej nodze położono dwa kamienie. Z kolei szkielet dorosłego ułożono w nieregularnej pozycji (półleżącej i skręconej), bez czaszki (odcięta?), ale z zachowaniem układu anatomicznego i mniej więcej na linii północ-południe. Pochówek dziecka zalegał powyżej szkieletu dorosłego na „podsypanej” warstwie szarej ziemi. W pobliżu szkieletu osobnika dorosłego znajdowało się skupisko ozdób srebrnych (zausznice), które najpewniej zalegały w organicznym pojemniku. Zabytki te datują grób na XII-XIII w. Poniżej miednicy odkryto z kolei sprzączkę z żelaza, a przy szkielecie dziecka, w rejonie kończyn dolnych złożono topór żelazny.

Dokumentacja: Tomasz Dzieńkowski, *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań wykopaliskowych realizowanych w 2016 roku na grodzisku w Czerminie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Zamość. Badania realizowane i finansowane w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

DOBUŻEK KOLONIA, gm. Łaszczów

Skarpa Dobużańska

Badania, wykonane w ramach projektu p.n. „Mikroregion Skarpy Dobużańskiej jako część fizjograficznego i biokulturowego pogranicza między strefą bałtycką i pontyjską (od VI do II tysiąclecia przed Chrystusem)”.

stan. 1/96, obszar AZP nr 91-92

Badania objęły powierzchnię 5,7 ara i miały na celu zweryfikowanie uzyskanego w trakcie prospekcji nieinwazyjnych obrazu stanowiska, w którym należało się dopatrywać istnienia pozostałości eneolitycznej osady otoczonej od zachodu półpierścieniem rowów. Dwa wykopy założono na potrzeby rozpoznania obu systemów rowów, natomiast trzy kolejne rozplanowano w obrębie przestrzeni zamkniętych owymi domniemanymi suchymi fosami. W wykopach odnotowano istnienie bogatych nawarstwień kulturowych, związanych głównie z osadnictwem kultury pucharów lejkowatych (w tym ewidentną stratygrafię między jamami z tego czasu). Odnotowano też wyraźne wpływy kultury trypolskiej. Obok tego, zarejestrowane zostały niezbyt wyraźne ślady bytności ludności kultury lubelsko-wołyńskiej, kultury amfor kulistych, kultury ceramiki sznurowej i kultury łużyckiej. Najprawdopodobniej powstanie systemu rowów otaczających osadę należy wiązać z kulturą lubelsko-wołyńską, choć ich trapezowaty przekrój nie jest typowy dla tej kultury. Uwagi te dotyczą jednak jak na razie wyłącznie dwóch fos zewnętrznych. Niemalym zaskoczeniem było natomiast stwierdzenie znacznie późniejszej chronologii największego rowu wewnętrznego. Materiał zabytkowy z warstw datujących ten obiekt wskazuje na jego intensywne użytkowanie w okresie halsztackim. W przypadku tego rowu nie uzyskano jednak jeszcze pełnego profilu. Co w tym kontekście istotne, w obrębie przestrzeni ograniczonej młodszą fosą nie odkryto ani jednego obiektu, który korespondowałby z nią chronologicznie. Z wypełnisk kilkudziesięciu odkrytych obiektów nieruchomych pozyskano niezwykle liczny ruchomy materiał zabytkowy (ok. 10000 artefaktów), głównie w postaci fragmentów naczyń ceramicznych i przesłików, zabytków kamiennych i krzemiennych, jak również kości i muszli. Ponadto zarejestrowano pojedynczy zabytek miedziany.

stan. 2/97, obszar AZP nr 91-92

Badania wykopaliskowe miały na celu zweryfikowanie uzyskanego w trakcie prospekcji nieinwazyjnych obrazu stanowiska, w którym należało się dopatrywać zaplecza gospodarczego dużej osady kultury pucharów lejkowatych z sąsiedniego stanowiska. Przebadano łącznie powierzchnię 4,5 ara. Oba wykopy założono z myślą o rozpoznaniu charakteru obiektów widocznych na uzyskanych wcześniej magnetogramach, jako anomalie punktowe, w których dopatrywano się zasypanych prehistorycznych jam. Przeprowadzone badania potwierdziły istnienie w tym miejscu pozostałości obiektów związanych z osadnictwem kultury pucharów lejkowatych, głównie w postaci jam gospodarczych. Niewykluczone jednak, że takie obiekty jak pochówek bydłęcy, czy pozbawiony wyposażenia pochówek ludzki, są młodsze.

HUSYNNE KOLONIA, gm. Hrubieszów, pow. hrubieszowski**stan. nr 6/6, obszar AZP nr 86-95**

Badania przeprowadzono w celu rozpoznania stanu zachowania i stopnia zniszczenia cmentarzyska kultury strzyżowskiej, badanego na tym stanowisku w latach 90. W obrębie 3 wkopów przebadano 160 m² powierzchni. Odkryto pozostałości 11 obiektów. Wśród przebadanych są jamy zasobowe kultury pucharów lejkowatych, zniszczony grób szkieletowy bez wyposażenia, a także transeja wojenna.

Dokumentacja: Anna Hyrchała, *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych prowadzonych w 2016 roku na stanowisku 6 w Kolonii Husynne*. mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie.

GOŁĄB, gm. Puławy, pow. puławski**stan. 17 AZP nr 72-74**

Przeprowadzone badania archeologiczne zakończyły się przebadaniem powierzchni 15 m². Stanowi to jedynie niewielki fragment stanowiska, którego zasięg może obejmować nawet obszar całej kępy wiślanej. Pewniejsze ustalenia w tym zakresie uniemożliwia brak reprezentacji na powierzchni nawarstwień i źródeł archeologicznych, które w dużej mierze są najprawdopodobniej przykryte piaskiem rzeczny namytym na kępę podczas wielu powodzi. Większość artefaktów i ekofaktów odkrytych w trakcie relacjonowanych badań, a także kolekcja wytworów zebrana przypadkowo z powierzchni gruntu pochodzą z główki kępy, gdzie zostały odsłonięte w rezultacie wymycia otaczającego je piasku przez rzekę. Badacz ustalił, że większość pozyskanych zabytków nie została naniesiona przez Wisłę. Świadczy o tym wielkość i stan zachowania niektórych zabytków, które nie przetrzymałyby nawet krótkiego transportu wodnego. Kępa wiślana, na której zlokalizowane jest stanowisko była więc z pewnością wykorzystywana przez człowieka w różnych okresach, choć charakter tego osadnictwa i jego intensywność, a także pierwotny wygląd tego terenu pozostają niejasne. Najstarszy ślad pobytu człowieka na stanowisku związany jest ze schyłkowym paleolitem. Kolejny etap penetracji badanego terenu przypada najprawdopodobniej na mezolit. Tak należy datować zniszczoną „laskę magiczną”, motykę oraz prawdopodobnie oba topory T-kształtne. Wytwory ostatniego z wymienionych typów mogą występować również we wczesnym neolicie, jednak wobec braku źródeł ceramicznych z tego okresu ich chronologia jest zapewne wcześniejsza. Kolejna faza penetracji stanowiska miała miejsce w późnym neolicie. W okresie tym teren ten

był odwiedzany zapewne przez grupy ludności kultury amfor kulistych, a następnie (już w epoce brązu) kultury trzcinieckiej. Odnotowano także ślad osadnictwa z epoki żelaza, związany z kulturą pomorską.

Dokumentacja: Grzegorz Osipowicz, *Sprawozdanie z wyników badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie stanowiska 17 w Gołębiu, gm. Puławy (AZP 72-74, nr. na ob. 1), w dniach 19-24 czerwca 2016 roku.*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Instytutu Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

KŁODNICA, gm. Wilków, pow. opolski grodzisko wczesnośredniowieczne

Grodzisko usytuowane jest około 3,8 km na północny zachód od grodziska w Chodliku, jednak mimo tak niewielkiej odległości, zarówno otaczający je krajobraz, jak i warunki geomorfologiczne na których jest położone, są znacząco różne. Stanowisko usytuowane jest w centralnej części Kotliny Chodelskiej, w obrębie terasy nadzalewowej. Czytelne w krajobrazie starorzecza w okolicy stanowiska świadczą, że w przeszłości, brzeg Wisły mógł znajdować się znacznie bliżej (obecnie rzeka oddalona jest o około 5 km w od stanowiska). Grodzisko o średnicy około 70 m widoczne jest w terenie, jako niewielkie, lecz wyróżniające się w krajobrazie wyniesienie. Południowo-wschodnia część wyniesienia została zniszczona przez przecinającą je drogę asfaltową. Stanowisko było badane archeologicznie w formie sondażu w 1976 r. przez S. Hoczyk-Siwkowską z UMCS w Lublinie. Przebadano krótki odcinek wału grodziska od strony wschodniej. Badaczka na podstawie analizy fragmentów naczyń glinianych określiła wstępnie jego chronologię na IX-X w. Zasugerowała jednocześnie, że gród mógł funkcjonować również w XI w. W 2016 r. obiekt został w całości przebadany nieinwazyjnie za pomocą metod geofizycznych: magnetycznej oraz elektrooporowej (fragment majdanu grodu) przeprowadzono również wykopaliskowe badania weryfikacyjne. W odkrytym wykopie natrafiono na obiektu o funkcji mieszkalno-gospodarczej. Badania na grodzisku będą kontynuowane w sezonie 2017 r.

Dokumentacja: Łukasz Miechowicz, Robert Ryndziewicz, *Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na grodzisku w Kłodnicy AZP 78-75/110 w sezonie 2016*, Warszawa 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków PAN w Warszawie

KRASNYSTAW, gm. loco, pow. krasnostawski ul. Zamkowa

Wykopaliskowe badania archeologiczne przeprowadzono w związku z planowaną lokalizacją kompleksu przyszkolnych boisk. Stanowiły również weryfikację badań geofizycznych. Założono 5 wykopów sondażowych. Odkryto pozostałości po historycznym budynku, widocznym na planie miasta z 1838 r. Zadokumentowano pozostałości warstwy kulturowej z XVI-XVII w. oraz 16 obiektów archeologicznych w postaci nowożytnych śmietników, obiektów późnośredniowiecznych / wczesnonowożytnych w postaci pozostałości po budynku drewnianym oraz dołów posłupowych, spągów zniszczonych obiektów z okresu rzymskiego (kultura przeworska) w postaci dołów posłupowych. Pozyskano liczne zabytki ruchome w postaci ceramiki naczyniowej, datowanej na schyłek średniowiecza (XVI w.) oraz pradziejowej (kultura przeworska).

Dokumentacja: Konrad Grochecki, *Sprawozdanie z archeologicznych badań sondażowych przy ulicy Zamkowej 1 na działce 867/8 w układzie urbanistycznym (A/628) w Krasnymstawie maju i czerwcu 2016 roku*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Starostwa Powiatowego w Krasnymstawie.

KRAŚNICZYN, gm. loco, pow. krasnostawski
cmentarz wojenny z okresu I i II wojny światowej

Badania archeologiczne prowadzono w związku z rozbudową drogi wojewódzkiej nr 846 i koniecznością ekshumacji grobów wojennych. W obrębie grobu 1, będącego grobem zbiorowym, zadokumentowano szczątki 10 osób, z czego 8 było zlokalizowanych w granicach inwestycji budowlanej. Przy szczątkach znajdowały się elementy uzbrojenia i oporządzenia wojskowego z czasów I wojny światowej, należące do żołnierzy armii austro-węgierskiej, m.in. naboje, szrapnele, okucie kabury rewolweru, wycior, pochwa bagnetu, guziki drewniane i aluminiowe, okrągłe okucia miedziane, klamry i haki do pasów, nieśmiertelnik. Zmarli pochowani byli bez trumien, z głowami na północ.

Dokumentacja: Anna Jączek, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych podczas rozbudowy drogi wojewódzkiej nr 846*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków wykonawcy robót budowlanych.

KRAŚNIK, gm. loco, pow. kraśnicki
Dworek Modrzewiowy, ul. Narutowicza

Ze względu na odkrycia obiektów archeologicznych w obrębie wykopu realizowanego przy remontowanym budynku, tzw. Dworku Modrzewiowego (dawnego szpitala przykościelnego św. Ducha, ufundowanego w 1531 r.) dotychczasowy nadzór nad inwestycją przekształcony został w archeologiczne badania ratownicze. W efekcie podjętych działań udało się zidentyfikować, zadokumentować i poddać częściowej eksploracji 16 obiektów archeologicznych, w tym 10 w postaci jam ziemnych i 6 w formie niewielkich gabarytowo reliktów murów. Z wypełnień obiektów ziemnych pozyskano zabytki ruchome o relatywnie szerokich ramach datowania, od XVI do XVII w. Zdaniem badacza kwestią otwartą pozostaje, czy samo funkcjonowanie wymienionych obiektów datowanych na podstawie materiału ruchomego stanowi podstawę do ich identyfikacji z budynkiem dawnego szpitala. Pośród szczątkowo zachowanych 6 obiektów murowanych szczególną uwagę zwracał pierwszy z wymienionych reliktów o strukturze wapienno-ceglanej, ze względu na jego relację stratygraficzną mogącą sugerować związek z etapem budowy szpitala w XVII lub XVIII stuleciu.

Dokumentacja: Mariusz Matyaszewski, *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego i badań ratowniczych związanych z rewitalizacją dawnego szpitala św. Ducha tzw. Dworku Modrzewiowego, przy ul. Narutowicza 29 w Kraśniku*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego.

KURÓW, gm. loco, pow. puławski

W związku z prowadzeniem robót ziemnych służących wykonaniu ogrzewania podpodłogowego oraz wymianie posadzki w kościele wprowadzono badania archeologiczne w formie nadzoru. W trakcie wykonywania prac, natrafiono na reliktury murów kamiennych

i ceglanych o odmiennych funkcjach i chronologii, co zadecydowało o dodatkowym wykonaniu pojedynczego wykopu badawczego i 3 odkrywek. Za najstarsze spośród odkrywanych uznano wapienne mury stanowiące elementy jednej budowli, którą zinterpretowano jako pozostałość partii fundamentowej i przyziemia jednonawowej świątyni z przyporami oraz jej prezbiterium. Wg badaczki J. Teodorowicz-Czerepińskiej, kościół miał powstać ok. 1660 r. po jego rekuncyliacji. Możliwe jest też, że wystawienie budowli miało miejsce w dwóch poprzednich stuleciach, tj. ok. poł. XV w. za Piotra Kurowskiego lub ok. poł. XVI w. za Abrahama Zbąskiego, przekształcającego kościół w protestancki zbór, zaś w XVII w. nastąpiła jedynie jego rozbudowa. Podkreślić przy tym należy, iż brak jest przesłanek archeologicznych pozwalających na kojarzenie odkrytych relikwów z sięgającą okresu wczesnośredniowiecznego świątynią św. Idziego. Pozostałe mury i obiekty odsłonięte w trakcie prowadzonych prac ziemnych identyfikować można z ostatnią, XVIII w. fazą rozwoju świątyni. W krypcie pod prezbiterium, ujawniono 4 drewniane trumny, w tym jedną najprawdopodobniej zawierającą szczątki ks. Grzegorza Piramowicza (1735-1801) pełniącego funkcję proboszcza tutejszej parafii. We wnętrzu krypty usytuowanej w południowo-wschodniej części nawy bocznej, znajdowało się 7 cynowych trumien członków rodziny Baczyńskich żyjących na przestrzeni XIX w. Trumny te przeniesiono z grobowca znajdującego się na miejscowym cmentarzu w latach 70. XX w., podczas prowadzenia prac remontowych kościoła. Ostatnia z trzech krypt, zlokalizowana przed nagrobkiem ściennym Stanisława Zbąskiego (1540-1580) pozbawiona już była pochówków. Ostatnim z wyróżnionych w trakcie prowadzonego nadzoru i ratowniczych badań archeologicznych był fragment muru ceglano-odslonięty w niewielkim zakresie w świetle wąskiego wykopu na zewnątrz świątyni, na wysokości części prezbiterialnej. Ze względu na przerwana ciągłość stratygrafii pomiędzy partią fundamentową kościoła a odkrytym relikwem zrezygnowano z przeprowadzenia w jego rejonie badań archeologicznych. Pośród zabytków ruchomych pozyskanych w trakcie nadzoru i badań archeologicznych wydzielić można dwie podstawowe kategorie. Pierwsza obejmuje stosunkowo nieliczne i drobne ułamki ceramiki naczyniowej o chronologii późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej, a także już nieco młodsze wyroby szklane – w tym fragmenty tzw. pucharków dzwonowatych i szkła okiennego datowane w przedziale XVI–XVII w. Drugą grupę artefaktów, pozyskaną już przy pomocy detektora metali, stanowiły poza licznymi monetami (246 egz.) trzy pierścionki, krzyżyk i medalik. Odnalezione monety emitowane zostały pomiędzy latami 1550 i 1800, w tym głównie szelągi litewskie i koronne Jana II Kazimierza.

Dokumentacja: Mariusz Matyaszewski, *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego i badań ratowniczych związanych z wykonaniem ogrzewania i wymiany posadzki w kościele parafialnym pod wezwaniem Narodzenia NMP i św. Michała Archaniola przy ul. Lubelskiej 6 w Kurowie oraz z montażem zewnętrznej instalacji gazowej do świątyni*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Parafii Rzymskokatolickiej św. Michała Anioła w Kurowie

LASY JANOWSKIE, pow. janowski **droga ekspresowa S19 Kraśnik – Stobierna**

Celem badań sondażowych było określenie stanu zachowania stanowisk archeologicznych oraz rozplanowania ewentualnych obiektów i stratygrafii, a w konsekwencji formy oraz zakresu niezbędnych badań archeologicznych do przeprowadzenia w trakcie realizacji planowanej budowy drogi ekspresowej S19. Wyznaczono wykop sondażowy

o wymiarach 5x10m. W wykopie nie zarejestrowano żadnych nawarstwień kulturowych, obiektów archeologicznych oraz zabytków ruchomych. Nie dały rezultatu także poszukiwania okolic wykopu z wykorzystaniem detektora metali.

Dokumentacja: Piotr Pachulski, Andrzej Smaruj, *Opracowanie wyników badań sondażowych przeprowadzonych na 20 stanowiskach archeologicznych na trasie planowanej budowy drogi ekspresowej S-19 Kraśnik – Stobierna ma odcinku w m. Lasy Janowieckie w. Sokołów Młp. Północ*, Gniezno 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków GDDKiA O/Lublin

LUBLIN

Plac Litewski

Badania archeologiczne w formie nadzoru prowadzono w związku z rewitalizacją Placu. Niemal we wszystkich wykopach w obrębie placu rejestrowano występowanie humusu pierwotnego, ze stropu którego pozyskano kilka fragmentów rozdrobnionej i zniszczonej ceramiki pradziejowej i wczesnośredniowiecznej. We wschodniej części placu rozpoznano jamę z XII-XIII w. Na północny-wschód od zdemontowanej fontanny ujawnione zostało skupisko jam późnośredniowiecznych. Z późnym średniowieczem związane są znaleziska fragmentów ceramiki oraz numizmatów – głównie denarów jagiellońskich. Do najciekawszych znalezisk należy piwnica, budynku, w którym zastosowano konstrukcję szachulcową, która uległa zniszczeniu. Z wnętrza piwnicy pozyskano kilkadziesiąt denarów jagiellońskich, najstarszy z nich został wybity przez króla Władysława Jagiełłę. Północno-zachodni narożnik piwnicy nachodził na zasypisko innej jamy, z wnętrza, której pozyskano ciekawy zabytek – szlifowany z marmuru pionek do bliżej nieokreślonej gry. W wykopie pod fontanną odnaleziono także ślady po produkcji metalurgicznej datowane na koniec średniowiecza i początek okresu nowożytnego. Nieco dalej na północ odsłonięto kilka jam z XV-XVI w. zawierających nacinane lub szlifowane części poroży, m.in. jelenia. Te przedmioty traktowane są jako ślady produkcji rogowniczej. W rejonie zdemontowanego pomnika Konstytucji 3 Maja odkryto pozostałości warsztatu garncarsko-kaflarskiego z XVII w. Od poł. XVII do początku XIX stulecia, w zachodniej części Placu Litewskiego funkcjonował zespół klasztorny o.o. bonifratrów. Kościół zajmował południowo-wschodnią część kompleksu. Dalej, na północ i zachód od kościoła wznosiły się inne gmachy m.in. szpital, karczma, stajnie. Północny skraj zabudowy klasztornej lub gospodarczej został uchwycony w jednym z wykopów. W pobliżu kościoła i szpitala sytuowany był cmentarz, gdzie grzebano pensjonariuszy. Zmarłych złożono w 8 ośmiu poziomach grzebalnych. Podczas składania ciał do grobów starano się zachować ukierunkowanie mogił na osi wschód-zachód, głowami skierowanymi na zachód. Lecz od reguły pochówku chrześcijańskiego zanotowano wiele odstępstw – począwszy od przesuniętej orientacji, po grzebanie zmarłych na brzuchu, a nawet w pozycji skurczonej. W czasie badań wyróżniono prawie 300 obiektów grobowych, natomiast analizy antropologiczne wykazały obecność blisko 400 osobników. Ekspertyza antropologiczna wskazuje na znaczną przewagę młodych mężczyzn. Zarejestrowano także pochówki dzieci i kobiet. Większość szkieletów zmarłych nosiła ślady ran ciętych, a nawet postrzałowych, doznanych za życia. Ustalono, że zgony w większości przypadków nie nastąpiły bezpośrednio na ich skutek. Zaobserwowano bowiem ślady zarastania urazów, co może świadczyć o wysokim poziomie świadczonej opieki medycznej. Zidentyfikowano również przypadki trepanacji czaszki. Zdarzały się również przykłady źle złożonych

złamań, czy przypadki zwyrodnienia, a nawet chorób wenerycznych. Tylko około 10% osobników zostało pogrzebanych w trumnach drewnianych. Jeszcze mniejsza liczba pochówków posiadała wyposażenie indywidualne. Zaś za wyjątkowe należy uznać groby, gdzie znajdowały się przedmioty odznaczające się większymi walorami estetycznymi, w tym: naszyjniki, kaplerz lub obrazek malowany na cynowej płytce. Cmentarz bonifraterski przylegał do zachodniego skraju szerokiej fosy. Obniżenie to o głębokości bliskiej 3 metrom i szerokości przekraczającej 12 m, stanowiło fragment 3-ciej linii umocnień miejskich. Umocnienia te, widoczne na tzw. Planie C. d'Orkena z pocz. XVIII w., powstały około 1620 r.

Dokumentacja: Rafał Niedźwiadek, *Wstępna informacja o wynikach prac archeologicznych prowadzonych podczas przebudowy Placu Litewskiego w Lublinie*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Urzędu Miasta Lublina

Solidarności Aleja

stan. 3, obszar AZP 77-81/115

W toku badań ratowniczych zarejestrowano nowe stanowisko archeologiczne, w obrębie którego wystąpił jeden obiekt nieruchomy o funkcji produkcyjnej oraz 34 zabytki nieruchome w postaci fragmentów ceramiki oraz polepy. Zabytki te związane są z osadnictwem kultury przeworskiej w okresie rzymskim (III w. n.e.). Odkryty obiekt (piec wapienniczy) najprawdopodobniej jest wiązany z funkcjonującą w tym rejonie osadą kultury przeworskiej, którą można lokować na północny zachód od rozpoznanego stanowiska.

Dokumentacja: Michał Kubera, *Wyniki badań archeologicznych realizowanych w formie nadzoru oraz ratowniczych badań wykopaliskowych prowadzonych w związku z przebudową skrzyżowania ulic: Al. Solidarności, Al. Sikorskiego, ul. gen. B. Ducha w Lublinie. Stanowisko Lublin Czechów I AZP 77-81/115-3*, Lubartów 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Skanska SA

ŁASZCZÓW, gm. loco, pow. tomaszowski

zespół pałacowy Szeptyckich

W wyniku badań sondażowych, rozpoznano rzut wschodniego skrzydła pałacu łącznie z jego zasadniczymi podziałami wewnętrznymi. Wschodnie skrzydło mierzyło 32,5 m długości oraz 11,5 m szerokości. We wschodniej ścianie znajdowały się dwa ryzality o rozmiarach 4,5x2,5 m. Rozmieszczono je przy północnej i południowej części ściany. Pomiedzy nimi znajdował się taras. Fundamenty wykonano z cegły wiązanej zaprawą piaskowo-wapienną. Badania pozwoliły także na określenie zasięgu oficyny w kierunku południowym. Dostawiony do południowo-wschodniego narożnika kościoła budynek mierzył 18,25 m długości i 10,5 m szerokości. W wykopach widoczne było zarówno dostawienie od południa zachodniej ściany oficyny do południowej ściany kościoła jak i dostawienie północnej ściany oficyny do wschodniej ściany kościoła. Oficyna nie była podpiwniczona, a jej fundamenty wykonano z cegły na zaprawie piaskowo-wapiennej. W jednym z narożników odsłonięto posadzkę z cegieł położonych na sztorc, na dłuższym boku, zaś w innym narożniku posadzkę z kwadratowych ceglanych płytek o boku dł. 30cm oraz o grubości 4cm. Przy południowo-zachodnim narożniku oficyny odkryto 2 prostokątne murowane obiekty, które mogą być dołami kloacznymi.

Dokumentacja: Edmund Mitrus, Jadwiga Jóźwiak, Mariusz Matyaszewski, Łukasz Pawłowski, *Dokumentacja z badań archeologicznych pałacu w Łaszczowie wykonanych w 2015 i 2016 r.* mps. w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania realizowane i finansowane na zlecenie Fundacji Rodu Szeptyckich z siedzibą w Warszawie.

**ŁASZCZÓWKA KOLONIA, gm. Tomaszów Lubelski, pow. tomaszowski
stan. nr 2/48, obszar AZP nr 95-90**

Badania interwencyjne prowadzone zostały w miejscu gospodarczego pozyskiwania piasku. W profilu wybierzyska piaskowni wyróżniono 2 obiekty o charakterze osadniczym (jamy zasobowe?). W ich wypełniskach odnotowano duże ilości ceramiki wczesnośredniowiecznej datowanej na IX–XI wiek.

Dokumentacja: Jolanta Bagińska, Łukasz Wyszniński, *Wstępne sprawozdanie z badań interwencyjnych na stanowisku 2 w Kolonii Łaszczówka, gm. Tomaszów Lubelski, w 2016 roku.* mps. w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim.

**MIKULIN, gm. Tyszowce, pow. tomaszowski
Skarpa Dobużańska**

Badania, wykonane w ramach projektu p.n. „Mikroregion Skarpy Dobużańskiej, jako część fizjograficznego i biokulturowego pogranicza między strefą bałtycką i pontyjską (od VI do II tysiąclecia przed Chrystusem)” sfinansowane zostały przez Narodowe Centrum Nauki w ramach konkursu SONATA BIS 5 (UMO 2015/18/E/HS3/00754).

stan. 8/29, obszar AZP nr 91-92

Prace wykopaliskowe realizowano w obrębie 4 wykopów o łącznej pow. 7,62 ara. Odkryto 35 obiektów ziemnych, w tym rów otaczający osadę kultury pucharów lejkowatych i 4 pochówki ludzkie. Zebrano ok. 1 600 zabytków ruchomych, w tym 2 całe naczynia.

stan. 10/32, obszar AZP nr 91-92

Badania miały na celu zweryfikowanie obrazu stanowiska uzyskanego w trakcie geomagnetyki. Na ich podstawie należało się dopatrywać istnienia 2 rowów otaczających osadę oraz obiektów osadniczych związanych z epoką neolitu, wczesną epoką brązu i wczesną epoką żelaza oraz pozostałości silnie już zniszczonego cmentarzyska szkieletowego. W tym celu do badań wykopaliskowych preliminowane zostały 4 wykopy o łącznej powierzchni 6,3 ara. Jeden z wykopów został założony na potrzeby rozpoznania anomalii liniowych, interpretowanych, jako system dwóch rowów, kolejne rozplanowano w obrębie przestrzeni, gdzie występowały miejsca o szczególnym zagęszczeniu anomalii punktowych. Badania potwierdziły istnienie w tym miejscu nawarstwień związanych z osadnictwem kultury lubelsko-wołyńskiej, kultury pucharów lejkowatych oraz kultury mierzanowickiej.

stan. 12/35, obszar AZP nr 91-92

Celem badań było zweryfikowanie obrazu stanowiska uzyskanego w trakcie wiosennej geomagnetyki, w którym dopatrywano się trudnych do zinterpretowania pozostałości osadnictwa kultury pucharów lejkowatych oraz osady kultury lużyckiej. Skoncentrowano się na widocznych na uzyskanych wcześniej magnetogramach anomalii punk-

towych, w których dopatrywano się zasypanych prehistorycznych jam. Zrealizowane zostały 2 wykopy o łącznej powierzchni 4,5 ara. Przeprowadzone badania potwierdziły istnienie w tym miejscu pozostałości związanych przede wszystkim z dwiema wspomnianymi powyżej kulturami. Były to wyłącznie jamy gospodarcze. Ponadto odkryto ubogo wyposażony pochówek niszowy związany z kulturą ceramiki sznurowej (szkielet ludzki i 1 pucharek gliniany), 12 obiektów kultury pucharów lejkowatych i 3 obiekty kultury łużyckiej.

Dokumentacja: Tomasz J. Chmielewski, *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2016 roku na Skarpie Dobużańskiej – Dobużek Kolonia, gm. Łaszczów i Mikulín, gm. Tyszowce, realizowane w ramach projektu p.n. „Mikroregion Skarpy Dobużańskiej jako część fizjograficznego i biokulturowego pogranicza między strefą bałtycką i pontyjską (od VI do II tysiąclecia przed Chrystusem)”*. Badania sfinansowane zostały przez Narodowe Centrum Nauki w ramach konkursu SONATA BIS 5 (UMO 2015/18/E/HS3/00754).

MEYNKI, gm. Końskowola, pow. puławski

stan. nr 2, AZP 73-76/7

Badania wykonano w ramach badań przedinwestycyjnych związanych z budową drogi krajowej. Na powierzchni stanowiska zarejestrowano tzw. warstwę kulturową nasyoną materiałem zabytkowym. Na obszarze ok. 3 arów zadokumentowano kilkaset fragmentów ceramiki kultury trzcinieckiej. Ponadto znaleziono 2 siekierki krzemienne oraz kilkanaście innych krzemieni. W północnej części stanowiska odkryto pozostałość nowożytnej drogi. Na stanowisku militarnym 1-24, odc. 24 zarejestrowano natomiast okop liniowy oraz okop z II wojny światowej, który prawdopodobnie spełniał funkcję stanowiska dowodzenia.

Dokumentacja: Mirosław Mazurek, Przemysław Muzolf, Aleksandra Sznajdrowska, *Wstępne sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku Młynki 2 (AZP 73-76/7)*, Rzeszów 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków GDDKIA O/ Lublin

OPOCZKA MAŁA, gm. Annapol, pow. opolski

stan. nr 2, AZP – 85-74/ 52

Pradziejowe pochówki odsłoniły się w wyniku działań wód deszczowych. Stanowisko leży na nadwiślańskiej skarpie, na południowym skraju wsi. Wymywanie urn miało miejsce w obrębie drogi gruntowej biegnącej przez teren cmentarzyska tarnobrzesckiej kultury łużyckiej. Istnieją istotne przesłanki pozwalające identyfikować stanowisko z cmentarzyskiem znanym już w latach 60. XIX stulecia, na którym badania powierzchniowe w 1925 r. przeprowadził M. Drewko. W 2006 r. niewielkie ratownicze badania wykopaliskowe w obrębie stanowiska przeprowadził Z. Wichrowski z ramienia Muzeum Regionalnego w Kraśniku. Odsłonięte przez wodę urny, szczątki ludzkie, przypadkowo odkrył i zabezpieczył Pan Stanisław Szydłowski, mieszkaniec pobliskiej wsi. Odkrycie zgłoszone zostało do urzędu konserwatorskiego, który zdecydował o niezwłocznym podjęciu ratowniczych badań archeologicznych. Interwencyjne prace ratownicze pozwoliły odsłonić pozostałości kilku pochówków ciałopalnych popielnicowych i jamowych z późnej epoki brązu/wczesnej epoki żelaza, ślady osadnictwa mezolitycznego, pozostałości osady kultury pucharów lejkowatych, a także ślady osadnictwa kultury amfor kulistych. Ogółem

pozyskano około 800 zabytków ceramicznych, krzemiennych i kamiennych, a także pozostałości przepalonych szczątków ludzkich.

Dokumentacja: Halina Taras, *Wstępne sprawozdanie, Ratownicze badania archeologiczne w Opoczcie Małej, gm. Annopol, stan. 2 (AZP – 85-74/ 52)*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie.

**PODOBÓR, gm. Tyszowce, pow. tomaszowski
stan. nr 13/191, obszar AZP nr 90-92**

Badania sondażowe prowadzono na domniemanym grodzisku, usytuowanym w lesie, w celu rozpoznania charakteru i chronologii obiektu. Wykopem o wymiarach 20x2m przecięto formę ziemną przypominającą wał. Niestety, w jego obrębie nie odnotowano żadnych materiałów zabytkowych, a na profilu zaobserwowano naturalne nawarstwienia głębokie.

Dokumentacja: Jolanta Bagińska, Halina Taras, *Wstępne sprawozdanie z badań sondażowych na domniemanym grodzisku Podbór st. 13, gm. Tyszowce, w 2016 roku*. mps. w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez IA UMCS w Lublinie i Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim.

**PODZAMCZE, gm. Mełgiew, pow. świdnicki
stan. nr 103, AZP 78-84, cmentarzisko kurhanowe**

Badania wykopaliskowe przeprowadzono na zlecenie Urzędu Konserwatorskiego. Ich celem było potwierdzenie charakteru stanowiska oraz określenie jego datowania. Analizowane stanowisko odkryto w 2015 r. na podstawie analizy zobrażeń ASL i zostało zinterpretowane jako cmentarzisko kurhanowe. W jego obrębie wyróżniono 50 nasypów. Celem podjętych czynności badawczych było określenie genezy powstania nasypu oraz ustalenie chronologii. Rezultaty przeprowadzonych badań pozwalają jednoznacznie stwierdzić, że wybrany do badań kopiec nr 7 jest nasypem antropogenicznym. Odnalezione skupisko przepalonych kości, zalegających pod nasypem kopca stanowi wyraźną przesłankę do identyfikowania go z mogiłą kurhanową. Z kolei pozyskane ułamki naczyń ceramicznych, także przysypane warwami ziemi lub gliny pozwalają na ustalenie chronologii kurhanu – odnoszący się do epoki plemienną wczesnego średniowiecza – tj. na IX-X w.

Dokumentacja: Rafał Niedźwiadek, *Podzamcze, gm. Mełgiew, stanowisko nr 103 – Opinia dotycząca weryfikacji chronologicznej cmentarzyska kurhanowego*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków WUOZ w Lublinie

**PULKI, gm. Końskowola, pow. puławski
stan. nr 1, AZP 73-77/11**

Badania ratownicze na stanowisku prowadzone były równolegle z budową drogi ekspresowej – północnej obwodnicy Puław. Obszar objęty badania wykopaliskowymi wyznaczał powierzchnię 135,15 ara. W wykopie po usunięciu humusu odsłonięte zostały obiekty pradziejowe, których łącznie przebadano 257. Pierwszym wyróżnionym epizodem osadniczym zarejestrowanym na stanowisku było obozowisko mezolitycznej grupy związanej z kulturą komornicką lub janisławicką. Reprezentowane jest ono przez kolekcję blisko 1 300 zabytków krzemiennych, głównie wykonanych z krzemieni narzutowego, rzadziej czekoladowego. W skład pozyskiwania inwentarza wchodzi pól-

produkty i narzędzia: odlupki, wiórki, rdzenie, drapacze, zbrojniki, skrobacze. Odnawiano też obecność jednego krzemiennego grocika. Drugim horyzontem osadniczym jest ślad związany z okresem neolitu. Z neolitem badacz łączy jeden obiekt ziemny oraz fragment siekierki z wierconymi otworami. Kolejnej fazie osadniczej przypisywane są odkryte fragmenty naczyń ceramicznych i obiekty w postaci jam gospodarczych, łączone z kulturą niemeńską. Czwartym poziomem jest ślad osadniczy związany z kulturą mierzanowicką z wczesnej epoki brązu. Kultura ta reprezentowana jest jedynie przez kilka fragmentów ceramiki. W obrębie stanowiska odkryto ponadto ślady zamieszkania ludności kultury trzcinieckiej. Odsłonięto 2 skupiska obiektów ziemnych związanych z tą kulturą. Uchwycono ślady 8 obiektów, prawdopodobnie relikwów budynków mieszkalnych gospodarczych. Ogółem w toku badań pozyskano 832 fragmentów naczyń tej kultury. Najliczniejsze były fragmenty naczyń ceramicznych, w tym garnków i mis. Odkryto ponadto 2 fragmenty zdobionej bransolety glinianej, fragment szpili brązowej, tłuczek/rozcieracz kamienny i grocik sercowaty. Zarejestrowano krótkotrwały pobyt na stanowisku społeczności kultury łużyckiej i przeworskiej. Wskazują na to nieliczne potłuczone fragmenty naczyń ceramicznych. Z okresem wczesnego średniowiecza można łączyć 10 obiektów, głównie jamy gospodarcze. Na stanowisku zarejestrowano ponadto ślady osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego. Natrafiono również na domniemane pozycje strzeleckie wykopane w trakcie II wojny światowej.

Dokumentacja: Przemysław Musoff, Mirosław Mazurek. Marta Połtowicz-Bobak, Aleksandra Sznajdrowska, *Wstępne sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku nr 1 AZP 73-77/11 w m. Pułki, gm. Końskowola*, Rzeszów 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków GDDKiA O/Lublin

PULAWY, gm. loco, pow. puławski stanowiska militarne z I i II wojny światowej

Ratownicze badania archeologiczne, realizowane w Lesie Puławskim zostały przeprowadzone w wyniku zagrożenia zniszczenia stanowiska przez planowaną inwestycję związaną z budową drogi ekspresowej S-17, odcinek 5: dojazd do przeprawy mostowej na rzece Wiśle w m. Puławy. Badania wyprzedzające dawały szansę zadokumentowania pozostałości po działaniach wojennych prowadzonych w XX w. w obrębie planowanej inwestycji. Pozostałości tego typu w granicach robót drogowych rozciągały się na przestrzeni ok. 3,5 km. W związku z tym obszar ten potraktowano jako jedno stanowisko militarne podzielone na 24 odcinki. W trakcie badań na stanowiskach militarnych 1-24 zarejestrowano okopy z I i II wojny światowej oraz okopy artyleryjskie i półziemianki z II wojny światowej. Okop pierwszowojenny zadokumentowano jedynie na odc. 2. Obiekt ten w odróżnieniu od założeń z II wojny światowej zlokalizowany jest na lewym brzegu rzeki Kurówki. Był również lepiej zachowany i dużo głębszy niż rejestrowane na innych częściach okopy II wojenne. Na mapach LIDAR czytelny jest charakterystyczny układ tego systemu obronnego w postaci rowu, w którym regularnie, co kilkanaście metrów znajdowały się tzw. poprzecznice, które oddzielały od siebie kolejne odcinki okopów. Podczas eksploracji fragmentu omawianego systemu militarnego zarejestrowano dodatkowe zabezpieczenie okopów od strony północno-wschodniej w postaci wału ziemnego powstałego z ziemi wydobytej podczas kopania rowu. Z terenu stanowiska pozyskano bogatą kolekcję materiałów ruchomych związanych z przebiegającymi tędy działaniami wojennymi.

Dokumentacja: Mirosław Mazurek, *Sprawozdanie końcowe z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku militarnym 1-24, pow. Puławy* Rzeszów 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków GDDKiA O/Lublin

PULAWY – AZOTY, gm. Puławy, pow. puławski

stan. 1, AZP 73-76/5

W toku badań zarejestrowano łącznie 186 obiektów. Najstarsze ślady osadnictwa związane były z epoką kamienia. Na powierzchni stanowiska znaleziono kilkanaście krzemieni, które nie były związane z obiektami ziemnymi (zostały odkryte podczas doczyszczania arów). W jamach odkryto natomiast materiał zabytkowy związany z kulturą trzciniecką. W sumie odkryto 4 tego typu obiekty. Ponadto zadokumentowano jeden grób jamowy również datowany na ten okres (ob. 10). W jamie zarejestrowano niemal w całości zachowane, przepalone naczynie, pod którym znajdowały się spalone szczątki ludzkie. Na stanowisku wydzielono 29 obiektów ogólnie określonych jako pradziejowe. W ich wypełniakach odkrywano głównie krzemienie, które ze względu na brak kontekstu ceramicznego trudno z pewnością wiązać z epoką kamienia lub z epoką brązu. Z okresem nowożytnym łączy się 27 jam. Wśród nich wydzielono ziemiankę oraz pozostałości dróg. W południowo-zachodniej części stanowiska zarejestrowano również okop związany z II wojną światową. Pozostałości działań wojennych w postaci okopu liniowego zadokumentowano również na stanowisku militarnym 1-24, odc. 4.

Dokumentacja: Mirosław Mazurek, Przemysław Muzolf, Aleksandra Sznajdrowska, *Wstępne sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku Puławy Zakłady Azotowe 1 (AZP 73-76/5)*, Rzeszów 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków GDDKiA O/Lublin

PULAWY LAS – IUNG, gm. Puławy, pow. puławski

stan. 1, nr AZP 73-76/6

Badania wykopaliskowe przeprowadzono w związku z budową drogi krajowej. Badaniami objęto powierzchnię 83 arów, na których zarejestrowano łącznie 77 obiektów oraz warstwę akumulacyjną z licznym materiałem. Odsłonięto pozostałości osadnictwa mezolitycznego w postaci 4 skupisk, z których wydobyto łącznie 605 zabytków krzemiennych w postaci narzędzi oraz odpadów produkcyjnych. Odnaleziono relikty osadnictwa kultury pucharów lejkowatych, ślad bytności ludności związanej z kręgiem leśnym, obozowisko? społeczności kultury mierzanowickiej oraz cmentarzysko kurhanowe kultury trzcinieckiej, w skład którego wchodzi 3 kurhany. Przebadano 2 nasypy w granicach inwestycji oraz jeden pozostający poza jej granicami. W pierwszym badanym kurhanie odkryto w części centralnej dookoły rowek oraz depozyt 2 naczyń ceramicznych. W drugim przebadanym kurhanie odkryto obiekt, który możemy interpretować jako pozostałość komory grobowej. Obiekt otoczony był kamieniami eratycznymi jak i fragmentami żarna. Przy jego narożniku odkryto 2 naczynia oraz 3 depozyty. Odkryto ponadto 2 paleniska związane z epoką żelaza, relikty umocnień – okopów związanych z I i II wojną światową.

Dokumentacja: Mirosław Mazurek, Przemysław Muzolf, Aleksandra Sznajdrowska, *Wstępne sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku Puławy – Las IUNG 1 (AZP 73-76/6)*, Rzeszów 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków GDDKiA O/Lublin

RADECZNICA, gm. loco, pow. zamojski **zespół klasztorny o.o. bernardynów**

Celem sondażowych badań archeologicznych było odsłonięcie reliktyw rozebranej części klasztoru przyległej do kościoła, określenie szerokości ścian zewnętrznych rozebranego skrzydła klasztoru oraz uchwycenie poziomów użytkowych wirydarza. W wykopach odsłonięto relikty murów rozebranej części zachodniego skrzydła klasztoru. Ich lica zewnętrzne znajdują się w osiach zewnętrznego i wewnętrznego lica skrzydła klasztoru. Niestety nie ustalono ich szerokości, gdyż rozbiórka części skrzydła zachodniego została doprowadzona do poziomu ławy fundamentowej, ale można domniemywać, że odsłonięte relikty odpowiadają zachowanym do dzisiaj historycznym murom zachodniego skrzydła klasztoru, których szerokość wynosi 1,30 m. Mury klasztoru wzniesiono w konstrukcji *opus emplectum*, co może świadczyć o świadomym wyborze ze względów ekonomicznych oraz z uwagi na projektowaną wysokość budynku (2 kondygnacje – bez piwnic).

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Radecznica. Zespół klasztorny OO. Bernardynów, ul. Klasztorna 6, działka nr ewid. 2131. Budowa kanalizacji deszczowej. Sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych*. Badania i dokumentacja finansowane przez Klasztor OO. Bernardynów w Radecznicy.

ROGALIN, gm. Horodło, pow. hrubieszowski **stan. nr 15/17, obszar AZP nr 86-96**

Kontynuowano prace badawcze z lat ubiegłych w celu rozpoznania i przebadania zagrożonego przez orkę i erozję naturalną, cmentarzyska kultury strzyżowskiej z wczesnego okresu epoki brązu. W trakcie tegorocznych badań przebadano obszar o powierzchni 77m² w obrębie 2 wykopów. Rozpoznano kolejny grób kultury strzyżowskiej. Zmarłego wyposażono w 2 naczynia gliniane, złożono do jamy grobowej, a następnie rozpalono bezpośrednio nad szkieletem ogień.

Dokumentacja: Anna Hyrczała, *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych prowadzonych w 2016 roku na stanowisku 15 w Rogalinie*. Badania finansowane przez Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie i IA UMCS w Lublinie.

ŚIELCE, gm. Puławy, pow. puławski **stan. nr 6, AZP 73-77/14**

W związku z zagrożeniem zniszczenia stanowiska podczas budowlanych robót ziemnych związanych z planowaną budową drogi ekspresowej S17 zostały wykonane wyprzedzające badania ratownicze. Ogółem podczas badań wykopaliskowych, które objęły obszar o pow. 20 arów zarejestrowano 23 obiektów nieruchomych. W liczbie tej wyróżniono obiekty, które zostały zinterpretowane jako: indywidualne pozycje strzeleckie (o niustalonej chronologii), 3 groby, w których konstrukcji wtórnie wykorzystano wcześniej wymienione okopy oraz obiekty pradziejowe w typie jam osadowych, dołków posłupowych (bez możliwości dokładnego określenia ich atrybucji kulturowo-chronologicznej) oraz obiektów o nieokreślonej funkcji.

Dokumentacja: Tomasz Tokarczyk, *Wstępne sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku nr 6 AZP 73-77/14 w m. Sielce, gm. Końskowola, Rzeszów 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie*. Badania wykonano ze środków GDDKiA O/Lublin

stan. nr 8, AZP 73-77/16

Badania archeologiczne prowadzone na stanowisku zostały zrealizowane na łącznej powierzchni 17,12 ara. Wyróżniono i przebadano łącznie 23 obiekty o zróżnicowanej formie. Dominował dolki posłupowe, licznie wystąpiły również jamy gospodarcze. Ze względu na brak materiału datującego w wypełniskach odsłoniętych obiektów nie było możliwe rozstrzygnięcie ich przynależności kulturowo-chronologicznej. Jedynie jamę nr 15 można łączyć z epoką brązu.

Dokumentacja: Tomasz Tokarczyk, *Wstępne sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku nr 8 AZP 73-77/16 w m. Sielce, gm. Końskowola, Rzeszów 2016*, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie Badania wykonano ze środków GDDKiA O/Lublin

SOBIBÓR, gm. Włodawa, pow. włodawski**Były Hitlerowski Obóz Zagłady**

Kolejny sezon wykopaliskowych badań archeologicznych, prowadzony na terenie obozu zagłady w Sobiborze, związany był z realizacją międzynarodowego projektu rewitalizacji byłego obozu zagłady i opracowania nowej koncepcji Miejsca Pamięci.

Dokumentacja: Teresa Mazurek, Wojciech Mazurek, Rafał Ratajczak, *Wyniki archeologicznych uzupełniających badań wykopaliskowych, przeprowadzonych na terenie byłego niemieckiego, nazistowskiego obozu zagłady Żydów w Sobiborze jesienią 2016 roku*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne sfinansowane ze środków w dyspozycji Fundacji Polsko – Niemieckie Pojednanie.

SURHÓW, gm. Kraśniczyn, pow. krasnostawski**stan. nr 4, AZP 84 – 88/37**

Badania wykopaliskowe prowadzono w związku z rozbudową drogi wojewódzkiej nr 846. Na stanowisku zadokumentowano podczas badań AZP pozostałości osadnictwa od epoki kamienia wczesne średniowiecze. W obszarze inwestycji drogowej założono 2 wykopy badawcze, o pow. ok. 350 m², po obu stronach drogi. Zadokumentowano 2 obiekty ziemne, łączone z kulturą pomorską, zawierające w stropie drobne żuźle żelazne, jeden z w postaci rowu, drugi – niewielkiej jamy. Pozyskano niewielką ilość ruchomego materiału zabytkowego w postaci ceramiki naczyniowej i wyrobów krzemiennych, datowanych na wczesną epokę żelaza, kulturę strzyżowską, okres nowożytny.

Dokumentacja: Anna Jączek, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych podczas rozbudowy drogi wojewódzkiej nr 846*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków wykonawcy robót budowlanych.

stan. nr 6, AZP 84 – 88/39

Stanowisko znane było jako osada z wczesnej epoki brązu i ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego. W obszarze inwestycji drogowej założono 2 wykopy badawcze, o pow. ok. 600 m². Nie stwierdzono obecności warstwy kulturowej, zadokumentowano natomiast obiekt nowożytny o nieokreślonej funkcji. Pozyskano niewielką ilość ruchomego materiału zabytkowego w postaci ceramiki naczyniowej i wyrobów krzemiennych, datowanych na wczesne średniowiecze i wczesną epokę żelaza.

Dokumentacja: Anna Jączek, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych podczas rozbudowy drogi wojewódzkiej nr 846*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków wykonawcy robót budowlanych.

SWARYCZÓW, gm. Komarów Osada, pow. zamojski

stan. nr 1/4, obszar AZP nr 90-91

Był to 12 sezon badań o charakterze ratowniczym, na wielokulturowym stanowisku, niszczonym przez orkę, wybieranie piasku oraz penetrację eksploratorów. Prace wykopaliskowe skoncentrowano w południowej i północno-wschodniej części stanowiska, w obrębie 2 wykopów (45 i 46). W części południowej prace miały na celu określenie ciągłości linii grobów ciałopalnych i inhumacyjnych, natomiast w części północno-wschodniej określenie granicy zasięgu warstwy ciałopalenia z najmłodszej części cmentarzyska kultury wielbarskiej. W wykopie 45 pojawiły się zarysy 13 obiektów, z których, 3 to pochówki ciałopalne, 4 groby szkieletowe i jeden przypuszczalny, 2 to ślady po drzewach. Następne 3 obiekty znajdujące się w profilu południowym to najprawdopodobniej kolejne pochówki inhumacyjne.

Dokumentacja: Sylwester Sadowski, *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych realizowanych w 2016 roku na stanowisku Swaryczów 1, gm. Komarów Osada, pow. zamojski*. Badania realizowane i finansowane przez Instytut Archeologii UMCS w Lublinie.

ULÓW, gm. Tomaszów Lubelski, pow. tomaszowski

W sezonie 2016 r. kontynuowano prace interdyscyplinarne w obrębie wielokulturowego zespołu stanowisk archeologicznych. Wszystkie działania związane były z realizacją projektu „Roztocze – starożytna *terra incognita*? (Mikroregion osadniczy w rejonie Ulowa na Roztoczu Środkowym w pradziejach i jego tło. Studium interdyscyplinarne)”, finansowanego ze środków NCN przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/B/HS3/03352

stan. nr 6/13, obszar AZP nr 94-88

Czynności badawcze na stanowisku prowadzono w 2 etapach – wiosną i latem 2016 r. Skupiały się one w części W stanowiska (na północ i północny wschód od doliny cieku Zierąbek). Głównym celem prowadzonych prac było pełniejsze rozpoznanie stanowiska i sprecyzowanie jego charakteru oraz datowania. Wytyczono i przebadano 6 wykopów o łącznej pow. 102,5 m². Odkryto 15 obiektów archeologicznych, w tym 2 paleniska, 5 jam i 8 dołków posłupowych. Zarejestrowano także obecność warstwy kulturowej. Najciekawszy układ tworzył obiekt 13, stanowiący rozległą jamę z towarzyszącymi jej tuż obok sześcioma dołkami posłupowymi. We wszystkich wymienionych obiektach dominował materiał zabytkowy datowany na okres rzymski. Stąd też przypuszczać można, że mamy tutaj do czynienia z systemem powiązanych ze sobą obiektów osadowych tworzących jakąś konstrukcję, w chwili obecnej o trudnej do jednoznacznej interpretacji funkcji. Obiekt 14 był niewielką jamą z dużym udziałem węgla w wypełniku, a obiekt 15 interpretować należy jako palenisko, w którym zachowały się duże, spalone belki drewniane. Warstwa kulturowa była bardzo dobrze czytelna, a jej miąższość wynosiła około 15-20 cm, miejscami osiągając 30 cm miąższości. Zdecydowaną większość materiału zabytkowego, w tym fragmentów ceramiki odkrytych we wspomnianej warstwie łączyć należy z okresem rzymskim. Odkryto w niej również pojedyncze i bardzo drobne

przepalone kostki oraz węgielki. Wszystkie obiekty archeologiczne i warstwa kulturowa związane są z osadą datowaną na okres rzymski i najprawdopodobniej związaną z kulturą wielbarską. Być może jest to część produkcyjna osady lokalizującej się na stanowisku 9 znajdującym się po południowej stronie doliny niewielkiego cieku. Poza materiałami datowanymi na okres rzymski odkryto także śladowy materiał zabytkowy z okresu neolitu i z okresu nowożytnego.

stan. nr 9/16, obszar AZP nr 94-88

Na stanowisku zbadano wykopaliskowo obszar o łącznej powierzchni 44 m². Głównym celem prac było stwierdzenie, czy wspomniana wydma „przyciągała” osadnictwo pradziejowe, jak ma to miejsce w innych jej częściach. Odkryto 4 obiekty archeologiczne. Niewielki zakres prac i brak dobrych wyznaczników chronologicznych nie pozwalają na pewne określenie chronologii i przynależności kulturowej odkrytych obiektów. Najprawdopodobniej łączyć należy je bądź z okresem neolitu, bądź z okresem rzymskim, z których materiał zabytkowy odkryto w warstwie i w zsympiskach części obiektów. Przeprowadzone prace potwierdziły również kontynuację stanowiska 9 w kierunku południowym od jego dotychczas rozpoznanej części. Z całą pewnością też wspomniana wydma była w tej części intensywnie wykorzystywana przez osadnictwo pradziejowe. Zagadnienie związku osadnictwa z długimi i wąskimi formami wydmy wymaga jednak dalszych badań.

stan. nr 17/23, obszar AZP nr 94-88.

Zbadano obszar o łącznej powierzchni 39 m² i doczyszczono 24,90 m profili w zniszczonej części stanowiska. Odkryto 19 obiektów archeologicznych, które łączyć należy z osadą kultury pucharów lejkowatych. Przeprowadzone prace potwierdziły również wcześniejsze przypuszczenia odnośnie stopnia zniszczenia, zasięgu i lokalizacji stanowiska.

stan. nr 20/26, obszar AZP nr 94-88

Były to pierwsze badania wykopaliskowe w obrębie tego stanowiska, na którym odnotowano niewielkie kopce ziemne, mogące być kurhanami. Powodem podjęcia prac na tym stanowisku była konieczność określenia przynależności kulturowej znajdujących się tam kurhanów. Na stanowisku zbadano obszar o łącznej powierzchni 61 m², w tym w obrębie kurhanów o powierzchni 55 m². Potwierdzono obecność 2 kurhanów. Oba kurhany miały około 5 m średnicy wyznaczonej przez doskonale czytelne rowki wokółkurhanowe. Odległość między kurhanami (rowkami) wynosiła jedynie około 2,20 m. W obrębie wykopu 1 w centrum nasypu odkryto czytelną jamę grobową zorientowaną na osi NW-SE, w której natrafiono na silnie zniszczoną amforę glinianą, fragmenty kolejnego naczynia glinianego (pucharka?), siekierę krzemionną i odłupek krzemionny. W centrum strefy podnasypowej kurhanu 2, natrafiono na niewielką jamę grobową. W jej wypełnisku znajdowały się jedynie 2 naczynia gliniane – amfora i pucharek. Pozyskany materiał zabytkowy pozwala na łączenie obu kurhanów z kulturą ceramiki sznurowej.

stan. nr 25/32, obszar AZP nr 94-89

Wykopiska objęły obszar o łącznej powierzchni 43 m² w obrębie 6 wykopów sondażowych. Nie stwierdzono obecności żadnych obiektów archeologicznych. Znalezione jedynie luźny materiał zabytkowy w postaci fragmentów ceramiki i wyrobów krzemionnych.

stan. nr 27/37, obszar AZP nr 94-88.

Jesienią rozpoczęto sondażowe rozpoznawanie pasa łąk rozciągających się w centrum wsi. W ich miejscu w 2014 roku przeprowadzono badania geofizyczne z wykorzystaniem metody magnetycznej, które wykazały obecność licznych anomalii najprawdopodobniej związanych z obecnością obiektów archeologicznych. Ponadto analiza starych map wskazywała, że na tym obszarze istniała najstarsza część wsi datowana na XVII i XVIII w.

Dokumentacja: Barbara Niezabitowska-Wiśniewska, *Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych wielokulturowego zespołu stanowisk w Ulowie, gm. Tomaszów Lubelski, pow. tomaszowski, woj. lubelskie*. Prace interdyscyplinarne realizowane w ramach projektu „Roztocze – starożytna *terra incognita*? (Mikroregion osadniczy w rejonie Ułowa na Roztoczu Środkowym w pradziejach i jego tło. Studium interdyscyplinarne), finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/B/HS3/03352,

ZAMOŚĆ, gm. loco, pow. zamojski**zespół Starego Miasta****zespół pałacowy Zamoyskich**

Sondażowe badania archeologiczne miały na celu uchwycenie murów oporowych terasy pałacowej, poziomów użytkowych w obrębie terasy, ustalenie relacji wysokościowych między murami terasy, a ulicą Zamkową oraz lokalizację schodów przy elewacji przedniej budynku głównego. W tym celu wytyczono i wyeksplorowano 6 wykopów. Po zachodniej i północnej stronie oficyny tylnej za pałacem odsłonięto fragmenty murów oporowych skarpy, które wykonano z cegieł i fragmentów cegieł na zaprawie piaskowo-wapiennej, posiadały szerokość ok. 1,20-1,60 m. Mury wykonano w konstrukcji opus emplectum, z licami ceglanymi i rdzeniem gruzowym, zalanym zaprawą wapienną. Natomiast mur oporowy od strony południowej zachował się jedynie w postaci destruktu i posiadał szerokości ok. 1,0 m. Do krawędzi zewnętrznej muru oporowego w kilku miejscach dostawione były niezidentyfikowane mury ceglane, wykonane z cegieł i fragmentów cegieł na zaprawie wapiennej, mogące pełnić rolę przypór. Stwierdzono także, że obecna nawierzchnia ulicy Zamkowej (dawniej droga wałowa) znajduje się 0,45 m powyżej dolnej linii cokołu, wyznaczającego historyczny poziom użytkowy. Przed elewacją głównego budynku pałacu udało się zlokalizować fundament schodów. Mury te wykonano z cegieł i fragmentów cegieł na zaprawie piaskowo-wapiennej, z regularną ceglaną krawędzią północną. Ponadto na północ od fundamentu schodów natrafiono na niezidentyfikowany mur, stanowiący relikty jednej z wielu faz budowy, rozbudowy i przebudowy pałacu. Odsłonięty fragment łączy fundament ściany budynku głównego, co pozwala sugerować, że dawny, barokowy poziom użytkowy nie odbiegał znacznie od współczesnego.

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Zamość – Stare Miasto. Zespół Pałacowy Zamoyskich. Sondażowe badania przedprojektowe. Sprawozdanie z prac archeologicznych*. Badania zlecone i finansowane przez Miasto Zamość

Blok VIII – Zielony Rynek

Badania sondażowe wykonano na terenie stanowiącym centralną oraz zachodnią część VIII bloku zabudowy staromiejskiej. Ich celem była próba określenia północnej linii zabudowy kamienic mieszczańskich, których relikty odsłonięto w trakcie remontu ul. Zamenhofa oraz uchwycenia dawnej ulicy Szewskiej. Ulica ta, obecnie nieistniejąca, była ostatnią,

północną ulicą poprzeczną miasta. Założono 2 wykopy zlokalizowane w taki sposób, aby swym zasięgiem objęły zarówno hipotetyczną granicę zabudowy, jak i południową część dawnej ulicy Szewskiej. W świetle wykopu nr 1 natrafiono na relikty architektury będący pozostałością budynku, zapewne mieszkalnego, o chronologii XVIII-wiecznej. W wykopie odsłonięto fragment jego zewnętrznej ściany północnej o przebiegu ukośnym, z odchyleniem na północny wschód – południowy zachód. Do tej ściany przylegał od strony południowej mur. Jego część zachodnia to opór sklepienia kolebkowego o osi wschód – zachód, z którego zachowały się jedynie pojedyncze cegły. Do wschodniego lica tej ściany przylegała natomiast zniszczona ceglana konstrukcja (posadzka?). Wszystkie w/w relikty wykonane z cegieł na zaprawie piaskowo-wapiennej. W wykopie nr 2 natrafiono na pozostałości trzech kamiennych fundamentów. Wzniesiono je w wykopach wąskoprzestrzennych (bez wkopów budowlanych), z łamanego kamienia wapiennego zalanego zaprawą cementową. Były to pozostałości fundamentów pawilonów handlowych, wybudowanych w latach 1956-57, rozebranych w 2015 r. Nie udało się zlokalizować pozostałości dawnej ulicy Szewskiej pomimo, że w wykopie 2 osiągnięto warstwy calcowe, które pokazują, że mamy do czynienia z niezabudowaną, tylną częścią działki, na której znajdowało się śmietnisko lub tymczasowe obiekty gospodarcze.

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Zamość – Stare Miasto. Blok VIII – Rynek Zielony. Sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych*, mps w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania zlecone i finansowane przez firmę WIKANA S.A.

Rotunda

Sondażowe badania archeologiczne prowadzono dla potrzeb projektowych. Wykop nr 1 został założony w północno-wschodniej części Rotundy, po zewnętrznej stronie muru. W wykopie poza stratygrafią – odsłonięto zewnętrzne lico muru Rotundy oraz jego przyporę. Wykop nr 2 został usytuowany w pobliżu wejścia do Rotundy. W wykopach zadokumentowano relikty architektury: lico muru Rotundy z odsadzkami, przyporę oraz kanał. Lico północne muru Rotundy wykonano z cegieł spojonych zaprawą piaskowo-wapienną. Wątek budowy i opracowania lica należy określić jako nieregularny, mieszany. Stwierdzono, że mur został posadowiony na calcu. Ze względu na wybudowanie obiektu na terenie bagiennym, zaistniała konieczność stabilizacji i wzmocnienia posadowienia. W tym celu, pod stopę muru, podłożono ruszt drewniany z belek. Przypora muru Rotundy była przewiązana z licem budynku i stanowiła jego wzmocnienie. Przyporę wykonano z cegieł spojonych zaprawą piaskowo-wapienną. Mur przypory również posiada odsadzkę oraz posadowiony został na ruszcie z drewnianych belek, znajdujących się na calcu pod stopą muru.

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Zamość – Fortyfikacje. Rotunda. Analiza stratygrafii i posadowienia obiektu w oparciu o wykopy archeologiczne oraz badania podłoża gruntu*. mps w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania zlecone i finansowane przez Miasto Zamość.

ul. Partyzantów i Kiepury – Stary cmentarz żydowski

Cmentarz funkcjonował jako grzebalny do 1907 roku. Po II wojnie światowej teren cmentarza zabudowano i obsadzono zielenią. Obecnie cmentarz nie istnieje, a w jego miejscu stoi Zamojski Dom Kultury, wytyczona jest ulica Kiepury i urządzony ogródek jordanowski. Wykonanie sondażowych badań archeologicznych miało na celu rozpo-

znanie charakteru anomalii odnotowanych podczas wcześniejszych badań georadarowych. Wykonano 3 wykopy, zlokalizowane w miejscu projektowanego placu zabaw. W wykopach nr 1 i 2 natrafiono na luźne fragmenty kości ludzkich – w tym momencie przerwano ich eksplorację, natomiast w wykopie 3, co prawda nie natrafiono na kości, jednakże po interwencji Komisji Rabinicznej ds. cmentarzy, w porozumieniu z przedstawicielem służb konserwatorskich eksplorację zakończono. W wykopach zadokumentowano układ współczesnych nawarstwień glebowych oraz fragmenty macew kamiennych. Kości ludzkie pozostawiono w miejscu ich znalezienia. Przeprowadzone badania ustaliły, że na przedmiotowym terenie stratygrafia została zakłócona praktycznie na całym obszarze poprzez podniesienie terenu przez nawiezenie, bądź rozplanowanie ziemi. Zidentyfikowane w trakcie badań wkopy, są wkopami współczesnymi, niezwiązanymi z pierwotną sepulkralną funkcją terenu. Natomiast uchwycone w trakcie badań georadarowych anomalie, wskazujące na istnienie zasypanych wkopów (przypuszczalnych jam grobowych), nie zostały zidentyfikowane. Przede wszystkim wynikało to z przerwania eksploracji wykopów w momencie natrafienia na szczątki ludzkie. Odsłonięte fragmenty macew oraz kości ludzkie znajdowały się w układzie rozproszonym, na złożu wtórnym. Jednocześnie należy stwierdzić, że prace ziemne, jakie mogłyby być prowadzone przy budowie fundamentów urządzeń placu zabaw na pewno nie naruszą ewentualnych pochówków.

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Zamość, ul. Partyzantów – Kiepury, działki nr ewid. 36/11 i 36/12. Stary cmentarz żydowski. Sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych. Sprawozdanie z prac archeologicznych.* mps w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania zlecone i finansowane przez Miasto Zamość.

ŻMIJOWISKA, gm. Wilków, pow. opolski

Głównym założeniem rozpoczętych badań było zweryfikowanie faktycznej lokalizacji wykopów badawczych założonych na wczesnośredniowiecznej osadzie północnej w 1965 r. oraz rozpoznanie nawarstwień i obiektów w rejonie jej centrum, w związku z planowanym przeniesieniem rekonstrukcji chaty. Zgodnie z programem, badaniami objęto centrum osady północnej. W sezonie 2015 zrealizowano wykop badawczy nr XX/15 o wymiarach (5x5m). W wykopie odsłonięto fragment chaty I z zachowanymi elementami konstrukcyjnymi. W celu jej pełnego rozpoznania i zadokumentowania, badania kontynuowano w roku następnym. Podsumowując, w sezonach 2015 i 2016 w ramach zrealizowanego programu przebadano łącznie 84m². Prace przeprowadzono w obrębie czterech wykopów: XX/15, XXa/15, XXb/16 i XXc/16. W trakcie badań prowadzonych w dwóch w/w sezonów odkryto: obiekt 1/chata I – rozpoznany jako pozostałości budynku mieszkalnego typu półziemianka oraz elementy związane z jej konstrukcją i wyposażeniem, obiekt 2/chata II – rozpoznany jako narożnik budynku mieszkalnego typu półziemianka. Obiekt 1 (chata) odsłonięty został w obrębie wykopów: XX, XXa, XXb i XXc. W rzucie obiekt manifestował się dość regularnym prostokątem zarysem, którego granice wyznaczały w różnym stopniu zachowane ślady ścian zorientowanych na linii N-S, E-W. W centralnej i północnej części wnętrza chaty na poziomie jej dna odsłonięto gliniane „klepisko” o zarysie nieforemnego trapezu z nieregularną podstawą. Klepisko tworzyła żółta, plastyczna glina, w której tkwiły pojedyncze bryły polepy o barwie pomarańczowej, fragmenty naczyń, kości zwierzęce oraz przepalone i nadpalone kamienie. Klepisko łączyło się z piecem usytuowanym w narożniku

chaty. Po usunięciu rumoszu związanego z destrukcją górnych partii obiektu, odsłonięto piec o kształcie podkowiastym i konstrukcji gliniano-kamiennej. z zachowaną kotlinką w postaci przepalonej polepy połączonej z wydłużonym, owalnym paleniskiem. Poza wspomnianymi elementami jak: piec, „klepisko” oraz naczynie wkopane pod obiekt mieszkalny, we wnętrzu chaty I natrafiono jeszcze na blisko trzydzieści śladów, które zapewne należy wiązać z jej konstrukcją i wyposażeniem, jakimi są: dolki posłupowe oraz dolki po kołkach. Ściany obiekt 2 odsłonięte w narożniku XXb zorientowane były na osi N-S i E-W, identycznie jak w przypadku chaty I. W wypełnisku chaty II, natrafiono na skupisko kamieni z fragmentami naczyń, kośćmi zwierzęcymi i polepą. Bezpośrednio pod chatą odkryto naczynie, wkopane w piach calcowy. W trakcie wykopalisk odkryto interesujący zespół zabytków ruchomych m.in. 2 naczynia zachowane w całości, 4 noże żelazne, 9 paciorków szklanych, srebrny drucik – półprodukt ozdoby, zdobiony przedmiot kościany, 8 przeszłików zachowanych w całości lub w części oraz 2 oselki kamienne. W toku zrealizowanych badań pobrano także próby do analiz specjalistycznych, archeobotaniczne i archeozoologiczne.

Dokumentacja: Anna Kacprzak, *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych wczesnośredniowiecznej osady północnej w Żmijowiskach gm. Wilków, pow. Opole Lubelskie, w roku 2015 i 2016*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym

III. NADZORY ARCHEOLOGICZNE

BIAŁA PODLASKA, gm. loco, pow. bialski ziemski
zespół poreformacki kościoła pw. Św. Antoniego

Dokumentacja: kierownik badań: mgr Mieczysław Bienia – dokumentacja w trakcie opracowania

BIAŁA PODLASKA, gm. loco, pow. bialski
historyczny układ urbanistyczny
dz. geod. nr 1726, 2111/11

Dokumentacja: kierownik badań: mgr Mieczysław Bienia – dokumentacja w trakcie opracowania

BRZEZINY, gm. Kraśniczyn, pow. krasnostawski
stan. nr 14, AZP 84-88/65

Dokumentacja: Anna Jączek, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych podczas rozbudowy drogi wojewódzkiej nr 846*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków wykonawcy robót budowlanych.

BYSTRZEWICE PIERWSZE, gm. Piaski. pow. świdnicki

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Bystrzewice Pierwsze, gm. Paski, pow. Świdnik woj. Lubelskie, działka nr 132/8. Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z budową pomieszczeń magazynowych*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy MEBLE TORA G. Rataj.

CHEŁM, pow. chełmski
ul. Hrubieszowska 102b.

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, Rafał Ratajczak: *Archeologiczne nadzory prac ziemnych przy budowie przyłącza ciepłowniczego do adaptowanego dla potrzeb Państwowej Szkoły Muzycznej budynku, położonego przy ulicy Hrubieszowskiej 102B w Chełmie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Miejskiego Przedsiębiorstwa Energetyki Ciepłej Sp. z o. o w Chełmie.

ul. Lubelska 26a

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, *Archeologiczne nadzory geologicznych badań podłoża gruntowego dla potrzeb projektu budynku usługowo-mieszkalnego, położonego na działce 834 przy ulicy Lubelskiej 26A w Chełmie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków osoby prywatnej.

pl. Łuczowskiego.

Dokumentacja: Stanisław Gołub, *Chełm, Pl. Łuczowskiego. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych wykopu pod budowę przyłącza wody. Sezon 2016*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej sp. z o. o. w Chełmie.

ul. J. Młodowskiej 7/14b

Dokumentacja: Stanisław Gołub, *Chełm, ul. J. Młodowskiej 7,14B. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych wykopów pod budowę przyłącza gazu. Sezon 2016*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Polskiej Spółki Gazownictwa Sp. z o. o. Oddział w Tarnowie Zakład w Lublinie

ul. Ogrodowa 3

Dokumentacja: Teresa Mazurek, Wojciech Mazurek, *Wyniki archeologicznych nadzorów prac ziemnych przy budowie przyłącza kanalizacji sanitarnej do budynku mieszkalnego, położonego przy ulicy Ogrodowej 3 w Chełmie, woj. lubelskie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków inwestora prywatnego

Dokumentacja: Stanisław Gołub, *Chełm, ul. Ogrodowa 3a, 5. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych wykopów pod budowę przyłączy kanalizacji sanitarnej. Sezon 2016*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie.

Badania archeologiczne wykonano ze środków inwestora prywatnego.

ul. Ogrodowa – Reformacka

Dokumentacja: Stanisław Gołub, *Chełm, ul. Ogrodowa – Reformacka. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych wykopów pod budowę kanalizacji sanitarnej. Sezon 2016*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej Sp. z o. o w Chełmie.

ul. Partyzantów

Dokumentacja: Stanisław Gołub, *Chełm, ul. Partyzantów. Dokumentacja z nadzorów. Rozbiórka części muru ogrodzeniowego. Sezon 2016, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie*. Badania archeologiczne wykonano ze środków Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Chełmie

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, *Archeologiczne nadzory prac ziemnych przy budowie sieci ciepłej wysokiego ciśnienia z siecią telemetryczną od komory K-123 przy ulicy I Armii Wojska Polskiego do ułączenia przy ulicy Partyzantów w Chełmie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Miejskiego Przedsiębiorstwa Energetyki Ciepłej Sp. z o. o w Chełmie.

ul. Pijarska, Krzywa

Dokumentacja: Andrzej Bronicki, *Chełm, ul. Pijarska 10/Krzywa 25 – nadzór nad wykopem ciepłowniczym. Dokumentacja archeologiczna (sezon 2016)*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków inwestora prywatnego.

ul. Pocztowa 56

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, *Archeologiczne nadzory prac ziemnych przy budowie sieci ciepłej rozdzielczej i przyłącza ciepłowniczego wysokich parametrów do budynku mieszkalnego przy ulicy Pocztowej 56 w Chełmie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Miejskiego Przedsiębiorstwa Energetyki Ciepłej Sp. z o. o w Chełmie.

ul. Reformacka 6

Dokumentacja: Andrzej Bronicki, *Chełm, ul. Reformacka 6 – nadzór nad wykopem ciepłowniczym. Dokumentacja archeologiczna (sezon 2016)*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Miejskiego Przedsiębiorstwa Energetyki Ciepłej Sp. z o. o w Chełmie.

ul. Reformacka 27

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych na działce nr 599, dawnej siedzibie Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego przy ulicy Reformackiej 27 w Chełmie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Instytutu Pamięi Narodowej.

ul. Słowackiego 3, 7

Dokumentacja: Stanisław Gołub, *Chełm, ul. Słowackiego 3, 7. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych. Linia kablowa niskiego napięcia. Sezon 2016*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków PGE SA Oddział Zamość.

ul. Słowackiego 23

Dokumentacja: Andrzej Bronicki, *Chełm, ul. Słowackiego 23 – nadzór nad wykopem ciepłowniczym. Dokumentacja archeologiczna (sezon 2016)*, mps w archiwum WUOZ

w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Miejskiego Przedsiębiorstwa Energetyki Ciepłej Sp. z o. o w Chełmie.

ul. Szkolna 4

Dokumentacja: Stanisław Gołub, *Chełm, ul. Szkolna 4. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych wykopu przy awarii sieci wodociągowej. Sezon 2016*, Badania archeologiczne wykonano ze środków Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej Sp. z o. o w Chełmie.

CZEMIERNIKI, gm. loco, pow. radzyński

historyczny układ urbanistyczny

Rynek

Dokumentacja: kierownik badań mgr Adam Olszewski – dokumentacja w trakcie opracowania

ul. Radzyńska

Dokumentacja: kierownik badań mgr Adam Olszewski – dokumentacja w trakcie opracowania

DĘBLIN, gm. loco, pow. rycki

zespół pałacowo-parkowy

Dokumentacja: Michał Kubera, *Zespół pałacowo-parkowy w Dęblinie. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w formie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z remontem stacji transformatorowej ST-41 oraz budową linii kablowych nn i dróg dojazdowych do stacji transformatorowej ST-41 na działce nr ew. 4080/144 w Dęblinie*, Lubartów 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie.

Twierdza Dęblin

Dokumentacja: Dariusz Bednarski, Rafał Niedźwiadek, *Wstępne sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z budową urządzeń systemu FOD wraz z modernizacją i rozbudową dróg w obrębie Fortu III Twierdzy Dęblin*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie.

ELIZÓWKA, gm. Niemce, pow. lubelski

Dokumentacja: Dariusz Bednarski, Rafał Niedźwiadek, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad budową Łącznika pomiędzy drogą gminną nr 106057L a drogą serwisową obwodnicy Lublina w miejscowości Elizówka*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Urząd Gminy Niemce

FIRLEJ, gm. loco, pow. lubartowski

stan. nr 20 AZP 71-81/22

Dokumentacja: Michał Kubera, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w formie nadzoru w związku z budową budynku mieszkalnego w Firleju, gm. Firlej (dz. nr ewid. 611I2, obręb 7 Firlej). Stanowisko nr AZP 71-81/22-20*, Lubartów 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora

HORODŁO, gm. loco, pow. hrubieszowski
stan. nr 19/41, obszar AZP nr 85-95

W trakcie nadzoru archeologicznego realizowanego przy robotach ziemnych związanych z budową domu jednorodzinnego przez Annę Hyrczałę z Muzeum w Hrubieszowie, odkryto część jamy zasobowej (śmietniskowej) z okresu wczesnego średniowiecza. W wypełnisku znajdowały się pokonsumpcyjne szczątki zwierzęce, fragmenty ceramiki i polepy.

Dokumentacja: Anna Hyrczała, *Sprawozdanie wstępne z nadzoru archeologicznego przy wykopach fundamentowych pod budynek mieszkalny, realizowanych w 2016 roku na obrzeżu stanowiska 19 w Horodle*. mps. w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania realizowane i finansowane przez inwestora prywatnego.

HRUBIESZÓW, gm. loco, pow. hrubieszowski
historyczny układ urbanistyczny Śródmieścia Hrubieszowa
ul. Prosta 8

Dokumentacja: Anna Jączek, *Opracowanie wyników nadzoru archeologicznego nad budową budynku handlowo – usługowego na dz. ewid. nr 1207 przy ul. Prostej w Hrubieszowie*. mps. w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez inwestora prywatnego.

ul. Studzienna

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Zamość – Stare Miasto. ul. Studzienna. Budowa kanalizacji deszczowej. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego*. Badania finansowane przez Miasto Zamość; Józef Niedźwiedź, *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych podczas prac ziemnych związanych z budową domu handlowego w Hrubieszowie, ul. Prosta 20*. mps. w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez inwestora prywatnego.

ul. Wspólna 20

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Hrubieszów, ul. Wspólna, działka nr ewid. 539/3. Wykop inwestycyjny – przyłącze kanalizacji sanitarnej. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego*. mps. w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez inwestora prywatnego.

HRUD, gm. Biała Podlaska, pow. bialski
dz. geod. nr : 167, 310, 165, 186,

Dokumentacja: kierownik badań: mgr Mieczysław Bienia – dokumentacja w trakcie opracowania

JASTKÓW, gm. Niemce, pow. lubelski

Dokumentacja: Dariusz Włodarczyk, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z remontem pałacu w zespole pałacowo – parkowym w Jastkowie, pow. Lubelski*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Urząd Gminy Jastków

JEZIORZANY, gm. loco, pow. lubartowski

ul. Przejazd 4

Dokumentacja: Jadwiga Jóźwiak, *Jeziorzany, pow. Lubartów, woj. lubelskie, Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z budową sieci gazowej i przyłącza do budynku przy ul. Przejazd 4*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy ELTEL

KLESZTÓW, gm. Żmudź, pow. chełmski

architektoniczny zespół sakralny

Dokumentacja: Natalia Jędruszczak, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przy kościele pw. Wniebowzięcia NMP oraz dzwonnicy w obrębie architektonicznego zespołu sakralnego w Klesztowie (nr rejestru zabytków A/194)*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Parafii rzymskokatolickiej pw. Wniebowzięcia NMP w Klesztowie.

KOŃSKOWOLA, gm. loco, pow. puławski

Dokumentacja: Stanisław Żórawski, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad budową kanalizacji sanitarnej na działkach nr 219, 232, 233, 234 przy ul. Kościelnej w Końskowoli*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Urzędu Gminy Końskowola

KRASNE, gm. Rejowiec Fabryczny, pow. chełmski

zespół pałacowo – parkowy

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, *Wyniki archeologicznego nadzoru prac ziemnych przy budowie domu mieszkalnego z przyłączami w granicach dawnego zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem w miejscowości Krasne, gm. Rejowiec Fabryczny, woj. lubelskie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków osoby prywatnej.

KRASNYSTAW, gm. loco, pow. krasnostawski

ul. M. Konopnickiej

Dokumentacja: Elżbieta Sobczuk, *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych przy ul. M. Konopnickiej w Krasnymstawie (dawny spichlerz). Stan. 110, działka nr 1700/2. Sezon 2013–2016*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków inwestora prywatnego.

KRZYCZEW, gm. Terespol, pow. bialski

dz.geod. 40, 75/2, 73/2

teren zespołu dworsko-parkowego i kościoła filialnego pw. Św. Jerzego

Dokumentacja: kierownik badań: mgr Mieczysław Bienia – sprawozdanie w trakcie opracowania

LUBARTÓW, gm. loco, pow. lubartowski

ul. Słowackiego

Dokumentacja: Jadwiga Jóźwik, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z budową przyłącza telekomunikacyjnego do budynku Banku BPH S.A. przy ul. Słowackiego 1 w Lubartowie*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków ORANGE Polska

LUBLIN

ul. 3 Maja

Dokumentacja: Mariusz Matyaszewski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w formie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z wykonaniem zewnętrznej instalacji c.o. i c.w.u. do budynku mieszkalnego i ateki przy ul. 3-go Maja 9 w Lublinie*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków LPEC S.A.

ul. 3 Maja, Dolna 3-go Maja, Chmielna i Niecała

Dokumentacja: Tadeusz Wiśniewski, *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z budową energetycznych sieci kablowych nn 0,4 kV ze złączami, wymianą rozdzielnic w stacji K-23 przy ul. 3-go Maja, Dolnej 3-go Maja, Chmielnej i Niecałej w Lublinie, kwiecień – maj 2016 r.*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie.

ul. Bernardyńska

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin, ul. Bernardyńska 12, ul. Bernardyńska 7, Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z budową przyłączy ciepłowniczych*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy TERMORES sp z o.o. Rzeszów.

ul. Cicha

Dokumentacja: Piotr Zimny, *Wstępne sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad rozbiórką parterowego budynku i zabezpieczeniem fundamentów wielopiętrowej kamienicy na działce nr 61/2 przy ul. Cichej 4 w Lublinie*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie.

ul. Czechowska

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin, ulica Czechowska 15. Budynek administracyjno-biurowy Lubelskiego Urzędu Wojewódzkiego. Nadzory archeologiczne nad przebudową sieci elektroenergetycznej SN związanej ze zmianą zasilania obiektu*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy WEZAN Świdnik

ul. Ewangelicka

Dokumentacja: Dariusz Bednarski, Rafał Niedźwiadek, *Wstępne sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad budową przyłącza gazowego do budynku przy ul. Ewangelickiej 8 w Lublinie*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie.

ul. Ewangelicka, Chopina

Dokumentacja: Stanisław Żórawski, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad przebudową sieci ciepłowniczej wzdłuż ulic Ewangelicka i Chopina w Lublinie w 2016 r.*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Firma Inżynierska KPW

ul. Górna, Dolna Panny Marii

Dokumentacja: Piotr Łuczkiwicz, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w lublinie przy ul. Górnej, Dolnej Marii Panny, Siostry Bożeny Szerwentke w obrębie działek geodezyjnych nr 126/.../125* (obr. 34 ark. 7), Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie.

ul. Grodzka 13

Dokumentacja: Jacek Tkaczyk, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad odkrywkami geotechnicznymi w kamienicy przy ul. Grodzkiej 13 w Lublinie*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

ul. Kalinowszczyzna

Dokumentacja: Jacek Tkaczyk, *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego przy remoncie muru ogrodzeniowego starego cmentarza żydowskiego przy ul. Kalinowszczyzna 5 w Lublinie*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków fundacji Chrońmy Cmentarze Żydowskie

ul. Kowalska

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin ul. Kowalska. Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z awaryjną wymianą sieci gazowej*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy MTM NOWUM

Dokumentacja: Dariusz Bednarski, Rafał Niedźwiadek, *Lublin, ul. Kowalska. Sprawozdanie z interwencji archeologicznej związanej z pracami ziemnymi przy awarii instalacji gazowej (na wysokości kamienicy Kowalska 19 w Lublinie)*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Polska Spółka Gazownictwa S.A.

ul. Krężnicka

stan.49 nr AZP 79-81/68

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin. Zemborzyce ul. Krężnicka, Działki nr 86, 87, 88, stanowisko nr AZP 79-81/68-49. Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z niwelacją terenu, budową budynku mieszkalnego, gospodarczego i kortu tenisowego*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

ul. Królewska

Dokumentacja: Mariusz Matyaszewski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w formie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z wykonaniem badań stanu*

posadowienia istniejącej zabudowy oraz struktury podłoża gruntowego na parceli przy ul. Królewskiej 17 w Lublinie, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy Przedsiębiorstwo Robót Budowlanych Jacek Jankowski.

ul. Królewska

W latach 2015 i 2016 r. przeprowadzono badania archeologiczne w szybach budowlanych zlokalizowanych na poziomie kondygnacji – 1 przy południowo-zachodnim narożniku dawnej kamienicy. Ich głębokość sięgała około 8 m. Podłoże lessowe zarejestrowano na gł. 7,80 m (około 11 m poniżej powierzchni współczesnego dziedzińca). Odkryte pierwotne deniwelacje terenu związane były z wąwozem, zaczynającym się w rejonie ul. Koziej i wychodzącym w dolinie Bystrzycy, pomiędzy Starym Miastem i Żmigrodem. W trakcie prac badawczych zinwentaryzowano 16 murów, związanych z zabudową murowaną parceli w okresie od XVIII do XX w. Odsłonięto też konstrukcje drewniane z XVII w. Poniżej fundamentów zarejestrowano liczne sedymenty o znacznej miąższości, które powstały w wyniku zamulania i zasypywania kanału odprowadzającego wodę deszczową oraz nieczystości ze śródmieścia. Zawierały liczny materiał zabytkowy o chronologii obejmującej okres od późnego średniowiecza do XVII w. Wśród nich były fragmenty nowożytnych butów skórzanych.

Dokumentacja: Jacek Tkaczyk, Piotr Zimny, *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego nad remontem fundamentów Banku PEKAO S.A. przy ul. Królewskiej 1 w Lublinie (etap I i II 2015 – 2016 r.)*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy LUBREN Monika Wereski.

ul. Lubartowska

Dokumentacja: Dariusz Włodarczyk, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z usuwaniem awarii w kamienicy przy ul. Lubartowskiej 27 w Lublinie*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Zarządu Nieruchomości Komunalnych w Lublinie.

Majdanek – Były Niemiecki Obóz Zagłady

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin, Państwowe Muzeum na Majdanku Były Niemiecki Obóz Zagłady. Nadzory archeologiczne nad robotami związanymi z – wymianą instalacji odgromowej w barakach nr 15 i 21 (na III polu więźniarskim), – remontem 7 sztuk obserwatorów – wież strażniczych, – rozbiórka i budowa ogrodzenia po stronie zachodnio-południowej terenu Państwowego Muzeum na Majdanku*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy ELEKTROFUR.

ul. Misjonarska

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Wyniki badań w formie nadzoru archeologicznego prowadzonych w związku z realizacją inwestycji pt. „Budowa drenażu wokół budynku oraz przebudowa kabla energetycznego PGE i budowa kabla nn zasilającego przepompownię na działce nr 67/3 przy ul. Misjonarskiej 12 w Lublinie*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Polska Spółka Gazownictwa S.A.

Dokumentacja: Dariusz Bednarski, *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych nad budową sieci gazowej przy ul. Misjonarskiej w Lublinie*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Polska Spółka Gazownictwa S.A.

ul. Osmolicka

Dokumentacja: Łukasz Pawłowski, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z budową ścieżki rowerowej wzdłuż ul. Osmolickiej w Lublinie*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Przedsiębiorstwo Robót Drogowych Lublin

ul. Peowiaków, Hempla

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin ul. Peowiaków, ul. Jana Hempla, Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z budową sieci elektroenergetycznej*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy AWD Miedziocha

Plac Kaczyńskiego

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin Plac Lecha Kaczyńskiego, Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z budową urządzeń siłowni terenowej*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy SIEM – BUD

ul. Północna

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin, ulica Północna 22A, B, C. Zespół dworski na Bielszczyźnie. Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z budową kanalizacji sanitarnej do budynku mieszkalno-usługowego przy ul. Północnej 5*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Lubelskiego Towarzystwa Nieruchomości

ul. Radziwiłowska

Dokumentacja: Mariusz Matyaszewski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w formie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z budową budynku dydaktyczno-szkoleniowego oraz usług medycznych wykonywanych na działce nr ew. 22/4 przy ul. Radziwiłowskiej 13 w Lublinie*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy STRABAG

ul. Rudnickiego

Dokumentacja: Paweł Zawislak, *Wyniki nadzoru archeologicznego związanego z inwestycją pn. „Realizacja budynku mieszkalnego jednorodzinnego z lokalem usługowym w parterze przy ul. Rudnickiej 59 w Lublinie”*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

ul. Rybna

Dokumentacja: Paweł Zawislak, *Wyniki nadzory archeologicznego przeprowadzonego w 2016 r. w związku z realizacją inwestycji pn. „Budowa doziemnej instalacji ciepłej n/p z oficyny przy ul. Rybnej 4a do kamienicy przy ul. Rybnej 4 w Lublinie*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Lubelskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej sp. z o.o.

ul. Spiessa

Dokumentacja: Dariusz Bednarski, Rafał Niedźwiadek, *Wstępna dokumentacja z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi przy budowie Fabryki Cukierków „Pszczółka” Sp. z o.o. na działce numer 132/3 przy ulicy Ludwika Spiessa 7 w Lublinie*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy „Pszczółka” Sp. z o.o.

ul. Szewska

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin, ul. Szewska, budynek IPN. Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z budową przyłącza gazowego*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy ARGAZ

ul. Towarowa

Dokumentacja: Bogusław Okupny, *Sprawozdanie z archeologicznych badań weryfikacyjno-sondazowych przeprowadzonych na terenie działek 4/5 i 5 przy ul. Towarowej 1, ul. Okólna 2A w Lublinie w dzielnicy Kalinowszczyzna w okolicy tzw. Słomianego Rynku*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

Tysiąclecia Aleja

Dokumentacja: Jadwiga Jóźwiak, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z rozbudową północnej jezdni Al. Tysiąclecia na odcinku od ul. Lwowskiej do ul. Lubartowskiej w Lublinie*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy PRD Lubartów S.A.

ul. Unicka, Obywatelska, Aleja Spółdzielczości Pracy

Dokumentacja: Jadwiga Jóźwiak, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z rozbudową sieci elektroenergetycznej w rejonie skrzyżowania ulic. Unickiej, Obywatelskiej i Al. Spółdzielczości Pracy w Lublinie*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy ELPIE

ul. Wesola

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin, ul. Wesola 1E, Działka nr 17/4. Nadzory archeologiczne w obrębie przyłącza gazowego*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy ARGAZ

ul. Wielka

Dokumentacja: Paweł Zawisłak, *Wyniki nadzoru archeologicznego związanego z inwestycją pn. „Realizacja budynku mieszkalnego jednorodzinnego przy ul. Wielkiej 34 w Lublinie”*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

ul. Wodopojna, Szewska

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin, ul. Wodopojna, ul. Szewska. Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z budową przyłącza energetycznego do budynku mieszkalno-usługowego przy ul. Szewskiej 7*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy ELGRID z Głuska

ul. Wrońska

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin, ul. Wrońska, ul. Droga Męczenników Majdanka. Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z budową sieci elektroenergetycznej nN i Sn z kanalizacją światłowodową*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy ELEKTRO-LECH

ul. Wyszyńskiego

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin, ulica Prymasa Stefana Wyszyńskiego. Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z przebudową sieci gazowej wraz z przyłączem do kamienicy nr 19 i przyłączem do Metropolitalnego Seminarium Duchownego*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Polska Spółka Gazownictwa S.A.

ul. Zabytkowa

Dokumentacja: Michał Kubera, *Lublin, ulica Zabytkowa (dawne Jakubowice Murowane) Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z budową sieci gazowej wraz z przyłączami*, Lubartów 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Gminy Niemce

ul. Zamojska

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Lublin, ulica Zamojska 8, budynek wielorodzinny działka nr 1/4, 1/2, 2/2 Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z wykonaniem przyłącza gazowego*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Polska Spółka Gazownictwa S.A.

ŁĘCZNA, gm. loco, pow. łączyński

Rynek

Dokumentacja: Konrad Drobek, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z rewitalizacją Rynku I i Rynku II w Łęcznej*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Łęcznej

ŁUCKA, gm. Lubartów, pow. lubartowski

stan. 1 nr AZP 73-82/19

Dokumentacja: Michał Kubera, *Łucka, gm. Lubartów, stanowisko AZP 73-82/19-1. Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w formie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z budową i przebudową drogi gminnej na odcinku granicy m. Lubartów – Łucka z łącznikami do ul. Lubelskiej i drogi krajowej nr 19*, Lubartów 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Gminy Lubartów

ŁUKÓW, gm. loco, pow. łukowski

zespół klasztorny pobernardyński

Dokumentacja: kierownik badań: mgr Mieczysław Bienia – sprawozdanie w trakcie opracowania

MAŁOWA GÓRA, gm. Zalesie, pow. bialski
kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego

Dokumentacja: kierownik badań: mgr Mieczysław Bienia – sprawozdanie w trakcie opracowania

OSTRÓW LUBELSKI, gm. loco, pow. lubartowski
ul. Polnej

dz. nr ewid. 3850/1, 3850/2

Dokumentacja: Michał Kubera, *Ostrów Lubelski, gm. Ostrów Lubelski, stanowisko AZP 72-84/2-2. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w formie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z budową budynków mieszkalnych przy ul. Polnej (dz. nr ewid. 3850/1 oraz 3850/2 obręb Ostrów Lubelski Rolny)*, Lubartów 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego.

OSTRÓWEK, gm. loco, pow. lubartowski
stan. nr AZP 70-82/10-10

Dokumentacja: Michał Kubera, *Ostrówek, gm. Ostrówek, stanowisko AZP 70-82/10-10. Wyniki badań archeologicznych w formie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z budową budynku mieszkalnego i gospodarczego na dz. nr 35 w Ostrówku*, Lubartów 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy ADABUD

PIASKI, gm. loco, pow. świdnicki
ul. Jagiellońska

Dokumentacja: Łukasz Pawłowski, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z budową tarasu i pomieszczeń gospodarczych na d. nr 549, 534/2 w Kraśniku – Piaskach przy ul. Jagiellońskiej 149*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

PIOTRAWIN, gm. Łaziska, pow. opolski, kościół pw. św. Tomasza Apostoła
i św. Stanisława BM

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Piotrawin gm. Łaziska, pow. Opole Lubelskie. Kościół Parafialny pw. św. Tomasza Apostoła i św. Stanisława BM. Nadzory archeologiczne nad pracami związanymi z budową przyłącza energetycznego*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy Zakład Instalatorstwa Elektrycznego Czesław Wieleba

RADZYŃ PODLASKI, gm. loco, pow. radzyński
historyczny układ rezydencjonalny

Dokumentacja: kierownik badań: mgr Tomasz Pietrzela – dokumentacja w trakcie opracowania

REJOWIEC, gm. Rejowiec, pow. chełmski
zespół pałacowo-parkowy

Dokumentacja: Stanisław Gołub, *Rejowiec, gm. Rejowiec. Zespół pałacowo – parkowy. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych. Sezon 2016*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Gminy Rejowiec

SKIERBIESZÓW, gm. loco, pow. zamojski
dawna siedzibą biskupów chełmskich.

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Skierbieszów, gm. loco, woj. lubelskie. Droga wojewódzka nr 843. Budowa chodnika na odcinku od km 35+469,00 do km 36+160,00. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego.* mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Zamościu, Badania i dokumentacja finansowane przez inwestora – Zarząd Dróg Wojewódzkich w Lublinie, Rejon Dróg Wojewódzkich w Zamościu.

SOBIANOWICE, gm. Wólka, pow. lubelski

Dokumentacja: Andrzej Hunicz, *Sobianowice, gm. Wólka pow. Lublin. Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z budową budynku mieszkalnego i gospodarczego, Lublin 2016,* mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

SPICZYN, gm. loco, pow. łęczyński

Dokumentacja: Michał Kubera, *Spiczyn, gm. Spiczyn AZP 76-83/19-22. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w formie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z budową przyłącza kanalizacyjnego, elektrycznego i wodociągowego na działce nr ew. 424/6, Lubartów 2017,* mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

STARA WIEŚ KOLONIA, gm. Końskowola, pow. puławski

Dokumentacja: Sylwester Bochyński, *Sprawozdanie końcowe z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w związku z inwestycją pn. „Przebudowa linii 110 kV Łęczna – Bogdanka” Stara Wieś Kolonia, stan. 19/AZP 75-85/77, Lublin 2016,* mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy PRO-NET MEDIA S.A.

SZCZEBRZESZYN, gm. loco, pow. zamojski

historyczny układ urbanistyczny miasta

Zespół Wojewódzkiej Szkoły Zamojskich – ul. Zamojska

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Szczebrzeszyn – Zespół Wojewódzkiej Szkoły Zamojskich. Budynek szkolny – adaptacja na potrzeby Szkoły Muzycznej. Zagospodarowanie terenu. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego.* mps. w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez wykonawcę robót firmę PPU INVEX Sp. z o.o. w Brodach Małych.

ul. Sądowa 14

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Szczebrzeszyn, ul. Sądowa 14. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego.* mps. w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu, Badania finansowane przez inwestora prywatnego.

ŚWIECIECHÓW PODUCHOWNY, gm. Annopol, pow. opolski

Dokumentacja: Sylwester Bochyński, *Sprawozdanie końcowe z badań archeologicznych w formie nadzoru prowadzonych w związku z budową budynku gospodarczego na dz. nr 16 w Miejscowości Świeciechów Poduchowny gm. Annopol, Lublin 2017,* mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

TARKAWICA, gm. Ostrówek, pow. lubartowski

Dokumentacja: Michał Kubera, *Tarkawica, gm. Ostrówek, stanowisko AZP 69-81/56-20. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w formie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z budową chodnika wraz z przepustami i rowami odwadniającymi*, Lubartów 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków firmy AUT-SERWIS Nadzory Budowlane, Jacek Glewicz

TEPTIUKÓW, gm. Hrubieszów, pow. hrubieszowski

stan. 36/209, obszar AZP nr 86-94

Dokumentacja: Anna Hyrczała, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w 2016 r. przy wykopie na staw rybny w Teptiukowie*. mps. w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez inwestora prywatnego.

TERESPOL, gm. loco, pow. bialski

stan. 27/7, obszar AZP 59-91

Dokumentacja: kierownik badań: mgr Mieczysław Bienia – sprawozdanie w trakcie opracowania

TOMASZÓW LUBELSKI, gm. loco, pow. tomaszowski

historyczny układ urbanistyczny

ul. Mydlarska, Lwowska

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Tomaszów Lubelski, ul. Mydlarska i Lwowska, działki nr ewid. 35, 13, 12/2, 317, 39. Gazociąg niskiego ciśnienia z przyłączem do budynku mieszkalno-usługowego. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego*. mps. w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu, Badania finansowane przez INSTALGAZ s.c. w Tomaszowie Lubelskim

ul. Piłsudskiego

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Tomaszów Lubelski, ul. Piłsudskiego. Budowa kanalizacji deszczowej. Rozbudowa drogi wojewódzkiej na odcinku km 50+653 – km 51+105. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego*. mps. w archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu. Badania i dokumentacja finansowane przez P.W. „SADEX” Janusz Sadlik

TURKA, gm. Wólka, pow. lubelski

Dokumentacja: Jadwiga Jóźwik, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z wykonaniem instalacji gazowej na dz. nr 1228/2 w m. Turka, gm. Wólka Lubelska*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

WŁODAWA, gm. loco, pow. włodawski

ul. 11 Listopada

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, Rafał Ratajczak, *Archeologiczne nadzory prac ziemnych przy remoncie parkingu, położonego przy ulicy 11 Listopada we Włodawie w 2016 roku*, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków firmy prywatnej.

ul. Grobla, Mostowa, Podzamcze

Dokumentacja: Stanisław Gołub, *Włodawa, ul. Grobla, Mostowa, Podzamcze. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych. Linia kablowa średniego napięcia. Sezon 2016*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków firmy prywatnej.

ul. Jurydyka 3, 5

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, Rafał Ratajczak, *Archeologiczne nadzory prac ziemnych przy realizacji sieci i przyłączy gazu ziemnego do budynków mieszkalnych przy ul. Jurydyka 3 i 5 we Włodawie w 2016 roku*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków firmy prywatnej.

Al. J. Piłsudskiego

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, Rafał Ratajczak, *Wyniki badań archeologicznych nadzorów prac ziemnych przy realizacji przyłącza gazowego do budynku przy Al. J. Piłsudskiego 22 we Włodawie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków firmy prywatnej.

ul. Pocztowa 13

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, Rafał Ratajczak, *Wyniki badań archeologicznych nadzorów prac ziemnych przy realizacji przyłącza gazowego do budynku mieszkalnego przy ul. Pocztowej 13 we Włodawie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków inwestora prywatnego.

ul. Pocztowa 13, 16

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, Rafał Ratajczak, *Wyniki badań archeologicznych nadzorów prac ziemnych przy realizacji sieci i przyłączami gazowymi do budynków przy ul. Pocztowej 13 i 16 we Włodawie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków firmy prywatnej.

ul. Spokojna

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, Rafał Ratajczak, *Wyniki badań archeologicznych nadzorów prac ziemnych przy realizacji kanalizacji sanitarnej w ulicy Spokojnej we Włodawie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej Sp. z o. o. we Włodawie.

ul. Szkolna 4

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, Rafał Ratajczak, *Archeologiczne nadzory prac ziemnych przy usuwaniu awarii sieci ciepłowniczej na terenie MOSiR przy ul. Szkolnej 4 we Włodawie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej Sp. z o. o. we Włodawie.

ul. Zielna 5

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, Rafał Ratajczak, *Wyniki badań archeologicznych nadzorów prac ziemnych przy realizacji sieci z przyłączami gazowymi do budynku przy ul. Zielnej 5 we Włodawie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków firmy prywatnej.

WOJSŁAWICE, gm. loco, pow. chełmski

Dokumentacja: Wojciech Mazurek, Rafał Ratajczak, *Wyniki badań archeologicznych nadzorów prac ziemnych przy realizacji linii kablowej NN od stacji transformatorowej 15/0,4 kV do budynku usługowo-handlowego w Wojsławicach*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków firmy prywatnej.

zespół kościelny pw. św. Michała Archaniola

Dokumentacja: Natalia Jedruszczak, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w związku z remontem dzwonnicy należącej do zespołu kościelnego w Wojsławicach wpisanej do rejestru zabytków nr A/320*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie. Badania archeologiczne wykonano ze środków Parafii rzymskokatolickiej pw. Św. Michała Archaniola w Wojsławicach.

URZĘDÓW, gm. loco, pow. kraśnicki

Dokumentacja: Jacek Koj, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w formie nadzoru archeologicznego przy pracach ziemnych związanych z dobudową wieży ratuszowej przy istniejącym budynku Urzędu Gminy w Urzędowie, gm. loco, pow. kraśnicki, woj. Lubelskie*, Urzędów – Częstochowa 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Urząd Miasta Urzędów

WĄWOLNICA, gm. loco, pow. puławski

Dokumentacja: Stanisław Żórawski, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami związanymi z przebudową linii napowietrznej SN 15 kV na działkach nr 25/1 i 31/5 w Wąwolnicy, pow. Puławy*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków Gminy Wąwolnicy

WYŻNIANKA KOLONIA, gm. Dzierzkowice, pow. kraśnicki

dz. nr 121/11

Dokumentacja: Sylwester Bochyński, *Sprawozdanie końcowe z badań archeologicznych wyprzedzających budowę budynku mieszkalnego na dz. nr 121/11 w Wyżniance Kolonii gm. Dzierzkowice*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

dz. nr 121/3

Dokumentacja: Sylwester Bochyński, *Sprawozdanie końcowe z badań archeologicznych wyprzedzających budowę budynku mieszkalnego na dz. nr 121/3 w Wyżniance Kolonii gm. Dzierzkowice*, Lublin 2016, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

ZAMOŚĆ, gm. loco, pow. zamojski

zespół urbanistyczny Starego Miasta Zamościa

Akademia Zamojska

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Zamość – Stare Miasto. Akademia – dziedziniec. Skrzydło południowe. Wykop budowlany. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego.* mps. w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez Miasto Zamość

Ratusz

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Zamość – Stare Miasto. Ratusz. Wykop budowlany – budowa windy. Wyniki nadzoru archeologicznego.* mps. w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez Miasto Zamość.

Wikarówka

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Zamość – Stare Miasto. Wikarówka. Dokumentacja odkrywkowej geotechnicznej.* mps. w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez Parafię Katedralną w Zamościu.

ul. Przyrynek, Solna, Plac Stefanidesa

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Zamość – Stare Miasto. Ul. Przyrynek, Solna, Plac Stefanidesa. Przyłącze wodociągowe do kamienicy Solna 9. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego.* mps. w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez Hostel Królewska.

ul. Studzienna

Dokumentacja: Artur Witkowski, *Zamość – Stare Miasto. ul. Studzienna. Budowa kanalizacji deszczowej. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego.* mps. w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Zamościu. Badania finansowane przez Miasto Zamość.

ZDRAPY, gm. Bychawa, pow. lubelski

Dokumentacja: Dariusz Bednarski, Rafał Niedźwiadek, *Wstępna dokumentacja z nadzorów archeologicznych nad budową domu jednorodzinnego na dz. nr 495 w Zdrapach gm. Bychawa,* Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora prywatnego

IV. BADANIA DAWNE

LUBLIN

ul. Grodzka 17

Badania archeologiczne przeprowadzono w 2014 roku na tyłach kamienicy, w rejonie tarasu wypartego murem oporowym. Pod współczesnymi nawarstwieniami odkryto jamę chłonną latryny z XIX w. Odsłonięto relikty konstrukcji murowanych związanych z zabudową gospodarczą i sanitariatami, wznoszoną w 2 poł. XIX oraz w 1 poł. XX wieku. Część tych konstrukcji tworzy strukturę wewnętrzną współczesnego muru oporowego.

Dokumentacja: Jacek Tkaczyk, *Wstępne sprawozdanie z przedinwestycyjnych badań archeologicznych na podwórku kamienicy przy ul. Grodzkiej 17 w Lublinie*, Lublin 2017, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania wykonano ze środków inwestora

SNOPKÓW, gm. Jastków, pow. lubelski
stan. 26 AZP nr 76-81/151

Stanowisko zostało odkryte podczas badań powierzchniowo – sondażowych wiosną 2013 roku. W 2013 i 2014 roku przeprowadzono na nim ratownicze badania wykopaliskowe. Ich celem ratowniczych było zarejestrowanie, wyeksplorowanie i zadokumentowanie reliktyw osadnictwa pradziejowego, średniowiecznego i nowożytnego w pasie przebudowywanej drogi wojewódzkiej nr 809 na odcinku od węzła „Jakubowice” do istniejącej drogi wojewódzkiej nr 809. Łącznie na stanowisku przebadano powierzchnię 49 arów, na której zarejestrowano ogółem 5 nowożytnych grobów szkieletowych oraz 514 nieruchomych obiektów archeologicznych o charakterze osadowym. Pod względem funkcjonalnym reprezentują one: obiekty o charakterze mieszkalnym, jamy zasobowe i odpadkowe, piec oraz pozostałości dołków posłupowych. W większości były to obiekty średnich rozmiarów o zazwyczaj owalnym kształcie. Ich miąższość rzadko przekraczała 100 cm. Ruchomy materiał zabytkowy pozwalający na precyzyjne datowanie wystąpił w wypełniskach 246 obiektów (45%). W przypadku pozostałych 273 obiektów nie udało się określić ich chronologii. W oparciu o analizę materiału ruchomego na stanowisku wyróżniono 8 faz zasiedlania. Z neolitem i kulturą amfor kulistych związane jest 6 jam, z kulturą mierzanowicką z wczesnej epoki brązu 15 obiektów, 1 jama zawierała materiał kultury trzcinieckiej, 9 obiektów związanych było z kulturą łużycką, 10 z pradziejami bliżej nieokreślonymi chronologicznie, 12 obiektów pochodziło z wczesnego średniowiecza, 6 z późnego średniowiecza, a zdecydowana większość (187) datowanych jest na okres nowożytny, głównie na XVII i 1 poł. XVIII w. Z wypełnisk obiektów pozyskano łącznie 7122 zabytki ruchome, przede wszystkim w postaci potłuczonych fragmentów naczyń glinianych, kafli, pojemników szklanych, grudek polepy konstrukcyjnej, kości zwierzęcych i przedmiotów krzemiennych i metalowych.

Dokumentacja: Mieczysław Bienia, *Opracowanie naukowe ratowniczych badań archeologicznych stanowiska nr 26 (AZP 76-81/151) w miejscowości Snopków, gm. Jastków, pow. lubelski wykonanych w związku z rozbudową drogi wojewódzkiej nr 809 na odcinku od węzła „Jakubowice” do istniejącej drogi wojewódzkiej nr 809 klasy Z*, Wólka Polnawska 2014. mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania archeologiczne wykonano na zlecenie Przedsiębiorstwa Robót Drogowych w Lubartowie.

stan. 30 AZP nr 76-81/155

Stanowisko zostało odkryte podczas badań powierzchniowo – sondażowych wiosną 2013 roku. We 2013 i 2014 roku przeprowadzono na nim ratownicze badania wykopaliskowe. Ich celem ratowniczych było zarejestrowanie, wyeksplorowanie i zadokumentowanie reliktyw osadnictwa pradziejowego, średniowiecznego i nowożytnego w pasie przebudowywanej drogi wojewódzkiej nr 809. Łącznie na stanowisku przebadano powierzchnię 32,5 arów, na której zarejestrowano ogółem 309 nieruchomych obiektów archeologicznych o charakterze osadowym. Pod względem funkcjonalnym reprezentują one: obiekty o charakterze mieszkalnym (3), jamy zasobowe i odpadkowe (92) oraz pozostałości dołków posłupowych (214). W większości były to obiekty średnich rozmiarów

o zazwyczaj owalnym kształcie. Ich miąższość rzadko przekraczała 100 cm. Ruchomy materiał zabytkowy pozwalający na precyzyjne datowanie wystąpił w wypełniskach 132 obiektów (40,7%). W przypadku pozostałych 182 obiektów nie udało się określić ich chronologii. W oparciu o analizę materiału ruchomego na stanowisku wyróżniono siedem faz zasiedlania. Z neolitem (kultury: malicka, pucharów lejkowatych i amfor kulistych) związane jest 91 obiektów, w kulturą łużycką z wczesnej epoki żelaza 33, jeden obiekt zawiera materiał kultury ceramiki sztrychowanej, po jednym obiekcie związanym jest z średniowieczem i okresem nowożytnym. Na szczególną uwagę zasługuje fakt identyfikacji znacznej ilości obiektów neolitycznych na stanowisku oraz rzadko spotykany w tej części kraju materiał wczesnożelaznej kultury ceramiki sztrychowanej. Z wypełnisk obiektów pozyskano łącznie 1065 zabytków ruchomych, przede wszystkim w postaci potłuczonych fragmentów naczyń glinianych, grudek polepy konstrukcyjnej, kości zwierzęcych i przedmiotów krzemiennych.

Dokumentacja: Mieczysław Bienia, *Opracowanie naukowe ratowniczych badań archeologicznych stanowiska nr 30 (AZP 76-81/155) w miejscowości Snopków, gm. Jastków, pow. lubelski wykonanych w związku z rozbudową drogi wojewódzkiej nr 809 na odcinku od węzła „Jakubowice” do istniejącej drogi wojewódzkiej nr 809 klasy Z. Wólka Polinowska 2017. mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania archeologiczne wykonano na zlecenie Przedsiębiorstwa Robót Drogowych w Lubartowie.*

stan. 31 AZP 76-81/156

Stanowisko badane było 2013 roku. Przeprowadzono na nim ratownicze badania wykopaliskowe poprzedzające budowę drogi wojewódzkiej nr 809 na odcinku od węzła „Jakubowice” do istniejącej drogi wojewódzkiej nr 809. W oparciu o analizę materiału ruchomego na stanowisku wyróżniono 7 faz zasiedlania. Z neolitem, z kulturą malicką, pucharów lejkowatych i amfor kulistych związane jest 21 obiektów, z kulturą łużycką z wczesnej epoki żelaza 12, Po dwa obiekty określono jako pradziejowe, późnośredniowieczne i nowożytne. Z wypełnisk obiektów pozyskano łącznie 257 zabytków ruchomych, przede wszystkim w postaci potłuczonych fragmentów naczyń glinianych, grudek polepy konstrukcyjnej, kości zwierzęcych i przedmiotów krzemiennych.

Dokumentacja: Mieczysław Bienia, *Opracowanie naukowe ratowniczych badań archeologicznych stanowiska nr 31 (AZP 76-81/156) w miejscowości Snopków, gm. Jastków, pow. lubelski wykonanych w związku z rozbudową drogi wojewódzkiej nr 809 na odcinku od węzła „Jakubowice” do istniejącej drogi wojewódzkiej nr 809 klasy Z. Wólka Polinowska 2017. mps. w archiwum WUOZ w Lublinie. Badania archeologiczne wykonano na zlecenie Przedsiębiorstwa Robót Drogowych w Lubartowie.*

SUMMARY

In 2016 the archaeological research carried out in the Lublin Province (non-invasive – geophysical and searches) encompassed 218 permits issued by the Historic Preservation Officer of the Lublin Province. The most frequent forms of research covered by these permits were archaeological supervision surveys accompanying earth works at objects entered in the register of historical monuments, in urban areas and at archaeological

sites. The supervision surveys at archaeological sites included earth works connected with investment projects, such as roads and various types of buildings and linear objects. For several seasons it has been possible to note an increasing number of non-invasive surveys of archaeological sites and whole settlement complexes with geophysical methods and the accompanying surface verification. The research of this type conducted in the Chodel Valley is especially significant. The survey began in 2013 with the exploration of the Valley, based on the airborne laser scanning technology (ALS). The field research and documentation works were continued in 2016. As a result, the sites already known from former research were verified and the new ones were discovered. Furthermore, excavation research was carried out on the fortified settlement in Kłodnica. A crematory burial ground of the Trzciniec culture, known from previous research, was found in Trzciniec. A place of discovery of the Dratów treasure – one of the most valuable deposits of the Bronze Age in the Polish land – was confirmed. The surface verification of the selected areas from the Polish Archaeological Record (AZP) was conducted in Janowiec district. Non-invasive and verification research, including excavation surveys, were carried out also in the area of the Bug Embankment, in the valleys of Sieniocha and Łabuńka rivers and in the vicinity of Ulów. The archaeological excavation surveys, which covered the northern slope of the "High Hill", were continued on the Cathedral Hill in Chełm. In 2016 the research on the fortified settlement in Czeremno was finished. During another research season, excavation surveys were conducted in the Nazi German concentration camp in Sobibór. The research was continued within the multicultural group of archaeological sites near Ulów in Central Roztocze. The rescue surveys covered not only the crematory and skeletal burial ground from the Roman period, but also prehistoric settlements and destroyed burial mounds of the Corded Ware culture. The 12th season of research on the Wielbark culture burial ground from the Roman period and the Lusatian culture settlement from the early Iron Age in Swaryczów was completed. In connection with the revitalization of the Litewski Square in Lublin, rescue surveys were carried out before the construction works. Within the square, the remains of a monastic cemetery from the 17th-18th c were found. An important discovery was the exposure of a fragment of a moat connected with the modern-era defensive fortifications of the town. Owing to the excavation research preceding construction of roads it was possible to explore several archaeological sites. In connection with the construction of an express road S17, an encampment from the Mesolithic period and a settlement of the Trzciniec culture were examined. A Mesolithic encampment, a settlement and two burial mounds of the Trzciniec culture were identified. Within one of the sites, apart from the remains of the settlements of the Trzciniec culture and the Przeworsk culture from the Roman influence period, a pit grave of the Trzciniec culture was discovered. Furthermore, 24 places called military sites from the World War I and II were covered by methodical archaeological exploration. A planned event in the protection of historical monuments was ex officio preparation by the Department of Archaeological Inspection of the Provincial Office for the Protection of Monuments of 4 decisions to enter the following objects in the Register of Archaeological Monuments of the Lublin Province: the fortified settlement in Śniatycze, Komarów-Osada district, burial mounds in Widniówka (formerly: Białka), Krasnystaw district, and the embankments of the early medieval fortified settlement in Horodyszcze, Łyniew, Wisznice district. Furthermore, works were carried out to verify the administrative decisions on entry of the fortified settlement in Horodyszcze, Czemierniki district in the register of

monuments. As part of the works connected with maintaining the provincial register of archaeological monuments, several record cards were prepared for the newly discovered and verified sites. Works connected with digitalization of data contained in the records of archaeological sites were continued. Geodetic measuring documentation was prepared for burial mounds in Maszów Górny, Rudnik district, Podzamcze, Mełgiew district, the early medieval fortified settlement in Śniatycze, Komarów-Osada district, and the fortalice in Krynice.

Fot. 1 Chełm, Wysoka Górka, stan. 1. Detal wykonany z glaukonitytu ze zniszczonej budowli, domniemanej cerkwi (fot. St. Gołub)

Fot. 2 Chełm, Wysoka Górka, stan. 1. Eksploracja zabytkowej studni (fot. St. Gołub)

Fot. 3 Chełm, Wysoka Górka, stan. 1. Widok na odkryty w trakcie badań piec (fot. S. Gołub)

Fot. 5 Dobużek Kolonia, pow. tomaszowski, stan. 1. Obiekt kultury pucharów lejkowatych w trakcie eksploracji. (fot. P. Zawisłak)

Fot. 4 Czerwno, pow. tomaszowski, Grodzisko, stan. 1. Odkryty na wale pochówek szkieletowy (fot. T. Dzińkowski)

Fot. 6 Dobużek Kolonia, pow. tomaszowski, stan. 2. Odsłonięty w trakcie badań pochówek pradziejowy (fot. J. Chlastawa)

Fot. 7 Horodło, pow. hrubieszowski, stan. 19. Wczesnośredniowieczna jama gospodarcza (fot. A. Hyrczał)

Fot. 8 Kłodnica, pow. opolski, grodzisko wczesnośredniowieczne. Nasiona z obiektu mieszkalno-gospodarczego odkrytego na majdanie (fot. Ł. Miechowicz)

Fot. 9 Kłodnica, pow. opolski. Badania geofizyczne na terenie zespołu grodowego (fot. Ł. Miechowicz)

Fot. 10 Lublin, Plac Litewski, Kamienny pionek do gry (?) z XV w. odkryty podczas badań ratowniczych (fot. R. Niedźwiadek)

Fot. 11 Lublin, Plac Litewski. Relikty miejskiej drogi datowane na XVI-XVII w. odsłonięte podczas nadzorów archeologicznych (fot. R. Niedźwiadek)

Fot. 12 Mikulin, pow. tomaszowski, stan. 10. Profil rowu kultury lubelsko-wołyńskiej (fot. Ł. Wyszniński)

Fot. 13 Mikulin, pow. tomaszowski, stan. 8. Pradziejowy pochówek zwierzęcy (fot. M. Krupski)

Fot. 14 Opoczka Mała, pow. opolski, Uszkodzona w wyniku działań wód deszczowych popielnica kultury łużyckiej (fot. G. Mączka)

Fot. 15 Podzamcze, pow. świdnicki, Cmentarzisko kurhanowe. Kurhan z X-XI w. w trakcie badań wykopaliskowych (fot. R. Niedziadek)

Fot. 16 Puławy-Azoty, pow. puławski, stan. 1. Jama z wczesnej epoki odkryta podczas budowy północnej obwodnicy Puław (fot. M. Mazurek)

Fot. 17 Puławy, Las Puławski, pow. puławski. Badania stanowiska militarnego z II wojny światowej zagrożonego zniszczeniem podczas budowy drogi S-17 (fot. M. Mazurek)

Fot. 18 Rejowiec, pow. chełmski, Zespół pałacowo-parkowy. detal architektoniczny odsłonięty w trakcie badań (fot. St. Gołub)

Fot. 19 Rejowiec, pow. chełmski. Zespół pałacowo-parkowy. Odsłonięty w wykopie zabytkowy mur (fot. St. Gołub)

Fot. 20 Rogalin, pow. hrubieszowski, stan. 15. Grób kultury strzyżowskiej w trakcie eksploracji (fot. A. Hyrczała)

Fot. 21 Ulów, pow. tomaszowski, stan.20, Naczynia kultury ceramiki sznurowej z kurhanu nr 2 (fot. B. Niezabitowska-Wiśniewska)

PRACE KONSERWATORSKIE PROWADZONE PRZY ZABYTKACH RUCHOMYCH W 2016 ROKU

Wstęp

Wykaz realizacji konserwatorskich w zakresie zabytków ruchomych obejmuje teren woj. lubelskiego podległego działalności WUOZ Lublin i delegatur w Białej Podlaskiej, Chełmie i Zamościu. Sprawozdanie – z konieczności w wersji skrótowej, jest próbą przybliżenia i zilustrowania działań, jakie są podejmowane przez właścicieli przy obiektach zabytkowych, wpisanych do rejestru. Przedstawiony wykaz obejmuje zakończone prace w całości lub ich etap zrealizowany w roku 2016. Czasookres jest wyznaczony przez cykl wydawniczy Wiadomości Konserwatorskich, jak również roczne okresy rozliczeń finansowych w przypadku prac dotowanych z różnych źródeł. W roku 2016 z budżetu Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków udzielono dotacji na realizację zadań bieżących przy zabytkach ruchomych w kwocie łącznej 287.328 zł, – oraz na refundację poniesionych w latach ubiegłych nakładów kwotę 134.343 zł,-. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego dofinansował prace przy zabytkach ruchomych, połączone z pracami przy zabytkach nieruchomych w wysokości ponad 1.000.000 zł,-. Z budżetu Urzędu Miasta Lublin przeznaczono kwotę 260.775 zł, – na prace przy zabytkach ruchomych. Dzięki wskazanym dotacjom i środkom własnym właścicieli udało się zrealizować kolejne ważne etapy prac konserwatorskich m.in. w przypadku zespołu klasztornego Dominikanów w Lublinie, kościoła parafialnego w Kraśniku, kościoła archikatedralnego w Lublinie, kościoła rektoralnego pw. Wniebowzięcia NMP Zwycięskiej w Lublinie, kościołów parafialnych: w Czemiernikach, Kodniu, Krasnymstawie, Włodawie. W skali potrzeb w zakresie konserwacji zabytków na terenie woj. lubelskiego przyznawane dotacje nie dają możliwości zaspokojenia wszystkich potrzeb. Nawet przy ograniczonych funduszach i zaangażowaniu lokalnych społeczności udaje się co roku uratować wiele cennych zabytków, co potwierdza poniższe zestawienie.

ADAMPOL, GM. WYRYKI, POW. WŁODAWSKI

Kwatera witrażowa ze sceną „Męczeństwo św. Szczepana” z XIII w. z kaplicy pałacu myśliwskiego.

Przed przystąpieniem do prac konserwatorskich rozpoznano dokładnie stan zachowania kwatery witrażowej, a następnie przeprowadzono badania fizyko-chemiczne metodami nieinwazyjnymi: szkielek, farb szklanych i profili ołowianych. Dokonano ograniczonego do minimum demontażu tylko elementów szklanych wymagających interwencji konserwatorskiej. Oczyszczono witraż na sucho, a w dalszej kolejności na mokro, po dobraniu odpowiedniej metody czyszczenia szkła, warstwy malarskiej i listew ołowianych. Usunięto żywice epoksydowe. Wykonano klejenie pękniętych szkielek. Uzupełniono brakujące elementy szkłem o odpowiednio dobranej barwie. Nie wielkie ubytki szkielek uzupełniono żywicą epoksydową, którą scalono kolorystycznie. Uszczelniono kitem. Nie wykonano rekonstrukcji kompozycji malarskiej, którą jedynie

zamknięto konturem. Wzmocniono kwaterę witrażową od odwrocia za pomocą wiatrownicy o kształcie dopasowanym do przebiegu siatki ołowianej. Kwaterę oprawiono w ramę cynkowo-tytanową.

Wykonawca: mgr Marta Kamińska.

Kwata witrażowa ze sceną „Pogrzeb św. Szczepana” z XIII w. z kaplicy pałacu myśliwskiego.

Przed przystąpieniem do prac konserwatorskich rozpoznano dokładnie stan zachowania kwatery witrażowej a następnie przeprowadzono badania fizyko-chemiczne metodami nieinwazyjnymi: szkieł, farb szklivnych i profili ołowianych. Dokonano ograniczonego do minimum demontażu tylko elementów szklanych wymagających interwencji konserwatorskiej. Oczyszczono witraż na sucho, a w dalszej kolejności na mokro po dobraniu odpowiedniej metody czyszczenia szkła, warstwy malarskiej i listew ołowianych. Usunięto żywice epoksydowe. Wykonano klejenie pękniętych szkieł. Uzupełniono brakujące elementy szkłem o odpowiednio dobranej barwie. Natomiast niewielkie ubytki szkieł uzupełniono żywicą epoksydową, którą scalono kolorystycznie. Uszczelniono kitem. Nie wykonano rekonstrukcji kompozycji malarskiej, którą jedynie zamknięto konturem. Wzmocniono kwaterę witrażową od odwrocia za pomocą wiatrownicy o kształcie dopasowanym do przebiegu siatki ołowianej. Kwaterę oprawiono w ramę cynkowo-tytanową.

Wykonawca: Marta Kamińska.

BARANÓW, GM. LOCO, POW. PUŁAWSKI

Obraz „Św. Paweł” wraz z ramą z XVIII wieku z kościoła parafialnego pw. Św. Jana Chrzciciela.

W roku 2016 parafia kontynuowała prace konserwatorskie przy elementach ruchomego wyposażenia kościoła parafialnego w Baranowie. Jako kolejny obiekt pracom poddano obraz z przedstawieniem Św. Pawła. Obraz wykazywał silne zabrudzenia i miejscowe przemalowania po formie powierzchni warstwy malarskiej oraz zniszczenia podłoża z płótna. Wykonano pełny zakres prac konserwatorskich technicznych jako przygotowanie do prac restauratorskich, obejmujących wykonanie retuszu naśladowczego warstwy malarskiej. W przypadku ramy przyjęto koncepcję rekonstrukcji złoceń ramy na mat i poler.

Prowadzący prace: Aleksander Piotrowski w ramach firmy AC Konserwacja Zabytków.

BIAŁA PODLASKA, MIASTO BIAŁA PODLASKA, POW. LOCO

XIX-wieczne nagrobki: Józefa Abramowicza, Feliksa Daleckiego, Adama Kućwicz i Teresy Marcuk , zlokalizowane na terenie cmentarza parafialnego.

Wykonano pełny zakres prac konserwatorskich przy kamiennych elementach nagrobków (oczyszczenie, odsolenie, wzmocnienie, klejenia pęknięć, usunięcia nawarstwień, uzupełnienia ubytków, uczytelnienia inskrypcji, scalenia estetycznego oraz zabezpieczenia całości z zaimpregnowaniem hydrofobowym). Wstawiono fleki i wykonano niezbędne rekonstrukcje (krzyż wieńczący nagrobek T. Marcuk). Pola grobowe oczyszczono z roślinności i korzeni drzew, obniżono grunt wokół nagrobków, przeprowadzono korektę posadowienia obiektu odchylonego od pionu (nagrobek F. Daleckiego). Wykona-

no nowe fundamenty (nagrobek T. Marczuk, A. Kucewicza), na których posadowiono obiekty.

Wykonano pełny zakres prac konserwatorskich przy elementach metalowych obiektów z oczyszczeniem ich powierzchni metodami mechanicznymi, a następnie zabezpieczenie powłokami antykorozyjnymi, rekonstrukcje brakujących elementów i montaż.

Prace miały na celu zahamowanie procesów destrukcji, przywrócenie pierwotnej estetyki obiektów.

Prowadzący prace: Agnieszka Andryszczak.

BOŃCZA, GM. KRAŚNICZYN, POW. KRASNOSTAWSKI

Ikona „Św. Marek Ewangelista” z k. XIX w. z cerkwi prawosławnej pw. Opieki Matki Bożej.

Prace konserwatorskie rozpoczęto od demontażu ikony na blasze z drewnianej ramy. Oczyszczono warstwy malarskie z zabrudzeń odpowiednio dobranymi metodami chemicznymi. Usunięto przemalowania z partii tła. Podklejono złuszczone i odspojone warstwy malarskie. Oczyszczono odwrocie. Zabezpieczono odkryte partie metalu. Zabezpieczono warstwę malarską werniksem pośrednim. Założono kity wyrównujące powierzchnię warstwy malarskiej pod retusz. Opracowano powierzchnie kitów zgodnie z powierzchnią oryginału. Wykonano punktowanie warstwy malarskiej metodą retuszu naśladowczego. Zabezpieczono warstwę malarską werniksem damarowym końcowym. Prace konserwatorskie przy ramie rozpoczęto od oczyszczenia z wtórnych warstw przemalowań. Usunięto odspojone i zdegradowane partie gruntów. Przeprowadzono zabiegi dezynfekcji i impregnacji drewna. Wykonano uzupełnienia drewna w miejscu spękań, sklejono uszkodzone detale oraz zrekonstruowano brakujące elementy snycerki. Opracowano powierzchnie drewna pod kity i uzupełnienia gruntu. Uzupełniono grunty, a następnie zrekonstruowano złączenia na poler i mat. Zamontowano ikonę w ramie.

Wykonawca: Małgorzata Podgórska-Makal.

Ikona „Św. Jan Ewangelista” z k. XIX w. z cerkwi prawosławnej pw. Opieki Matki Bożej.

Prace konserwatorskie rozpoczęto od demontażu ikony na blasze z drewnianej ramy. Oczyszczono warstwy malarskie z zabrudzeń odpowiednio dobranymi metodami chemicznymi. Usunięto przemalowania z partii tła. Podklejono złuszczone i odspojone warstwy malarskie. Oczyszczono odwrocie. Zabezpieczono odkryte partie metalu. Zabezpieczono warstwę malarską werniksem pośrednim. Założono kity wyrównujące powierzchnię warstwy malarskiej pod retusz. Opracowano powierzchnie kitów zgodnie z powierzchnią oryginału. Wykonano punktowanie warstwy malarskiej metodą retuszu naśladowczego. Zabezpieczono warstwę malarską werniksem damarowym końcowym. Prace konserwatorskie przy ramie rozpoczęto od oczyszczenia z wtórnych warstw przemalowań. Usunięto odspojone i zdegradowane partie gruntów. Przeprowadzono zabiegi dezynfekcji i impregnacji drewna. Wykonano uzupełnienia drewna w miejscu spękań, sklejono uszkodzone detale oraz zrekonstruowano brakujące elementy snycerki. Opracowano powierzchnie drewna pod kity i uzupełnienia gruntu. Uzupełniono grunty, a następnie zrekonstruowano złączenia na poler i mat. Zamontowano ikonę w ramie.

Wykonawca: mgr Małgorzata Podgórska-Makal.

Ikona „Św. Łukasz Ewangelista” z k. XIX w. z cerkwi prawosławnej pw. Opieki Matki Bożej.

Prace konserwatorskie rozpoczęto od demontażu ikony na blasze z drewnianej ramy. Oczyszczono warstwy malarskie z zabrudzeń odpowiednio dobranymi metodami chemicznymi. Usunięto przemalowania z partii tła. Podklejono złuszczone i odspojone warstwy malarskie. Oczyszczono odwrocie. Zabezpieczono odkryte partie metalu. Zabezpieczono warstwę malarską werniksem pośrednim. Założono kity wyrównujące powierzchnię warstwy malarskiej pod retusz. Opracowano powierzchnie kitów zgodnie z powierzchnią oryginału. Wykonano punktowanie warstwy malarskiej metodą retuszu naśladowczego. Zabezpieczono warstwę malarską werniksem damarowym końcowym. Prace konserwatorskie przy ramie rozpoczęto od oczyszczenia z wtórnych warstw przemalowań. Usunięto odspojone i zdegradowane partie gruntów. Przeprowadzono zabiegi dezynfekcji i impregnacji drewna. Wykonano uzupełnienia drewna w miejscu spękań, sklejono uszkodzone detale oraz zrekonstruowano brakujące elementy snycerki. Opracowano powierzchnie drewna pod kity i uzupełnienia gruntu. Uzupełniono grunty, a następnie zrekonstruowano złączenia na poler i mat. Zamontowano ikonę w ramie.

Wykonawca: Małgorzata Podgórska-Makal.

Ikona „Św. Mateusz Ewangelista” z k. XIX w. z cerkwi prawosławnej pw. Opieki Matki Bożej.

Prace konserwatorskie rozpoczęto od demontażu ikony na blasze z drewnianej ramy. Oczyszczono warstwy malarskie z zabrudzeń odpowiednio dobranymi metodami chemicznymi. Usunięto przemalowania z partii tła. Podklejono złuszczone i odspojone warstwy malarskie. Oczyszczono odwrocie. Zabezpieczono odkryte partie metalu. Zabezpieczono warstwę malarską werniksem pośrednim. Założono kity wyrównujące powierzchnię warstwy malarskiej pod retusz. Opracowano powierzchnie kitów zgodnie z powierzchnią oryginału. Wykonano punktowanie warstwy malarskiej metodą retuszu naśladowczego. Zabezpieczono warstwę malarską werniksem damarowym końcowym. Prace konserwatorskie przy ramie rozpoczęto od oczyszczenia z wtórnych warstw przemalowań. Usunięto odspojone i zdegradowane partie gruntów. Przeprowadzono zabiegi dezynfekcji i impregnacji drewna. Wykonano uzupełnienia drewna w miejscu spękań, sklejono uszkodzone detale oraz zrekonstruowano brakujące elementy snycerki. Opracowano powierzchnie drewna pod kity i uzupełnienia gruntu. Uzupełniono grunty, a następnie zrekonstruowano złączenia na poler i mat. Zamontowano ikonę w ramie.

Wykonawca: Małgorzata Podgórska-Makal.

BORÓW, GM. ANNOPOL, POW. KRAŚNICKI

XVIII-wieczne elementy struktury i rzeźby ołtarza głównego w kościele parafialnym pw. Św. Andrzeja Ap.

W roku 2016 w ramach III etapu pracom poddano część struktury ołtarzowej z rzeźbami. Pomimo kontynuacji prac wykonany zakres prac nie został przyjęty przez urząd konserwatorski z powodu złej jakości wykonania prac, głównie złoceń oraz nieterminowej realizacji, co skutkowało utratą przez parafię zarezerwowanej dotacji LWKZ. Prace skierowano do poprawy.

Prowadzący prace: Dorota Wąchalska-Konik.

BUKOWINA, GM. BISZCZA, POW. BIŁGORAJSKI**Malowidła ściennie z kościoła filialnego pw. Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny.**

Wnętrze kościółka wypełnia dekoracja malarska datowana na podstawie wyników badań odkrywkowych na 2 połowę XIX wieku i 1904 rok, zniekształcona nieudolnymi i amatorskimi przemalowaniami z 1966 roku, które całkowicie dewaluowały wnętrze XVII-wiecznego kościoła. W 2001 roku przeprowadzono odkrywkowe badania nawarstwień ściennych w prezbiterium i nawy, których celem było ustalenie stratygrafii dekoracyjnych, malarskich nawarstwień ściennych, ich charakteru kompozycyjnego, zasięgu występowania, stanu zachowania, datowanie nawarstwień, opracowanie programu prac przy nawarstwieniach ściennych zasadnych z konserwatorskiego punktu widzenia. W latach 2010-2011 zrealizowano prace konserwatorskie dekoracji malarskiej w prezbiterium, w 2015 roku przystąpiono do konserwacji malowideł na sklepieniu nawy pochodzących z 2 połowy XIX wieku. Zakres zrealizowanych w 2016 roku zabiegów konserwatorskich obejmował ścianę zachodnią nad chórem oraz belkę tęczową z 1900 roku, chór i 5 słupów nawy. Wykonano: usunięcie przemalowania olejnego ze sklepienia, dezynfekcję całych powierzchni, dezynsekcję drewna – podłoża malowideł, lokalną impregnację strukturalną drewna, stabilizację ruchomych części drewnianego podłoża, klejenie pęknięć, uzupełniono większe ubytki drewnem, uzupełniono powierzchniowe ubytki drewna, uzupełniono ubytki zaprawy, utrwalenie – izolację całych powierzchni malowideł. Następnie wykonano konserwację estetyczną z uzupełnieniem wierzchniej warstwy malarskiej wraz z pokryciem dekoracji warstwą zabezpieczającą półmatową.

Prowadzący prace: Antoni Guzik.

BUŚNO, GM. BIAŁOPOLE, POW. CHEŁMSKI**Polichromia wnętrza (ściana zachodnia) z XVIII w. z kościoła rzymskokatolickiego pw. Wniebowzięcia NMP.**

Prace rozpoczęto od przeprowadzenia badań stratygraficznych. Powierzchnie ściany oczyszczono z powierzchniowych zabrudzeń kurzu i brudu. Usunięto wtórne warstwy malarskie, które nie przedstawiały wartości artystycznej. Utrwalono odsłonięte fragmenty polichromii, a następnie zlikwidowano pęknięcia i szczeliny. Uzupełniono ubytki zaprawy i podbiały. Wykonano punktowanie i rekonstrukcję polichromii, którą zabezpieczono werniksem matowym.

Wykonawca: Adam Pragłowski.

CHEŁM, MIASTO CHEŁM, POW. LOCO**Feretron z przedstawieniami: „Rozesłanie Świętych Apostołów” i „Matka Boska Niepokalanie Poczęta” z 1 poł. XIX w. z kościoła rzymskokatolickiego pw. Rozesłania Świętych Apostołów.**

Prace konserwatorskie rozpoczęto od zabezpieczenia warstwy malarskiej oraz elementów polichromowanych i złożonych przed transportem do pracowni konserwatorskiej. Zdemontowano obrazy z oprawy i oceniono wytrzymałość warstwy malarskiej i podłoża. Podklejono i ustabilizowano odspojenia i pęcherze na całej powierzchni warstwy malarskiej. Wykonano prostowanie płóciennego podobrazia. Oczyszczono lica z brudu i pociemniałych werniksów. Wykonano impregnację płótna podobrazia. Następnie wzmocniono strukturalnie zdegradowane fragmenty drewna feretronu. Uzupełniono

ubytki warstwy podłoża i gruntów. Obrazy osadzono w ramie. Wykonano podmalówki kolorystyczne na kitach. Położono werniks pośredni, a następnie wykonano retusz naśladowczy. Wykonano podmalówkę kolorystyczną na uzupełnionych gruntach powierzchni polichromowanych, którą zaizolowano. Wykonano retusz naśladowczy i scałenie kolorystyczne warstwy polichromii, a następnie wykonano złączenia na elementach snycerki drewnianej. Elementy polichromowane i złożone zabezpieczono warstwą werniksu końcowego.

Wykonawca: Joanna Polaska.

Nagrobek Siergieja Bugajewa (Budajewa) z 1846 r. z cmentarza rzymskokatolickiego przy ul. Lwowskiej.

W 2016 r. został przeprowadzony II etap prac konserwatorskich. Oczyszczono kamień z nawarstwień, zabrudzeń, usunięto korodujące metalowe kotwy. Następnie wykonano zabiegi odsolenia nagrobka i uzupełniono drobne ubytki kamienia. Zrekonstruowano fragmenty kamienia. Wykonano izolację poziomą. Zmontowano kamienne elementy nagrobka. W trakcie prac konserwatorskich wydobyto z ziemi najniższy stopień nagrobka, który był niewidoczny. Ostatni etap prac konserwatorskich zostanie przeprowadzony w 2017 r.

Wykonawca: Mariusz Bubicz.

Nagrobek Pelagii Prószyńskiej z 1883 r. z cmentarza rzymskokatolickiego przy ul. Lwowskiej.

W 2016 r. został przeprowadzony II etap prac konserwatorskich. Oczyszczono kamień z nawarstwień, zabrudzeń, usunięto korodujące metalowe kotwy. Następnie przeprowadzono zabiegi odsolenia nagrobka i uzupełniono drobne ubytki kamienia. Zrekonstruowano fragmenty kamienia. Wykonano izolację poziomą. Zmontowano kamienne elementy nagrobka. Ostatni etap prac konserwatorskich zostanie przeprowadzony w 2017 r.

Wykonawca: Mariusz Bubicz.

Pomnik na zbiorowej mogile ofiar terroru z II wojny światowej przy szpitalu psychiatrycznym.

Prace restauratorskie przy pomniku rozpoczęto od oczyszczenia powierzchni pomnika z powierzchniowych zabrudzeń. Uzupełnienie ubytków odpowiednio dobraną zaprawą. Wykonano impregnację powierzchni pomnika preparatem hydrofobizującym. Zamontowano nową tablicę inskrypcyjną, którą wykonano z granitu.

Wykonawca: „Kwarac” Krzysztof Misiec.

Fragmenty murów budowli z XIII w. z glaukonitytu na „Wysokiej Górcie” przy ul. Lubelskiej 2.

Prace konserwatorskie przy odsłoniętych fragmentach muru poprzedziło wykonanie dokumentacji fotograficznej i opisowej. Następnie bardzo delikatnie odpylono miejsca przeznaczone do wzmocnienia i podklejenia roztworem żywic syntetycznych. Roztwory żywic wprowadzono metodą iniekcji w szczeliny spękań. Następnie sklejo odwarstwione fragmenty glaukonitytu. Wypełniono szerokie szczeliny odpowiednio dobraną masą plastyczną.

Wykonawca: Mariusz Bubicz.

CZEMIERNIKI, GM. LOCO, POW. RADZYŃSKI

XVII-wieczne marmurowe płyty inskrypcyjne z elewacji renesansowego pałacu.

Po wykonaniu badań technologicznych, pobraniu próbek, zdecydowano o usunięciu szkodliwych nawarstwień zwietrzliny, pokrywających powierzchnię kamienia. Następnie przystąpiono do uzupełniania ubytków formy i powierzchni. Kity opracowano mechanicznie, licując je z powierzchnią oryginału a następnie przepolerowano. Wykonano złączenia elementów inskrypcji i zabezpieczono, powierzchnię złoceń.

Prowadzący prace: Zofia Kamińska.

XVIII-wieczna marmurowa płyta inskrypcyjna z elewacji kapliczki przydrożnej.

Ze względu na zły stan kamienia, ze zwietrzeliną sięgającą głębokości 0,9 mm, po wykonaniu badań technologicznych, pobraniu próbek, zdecydowano o usunięciu szkodliwych nawarstwień zwietrzliny, pokrywających powierzchnię kamienia. Następnie przystąpiono do uzupełniania ubytków formy, opracowania kitów i częściowego przepolerowania powierzchni. Wykonano złączenia elementów inskrypcji i zabezpieczono powierzchnię złoceń. Na zakończenie powierzchnię kamienia pokryto twardymi woskami.

Figura Madonny z kapliczki przydrożnej z XIX/XX w.

Na wstępie przeprowadzono badania polichromowanej figury MB, wykonanej z lekkiego wapienia. Po wstępnych próbach usuwania wtórnych nawarstwień olejnych, etapami prowadzono proces czyszczenia powierzchni, aż do pojawienia się oryginalnych gruntów i polichromii. Założono kompresy neutralizujące. Wykonano drobne uzupełnienia formy rzeźby z zastosowaniem zapraw wapiennych. Zrekonstruowano polichromię i złączenia na powierzchni korony. Powierzchnie złoceń zabezpieczono.

Prowadzący prace: Zofia Kamińska.

DEŁŹNIÓW, GM. DOŁHOBYCZÓW, POW. HRUBIESZOWSKI

Polichromia ścienna z kościoła filialnego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego.

Polichromia wnętrza datowana jest na 1891 r., autorstwa J. Kizyma i Kopyścińskiego, wykonana w technice temperowej, klejowej i olejnej na cienkiej warstwie gruntu na drewnianych belkach konstrukcyjnych. W zakresie prac konserwatorskich i restauratorskich przewidzianych do wykonania w 2016 roku przyjęto ścianę północną nawy głównej – narożnik wschodni. Wykonano wklejenie pasów płótna na łączeniach desek, uzupełnienie ubytków gruntu, izolację kitów szelakiem z położeniem werniksu retuszerskiego. Następnie wykonano scalenie kolorystyczne warstwy malarskiej wraz z położeniem werniksu końcowego.

Prowadzący prace: Stanisław Filip.

DOROHUSK, GM. LOCO, POW. CHEŁMSKI

Tabernakulum ołtarza głównego z 1936 r. z kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Jana Nepomucena.

Prace konserwatorskie przy tabernakulum rozpoczęto od demontażu ruchomych elementów snycerki i konstrukcji. Oczyszczono poszczególne elementy z brudu i kurzu, a także usunięto zdegradowane powłoki bejc i lakierów z powierzchni tabernakulum. Następnie wypełniono szpary, pęknięcia i rozwarstwienia drewna kitami. Przeprowadzo-

no dezynsekcję i dezynfekcję drewna od strony lica i odwrocia. Następnie mechanicznie usunięto stare bejce i lakiery z fragmentów złożonych, które dokładnie chemicznie wyekstrahowano. Założono grunty w partiach złożonych i wykonano prace pozłotnicze. Zrekonstruowano pierwotną kolorystykę drewna oraz założono nowe lakiery i werniksy zabezpieczające powierzchnię tabernakulum. Zamontowano poszczególne elementy, a następnie umieszczono tabernakulum w ołtarzu głównym.

Wykonawca: Andrzej Lasek, Kazimierz Kaszuba.

FAJSŁAWICE, GM. LOCO, POW. KRASNOSTAWSKI

Ołtarz główny (bez obrazów) z XVIII w. z kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Jana Nepomucena.

W 2016 r. przeprowadzono II etap prac przy ołtarzu głównym, który obejmował część środkową i prawą ołtarza. Zdemontowano poszczególne elementy dekoracji snycerskiej i obrazy. Usunięto wtórne przemalowania z powierzchni malatury i złocień. Przeprowadzono reparacje podłoża, tzn. wzmocniono strukturę tynku i podklejono odspojenia. W dalszej kolejności uzupełniono pobiałą wyrównującą, wzmocniono podłoże drewniane. Założono grunty pozłotnicze, a następnie wykonano złocenia na poler i na mat. Wykonano rekonstrukcję kolorystyczną malatury ołtarzowej za pomocą punktowań scalających.

Wykonawca: Monika Konkolewska.

GEŚ, GM. JABŁOŃ, POW. PARCZEWSKI

XIX-wieczny obraz „Św. Józef Kalasanty” z kościoła parafialnego pw. św. Jozafata.

Obraz olejny na płótnie ze względu na zły stan zachowania oraz szeroko płaszczyznowe rozcięcie był od dawna wyłączony z kultu. Obiekt zdemontowano z ramy do której wtórne został przybity a następnie oczyszczono. Po wykonaniu wstępnej konsolidacji warstw technologicznych obiekt wyprostowano. Nitkami wklejanymi na styk połączono brzegi oryginalnego płótna. Usunięto wtórne liczne retusze. W miejscach ubytków położono nowe kity. Po wykonaniu dublażu, płótno naciągnięto na nowe krosno. Wykonano retusz ubytków metodą scalająco-naśladowczą i położono werniks końcowy. Celem prac było powstrzymanie procesów destrukcji, likwidacja ich przyczyn i skutków oraz przywrócenie obrazowi pierwotnych wartości estetycznych i artystycznych.

Prowadzący prace: Magdalena Gawłowska, Leonard Bartnik.

GORZKÓW, GM. LOCO, POW. KRASNOSTAWSKI

Ołtarz boczny pw. Chrystusa Ukrzyżowanego (mensa, podstawa retabulum, rzeźba „Chrystus Ukrzyżowany”, rama ołtarzowa) z XVIII w. z kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Stanisława BM.

W 2016 r. przeprowadzono I etap prac konserwatorskich przy architekturze ołtarza. Wykonano zabiegi dezynsekcji, usunięto wtórne przemalowania olejne oraz oczyszczono elementy złożone z przemalowań. Następnie wykonano niezbędne naprawy stolarskie, wzmocniono połączenia elementów drewnianych. Wykonano rekonstrukcję blatu mensy oraz lewej bocznej ścianki mensy ołtarzowej. Uzupełniono ubytki w murowanym trzonie mensy, uzupełniono tynki trzonu mensy, wykonano impregnację tynków. Wypełniono ubytki w miejscach szczelin i spękań, uzupełniono ubytki gruntów pod polichromię

i złocenia. Uzupełniono brakujące elementy dekoracji snycerskiej. Następnie wykonano rekonstrukcje złocień, uzupełniono i zrekonstruowano polichromię. Zamontowano wszystkie elementy ołtarza.

Wykonawca: mgr Mariusz Bubicz.

**Obraz „Chrystus w kuźni” z XVIII w. z kościoła rzymskokatolickiego
pw. św. Stanisława BM.**

Prace rozpoczęto od demontażu obrazu z ołtarza. Przeprowadzono zabiegi dezynfekcji drewna. Po przeprowadzeniu badań, usunięto wtórne przemalowania z lica obrazu. Oczyszczono oryginalną warstwę malarską. Usunięto klej z odwrocia obrazu oraz pociemniały werniks z lica obrazu. Następnie zdublowano obraz na nowe podobrazie oraz uzupełniono ubytki płóciennego podobrazia. Uzupełniono ubytki gruntów, a także wykonano rekonstrukcję brakujących fragmentów warstwy malarskiej oraz retusz oryginalnej warstwy malarskiej. Założono werniks końcowy i zamontowano obraz w ołtarzu.

Wykonawca: mgr Mariusz Bubicz.

HAŃSK, GM. LOCO, POW. WŁODAWSKI
Chrzcielnica z piaskowca z XVIII w. z kościoła rzymskokatolickiego
pw. św. Rajmunda.

Kamienną chrzcielnicę oczyszczono z wtórnych przemalowań. Uzupełniono ubytki piaskowca oraz warstwy gruntującej pod polichromię i złocenia. Wykonano rekonstrukcje polichromii i złocień. Powierzchnie polichromii zabezpieczono werniksem, zaś powierzchnie złoczone odpowiednimi lakierami. Wyrównano oraz wyklepiano powierzchnie czaszy chrzcielnicy wykonanej z blachy miedzianej. Następnie wypolerowano zewnętrzną powierzchnie czaszy i zabezpieczono lakierami.

Wykonawca: mgr Mariusz Bubicz.

Lichtarz paschalny z poł. XIX w. z kościoła rzymskokatolickiego
pw. św. Rajmunda.

Wykonano wstępną dokumentację fotograficzną i opisową. Zdemonutowano wtórną wadliwą podstawę pod lichtarz i zrekonstruowano pierwotną w oparciu o analogie. Zrekonstruowano profitkę pod świecę. Oczyszczono powierzchnię złożoną lichtarza z wtórnych lakierów oraz uzupełniono grunty pod złocenia. Wykonano rekonstrukcje złocień na poler i mat. Powierzchnie lichtarza zabezpieczono warstwą lakieru.

Wykonawca: mgr Mariusz Bubicz.

HOROSTYTA, GM. WYRYKI, POW. WŁODAWSKI
Feretron z przedstawieniem „Św. Dymitr Sołumski” i „Zmartwychwstanie Chrystusa” z poł. XIX w. z cerkwi prawosławnej pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego.
Prace konserwatorskie rozpoczęto od zabezpieczenia warstwy malarskiej oraz elementów polichromowanych i złożonych przed transportem do pracowni konserwatorskiej. Następnie wzmocniono strukturalnie zdegradowane fragmenty drewna feretronu. Uzupełniono ubytki warstwy podłoża i gruntów. Wykonano podmalówkę kolorystyczną na uzupełnionych gruntach powierzchni polichromowanych, którą następnie zaizolowano. Wykonano retusz naśladowczy i scalenie kolorystyczne warstwy polichromii, a także

wykonano złocenia na elementach snycerki drewnianej. Elementy polichromowane i złoczone zabezpieczono warstwą werniksu. Prace konserwatorskie przy ikonach rozpoczęto od podklejenia odspojień gruntów. Usunięto z powierzchni malatury warstwy brudu, starych werniksów i przemalowań. Uzupełniono ubytki warstwy gruntu, wykonano podmalówki kolorystyczne na kitach. Uzupełniono złocenia grawerowanego tła oraz emalii na bordiurze. Położono werniks pośredni, wykonano retusz naśladowczy. Założono werniks końcowy.

Wykonawca: Joanna Polaska.

KAZIMIERZ DOLNY, GM. LOCO, POW. PUŁAWSKI

Kapliczka z rzeźbą Matki Boskiej przy zespole klasztornym Franciszkanów.

Drewniana kapliczka projektu Jana Koszycz-Witkiewicza (zrekonstruowana w 1973 roku przez stolarza Ryca według fragmentów oryginalnych) uległa zniszczeniu na skutek uszkodzenia budulca i zawalenia. Obiekt poddano zabiegom konserwatorskim poprzez wymianę zniszczonych fragmentów drewna, wzmocnienie struktury budulca oraz restauratorskim poprzez opracowanie powierzchni – nasycenie kolorystyczne. Oryginalna rzeźba Matki Boskiej wykonana została przez Aleksandra Żurakowskiego przed 1926 rokiem. Artysta rzeźbiarz związany z Warszawą reprezentował nurt formistyczny w swej twórczości. Cechy te nosi rzeźba Matki Boskiej z kapliczki kazimierskiej. Rzeźba została poddana pracom restauratorskim w zakresie warstwy malarskiej.

Prowadzący prace: Monika Konkolewska.

KODEŃ, GM. LOCO, POW. BIALSKI

Sztukatorska dekoracja sklepienia i ścian nawy kościoła pw. św. Anny.

W 2016 r. kontynuowano prace konserwatorskie obejmujące wnętrze kościoła pw. św. Anny w Kodniu, związane z przywróceniem bazylice kodeńskiej XVII-w. wizerunku, jaki otrzymał dzięki fundatorowi i wynajętym przez niego artystom w duchu renesansu lubelskiego. Analogicznie jak w przypadku prezbiterium program prac konserwatorskich zakładał pełną konserwację techniczną i estetyczną wystroju sztukatorskiego, poprzedzoną badaniami odkrywkowymi i laboratoryjnymi, zmierzającymi do odsłonięcia pierwotnych warstw chronologicznych. Przewidziano usunięcie wtórnych warstw malarskich i pobiał co pozwoliło na odsłonięcie pierwotnej dekoracji sztukatorskiej z dekoracją malarską. Program prac przewidywał wykonanie zabiegów dezynfekcji, impregnacji w miejscach widocznych spękań, wykonanie zabiegów iniekcji ciśnieniowej oraz zszywanie nierdzewnymi prętami. Odspojone fragmenty oryginalnych zapraw podklejano preparatami na bazie składników mineralnych. Osłabione warstwy polichromii utrwalono. Zdecydowano, że ubytki formy zostaną uzupełnione zaprawą na bazie wapna, drobniejsze szpachlą mineralną, a retusz kolorystyczny sztukaterii farbami wykonanymi na podstawie prób. Zdecydowano ponadto o wykonaniu uzupełnień dekoracji w obrębie rozet złotem. Ubytki tynków w obrębie ścian uzupełniono zaprawą mineralną, a następnie pomalowano farbą krzemianową, odtwarzając pseudoboniowania na płaszczyznach pilastrów. Wykonano pełną konserwację techniczną i estetyczną stolarki okiennej w obrębie nawy kościoła. Prace miały na celu powstrzymanie procesów destrukcji i ich skutków oraz przywrócenie pierwotnych walorów artystycznych i estetycznych wnętrza.

Prowadzący prace: Aneta i Maciej Filip.

KRASNYSTAW, M. LOCO, POW. KRASNOSTAWSKI

Obraz „Św. Franciszek chrzczący władców pogańskich” z 1907 r. autorstwa Józefa Buchbindera z kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Franciszka Ksawerego.

Obraz zdemontowano z ołtarza głównego i przewieziono do pracowni konserwatorskiej. Oczyszczono z brudu i kurzu, zdjęto obraz ze zdegradowanych krosien oraz wykonano nowe krosno malarskie. Podklejono odspojenia warstwy malarskiej i rozprasowano obraz na stole niskociśnieniowym. Odczyszczono chemicznie powierzchnie malatury, usunięto warstwę pożółkłego werniksu, pociemniałych retuszy oraz uczytelniono kolorystykę. Sklejono pęknięcia i wykonano protezy w miejscach ubytków płótna. Następnie wykonano dublaż stykowy. Uzupełniono ubytki gruntów w technice oryginalnej oraz nabito obraz na nowe krosno. Położono warstwę werniksu i wykonano punktowanie skalające kropką i położono werniks końcowy obrazu.

Wykonawca: Maciej Filip.

KRAŚNIK, GM. LOCO, POW. KRAŚNICKI

Wystrój architektoniczny i malarski sklepienia nawy głównej nad chórem wraz z balustradą chórową kościoła pw. Wniebowzięcia NMP.

W roku 2016 kontynuowano prace konserwatorskie i restauratorskie przy wystroju sklepienia nawy głównej kościoła. Zrealizowano prace w obrębie chóru muzycznego tj. sklepienia przęsła chóru wraz z balustradą. W przypadku sklepienia potwierdzony został wystrój analogiczny jak w przypadku pozostałych przęseł nawy głównej tj. dekoracja jodełkowa żeber sklepiennych oraz cynobrowa dekoracja zworników. W wypadku wysklepek sklepienia powtórzona została malatura niebieska z gwiazdkami. Bogactwo kolorystyczne zostało odsłonięte w przypadku balustrady chóru muzycznego, która naśladowała bogactwo barw z użyteń kamiennych, korespondujących z całością wystroju kościoła. Wykonano pełny zakres prac technicznych i estetycznych.

Prowadzący prace: Aneta i Maciej Filip.

KURÓW, GM. LOCO, POW. PUŁAWSKI

Nagrobek Stanisława Zbąskiego z kościoła parafialnego pw. Św. Michała Archanioła.

Potwierdzone w trakcie prac autorstwo nagrobka kurowskiego przez Santi Guccio znalazło potwierdzenie w mistrzowskim opracowaniu detalu. W drugim etapie przeprowadzonym w roku 2016 wykonano opracowanie estetyczne i uzupełnienia brakujących elementów. Uzupełnienia brakujących detali na podstawie analogii zostały spatynowane, a całość opracowano estetycznie, skalając powierzchnię kamienia pobiałami bez wykonywania dodatkowych powłok malarskich.

Prowadzący prace: Monika Konkolewska.

LUBARTÓW, GM. LOCO, POW. LUBARTOWSKI

Obraz „Hołd pasterzy” z kościoła klasztorного kapucynów pw. Św. Wawrzyńca.

W roku 2016 konserwacji poddano kolejny obraz z wyposażenia kościoła klasztorного. Jak poprzednie obrazy, „Hołd pasterzy” wykazywał silne zniszczenia, będące efektem czasu oraz nieudolnie wykonanych poprzednich konserwacji. Po usunięciu wtórnych powłok werniksowych i przemalowań ukazała się zniszczona powierzchnia oryginalnej warstwy malarskiej z dużą ilością drobnych i rozległych ubytków. W ten sposób również

uczyniona została pierwotna kompozycja przedstawienia wraz z wszystkimi detalami. Również podłoże wymagało wzmocnienia poprzez wykonanie dublażu płótna. Wykonany zakres prac pozwolił na zahamowanie procesów niszczenia płótna i wyeksponowanie jego walorów historycznych i artystycznych.

Prowadzący prace: Anna Trocha.

LUBLIN, MIASTO LUBLIN, POW. LOCO

Baldachim procesyjny z kościoła rektoralnego pw. Wniebowzięcia NMP Zwycięskiej przy ul. Narutowicza.

Odnaleziony (fakt braku stwierdzono podczas kontroli wyposażenia kościoła) baldachim przedstawiał bardzo zły stan zachowania. Wykonany na lambrekinie ze szklanych koralików i metalowych nitek wzór dekoracyjny w formie stylizowanych liści akanthu wykazywał liczne ubytki elementów dekoracyjnych, a całość baldachimu poważne zniszczenia i silne zabrudzenia. Gładka tkanina wierzchnia baldachimu musiała zostać wymieniona, pozostałe elementy dekoracyjne poddano zabiegom konserwatorskim i restauratorskim. Rozmontowanie baldachimu pozwoliło odnaleźć brakujące elementy koralików i jej ponownie zamontować. Wszystkie elementy zostały połączone zgodnie z pierwotnym zamysłem i opracowane estetycznie.

Prowadzący prace: Aleksander Piotrowski.

Obraz „Św. Małgorzata Alacoque” z kościoła rektoralnego pw. Wniebowzięcia NMP Zwycięskiej przy ul. Narutowicza.

Pochodzący z pocz. XX wieku obraz znajdował się pierwotnie na zasuwie ołtarza głównego, a w wyniku uszkodzeń mechanicznych został usunięty i nie przekazany do muzeum diecezjalnego. Odzyskany przez obecnego rektora obraz poddano zabiegom konserwatorskim i restauratorskim w pełnym zakresie. Rektor podjął również starania zmierzające do przywrócenia obrazu do ołtarza w ramach kultu Serca Jezusowego propagowanego przez Św. Małgorzatę Alacoque.

Prowadzący prace: Aleksander Piotrowski.

Portal gotycki w elewacji północnej kościoła pw. Wniebowzięcia NMP Zwycięskiej przy ul. Narutowicza.

Kamienny portal ekspozycyjny jest obecnie w pewnym fragmencie. Pierwotnie stanowił obramienie wejścia do kościoła, w wyniku rozbudowy kościoła zamurowany, a w wyniku zmian poziomów gruntów zasypany w 1/3 swej wysokości. Poddany pracom konserwatorskim w roku 1997, w wyniku których rozpoznano materiał budulcowy, odnaleziono znak kamieniarski oraz potwierdzono pierwotne polichromowanie portalu. Koncepcji kolorystycznej wobec nikłych śladów nie odtworzono. Prace restauratorskie wykonane w roku 2016 miały na celu poprawę estetyki obiektu po wykonanych uprzednio pracach przy elewacjach kościoła.

Prowadzący prace: Aleksander Piotrowski.

Ołtarz i dekoracja plastyczna sklepienia kaplicy paryskiej kościoła OO Dominikanów przy ul. Złotej.

W roku 2016 rozpoczęto prace przy wystroju i wyposażeniu kaplicy zwanej paryską. W pierwszym etapie wykonano prace techniczne, związane z usuwaniem przemalo-

wań, rozpoznaniem pierwotnej koncepcji estetycznej i wzmocnieniem strukturalnym. W trakcie rozpoznania stwierdzono, że pierwotna koncepcja ołtarza i sklepienia kaplicy, wybudowanej w 1739 roku w celu przechowywania relikwii Drzewa Krzyża Świętego została zmieniona w XIX podczas remontu związanego z wprowadzeniem obrazu tzw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej i rozpowszechnieniem kultu MB NP. Kult rozpowyszechnił się na podstawie świętego medalika z tym przedstawieniem opracowanego na podstawie objawień z 1830 roku, jakie miały miejsce w Paryżu. Rozpoznanie, ocena stanu zachowania oraz wartościowanie nawarstwień, pozwoliły na przyjęcie koncepcji estetycznej opartej na pierwotnym założeniu artystycznym w przypadku sklepienia oraz ołtarza.

Prowadzący prace: Maciej Filip, Aneta Filip.

Obraz „Ostatnia wieczerza” z kościoła archikatedralnego pw. Św. Jana Chrzciciela i Św. Jana Ewangelisty przy ul. Królewskiej.

W roku 2016 kontynuowano prace przy drugim obrazie autorstwa Franciszka Lekszyckiego z przedstawieniem Ostatniej wieczerzy. Obraz wykazywał podobne problemy konserwatorskie jak poprzednie płótno z przedstawieniem Uczty u Heroda. Zaszlepy werniks spowodował zatracenie czytelności kompozycji, liczne konserwacje przemalowania oryginału, kolejne interwencje oraz upływ czasu miały wpływ na zły stan zachowania podłoża. Olbrzymich rozmiarów płótno poddano konserwacji i restauracji w pełnym zakresie. Dodatkowo obraz uzyskał nowe metalowe krosno rozporowe, niezbędne z uwagi na gabaryty płótna. W przypadku tego obrazu dodatkową ciekawostką jest przygotowanie nowego systemu ściągania i wciągania obrazu na ścianę prezbiterium.

Prowadzący prace: Aleksander Piotrowski.

Obraz „Koronacja Matki Boskiej” z kościoła klasztoru Karmelitów Bosych przy ul. Świętoduskiej.

Osiemnastowieczny obraz przedstawia scenę Koronacji Matki Bożej, u której stóp kłęczą postacie fundatorów, świętych związanych z historią klasztoru. Wykazywał silne zabrudzenia, nieczytelność kompozycji spowodowaną procesami starzenia werniksu, miejscowe uzupełnienia malatury zachodzące na oryginał oraz osłabienie podłoża, co spowodowało konieczność wykonania nowego dublażu płótna. Po wykonaniu żmudnych prac związanych z usunięciem wtórnych kitów i założeniem dużej ilości drobnych uzupełnień kitów tylko w obrębie ubytków, wykonano punktowanie warstwy malarskiej.

Prowadzący prace: Magdalena Gawłowska, Leonard Bartnik.

Krata metalowa wejścia gł. kościoła parafialnego pw. Św. Mikołaja przy ul. Ks. Słowikowskiego.

Dziewiętnastowieczna krata metalowa wypełnia wejście do kościoła z dobudowanego przedsionka. W rok 2016 kontynuowano prace we wnętrzu kościoła obejmujące podchórze i przedsionek kościoła. W związku z tym pracom poddano również kratę. Rozpoznana została historyczna kolorystyka kraty, którą wyeksponowano po wykonaniu prac technicznych. Opracowanie uzupełniono delikatnymi złoceńiami.

Prowadzący prace: Monika Konkolewska.

Krucyfiks w przedsionku kościoła parafialnego pw. Św. Mikołaja przy ul. Ks. Słowikowskiego.

Krucyfiks, znajdujący się nad kropielnicą w przedsionku kościoła, został również poddany zabiegom konserwatorskim i restauratorskim. Wykonano pełny zakres prac technicznych związanych ze wzmocnieniem struktury drewna, uzupełnieniem ubytków, usunięciem przemalowań. Następnie przywrócono pierwotny zamysł kolorystyczno-estetyczny poprzez punktowanie warstwy polichromii.

Prowadzący prace: Monika Konkolewska.

Polichromia ścienna kościoła parafialnego pw. Św. Jakuba Apostoła przy ul. Głuskiej.

W roku 2016 wykonano kolejny etap prac przy dekoracji malarskiej autorstwa Czesława Miklaśńskiego w obrębie prezbiterium. W tym etapie konserwacji poddano sklepienie prezbiterium do poziomu gzymsu. Odsłonięta spod zabrudzeń i wypunktowana jedynie w obrębie ubytków polichromia „zagrała” naturalnym autorskim kolorytem, podkreślonym oryginalnymi złoconiami.

Prowadzący prace: Edward Kosakowski.

Nagrobki z XIX i pocz. XX wieku na części rzymskokatolickiej cmentarza przy ul. Lipowej.

W ramach corocznej akcji ratowania pomników nagrobnych na lubelskiej nekropolii konserwacji poddano kolejnych 13 nagrobków w tym 4 żeliwne tj.: Tomasza Surzyckiego, Franciszka Podhoredyńskiego, NN, Tadeusza Rzeckiego, Heleny Laski, Samuela Baczyńskiego, Stefana Kępińskiego, ks. Jana Ambrożego Wadowskiego, Seweryna Stoczyńskiego, ze szczątkami zmarłych, Jana Wyszynskiego, Dębickiego, ks. Jana Dobrowolskiego. Konserwacja nagrobków kamiennych obejmowała oczyszczenie z wtórnych nawarstwień, usunięcie wadliwych reperacji, wzmocnienie kamienia, uzupełnienie ubytków kamienia, uzupełnienie kitami drobnych ubytków i scalanie kolorystyczne oraz zabezpieczenie powierzchni. W przypadku nagrobków żeliwnych oprócz oczyszczenia na zewnątrz i wewnątrz z wtórnych nawarstwień, specjalistycznego łączenia elementów, położenia warstwy podkładowej wykonano ostateczne opracowanie kolorystyczno-estetyczne.

Prowadzący prace: Monika Konkolewska.

ŁĘCZNA, GM. LOCO, POW. ŁĘCZYŃSKI

Obraz „Matka Boska z Dzieciątkiem” z kościoła parafialnego pw. Św. Marii Magdaleny.

Przedstawienie jest kopią obrazu autorstwa Rafaela, powstałą w XIX wieku. Wykonanie prac technicznych i estetycznych w pełnym zakresie pozwoliło na wyeksponowanie walorów artystycznych obrazu, który okazał się bardzo dobrze wykonaną kopią. Pod powłokami zabrudzeń i wtórnych zanieczyszczeń chemicznych pierwotne przedstawienie odzyskało blask. Obraz pierwotnie znajdował się na zasuwie ołtarza w kaplicy, ponieważ jest to drugie przedstawienie o tematyce maryjnej w ołtarzu zdecydowano o jego wyeksponowaniu poza ołtarzem. W tym celu ustalono formę ramy do wykonania.

Prowadzący prace: Grzegorz Gołubiak.

ŁOSINIEC, GM. SUSIEC, POW. TOMASZOWSKI

Rzeźby świętych Piotra i Pawła, putta, wazony z ołtarza głównego z kościoła parafialnego pw. św. Michała Archaniola.

Rzeźby, putta i wazony z ołtarza głównego datowane są na 2 połowę XVIII wieku, późnobarokowe. Zakres zrealizowanych prac konserwatorskich objął: wzmocnienie struktury drewna wraz z wprowadzeniem preparatów zwalczających drewnojady, grzyby i pleśń, naprawę i wymianę elementów całkowicie zniszczonych, usunięcie wtórnych przemalowań, rekonstrukcję ubytków struktury rzeźbiarskiej, uzupełnienie gruntów i kitów. Wykonano uzupełnienie warstwy malarskiej, rekonstrukcję złoceń wraz z zabezpieczeniem końcowym.

Prowadzący prace: Paweł Sadlej.

MILEJÓW, GM. LOCO, POW. ŁĘCZYŃSKI

Obraz „Chór kościoła kapucynów w Rzymie” z kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP.

W roku 2016 kontynuowano prace przy obrazie. W ramach II etapu wykonano punktowanie techniką naśladowczą oryginalnej warstwy malarskiej w obrębie ubytków, których zakres nie był duży lecz pracochłonny z powodu dużej ilości drobnych uszkodzeń. Opracowano malarsko również ramę do obrazu, wraz z rekonstrukcją złoceń.

Prowadzący prace: Joanna Polaska.

Chrzcielnica z kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP.

Funkcja obiektu jest wtórna. Wykorzystano wazon ceramiczny, wykonany w obcym dobrym warsztacie, z dbałością o detal i przywieziony do kraju, jako import. W trakcie prac rozpoznano pierwotne opracowanie kolorystyczne wyrobu. Ponieważ przykrywa chrzcielniczy była dorobiona w sposób całkowicie przypadkowy, zdecydowano o wykonaniu pokrywy z miedzi z wykorzystaniem istniejącego krzyżyka. Misa chrzcielna wykonana z blachy cynkowanej nie mogła być użytkowana z powodu zniszczeń, więc po wykonaniu konserwacji wstawiono dodatkowe naczynie szklane do celów liturgicznych.

Prowadzący prace: Joanna Polaska.

NAŁĘCZÓW, GM. LOCO, POW. PUŁAWSKI

Nagrobek rodziny Wernickich z 1904 roku na cmentarzu rzymskokatolickim przy ul. Bochothnica.

Ufundowany przez Wacława Wernickiego nagrobek na grobie zmarłej żony Elżbiety z Lilpoppów-Wernickiej jest przykładem wybitnego dzieła rzeźbiarskiego. Rzeźba przedstawiająca siedzącego Michała Archaniola zamówiona została przez fundatora u artysty włoskiego Emilio Zocchi. Wykonana została z marmuru cararyjskiego i sygnowana; rzeźba ustawiona została na podstawie z granitu umieszczonego na płycie z piaskowca. Światowej sławy artysta pochodzący z Florencji wykazał się kunsztem rzeźbiarskim i umiejętnościami ukazania przemijalności życia ludzkiego. Niestety zastosowany materiał nie jest przystosowany do ekspozycji na zewnątrz, stąd rzeźba ulegała zniszczeniom spowodowanym warunkami atmosferycznymi. Sytuacja taka spowodowała konieczność zadaszenia nagrobka przed opadami atmosferycznymi i opadami z drzew. Konstrukcję wykonano nad nagrobkiem w latach 80 XX wieku po przeprowadzonych pracach kon-

serwatorskich, które uratowały cenny zabytek przed zniszczeniem i zabezpieczyły technicznie. Upływ czasu oraz zniszczenia przykrycia spowodowały konieczność ponownej konserwacji nagrobka w roku 2016. Wykonano pełny zakres prac konserwatorskich i restauratorskich w celu przywrócenia w zakresie możliwym (do stanu z poprzedniej konserwacji) pierwotnych walorów estetycznych rzeźby. Z inicjatywy władz samorządowych wykonane zostało również nowe przykrycie nagrobka.

Prowadzący prace: Michał Pytka

NOSÓW, GM. LEŚNA PODLASKA, POW. BIALSKI

Ikona „MB z Dzieciątkiem – Hodegitria” z cerkwi prawosławnej pw. św. Michała Archaniola.

Obiekt oczyszczono z zabrudzeń i pożółkłego werniksu. Zabezpieczono warstwę malarską. Założono kity akrylowe w miejscach ubytków. Wykonano retusz naśladowczy warstwy malarskiej i retusz pozłoty w obrębie tła w miejscach uszkodzeń. Koszulkę oczyszczono a następnie prostowano partię odkształcone. Odtworzono brakujące detale. Wykonano zabieg złączenia galwanicznego. Złączone powierzchnie obiektów zabezpieczono. Prace miały na celu poprawę stanu technicznego i estetycznego obiektów eksponowanych w cerkwi i obecnych w kulcie.

Prowadzący prace: Małgorzata Podgórska-Makal.

OPOLE LUBELSKIE, GM. LOCO, POW. OPOLSKI

Obraz „Św. Kalasanty uzdrawiający krowę” z kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP.

W roku 2016 poddano konserwacji kolejny z cyklu obrazów poświęconych uzdrowieniom Św. Kalasantego – świętego zakonu pijarów, do których historycznie należał kościół opolski. Obraz poddano pracom konserwatorskim w zakresie oczyszczenia, uzupełnienia ubytków płótna i jego dublażu, uzupełnienia gruntów oraz pracom restauratorskim w zakresie punktowania warstwy malarskiej w ubytkach. Wykonano nową ramę do obrazu. Obraz powrócił do kościoła i został umieszczony w kaplicy pd.

Prowadzący prace: Aleksander Piotrowski.

PODGÓRZE, GM. CHEŁM, POW. CHEŁMSKI

Ołtarz boczny pw. Serca Najświętszej Maryi Panny z poł. XIX w. z kościoła rzymskokatolickiego pw. Chrystusa Pana Zbawiciela.

Prace konserwatorskie przy ołtarzu rozpoczęto od inwentaryzacji ruchomych elementów ołtarza, a następnie jego demontażu. Przeprowadzono wstępne zabiegi dezynfekcji i dezynsekcji wszystkich odkrytych drewnianych elementów a także usunięto zainfekowane współczesne uzupełnienia. Oczyszczono powierzchnie elementów ołtarza z kurzu i brudu. Wykonano badania stratygraficzne polichromii na podstawie, których ustalono pierwotną kolorystykę obiektu. Usunięto wtórne przemalowania olejne oraz wtórne nawarstwienia ze złocien. Następnie usunięto wtórne nakłady gruntów i szpachli oraz nieoryginalne, wadliwie wykonane naprawy stolarskie. Wykonano niezbędne prace stolarskie. Przeprowadzono zasadnicze zabiegi dezynfekcji, a także wzmocniono strukturę osłabionej tkanki drewnianej. Uzupełniono głębsze i płytkie ubytki gruntami i kitami. Opracowano powierzchnie pod złocenia. Założono powierzchnię malatury i polichromii warstwą buforową werniksu, a w dalszej kolejności wykonano retusz naśladowczy i re-

konstrukcję powierzchni polichromowanych. Wykonano złączenia na poler i mat, które zaizolowano. Położono na polichromię warstwę werniksu końcowego. Po zakończeniu prac zamontowano ołtarz w kościele.

Wykonawca: Andrzej Lasek, Kazimierz Kaszuba.

Ołtarz boczny pw. Chrztu Chrystusa z poł. XIX w. z kościoła rzymskokatolickiego pw. Chrystusa Pana Zbawiciela.

Prace konserwatorskie przy ołtarzu rozpoczęto od inwentaryzacji ruchomych elementów ołtarza, a następnie jego demontażu. Przeprowadzono wstępne zabiegi dezynfekcji i dezynsekcji wszystkich odkrytych drewnianych elementów, a także usunięto zainfekowane współczesne uzupełnienia. Oczyszczono powierzchnie poszczególnych elementów ołtarza z kurzu i brudu. Wykonano badania stratygraficzne polichromii, na podstawie których ustalono pierwotną kolorystykę obiektu. Usunięto wtórne przemalowania olejne oraz wtórne nawarstwienia ze złocien. Następnie usunięto wtórne nakłady gruntów i szpachli oraz nieoryginalne, wadliwie wykonane naprawy stolarskie. W dalszej kolejności wykonano niezbędne prace stolarskie. Przeprowadzono zasadnicze zabiegi dezynfekcji, a także wzmocniono strukturę osłabionej tkanki drewnianej. Uzupełniono głębsze i płytkie ubytki gruntami i kitami. Opracowano powierzchnie pod złocenia. Założono powierzchnię malatury i polichromii warstwą buforową werniksu, następnie wykonano retusz naśladowczy i rekonstrukcję powierzchni polichromowanych. Wykonano złączenia na poler i mat, które zaizolowano. Położono na polichromię warstwę werniksu końcowego. Po zakończeniu prac zamontowano ołtarz w kościele.

Wykonawca: Andrzej Lasek, Kazimierz Kaszuba.

RADZYŃ PODLASKI, GM LOCO, POW. RADZYŃSKI

Wystrój rzeźbiarski i detal architektoniczny wieży bramnej wschodniej i skrzydła wschodniego pałacu Potockich.

Wszystkie elementy rzeźbiarskie oceniono, odnosząc się do ich stanu zachowania, identyfikując elementy wtórne. Metodą natrysku przeprowadzono dezynfekcję. Powierzchnie oczyszczono z zabrudzeń powierzchniowych i nawarstwień. Wykonano zabieg lokalnego wzmocnienia fragmentów kamieniarki nasączając rzeźby krzemioorganicznym preparatem do wzmacniania kamienia, a następnie zabieg odsalania. Ręcznie usunięto stare spoiny i wypełnienia cementowe oraz źle dobrane wtórne uzupełnienia. Podklejono szczeliny i pęknięcia stosując zastrzyki z mas mineralnych. Uzupełniono ubytki piaskowca stosując zaprawy mineralne. Oczyszczono i zabezpieczono wszystkie metalowe elementy konstrukcyjne. Zdecydowano o wykonaniu nowych uzupełnień – rekonstrukcji głowy putta oraz ręki Herkulesa walczącego z bykiem kreteńskim. Większe ubytki w obrębie cokołu uzupełniono flekami z piaskowca. Obiekty scalono kolorystycznie. Zabezpieczono styk kompozycji rzeźbiarskich ze ścianami wieży i skrzydła pałacu lekimi zaprawami mineralnymi. Wykonano zabieg hydrofobizacji kamienia krzemioorganicznym preparatem.

Prowadzący prace: Waldemar Waszkiewicz z zespołem: Rafał Matula, Wojciech Szymański, Jędrzej Osiwiła

Wystrój rzeźbiarski galerii skrzydła zachodniego i alkierza zachodniego korpusu głównego pałacu Potockich.

Po wykonaniu dokumentacji fotograficznej elementy rzeźbiarskie oceniono, odnosząc się do ich stanu zachowania, identyfikacji elementów wtórnych. Przeprowadzono dezynfekcję, a następnie powierzchnie oczyszczono. Wykonano zabieg lokalnego wzmocnienia fragmentów kamieniarki nasączając rzeźby hydrofilnym preparatem do wzmacniania kamienia. Zdecydowano o usunięciu części wtórnych uzupełnień i fleków odbiegających nie tylko kolorem ale i formą od oryginału. W celu ustabilizowania kamienia wszystkie elementy odspojone wypełniono metodą iniekcji stosując żywicę, a mniejsze zaprawą mineralną. Usunięto szkodliwe nawarstwienia z powierzchni kamienia. Oczyszczono i zabezpieczono wszystkie metalowe elementy konstrukcyjne. Uczytelniono niektóre formy rzeźbiarskie.

Przeprowadzono zabieg hydrofobizacji i scalenie kolorystyczne kamienia. Zabezpieczono niewłaściwy styk obróbek blacharskich z kamieniem. Celem prac było powstrzymanie procesów destrukcji i ich skutków oraz przywrócenie pierwotnych walorów artystycznych i estetycznych kompozycji rzeźbiarskich zdobiących bramę wschodnią, skrzydło wschodnie i zachodnie pałacu Potockich.

Prowadzący prace: Leonarda Okoń

ROKITNO, GM. LOCO, POW. BIALSKI

Secesyjny nagrobek generała Iwana Jazykowa z cmentarza przykościelnego w Rokitnie.

Na upamiętnienie osoby generała Iwana Nikołajewicza Jazykowa-Poleszko, zlokalizowane na cmentarzu przykościelnym w Rokitnie, składają się elementy z kamienia – krzyż ustawiony na postumencie i dekoracyjna balustrada z metalu otaczająca ziemną mogiłę. Ze względu na niejednorodny stan zachowania materiałów, niezbędne było podjęcie zróżnicowanych zabiegów konserwatorskich. Ze względu na dość dobry stan postumentu granitowego, zdecydowano o ustawieniu go w pionie, oczyszczeniu powierzchni. Ponadto przeprowadzono zabiegi dezynfekcji i zabezpieczenia kamienia. Zdecydowano o uczytelnieniu inskrypcji. Wykonano rekonstrukcję zniszczonego fragmentu opaski betonowej z zabezpieczeniem betonów przed działaniem czynników atmosferycznych. Metalową balustradę zdemontowano, oczyszczono z produktów korozji. Przywrócono pierwotną formę elementom odkształconym i wykonano rekonstrukcję brakujących elementów dekoracji. Metal zabezpieczono powłoką antykorozyjną. Ogrodzenie zamontowano wokół mogiły w pierwotnych gniazdach z zastosowaniem żywic syntetycznych, wykonując jednocześnie właściwe mocowanie zawiasów furtki.

Prowadzący prace: Zofia Kamińska.

ROZWADÓWKA, GM. SOSNÓWKA, POW. BIALSKI

XIX-wieczna ikona „Chrystus Pantokrator” z kościoła parafialnego pw. Św. Mikołaja.

Obiekt wstępnie oczyszczono, usunięto warstwę przyklejonego do lica oleodruku oraz resztki kleju i brudu. Wykonano szpanowanie pęknięcia drewnianego podobrazia. Uzupełniono ubytki zaprawy. Zrekonstruowano ubytki pozłoty złotem płatkowym w miejscach założonych zapraw. Zrekonstruowano puncowania w miejscach uzupełnionych ubytków. Kity podmalowano akwarelą a następnie wykonano retusz naśladowczy. Uzupełniono

partie emalii w obrębie bordiury na złocie specjalnie opracowanym klejem olejnym a na zakończenie obiekt zabezpieczono werniksem. Konserwacja miała na celu poprawę stanu technicznego oraz przywrócenie ikonie oryginalnych wartości artystycznych.

Prowadzący prace: Elżbieta Linnert

RUDNO, GM. WOHYŃ, POW. RADZYŃSKI

XVIII-wieczny obraz „Przemienienie Pańskie” z kościoła pw. Przemienienia Pańskiego.

Po przeprowadzeniu demontażu obrazu z ołtarza, wykonano badania, oczyszczanie wstępne i próby usuwania przemalowań wykonanych prawdopodobnie farbą ftalową. Zdecydowano o konieczności wyekstrahowania możliwie największej ilości pokostu, którym nasączone było odwrocie. Obiekt prostowano. Podklejono fragmenty odpajającej się warstwy malarskiej. Wklejono łatki i skleiono rozdarcia. Obraz przygotowano do dublażu. Po jego wykonaniu w miejscach ubytków uzupełniono grunt. Wykonano retusz naśladowczy warstwy malarskiej i werniksowanie. Celem prac było przywrócenie obrazowi pierwotnych walorów artystycznych i estetycznych.

Prowadzący prace: Małgorzata Podgórska-Makal.

RZECZYCA KSIEŻA, GM. TRZYDNIK DUŻY, POW. KRAŚNICKI

Polichromia sufitu prezbiterium kościoła parafialnego pw. Świętego Krzyża.

W roku 2016 kontynuowano prace przy dekoracji malarskiej wnętrza drewnianego kościoła. W tym etapie wykonano prace przy dekoracji pokrywającej sufit nawy z przedstawieniem Trójca Święta. Polichromia pomimo wykonanych w poprzednich latach prac zabezpieczających wykazywała liczne przetarcia, ubytki, uszkodzenia mechaniczne w warstwie malarskiej oraz rozszczelnienia podłoża z desek. Wykonano pełny zakres prac konserwatorskich przy zabezpieczeniu podłoża i restauratorskich przy warstwie malarskiej.

Prowadzący prace: Maciej Filip.

SEROKOMLA, GM. LOCO, POW. ŁUKOWSKI

XIX-wieczny nagrobek Łukasza i Honoraty Kowalskich z cmentarza parafialnego.

Nagrobek umyto, zdemontowano słupki ogrodzenia. Przeprowadzono dezynfekcję, a następnie powierzchnie oczyszczono. Usunięto wtórne nawarstwienia pochodzenia atmosferycznego i stare fugi a następnie powierzchnie odsolono. Kamień lokalnie wzmocniono preparatem hydrofilnym. Wykonano niezbędne uzupełnienia i fugi między elementami dobierając odpowiednio materiały i spoiwa. Zamontowano ogrodzenie uzupełniając metalowe pręty między słupkami. Przeprowadzono zabieg hydrofobizacji i scalenie kolorystyczne kamienia. Celem prac było powstrzymanie procesów destrukcji i ich skutków oraz przywrócenie pierwotnych walorów artystycznych i estetycznych nagrobka.

Prowadzący prace: Joanna Oumedjebur

SŁAWATYCZE, GM. LOCO, POW. BIALSKI

Ikonostas i ołtarze boczne z ikonami z cerkwi prawosławnej pw. Opieki MB.

Po wykonaniu badań i demontażu ikon obiekty oczyszczono. Usunięto wtórne przemalowania. Drewno wzmocniono strukturalnie, zaimpregnowano a następnie przeprowadzono zabiegi dezynsekcji i dezynfekcji. Wykonano fleki w miejscach spękań. Zrekon-

struowano brakujące detale snycerskie, zgodnie z pierwotnym układem. Uzupełniono grunty w partiach złocień i malatury i je opracowano. Wykonano rekonstrukcję malatury metodą retuszu naśladowczego.

Ikony na podobrazii płóciennym po zabezpieczeniu warstwy malarskiej zdjęto z blejtramów, oczyszczono a następnie prostowano. Sklejono rozdarcia i wklejono łatki na styk w miejscach ubytków. Oczyszczono warstwę malarską z zabrudzeń i pożółkłego werniksu, następnie podklejono i ustabilizowano. W miejscach ubytków wykonano kity emulsyjne. Ikony przygotowano do dublażu. Płotna nabitó na nowe krosna. Scalono kolorystycznie warstwę malarską metodą retuszu naśladowczego i zabezpieczono werniksem.

Ikony na podobrazii drewnianym po zabezpieczeniu warstwy malarskiej zdemonstrowano, wstępnie oczyszczono. Flekowano ubytki drewna i założono kity w miejscach ubytków. Oczyszczono warstwę malarską z zabrudzeń i pożółkłego werniksu, podklejono i ustabilizowano. W miejscach ubytków wykonano grunty. Scalono kolorystycznie warstwę malarską metodą retuszu naśladowczego i zabezpieczono werniksem.

Polichromia wnętrza cerkwi prawosławnej pw. Opieki MB.

Po przeprowadzeniu badań wykonano transfery zagrożonych fragmentów polichromii, które wstępnie oczyszczono, usunięto trzcinę z odwrocia transferu i wyrównano wyprawę rewersu, wykonano kity i utrwalono. Zdecydowano o wykonaniu kilku warstw lico-
wania podłoża z jego zabezpieczeniem, wzmocnieniem i ustabilizowaniem. Wykonano podłoża zastępcze pod transfer, a następnie przeprowadzono korektę kitów i retusz warstwy malarskiej. Zamontowano transferowane fragmenty w miejscach docelowych na sklepieniu cerkwi i scalono je z pozostałymi fragmentami polichromii. W ramach prac zdecydowano ponadto o przeprowadzeniu impregnacji strukturalnej i odgrzybianiu drewna konstrukcyjnego, przy czym wymieniono najbardziej zdegradowane fragmenty konstrukcji. Uzupełniono brakujące fragmenty trzcinowego podłoża. Przeprowadzono zabieg dezynfekcji, podłoże odsolono, całą powierzchnię oczyszczono, usunięto wtórne przemalowania. Podklejono spęcherzenia warstwy malarskiej i po wykonaniu wielowarstwowych łat i kitów, wykonano retusz konserwatorski. W miejscach dużych ubytków zrekonstruowano malaturę farbą o fakturze i połysku zbliżonym do oryginału.

Prowadzący prace: Małgorzata Podgórska-Makal.

SURHÓW, GM. KRAŚNICZYN, POW. KRASNOSTAWSKI

Balustrada chóru z I poł. XIX w. z kościoła rzymskokatolickiego pw. Nawiedzenia NMP i Św. Łukasza.

Prace konserwatorskie rozpoczęto od ustalenia stratygrafii balustrady. Wykonano demontaż obiektu w celu przewiezienia jej do pracowni konserwatorskiej. Przeprowadzono dezynfekcję w komorze dyfuzyjnej. Następnie podklejono łuszczące się i osypujące fragmenty oryginalnej polichromii. Usunięto przemalowania z powierzchni polichromowanych i złożonych. Oczyszczono odsłonięte powierzchnie polichromowane i złożone. Wykonano niezbędne prace: flekowania, wzmocnienia, uzupełnienia brakujących lub uszkodzonych elementów snycerki drewnianej. Wzmocniono strukturalnie zdegradowane fragmenty drewna, a następnie uzupełniono ubytki podłoża i warstwy gruntów. Wykonano podmalówki kolorystyczne na uzupełnionych gruntach powierzchni polichromowanych, położono izolację. Następnie wykonano retusz naśladowczy i scalenie

kolorystyczne warstwy polichromii. Opracowano powierzchnie gruntu pod złoceń, wykonano złoceń na poler i mat oraz zabezpieczono elementy polichromowane i złocone. Balustradę zamontowano na chórze w kościele.

Wykonawca: mgr Joanna Polaska, Kazimierz Kaszuba.

Obraz „Nawrócenie św. Pawła” autorstwa Niccolo Monti z kościoła rzymskokatolickiego pw. Nawiedzenia NMP i św. Łukasza.

Prace konserwatorskie przy obrazie z l. 1818–1819 rozpoczęto od przeprowadzenia badań w promieniach rtg, UV oraz podczerwieni. Obecny obraz jest najprawdopodobniej fragmentem lewym dolnym dużego obrazu. Warstwę malarską zabezpieczono przed transportem do pracowni konserwatorskiej. Zdemontowano płótno z krosna. Wykonano próby wytrzymałości mechanicznej i odporności chemicznej warstwy malarskiej i podłoża. Usunięto stary dublaż. Przeprowadzono zabiegi dezynfekcji płótna i oczyszczono odwrócić. Wykonano zabiegi konsolidacji warstw technologicznych obrazu, a także prostowania pofalowanej powierzchni podobrazia. Sklejono lokalne rozdarcia płótna i uzupełniono ubytki podobrazia – wklejono łaty na styk. Następnie oczyszczono warstwę malarską z pociemniałego werniksu, brudu i starych retuszy. Wykonano dublaż na płótno dublażowe. Uzupełniono ubytki warstwy gruntów. Obraz naciągnięto na nowe krosna. Wykonano podkład kolorystyczny ubytków warstwy malarskiej akwarelą, założono werniks pośredni – retuszera i wykonano retusz naśladowczy. Prace zakończono położeniem werniksu końcowego.

Wykonawca: Joanna Polaska.

TARNOGRÓD, GM. LOCO, POW. BIŁGORAJSKI

Polichromia z malowidłem „św. Anna nauczająca Marię” z kościoła parafialnego pw. Przemienienia Pańskiego.

Polichromia datowana na połowę XVIII wieku utrzymana jest w charakterze rokokowym. Zrealizowany zakres prac konserwatorskich obejmował malowidło z przedstawieniem figuralnym oraz dekorację ornamentalną w I przęśle nawy południowej. Wykonano badania odkrywkowe, odkurzone powierzchnię, utrwalone pudrującą się warstwę malarską, odczyszczono, wykonano dezynfekcję zagrzybione partie polichromii, podklejono odpajające się szlichty podłoża, podklejono odspojenia tynków, uzupełniono ubytki tynku zaprawą wapienno-piaskową, położono pobiałę i scalono kolorystycznie metodą punktowania.

Prowadzący prace: Aneta i Maciej Filip.

Ołtarz w kaplicy bocznej Matki Bożej Dzikowskiej.

Ołtarz datowany na 2 połowę XVIII wieku, rokokowy, drewniany, polichromowany o bogatym wystroju rzeźbiarsko-snycerskim. Prace konserwatorskie obejmowały zabiegi konserwacji technicznej szafy ołtarzowej. Wykonano demontaż ruchomych fragmentów ołtarza, odkurzone obiekty i usunięto zanieczyszczenia, następnie wykonano trucie i zabezpieczenie drewna przed działaniem szkodników drewna, usunięto pozostałości werniksu, wykonano impregnację drewna, zrekonstruowano w drewnie brakujące i zniszczone elementy snycerki, sklejono pęknięcia i odspojenia w warstwie drewna.

Prowadzący prace: Aneta i Maciej Filip.

TRZEBIESZÓW, GM LOCO, POW. ŁUKOWSKI

XIX-wieczny obraz „Przemienienie Pańskie” autorstwa Teofila Jende z kościoła parafialnego pw. Dziesięciu Tysięcy Męczenników.

W obiekcie (obraz olejny na płótnie), eksponowanym w ołtarzu bocznym, po wykonanych już w przeszłości zabiegach naprawczych, obejmujących między innymi wykonanie dublażu, stwierdzono pogłębiającą się destrukcję, obejmującą poza warstwą malarską, krosno obrazu, porażone przez kołatka. Stwierdzono osłabienie oryginalnego płótna oraz widoczne stare reperacje i liczne wtórne retusze. Po demontażu z ołtarza i krosien, obraz oczyszczono, odczytując na odwrociu napis i sygnaturę. Po zabiegach prostowania, sklejono na styk rozdarcia a następnie zdublowano na Bevě. Lico oczyszczono, uzupełniono i opracowano kity. Po naciągnięciu na nowe krosno, wykonano retusz naśladowczy i zabezpieczenie werniksem. Konserwacja miała na celu poprawę stanu technicznego oraz przywrócenie obrazowi oryginalnych wartości artystycznych.

Prowadzący prace: Elżbieta Linnert.

TUCZNA, GM LOCO, POW. BIALSKI

XIX-wieczny obraz olejny na płótnie „Św. Józef” z kościoła parafialnego pw. Św. Anny.

Ze względu na pogłębiający się zły stan obrazu eksponowanego w ołtarzu bocznym zdecydowano o wykonaniu przy obiekcie prac konserwatorskich. Po demontażu, zabezpieczeniu lica bibulką japońską, obiekt oczyszczono. Usunięto płócienne łaty i impasty ugrowej farby z odwrocia, stanowiące ślady wcześniejszych napraw. W miejscach ubytków wklejono na styk łatki z zagruntowanego płótna lnianego, a następnie obiekt zdublowano na masę woskowo-żywiczną. Po wykonaniu prób usunięto wtórne przemalowania. W miejscach ubytków położono nowe kity. Po naciągnięciu na nowe krosno, wykonano retusz naśladowczy.

XIX-wieczny obraz „Św. Anna ” autorstwa Adriana Głębockiego z kościoła parafialnego pw. Św. Anny.

Obraz olejny na płótnie zniszczony ze względu na różnice wilgotności, poważnie przemalowany i przemity w latach 70-tych XX w., ze względu na pogłębiający się zły stan techniczny, wymagał podjęcia interwencji konserwatorskiej. Po demontażu, zabezpieczeniu lica bibulką japońską, obiekt oczyszczono. Po wcześniejszym wykonaniu prób, usunięto wtórne przemalowania, wykonane bezpośrednio na płótnie. Na znacznej powierzchni obrazu podklejono łuski farby, położono kity emulsyjne w miejscach drobnych ubytków. Obiekt zdublowano. Usunięto rozległe wtórne retusze i przemalowania. Uzupełniono brakujące kity. Po naciągnięciu na nowe krosno wykonano retusz scalająco-naśladowczy i werniks końcowy. Przeprowadzone zabiegi miały na celu powstrzymanie procesów postępującej destrukcji i przywrócenie obrazom pierwotnych wartości estetycznych i artystycznych.

Prowadzący prace: Magdalena Gawłowska, Leonard Bartnik

WILKÓW, GM. LOCO, POW. OPOLSKI

Ołtarz główny z kościoła parafialnego pw. Św. Floriana i Św. Urszuli.

W roku 2016 wykonano ostatni etap prac konserwatorskich i restauratorskich przy strukturze ołtarza z elementami rzeźbiarskimi i snycerskimi. Wykonano prace estetyczne na podstawie rozpoznanej kolorystyki ze złoceniami.

Prowadzący prace: Magdalena Gawłowska, Leonard Bartnik.

WŁODAWA, M. LOCO, POW. WŁODAWSKI**Balustrada okienna z prawej strony nawy głównej z 2 poł. XVIII w. z kościoła rzymskokatolickiego pw. Św. Ludwika Króla.**

Przed przystąpieniem do demontażu balustrady wykonano inwentaryzację ruchomych elementów zabytku. Przeprowadzono wstępną dezynfekcję i dezynsekcję odkrytych drewnianych elementów obiektu. Oczyszczono powierzchnie elementów z kurzu i brudu, a także podklejono i zespolono z podłożem odpadające i łuszczące się warstwy gruntów malatury i złoceń. Wykonano badania i odkrywki stratygraficzne, usunięto przemalowania z partii polichromowanych i złoconych, a także usunięto wtórne nakłady gruntów i szpachli. Następnie wykonano prace konstrukcyjne, przeprowadzono zasadniczą dezynfekcję elementów drewnianych oraz wzmocniono strukturę osłabionej tkanki drewnianej. Uzupełniono głębsze ubytki drewna kitami, a płytsze nowymi gruntami i kitami w partiach malatury oraz uzupełniono stare grunty i nałożono nowe w partiach złoconych, które w dalszej kolejności opracowano. Założono warstwę buforową werniksu na całości polichromii i malatury. Wykonano retusze i rekonstrukcję powierzchni polichromowanych, a także wykonano złączenia metodą na poler i mat. Założono werniks końcowy i zmontowano balustradę w kościele.

Wykonawca: Andrzej Lasek, Kazimierz Kaszuba.

Feretron z przedstawieniem „Św. Kalasanty” z 2 poł. XVIII w. z kościoła rzymskokatolickiego pw. Św. Ludwika Króla.

Feretron oczyszczono z powierzchniowych warstw kurzu i brudu. Wykonano odkrywki i badania w celu ustalenia dokładnej stratygrafii obiektu. Ustabilizowano z podłożem wszystkie odspojone i łuszczące się warstwy technologiczne. Zdemonstrowano obraz, odklejono od drewnianego podłoża. Przeprowadzono zabiegi dezynfekcji i dezynsekcji oraz wzmocniono strukturę drewna. Usunięto przemalowania z partii malatury i złoceń, a także usunięto rozłożone zaprawy. Wykonano prace stolarskie, odtworzono brakujące elementy drewnianej konstrukcji obramienia, opracowano fleki, wypełniono szczeliny w miejscach spękań. Odtworzono brakujące fragmenty snycerki. Uzupełniono ubytki drewna. Przygotowano podłoże przed rekonstrukcją warstw zaprawy w partiach złoconych. Ustabilizowano szczeliny, pęknięcia przy pomocy pasów naklejonego płótna. Wykonano rekonstrukcje warstw zaprawy na nowych fragmentach w partiach malatury i złoceń. Założono kity w miejscach ubytków malatury i złoceń. Wykonano izolacje kitów i zapraw. Wykonano złączenia na poler i mat. Zaizolowano oryginalną malaturę warstwą buforowego werniksu retuszerskiego, a następnie wykonano retusz naśladowczy i rekonstrukcję malatury. Założono na powierzchni malatury końcową warstwę werniksu. Obraz po odklejeniu od konstrukcji nośnej zdublowano. Usunięto zabezpieczenia lica, które oczyszczono. Usunięto nieoryginalne nakłady werniksów i lakierów a także przemalowania i retusze. Założono kity w miejscach ubytków warstwy malarskiej. Zrekonstruowano zniszczone warstwy zaprawy i założono warstwę buforową werniksu retuszerskiego. Wykonano retusz naśladowczy i rekonstrukcję. Założono werniks końcowy i zamontowano obraz w obramieniu.

Wykonawca: Andrzej Lasek, Kazimierz Kaszuba.

Feretron z przedstawieniem „Św. Mikołaj” z 2 poł. XVIII w. z kościoła rzymskokatolickiego pw. Św. Ludwika Króla.

Oczyszczono z powierzchniowych warstw kurzu i brudu. Wykonano odkrywki i badania w celu ustalenia dokładnej stratygrafii obiektu. Ustabilizowano z podłożem wszystkie odspojone i łuszczące się warstwy technologiczne. Zdemontowano obraz, odklejono od drewnianego podłoża. Przeprowadzono zabiegi dezynfekcji i dezynsekcji oraz wzmocniono strukturę drewna. Usunięto przemalowania z partii malatury i złocień, a także usunięto rozłożone zaprawy. Wykonano prace stolarskie, odtworzono brakujące elementy drewnianej konstrukcji obramienia, opracowano fleki, wypełniono szczeliny w miejscach spękań. Odtworzono brakujące fragmenty snycerki. Uzupełniono ubytki drewna. Przygotowano podłoże przed rekonstrukcją warstw zaprawy w partiach złożonych. Ustabilizowano szczeliny, pęknięcia przy pomocy pasów naklejonego płótna. Wykonano rekonstrukcje warstw zaprawy na nowych fragmentach w partiach malatury i złocień. Założono kity w ubytkach malatury i złocień. Wykonano izolacje kitów i zapraw. Wykonano złocenia na poler i mat. Zaizolowano oryginalną malaturę warstwą buforowego werniksu retuszerskiego a następnie wykonano retusz naśladowczy i rekonstrukcje malatury. Założono na powierzchni malatury końcową warstwę werniksu. Obraz po odklejeniu od konstrukcji nośnej zdublowano. Usunięto zabezpieczenia lica, które oczyszczono. Usunięto nieoryginalne nakłady werniksów i lakierów, a także przemalowania i retusze. Założono kity w miejscach ubytków warstwy malarskiej. Zrekonstruowano zniszczone warstwy zaprawy i założono warstwę buforową werniksu retuszerskiego. Wykonano retusz naśladowczy i rekonstrukcje. Założono werniks końcowy i zamontowano obraz w obramieniu.

Wykonawca: Andrzej Lasek, Kazimierz Kaszuba.

Feretron z przedstawieniem „Św. Jan Nepomucen” z 2 poł. XVIII w. z kościoła rzymskokatolickiego pw. Św. Ludwika Króla.

Oczyszczono z powierzchniowych warstw kurzu i brudu. Wykonano odkrywki i badania w celu ustalenia dokładnej stratygrafii obiektu. Ustabilizowano z podłożem wszystkie odspojone i łuszczące się warstwy technologiczne. Zdemontowano obraz, odklejono od drewnianego podłoża. Przeprowadzono zabiegi dezynfekcji i dezynsekcji oraz wzmocniono strukturę drewna. Usunięto przemalowania z partii malatury i złocień, a także usunięto rozłożone zaprawy. Wykonano prace stolarskie, odtworzono brakujące elementy drewnianej konstrukcji obramienia, opracowano fleki, wypełniono szczeliny w miejscach spękań. Odtworzono brakujące fragmenty snycerki. Uzupełniono ubytki drewna. Przygotowano podłoże przed rekonstrukcją warstw zaprawy w partiach złożonych. Ustabilizowano szczeliny, pęknięcia przy pomocy pasów naklejonego płótna. Wykonano rekonstrukcje warstw zaprawy na nowych fragmentach w partiach malatury i złocień. Założono kity w ubytkach malatury i złocień. Wykonano izolacje kitów i zapraw. Wykonano złocenia na poler i mat. Zaizolowano oryginalną malaturę warstwą buforowego werniksu retuszerskiego, a następnie wykonano retusz naśladowczy i rekonstrukcje malatury. Założono na powierzchni malatury końcową warstwę werniksu. Obraz po odklejeniu od konstrukcji nośnej zdublowano. Usunięto zabezpieczenia lica, oczyszczono lico. Usunięto nieoryginalne nakłady werniksów i lakierów, a także przemalowania i retusze. Założono kity w miejscach ubytków warstwy malarskiej. Zrekonstruowano zniszczone warstwy zaprawy i założono warstwę buforową werniksu retuszerskiego.

Wykonano retusz naśladowczy i rekonstrukcje. Założono werniks końcowy i zamontowano obraz w obramieniu.

Wykonawca: Andrzej Lasek, Kazimierz Kaszuba.

Feretron bez przedstawienia z 2 poł. XVIII w. z kościoła rzymskokatolickiego pw. Św. Ludwika Króla.

Oczyszczono z powierzchniowych warstw kurzu i brudu. Wykonano odkrywki i badania w celu ustalenia dokładnej stratygrafii obiektu. Ustabilizowano z podłożem wszystkie odspojone i łuszczące się warstwy technologiczne. Zdemontowano obraz, odklejono od drewnianego podłoża. Przeprowadzono zabiegi dezynfekcji i dezynsekcji oraz wzmocniono strukturę drewna. Usunięto przemalowania z partii malatury i złocień, a także usunięto rozłożone zaprawy. Wykonano prace stolarskie, odtworzono brakujące elementy drewnianej konstrukcji obramienia, opracowano fleki, wypełniono szczeliny w miejscach spękań. Odtworzono brakujące fragmenty snycerki. Uzupełniono ubytki drewna. Przygotowano podłoże przed rekonstrukcją warstw zaprawy w partiach złoczonych. Ustabilizowano szczeliny, pęknięcia przy pomocy pasów naklejonego płótna. Wykonano rekonstrukcje warstw zaprawy na nowych fragmentach w partiach malatury i złocień. Założono kity w ubytkach malatury i złocień. Wykonano izolacje kitów i zapraw. Wykonano złocenia na poler i mat. Zaizolowano oryginalną malaturę warstwą buforowego werniksu retuszerskiego, a następnie wykonano retusz naśladowczy i rekonstrukcje malatury. Założono na powierzchni malatury końcową warstwę werniksu.

Wykonawca: Andrzej Lasek, Kazimierz Kaszuba.

Nagrobek Tomasza Chrzostowskiego z 1849 r. z cmentarza parafialnego przy al. Józefa Piłsudskiego

Po wydobyciu fragmentu pomnika z ziemi wykonano fundament i cokół pod pomnik nagrobny. Nagrobek oczyszczono z nawarstwień niezwiązanych z podłożem kamiennym. Wzmocniono osłabione fragmenty kamienia. Oczyszczono mechanicznie powierzchnie kamienia z brudu, mchów i porostów, a następnie doczyszczono trudno usuwalne nawarstwienia środkami chemicznymi. Przeprowadzono dezynfekcję całej powierzchni pomnika, która następnie wzmocniono preparatem hydrofilnym. Uzupełniono ubytki kamienia. Następnie przeprowadzono kolejne zabiegi dezynfekcji i hydrofobizacji. Wykonano opaskę drenażową wokół pomnika.

Wykonawca: Marek Kołyszko, Michał Oleksy.

Nagrobek bezimienny z XIX w. z cmentarza parafialnego przy al. Józefa Piłsudskiego

Prace rozpoczęto od oczyszczenia obiektu przy pomocy wody. Wykonano odglonienie i dezynfekcję powierzchni kamienia. Doczyszczono mechanicznie powierzchnię kamienia. Uzupełniono spoiny. Wykonano na cokole tynki. Wykonano zabiegi hydrofobizacji i scalenia kolorystycznego. Wykonano opaskę drenażową wokół pomnika.

Wykonawca: Marek Kołyszko, Michał Oleksy.

WOŻUCZYN, GM. RACHANIE, POW. TOMASZOWSKI**Epitafium Wilhelma Miera z kościoła parafialnego pw. Nawiedzenia NMP.**

Drewniane epitafium datowane jest na 1758 rok, późnobarokowe, wykonane z sosnowego drewna. Tablica składa się z trzech desek wzmocnionych na odwrociu spągami, oprawiona w ramę, zdobiona w narożach malowanymi rozetkami. Tablica pokryta jest napisem w języku łacińskim z datą śmierci, funkcjami oraz zasługami Wilhelma Miera, wykonanym na gruncie w kolorze złocistego ugru. Stanowiła jeden z elementów castrum doloris uroczystości pogrzebowych Wilhelma Miera, właściciela dóbr wożuczynskich. Zrealizowane prace konserwatorskie w pełnym zakresie techniczno-estetycznym objęły: oczyszczenie, demontaż ramy z przygotowaniem elementów do impregnacji i dezynfekcji, rekonstrukcja brakującej rozetki, konsolidacja warstw technologicznych, impregnacja i dezynfekcja, uzupełnienie ubytków w strukturze drewna, scalenie techniczne obiektu, werniksowanie i scalenie kolorystyczne w technice tempery klasycznej.

Prowadzący prace: Krystyna Solecka

ZAKRZÓWEK, GM. LOCO, POW. KRAŚNICKI**Ołtarz główny z XIX w. z kościoła parafialnego pw. Św. Mikołaja.**

Po wykonaniu prac konserwatorskich przy rzeźbach i tabernakulum ołtarza głównego, przystąpiono w roku 2016 do prac przy strukturze ołtarza. W przypadku tabernakulum ustalono pierwotną kolorystykę, która została potwierdzona na strukturze. W roku 2016 wykonano prace w obrębie zwieńczenia ołtarza do poziomu gzymsu z elementami rzeźbiarskimi i snycerskimi. Po wykonaniu prac technicznych obejmujących oczyszczenie z zabrudzeń, wtórnych przemalowań, zabezpieczeniu struktury drewna, uzupełnieniu ubytków, wykonano prace estetyczne z wykonaniem złocień elementów. Ponieważ w latach ubiegłych ołtarze w kościele nielegalnie zostały poddane niewłaściwym aranżacjom, przyjęto zasadę powrotu do historycznej aranżacji na podstawie przekazów ikonograficznych.

Prowadzący prace: Małgorzata Podgórska-Makal.

ZAMCH, GM. OBSZA, POW. BIŁGORAJSKI**Polichromia w prezbiterium kościoła parafialnego pw. Św. Jozafata BM.**

Polichromia zachowana na ścianach prezbiterium w postaci zacheuszków datowana jest na połowę XIX wieku, utrzymana w charakterze barokowym. Zakres zrealizowanych prac konserwatorskich objął: szczegółową dokumentację z uwzględnieniem śladów oryginalnej warstwy malarskiej wraz z badaniami stratygrafii nawarstwień, usunięcie przemalowań i wtórnych nawarstwień, impregnację, utrwalenie i zabezpieczenie warstw malarskich, usunięcie wadliwych technicznie i estetycznie uzupełnień tynku, podklejenie i wypełnienie odspojeń i ewentualnych rozwarstwień, uzupełnienie ubytków tynków i scalenie kolorystyczne.

Prowadzący prace: Edward Kosakowski

ZAMOŚĆ, MIASTO ZAMOŚĆ, POW. LOCO**Obrazy: „Chrystus rozmawia z Tomaszem po Ostatniej Wieczerzy” wraz z ramą, „Św. Tomasz jako apostoł w Indiach” z Katedry Zmartwychwstania Pańskiego i św. Tomasza Apostoła.**

Obrazy datowane na 1 ćw. XVII wieku, autorstwa Jana Kasińskiego, barokowe, malowane na płótnie techniką olejną w ramie drewnianej złożonej XIX-wiecznej. Zreali-

zowane prace konserwatorskie w pełnym zakresie techniczno-estetycznym obejmowały: badania ikonograficzne i laboratoryjne, wyjęcie obrazu z ramy, oczyszczenie powierzchni lica i odwrocia, zdjęcie obrazu z krosien, dezynfekcja powierzchni obrazu, oczyszczenie chemiczne powierzchni, usunięcie warstw pożółkłego werniksu oraz pociemniałych retuszy, sklejenie i uzupełnienie ubytków płótna, impregnacja, uzupełnienie ubytków gruntów, werniksowanie obrazu, punktowanie skalające, werniksowanie końców obrazu. Przy ramie obrazu przeprowadzono konserwację w zakresie techniczno-estetycznym.

Prowadzący prace: Aneta i Maciej Filip.

Nagrobki: Aleksandra Łojewskiego, Antoniego Felicjana Kolasińskiego, Wiktorii i Pawła Czujkiewiczów na cmentarzu parafialnym.

Nagrobki datowane na koniec XIX i początek XX wieku wykonane z wapienia józefowskiego i piaskowca. Zakres wykonanych prac konserwatorskich i restauratorskich objął: demontaż, oczyszczenie z brudu i wadliwych kitów, usunięcie mikroorganizmów, usunięcie wtórnych nawarstwień i rekonstrukcji, dezynfekcję, wzmocnienie strukturalne kamienia, uzupełnienie ubytków kamienia kitem, flekowanie, rekonstrukcje całkowicie zniszczonych elementów, scalenie kolorystyczne, zabezpieczenie całej powierzchni przez hydrofobizację.

Prowadzący prace: Maciej Filip.

ZWIERZYNIC, GM. LOCO, POW. ZAMOJSKI

Nagrobki: Józefa Kimaczyńskiego, Swacha, Emilii z Dekierów Rucińskiej na cmentarzu parafialnym.

Nagrobki pocz. XX wieku wykonane z ręcznie kutego kamienia. Zrealizowane prace konserwatorskie i restauratorskie polegały na odczyszczeniu z brudu, mchów i porostów, demontażu pękniętych i odspojonych fragmentów, dezynfekcji, usunięciu mikroorganizmów i czarnych nawarstwień z powierzchni, odsoleniu, uzupełnieniu ubytków kamienia, sklejeniu pękniętych i odspojonych elementów, impregnacji hydrofobowej, montażu elementów, zabezpieczeniu powierzchni nagrobków poprzez hydrofobizację, scaleniu kolorystycznym.

Prowadzący prace: Łukasz Bulewicz.

SUMMARY

The presented list of restoration works in the Lublin Province, comprising the area supervised by the Provincial Office for the Protection of Monuments in Lublin and its branches in Biała Podlaska, Chełm and Zamość, refers to movable monuments. The restoration and maintenance works carried out were compatible with the needs of a given object. In many cases, the works were initiated by the owners, had many stages and resulted in comprehensive restoration of the décor and furnishings of historical interiors. In 2016, owing to grants from the Historic Preservation Officer of the Lublin Province, local governments and the EU funds, subsequent stages of works were completed or considerable restoration projects were finished, for instance in the monastery complex

of the Dominican Friars in Lublin, the rectoral church of the Assumption of Our Victorious Lady in Lublin, the metropolitan cathedral in Lublin, and parish churches in Czemierniki, Kodeń and Włodawa. The presented report sums up the restoration and maintenance works at movable historical monuments in 2016.

1. Adampol, pałac, kwatery witrażowa ze sceną Męczeństwo św. Szczepana, po pracach, fot. D. Podosek, 2016

2. Adampol, pałac, kwatery witrażowa ze sceną Pogrzeb św. Szczepana, po pracach, fot. D. Podosek, 2016

3. Czemierniki, zespół zamkowy, tablica inskrypcyjna po pracach konserwatorskich, fot. Z. Kamińska, 2016

4. Gęś, obraz „św. Józef Kalasanty” z kościoła pw. św. Józafata, przed pracami, fot. M. Gawłowska, 2016

5. Gęś, obraz „św. Józef Kalasanty” z kościoła pw. św. Józafata, po pracach, fot. M. Gawłowska, 2016

6. Hańsk, kościół par. pw. Św. Rajmunda, lichtarz paschalny przed pracami, fot. M. Bubicz, 2016

7. Hańsk, kościół par. pw. Św. Rajmunda, lichtarz paschalny po pracach, fot. M. Bubicz, 2016

8. Hańsk, kościół par. pw. Św. Rajmunda, chrzcielnica po pracach, fot. M. Bubicz, 2016

9. Kazimierz Dolny, franciszkanie, kapliczka przed pracami, fot. K. Tur-Marciszek, 2015

10. Kazimierz Dolny, franciszkanie, kapliczka po zawaleniu, fot. M. Konkolewska, 2015

11. Kazimierz Dolny, franciszkanie, rzeźba z kapliczki przed pracami, fot. M. Konkolewska, 2016

12. Kazimierz Dolny, franciszkanie, rzeźba z kapliczki po pracach, fot. M. Konkolewska, 2016

14. Kodeń, kościół św. Anny, sklepienie nawy przed pracami, fot. M. Filip, 2016

13. Kazimierz Dolny, franciszkanie, kapliczka po pracach, fot. M. Konkolewska, 2016

15. Kodeń, kościół św. Anny, sklepienie nawy po pracach, fot. M. Filip, 2016

16. Kodeń, kościół św. Anny, sklepienie nawy po pracach, fot. M. Filip, 2016

17. Kodeń, kościół św. Anny, fragment sklepienia nawy po pracach, fot. M. Filip, 2016

18. Lublin, karmelici bosy, obraz Koronacja NMP przed pracami, fot. M. Gawłowska, 2016

19. Lublin, karmelici bosy, obraz Koronacja NMP w trakcie prac, fot. M. Gawłowska, 2016

20. Lublin, karmelici bosy, obraz Koronacja NMP po pracach, fot. M. Gawłowska, 2016

21. Nałęczów, cmentarz par., nagrobek przed pracami, fot. M. Pytko, 2016

22. Nałęczów, cmentarz par., nagrobek w trakcie prac, fot. M. Pytko, 2016

23. Nałęczów, cmentarz par., nagrobek w trakcie prac, fot. M. Pytka, 2016

25. Nałęczów, cmentarz par., fragm. nagrobka po pracach, fot. B. Stolarz, 2016

24. Nałęczów, cmentarz par., nagrobek po pracach, fot. B. Stolarz, 2016

26. Radzyń Podlaski, pałac Potockich, galeria zachodnia korpusu głównego, grupa putt przed pracami, fot. L. Okoń, 2016

27. Radzyń Podlaski, pałac Potockich, galeria zachodnia korpusu głównego, waza z grupy putt po pracach konserwatorskich, fot. L. Okoń, 2016

29. Radzyń Podlaski, pałac Potockich, galeria zachodnia korpusu głównego, putto po pracach, fot. L. Okoń, 2016

28. Radzyń Podlaski, pałac Potockich, galeria zachodnia korpusu głównego, grupa putt przed pracami, fot. L. Okoń, 2016

30. Rzezczyca Książa, dekoracja sufitu nawy przed pracami, fot. B. Stolarz, 2015

31. Rzezczyca Książa, dekoracja sufitu nawy w trakcie prac, fot. B. Stolarz, 2016

33. Rzezczyca Książa, fragment dekoracji sufitu nawy po pracach, fot. B. Stolarz, 2016

32. Rzezczyca Książa, dekoracja sufitu nawy po pracach, fot. B. Stolarz, 2016

34. Tarnobrzeg, kościół pw. Przemienienia Pańskiego, malowidła ścienne, nawa boczna i ołtarz boczny, przed pracami, fot. M. Filip, 2016

35. Tarnobrzeg, kościół pw. Przemienienia Pańskiego, malowidło św. Anna nauczająca Marię, przed pracami, fot. M. Filip, 2016

36. Tarnobrzeg kościół pw. Przemienienia Pańskiego, malowidła ścienne, fragment, nawa boczna, stan przed pracami, fot. M. Filip, 2016

37. Tarnobrzeg, kościół pw. Przemienienia Pańskiego, malowidła ścienne, stan po pracach, fot. M. Filip, 2016

38. Tarnogród, kościół pw. Przemienienia Pańskiego, malowidła ścienne, stan po pracach, fot. M. Filip, 2016

39. Włodawa, kościół św. Ludwika, feretron przed pracami, fot. A. Lasek, 2016

41. Woźuczyn, kościół pw. Nawiedzenia NMP, epitafium przed pracami, fot. B. Stolarz, 2015

40. Włodawa, kościół św. Ludwika, feretron po pracach, fot. A. Lasek, 2016

42. Woźuczyn, kościół pw. Nawiedzenia NMP, epitafium w trakcie prac, fot. K. Solecka, 2016

43. Woźuczyn, kościół pw. Nawiedzenia NMP, epitafium po pracach, fot. K. Solecka, 2016

44. Zamch, kościół pw. Św. Józefa BM, prezbiterium przed pracami, fot. Dawid Szlachta, 2016 r

45. Zamch, kościół pw. Św. Józefa BM, fragm.. dekoracji malarskiej prezbiterium po pracach, fot. E. Gliwa-Kawecka, 2016

46. Zamch, kościół pw. Św. Józefa BM, fragm.. dekoracji malarskiej prezbiterium po pracach, fot. E. Gliwa-Kawecka, 2016

47. Zamość, kościół katedralny, obraz Chrystus rozmawia z Tomaszem po Ostatniej Wieczery, na ścianie prezbiterium przed pracami, fot. M. Filip, 2016

48. Zamość, kościół katedralny, obraz Tomasz jako Apostoł w Indiach, przed pracami, fot. M. Filip, 2016

49. Zamość, kościół katedralny, obraz Chrystus rozmawia z Tomaszem po Ostatniej Wieczery, po pracach, fot. M. Filip, 2016

50. Zamość, kościół katedralny, obraz Tomasz jako Apostoł w Indiach, po pracach, fot. M. Filip, 2016

Kinga Doraczyńska-Dziuba, Maria Fornal, Monika Kurczewicz, Lech Kuśmierz,
Joanna Matys, Iga Pałka, Monika Pędzińska, Elżbieta Podkościelny, Aneta Semeniuk,
Alicja Wiśniewska, Klaudia Zarzycka-Goliszek, Grażyna Żurawicka

PRACE KONSERWATORSKIE I REMONTOWE PRZY ZABYTKOWYCH OBIEKTACH I ZESPOŁACH ARCHITEKTONICZNYCH W 2016 ROKU

Wstęp

W niniejszym sprawozdaniu wyszczególniono zrealizowane w 2016 roku prace budowlane i konserwatorskie w zabytkach architektury i budownictwa oraz zabytkach urbanistyki. Wykaz realizacji obejmuje teren woj. lubelskiego podległego działalności WUOZ Lublin i delegatur w Białej Podlaskiej, Chełmie i Zamościu. Oprócz prac o zasadniczym znaczeniu dla utrzymania struktury budowlanej zabytkowych budynków i budowli, jak to miało miejsce w przypadku kaplicy w Biłgoraju, wieży w Dąbrowicy, kaponiery w Dęblinie (element Twierdzy), dworu w Korhyniach, spichlerza w Krasnobrodzie, czy willi „Ukraina” w Nałęczowie, prowadzono liczne prace konserwatorskie przy wystroju architektonicznym wnętrz. Należą do nich m.in. prace konserwatorskie w kościołach parafialnych w Kraśniku i Krasnobrodzie oraz kompleksowe prace remontowo-konserwatorskie trwające w kościele pw. św. Stanisława (OO. Dominikanów) w Lublinie, które w każdym roku przynoszą interesujące odkrycia, poszerzające, a nawet weryfikujące dotychczasowy stan wiedzy o zabytku. Część inwestycji była realizowana przy wsparciu finansowym instytucji rządowych i samorządowych. Dotacjami z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego objęto 12 zabytków architektonicznych, w których prowadzone były kompleksowe prace rewaloryzacyjne. Ze środków Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków przyznano 18 dotacji na prace remontowe i konserwatorskie w zabytkach nieruchomych. Z budżetu samorządu miasta Lublin dotacje przyznano 13 właścicielom obiektów zabytkowych.

BIŁGORAJ, GM. LOCO, POW. BIŁGORAJSKI

Kaplica pw. Św. Marii Magdaleny (dawn. w Puszczy Solskiej), barokowa, wzniesiona w k. XVIII w.

Wykonano naprawę murów i tynków wewnętrznych z odgrzybieniem, izolacją przeciwwilgociową i kamienną okładziną cokołu ściany frontowej.

BOROWICA, GM. ŁOPIENNIK GÓRNY, POW. KRASNOSTAWSKI

Kościół pw. Przemienienia Pańskiego, drewniany wzniesiony w 1799 r. wg projektu Jakuba Kubickiego.

W 2016 r. wykonano prace związane z malowaniem szalunku oraz wymianą jego zniszczonych elementów.

BUŚNO, GM. BIAŁOPOLE, POW. CHEŁMSKI (ZIEMSKI)

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, wzniesiony w końcu XVIII wieku, barokowy.

Kontynuowano prace remontowe w zakresie wykonania izolacji poziomych wraz z pracami towarzyszącymi. Rozpoczęto prace związane remontem elewacji uwzględniającym konserwację i naprawę detalu architektonicznego.

CHŁANIÓW, GM. ŻÓŁKIEWKA, POW. KRASNOSTAWSKI

Kościół w zespole sakralnym, złożonym z drewnianego kościoła pw. św. Mateusza oraz drewnianej dzwonnicy, wzniesionych w XVIII wieku.

W 2016 r. wykonano prace przy szalunku kościoła.

CHYLIN, GM. WIERZBICA, POW. CHEŁMSKI

Założenie dworsko-parkowe obejmuje wystawiony w 1904 r. murowany dwór wg projektu Jana Heuricha i park w stylu krajobrazowo-naturalistycznym.

W 2016 r. w budynku dworu kontynuowano prace remontowe. Ich zakres obejmował: odtworzenie ścianek kolankowych, wykonanie wieńca wraz z odtworzeniem obwodowego gzymsu, wzmocnienie stropów poddasza i oficynek, odbudowę frontów: wschodniego i zachodniego, wykonanie czterech kominów, wykonanie remontu pilastrów przyfrontowych, wykonanie więźby dachowej, pokrycia dachowego wraz z wyłazami i obróbkami, wykonanie instalacji odgromowej dachu głównego, zamontowanie okien w lukarnach.

CZEMIERNIKI, GM. LOCO, POW. RADZYŃSKI

Brama w zespole pałacowo-obronnym, wzniesiona w 1622 r.

W 2016 r. w ramach kontynuacji prac remontowych prowadzonych w 2015 r., zainstalowano nowe wieżeje bramne.

DĄBIE, GM. ŻÓŁKIEWKA, POW. KRASNOSTAWSKI

Zespół dworsko-parkowy założony w połowie XIX wieku, z dworem usytuowanym w parku krajobrazowym. Obecnie istniejący dwór został wzniesiony w 1848 r.

Zakończono gruntowny remont dworu rozpoczęty w 2008 r. Zakres remontu obejmował: wymianę zniszczonych partii ścian murowanych, więźby dachowej, wykonanie izolacji budynku, wykonanie pokrycia dachu z gontu, wykonanie tynków, odtworzenie historycznej stolarki, zrekonstruowanie pieców, odtworzenie tarasów wraz ze schodami, wykonanie prac wykończeniowych i aranżację wnętrz.

DĄBROWICA, GM. JASTKÓW, POW. LUBELSKI

Baszta dawnego pałacu Firlejów – wraz z fundamentami i piwnicami po dawnym pałacu stanowi pozostałość po założeniu rezydencyjnym Firlejów z pocz. XVI w., przekształconym w I połowie XVII w. w oparciu o włoskie wzory architektoniczne.

W 2016 r. zakończono I etap prac stabilizujących i zabezpieczających konstrukcję budynku: wykonano izolację poziomą metodą iniekcji krystalicznej oraz izolację pionową ścian fundamentowych, ustabilizowano konstrukcję ścian nośnych – naprawiono pęknięcia i zarysowania murów oraz sklepienia, wzmocniono konstrukcję baszty poprzez zamontowanie opaski sprężającej, odtworzono drewnianą więźbę dachową, wykonano nowe pokrycie dachu wraz z orynnowaniem.

CHEŁM, MIASTO CHEŁM, POW. LOCO

Zespół dawnego szpitala wojskowego w Chełmie, ul. Hrubieszowska 102 powstał w latach 1895–1900 dla obsługi chełmskiego garnizonu wojsk rosyjskich jako zaplecze medyczne.

W 2016 r. w budynku d. administracji i sztabu kontynuowano generalny remont. Wykonano prace przy elewacjach oraz część prac wykończeniowych przystosowujących budynek do nowej funkcji – Szkoły Muzycznej.

DĘBLIN, GM. LOCO, POW. RYCKI

Zespół Twierdzy Dęblin stanowiący pierwotnie jeden z głównych filarów ufortyfikowanego obszaru warownego Dęblin-Warszawa-Modlin-Brześć, powstał na przestrzeni XIX w. w kilku etapach (w l. 1838-1853 wg. proj. Iwana Dehna oraz w latach 60. i 80. XIX w.).

Dom komendanta, budynek nr 1.

W 2016 r. dokonano wymiany pokrycia dachowego z zastosowaniem blachy tytan-cynk wraz z orynnowaniem i obróbkami blacharskimi, naprawiono uszkodzone elementy więźby dachowej i wyremontowano kominy. Prace prowadzono w ramach I etapu remontu generalnego budynku.

Oficerski Dom Mieszkalny – budynek nr 2.

Dokończono remont budynku rozpoczęty w 2014 r. – wykonano prace elewacyjne oraz częściową wymianę stolarki okiennej.

Kaponiera główna frontu wodnego, budynek nr 70.

Rozpoczęto remont generalny – dokonano wymiany więźby dachowej z odtworzeniem formy historycznej, wykonano nowe pokrycie dachowe z zastosowaniem blachy tytan-cynk wraz z orynnowaniem i obróbkami blacharskimi oraz przebudowano kominy.

Brama Lubelska – w 2016 r. wykonano remont mostu bramy.

Fort II Mierzwiażka – fort artyleryjski z lat 80 XIX wieku, wchodzący w skład Twierdzy Dęblin – w ramach fortyfikacji prawobrzeżnych.

Zakończono prace adaptacyjne głównej kazamaty i kaponiery szyjowej: zamontowano stolarkę okienną, drzwi stalowe obito okładziną drewnianą, wykonano posadzki betonowe, skuto i położono nowe tynki wewnętrzne wraz z malowaniem, wykonano instalację wodno-kanalizacyjną i elektryczną oraz wydzielono pomieszczenia socjalne i sanitarne.

DRELÓW, GM. LOCO, POW. BIALSKI

Kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, wzniesiony w 1835 r.

Wykonano remont we wnętrzu kościoła w zakresie pomalowania ścian i sufitu.

HRUBIESZÓW, GM. LOCO, POW. HRUBIESZOWSKI

Cerkiew prawosławna pw. Zaśnięcia NMP, wzniesiona w 1873 r., trzynastokopułowa.

Kontynuowano prace remontowo-konserwatorskie. Przeprowadzono remont dzwonnicy i klatki schodowej prowadzącej na chór, stolarkę okienną poddano konserwacji lub wymieniono na nową. Drzwi zewnętrzne poddano konserwacji, wewnętrzne wymieniono na nowe, odnowiono podłogi, wymieniono instalacje, wykonano nowe schody zewnętrzne z okładziną granitową.

KAZIMIERZ DOLNY, GM. LOCO, POW. PUŁAWSKI

Kamienica Kifnera, Rynek 2, wzniesiona ok. 1920 roku wg projektu Jana Koszycz-Witkiewicza, z częściowym wykorzystaniem piwnic i murów kamienicy zburzonej w 1915 r.

W 2016 r. dokonano wymiany pokrycia dachowego z zastosowaniem dachówki ceramicznej karpiówki oraz przeprowadzono remont więźby dachowej.

Kamienica „Pod św. Mikołajem”, Rynek 12, wybudowana w 1 ćw. XVII w. przez Mikołaja Przybyłę, w stylu renesansowym z bogatą dekoracją rzeźbiarską fasady; w 1 ćw. XX w. poddana rewaloryzacji przy udziale J. Koszycz-Witkiewicza i adaptowana na ratusz miejski.

Wykonano przebudowę pomieszczenia magazynowego, usytuowanego na parterze w tylnej części budynku, na serwerownię. Przebudowano wtórne ścianki działowe oraz instalacje: elektryczną, gazową, klimatyzacji i wentylacji.

Spichlerz „Pod żurawiem”, ul. Puławska 116, murowany, wzniesiony w 2 poł. XVII w., przebudowany w XVIII i XIX w., popadł w ruinę, odbudowany w latach 1988-1993.

W 2016 r. rozpoczęto budowę ewakuacyjnych klatek schodowych we wnętrzu budynku – celem dostosowania do obowiązujących przepisów prawnych.

Spichlerz „Pod Wianuszkami”, ul. Puławska 80, wzniesiony w XVIII w. jako budynek gospodarczo-przemysłowy, z dekoracją elewacji z końca XVIII wieku.

Przeprowadzono wymianę stolarki okiennej i parapetów zewnętrznych, remont kuchni i budowę zewnętrznego grilla oraz wykonano instalacje teletechniczne – w ramach zadania „Podniesienie jakości bazy noclegowej w Szkolnym Schronisku Młodzieżowym”.

Willa Tadeusza Pruszkowskiego, ul. Zamkowa 8 – zaprojektowana przez prof. Lecha Niemojewskiego dla malarza prof. Tadeusza Pruszkowskiego, wybudowana na przełomie lat 1936-1939.

Wykonano pełen zakres robót budowlanych oraz prac konserwatorskich obejmujący m.in. wykonanie izolacji przeciwwilgociowych, wzmocnienie murów, oczyszczenie kamienia na elewacji, wymianę wierzchnich warstw dachu z przeprojektowaniem jego spadków, wymianę pokrycia dachowego, wymianę stolarki okiennej i drzwiowej, konserwację schodów drewnianych i podłóg, oczyszczenie i wyeksponowanie belek stropowych, przebudowę galeryjki w pomieszczeniu pracowni, wymianę instalacji wod.-kan., remont instalacji elektrycznej oraz prace wykończeniowe wewnętrzne związane z aranżacją wnętrza.

KLESZTÓW, GM. ŻMUDŹ, POW. CHEŁMSKI

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP (d. cerkiew greckokatolicka), wzniesiony przed 1772 r., zdobiony wewnątrz barokową polichromią.

Wykonano prace związane z wykonaniem izolacji pionowych, ułożeniem drenażu oraz z wykonaniem opaski wokół kościoła.

KOBYLANY, GM. TERESPOL, POW. BIALSKI

Cerkiew prawosławna pw. Opieki Matki Bożej, wzniesiona w k. XIX w.

W 2016 r. zakończono rozpoczęty w 2014 r. generalny remont obiektu. Ukończono prace blacharskie przy dachu cerkwi, pomalowano elewacje, wykonano nowe schody zewnętrzne główne i boczne.

KOCK, GM. LOCO, POW. LUBARTOWSKI

Zespół pałacowo-parkowy – sięgający początkami XVI w., przekształcony i rozbudowany do dzisiejszej postaci w k. XVIII w. (w duchu klasycystycznym przez arch. Szymona B. Zuga) oraz w latach 30-tych XIX w., przez Henryka Marconiego. Obejmuje pałac połączony galeriami z oficynami bocznymi, założenie dziedzińca z murem ogrodzeniem, mostem, wjazdem i bramę, zespół dawnych zabudowań gospodarczych, most i park.

Wykonano I etap remontu elewacji pałacu w zakresie renowacji portyku wraz z tarasem w elewacji pld (ogrodowej): konserwacja kamiennego wystroju w obrębie portyku, konserwacja żeliwnych balustrad wraz z malowaniem, wymiana tynków na renowacyjne oraz malowanie scalające kolorystycznie z pozostałą częścią elewacji. Wykonano instalacje wodociągowo-przeciwpożarowe wraz z hydrantami w budynku pałacu oraz oficynach.

KOLEMBRODY, GM. KOMARÓWKA PODLASKA, POW. RADZYŃSKI

Kościół parafialny p.w. Nawiedzenia NMP, wzniesiony w 1931 r.

W 2016 r. wykonano remont wnętrza w zakresie pomalowania ścian i sklepień.

KORHYNIE, GM. JARCZÓW, POW. TOMASZOWSKI

Dwór – drewniany, wybudowany w końcu XIX w., w latach 20-30. XX w. należał do Kazimierza Tomasza Ligowskiego, burmistrza Tomaszowa Lubelskiego. Obecnie własność prywatna.

W 2016 r. wykonano nową podmurówkę i podwaliny, wymieniono zniszczone elementy zrębu i konstrukcji więźby dachowej, założono nowe stropy. Przywrócono pokrycie dachu gontem, wymieniono stolarkę okienną i drzwiową, odtworzono ganek, ściany wewnętrzne poddano remontowi, część wymieniono na nowe.

KOŚMIN, GM. ŻYRZYN, POW. PUŁAWSKI

Zespół dworsko-parkowy związany jest z rodziną Kossaków. Historia obecnego założenia sięga XIX w. W skład zespołu wchodzi: murem otoczony dwór oraz pozostałości parku.

Zespół dworsko-parkowy zaadaptowany został na potrzeby Lokalnej Grupy Działania „Zielony Pierścień”. W budynku dworu (obiekt po remoncie i konserwacji) ulokowano biuro LGD oraz punkt informacji turystycznej. Na terenie parku zorganizowano miejsca wypoczynkowe dla turystów (przystań kajakową i kemping).

KRACZEWICE, GM. PONIATOWA, POW. OPOLSKI

Kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa – wybudowany w 1919 r., stanowi przykład drewnianego budownictwa sakralnego kontynuującego tradycję z XVIII wieku.

W 2016 r. zrealizowano prace związane z remontem podłóg w nawie głównej.

KRASNOBRÓD, GM. LOCO, POW. ZAMOJSKI

Kościół parafialny pw. Nawiedzenia NMP, wzniesiony w latach 1690-1698 z fundacji królowej Marii Kazimierzy Sobieskiej wg projektu Jana Michała Linka, barokowy.

Zrealizowane prace obejmowały konserwację dwóch rzeźb, sztukaterii oraz dwóch malowideł w szczycie fasady kościoła. Wykonano oczyszczenie, usunięcie wadliwych kitów i rekonstrukcji, przemalowań, wzmocnienia strukturalne. Zrekonstruowano lub uzupełniono ubytki wraz ze scaleniem kolorystycznym, zabezpieczono powierzchnię przez hydrofobizację. W zakresie prac konserwatorskich przy malowidłach wykonano odczyszczenie z zabrudzeń, podklejenie odspojonych fragmentów warstwy malarskiej, usunięcie wadliwych retuszy, uzupełnianie ubytków i utrwalenie malowideł warstwą zabezpieczającą przed działaniem warunków atmosferycznych.

Spichlerz w zespole poddominikańskim, drewniany, wzniesiony w 1795 r. jako spichlerz zbożowy dla gospodarstwa rolnego OO Dominikanów. Ze względu na wielkość, charakter i formę, określany jako typ spichlerza „plebańskiego”.

W 2016 r. przeprowadzono prace konserwatorskie przy ścianach zewnętrznych i pokryciu dachu, z uzupełnieniem lub wymianą zniszczonych elementów.

KRAŚNIK, GM. LOCO, POW. KRAŚNICKI

Kościół pw. Wniebowzięcia NMP – wznoszony od poł. XV wieku, w 1469 r. przekazany kanonikom regularnym, gruntownie przebudowany w 1 poł. XVI w.

W 2016 r. wzmocniono konstrukcję sklepienia nawy głównej (wykonanie iniekcji) oraz wykonano konserwację polichromii ściennej (sklepienie ostatniego przęsła nawy głównej oraz sklepienie chóru muzycznego).

Dawny szpital przykościelny, tzw. „dwór modrzewiowy”, ul. Narutowicza 29, drewniany, wzniesiony w 1761 r., przebudowany w XIX i w XX w., od lat 90. XX w. budynek był nieużytkowany i ulegał postępującej destrukcji, grożąc katastrofą budowlaną.

W 2016 r. rozpoczęto odbudowę budynku, po jego demontażu w roku ubiegłym. Z uwagi na duży stopień zniszczenia substancji zabytku, jego konstrukcję odtworzono z nowego materiału.

Zachowane oryginalne elementy tj. bale ścian, belki stropowe, elementy więźby dachowej, deski sufitowe i detal architektoniczny zostały poddane ocenie technicznej i zabiegom konserwatorskim, z przeznaczeniem do ponownego użycia. Przy okazji wykonano podpiwniczenie budynku oraz wprowadzono pewne zmiany architektoniczne związane z jego adaptacją do funkcji gastronomiczno-hotelowych. Prace ziemne prowadzono pod nadzorem archeologicznym.

KRZYWDA, GM. LOCO, POW. ŁUKOWSKI

Dwór wzniesiony na pocz. XX w.

W 2016 r. wymieniono część stolarki okiennej i drzwiowej /drzwi zewnętrzne/ w budynku dworu.

KRZCZONÓW, GM. LOCO, POW. LUBELSKI

Zespół sakralny składa się z kościoła pw. Wniebowzięcia NMP, dzwonnicy, budynku bramnego, ogrodzenia. Kościół wzniesiony w latach 1633-1653, pozostałe elementy zespołu powstały w 2 poł. XIX w.

Wykonano tynki renowacyjne, uzupełniające wyprawę elewacji ścian w **dzwonnicy i budynku bramnym** z wykorzystaniem warstwy malarskiej, powtarzającej rozwiązania kolorystyczne.

LUBLIN, MIASTO LUBLIN, POW. LOCO

Kamienica, ul. Archidiakońska 1, zabudowa działki – ok. XVIII w.

W 2016 r. wykonano remont i zabezpieczono fundamenty w budynku – jako I etap realizacji inwestycji. Przeprowadzono roboty budowlane związane z rozbiórką tylnej oficyny pełniącej pierwotnie funkcję mieszkalną.

Kamienica, ul. Bernardyńska 12, wzniesiona przed 1639 r. jako parterowy dwór, w XIX wieku obiekt rozbudowano.

Przeprowadzono roboty budowlane związane z montażem instalacji centralnego ogrzewania, węzła ciepłego wymiennikowego oraz instalacji elektrycznych w pomieszczeniu węzła ciepłego wymiennikowego.

Dawny zespół klasztorny reformatów, Bernardyńska 15 – kościół pw. św. Kazimierza i klasztor reformatów wzniesione ok. 1674 r., po 1845 r. zakupione przez Rudolfa Vettera, który przebudował i rozbudował obiekty z adaptacją na browar. Zespół jest dzierżawiony przez S.A. PERŁA Browary Lubelskie (od 2000 r. część produkcyjna nieczynna). W podziemiach urządzono ścieżkę edukacyjną, która zapoznaje zwiedzających z historią klasztoru, rodziny Vetterów oraz tajnikami produkcji piwa.

W 2016 r. wykonano wstępne prace związane z przywróceniem historycznej formy przyziemia elewacji d. kościoła. W wyniku skucia tynków odkryto pierwotną artykulację fasady: z niszami i pilastrami oraz odtworzono otwór wejściowy (wtórnie zamurowany na czas funkcjonowania browaru).

Gmach dawnego Banku Rolnego wraz z wystrojem i wyposażeniem wnętrza oraz ogrodzeniem, ul. Chopina 6, zbudowany w 1934 r. wg proj. Mariana Lalewicza.

W 2016 r. prowadzono roboty związane z bieżącym utrzymaniem pomieszczeń technicznych i biurowych, a także z zabezpieczeniem sali operacyjnej banku.

Domek Kata ul. Długosza 4, wzniesiony w 2 poł. XVI w. (dawna szubienica).

W 2016 r. prowadzono roboty budowlane związane z remontem obiektu w zakresie odnowienia elewacji.

Kamienica, ul. Dominikańska 7 – zabudowa działki datowana na XVI wiek. Obecny układ kamienicy pochodzi z XVII w., a ostateczny kształt zabudowa uzyskała w XIX w. Kontynuowano roboty budowlane związane z kompleksowym remontem kamienicy i jej adaptacją na funkcje hotelowe. Prowadzono roboty związane z usunięciem muru kamiennego zlokalizowanego w obrębie podwórka.

Kamienica w granicach działki, ul. Grodzka 14. Kamienica z XVI w., przebudowana w 2 poł. XIX w.
W 2016 r. dokonano wymiany 6 sztuk stolarki okiennej.

Kamienica, ul. Grodzka 20. Pierwotnie dwie XVI-wieczne budowle połączone zostały pod koniec XVII w., powiększone o trzecią kondygnację w czasie przebudowy ok. 1859 r. Zrealizowano roboty związane z wykonaniem obudowy kondygnacji parteru i balkonu przy oficynie północnej kamienicy.

Kamienica, ul. Grodzka 36, wzniesiona w XVII w., odbudowana w latach 1951-1955. W 2016 r. rozpoczęte zostały roboty budowlane związane z remontem nawierzchni, odwodnieniem podwórza oraz realizacją budynku gospodarczego i małej architektury w obrębie podwórka kamienicy.

Kamienica, ul. Kapucyńska 6, wzniesiona po 1844 r., przebudowana w latach 1856-1859, w 1921 r. nadbudowana o III piętro.
Kontynuowano roboty budowlane związane z remontem elewacji kamienicy od strony ul. Kapucyńskiej – jako kolejny etap remontu.

Kamienica, ul. Krakowskie Przedmieście 7, wzniesiona zapewne w XVIII w., nadbudowana w r. 1870.
Rozpoczęto remont wnętrza (użytkowanego wcześniej jako pomieszczenia bankowe) z jego adaptacją na cele gastronomiczne. Remontem objęto: niewielkie zmiany w podziale pomieszczeń, przebudowę schodów, dostosowanie instalacji i wystroju wnętrz do nowej funkcji.

Kamienica z oficyną i nadwieszonym łącznikiem, ul. Krakowskie Przedmieście 20/ul. Wróblewskiego 1. Dom wzniesiony został w 4 ćw. XIX w. na piwnicach z końca XVII w.
Przeprowadzono prace remontowe wraz ze zmianą sposobu użytkowania lokalu oraz wykonaniem nowych instalacji.

Kamienica, ul. Krakowskie Przedmieście 25/ Staszica 1, zbudowana w 1826 r.
Kontynuowano remont elewacji kamienicy od strony ul. Staszica.

Gmach d. Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, ul. Krakowskie Przedmieście 43, wzniesiony w latach 1874-1876 wg proj. J. Ankiewicza, ob. siedziba Sądu Okręgowego.
Kontynuowano remont gmachu, w tym specjalistyczne prace konserwatorskie przy wystroju reprezentacyjnych pomieszczeń: dużej sali konferencyjnej na parterze, hallu i klat-

ki schodowej oraz małej sali konferencyjnej i gabinetu Prezesa Sądu na I piętrze. Wykonano remont elewacji wraz z konserwacją kamiennej rzeźby wieńczącej fasadę oraz elementów kamieniarki schodów i tarasów budynku.

Dawna siedziba Lubelskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu, ul. Krakowskie Przedmieście 47 – budynek wzniesiony w 1873 r., rozbudowany ok. 1907 r., ob. siedziba Sądu.

Podjęto prace związane z remontem elewacji, pokrycia dachowego, kanalizacji sanitarnej, robotami instalacyjnymi w obrębie budynku oraz remontem nawierzchni i ogrodzenia nieruchomości.

Kamienica, ul. Krakowskie Przedmieście 68, zbudowana w 1898 r.

W 2016 r. przeprowadzono roboty budowlane związane z remontem i malowaniem elewacji kamienicy.

Zespół Cukrowni „Lublin”, ul. Krochmalna/ul. Włościańska – obejmuje budynek rafinerii z kon. XIX w, przebudowany w 1912 r., 2 budynki magazynowe z 1912 r., 2 dawne budynki mieszkalne urzędników cukrowni z 1895 r. i 1914 r., budynek d. zarządu cukrowni z 1895 r., d. pałacyk dyrektora cukrowni wraz z parkiem i ogrodzeniem, wzniesiony ok. 1895 r., budynek d. sklepu cukrowni, budynek d. ochronki i biblioteki oraz 5 schronów z II wojny światowej.

W 2016 r. rozpoczęto wymianę stolarki okiennej w **budynku d. zarządu cukrowni**.

Zespół budynków d. fabryki Maszyn i Narzędzi Rolniczych „M. Wolski i S-ka”, ul. 1 Maja 14/16:

Dawna stolarnia – budynek wzniesiony ok. 1910 r., przykład architektury przemysłowej z cechami secesji; w latach 2004-2005 zaadaptowany na Galerię Wolska.

Wykonano roboty budowlane polegające na modernizacji wnętrza, w tym wewnętrznych instalacji elektroenergetycznych i sanitarnych, związanych z funkcją handlową.

Dawna odlewnia – budynek z 1909 r., o cechach architektury przemysłowej, z elementami secesyjnymi w wystroju elewacji.

Przeprowadzono remont południowej części wnętrza budynku w zakresie: wymiany podbitki stropu, konserwacji i napraw elementów konstrukcji dachu, robót tynkarskich i malarskich, wykonania posadzki.

Zespół pobrygidkowski obejmujący: kościół pw. Wniebowzięcia NMP Zwycięskiej, klasztor, obszar d. ogrodu zakonnego z murem obronnym opasującym teren klasztoru i tzw. basztą wodną, ul. Narutowicza 8-10 – klasztor z 1 poł. XV w., przebudowany w latach 1589-1660.

W budynku **klasztoru** (wł. Zgromadzenia Sióstr Urszulanek UR) kontynuowano remont poddasza, realizując 1 etap remontu więźby dachowej i pokrycia w jego części zachodniej.

Kamienica, ul. Olejna 7, zbudowana po 1900 r. w wyniku połączenia dwóch wcześniejszych domów.

Kontynuowano kompleksowy remont północnej części zabudowy obejmujący elewacje od strony podwórza i od strony posesji przy ul. Olejnej 9 oraz część elewacji frontowej.

Prace polegały na wymianie skorodowanych tynków, przemurowaniu fragmentów ścian i pomalowaniu elewacji. Wykonano nową konstrukcję dachu wraz z wymianą pokrycia.

Kamienica, Rynek 14, powstała ok. XV w., przekształcana i zdobiona w kolejnych stuleciach.

W 2016 r. wykonano prace związane z wymianą biegów klatek schodowych, wykonaniem drewnianej okładziny stopni, malowaniem ścian i sufitów, wymianą instalacji elektrycznej oraz stolarki okiennej i drzwiowej w częściach wspólnych. Przeprowadzono wymianę konstrukcji i pokrycia dachowego wraz z systemem odprowadzania wód opadowych oraz czapek kominowych, remont kanalizacji deszczowej i wymianę nawierzchni.

Kościół rzymskokatolicki parafialny pw. św. Mikołaja, dzwonnica, drzewostan w granicach ogrodu cmentarza kościelnego, ul. Ks. Słowikowskiego. Kościół pochodzący z XV w., przebudowany w XVI w. i na pocz. XVII w., rozbudowany w latach 1630-1644, rozbudowany o kruchtę i kaplicę północną w 1900 r.

W 2016 r. zostały przeprowadzone prace konserwatorskie i restauratorskie wypraw tynkarskich podchórza i kruchty wraz z tablicami memoratywnymi w tym m.in. konserwacja tynków i pobiał podchórza, konserwacja 9 tablic marmurowych, naprawa tynków i ich uzupełnienie w obrębie kruchty.

Kamienica z oficyną, ul. Staszica 7/ul. Karmelicka 2. Narożna kamienica powstała ok. 1911-1914 r. Jest jedną z najstarszych kamienic Śródmieścia realizujących charakterystyczny układ budynku czynszowego z pocz. XX w.

Etapowo prowadzone prace objęły w 2016 r. wymianę 4 sztuk stolarki okiennej, z otynkowaniem ościeży i wymianą parapetów, wykonanie remontu zabezpieczającego trzech balkonów, wymianę 2 sztuk drzwi balkonowych w elewacji od ul. Karmelickiej.

Kamienica z dwiema oficynami bocznymi, w granicach posesji, ul. Świętoduska 10. Kamienica wzniesiona w latach 1833-1836 wg proj. F. Konotkiewicza, dwie oficyny boczne z XIX/XX w.

W 2016 r. przeprowadzono remont drewnianej stolarki okiennej i balkonowej (24 szt.), remont ściany kominowej i obróbkę blacharskich w oficynie południowej oraz dokonano wymiany słusarki w lokalu handlowym.

Kaplica pw. św. Trójcy i d. więzienie (ob. Muzeum Lubelskie) na wzgórzu zamkowym, ul. Zamkowa 9. Kaplica wzniesiona w 2 ćw. XIV w., częściowo przebudowana w pocz. XV w.

W 2016 r. wykonano prace konserwatorsko-restauratorskie w zakrystii kaplicy, obejmujące sklepienie oraz część muru ceglanego i wypraw tynkowych ścian.

Kościół i klasztor OO. Dominikanów, ul. Złota 9. Kościół z klasztorem ufundowany został przez Kazimierza Wielkiego w 1342 r. Gotycki kościół rozbudowano w epoce renesansu, następnie otoczono kaplicami w XVII-XVIII w.

Od 2009 r. trwa realizacja szeroko zakrojonego programu renowacji kościoła i klasztoru, łączącego prace badawcze, roboty budowlane i konserwację detalu architektonicznego, dekoracji malarskiej i elementów wyposażenia.

W obrębie naw kościoła przystąpiono do robót związanych z remontem ścian i sklepień (usunięto ołtarze boczne i elementy wyposażenia), przy prowadzonych badaniach architektonicznych rozpoczęto zabezpieczanie konstrukcji sklepień. W 2016 r. zakończono prace związane ze wzmocnieniem konstrukcji ścian oraz konserwacją techniczną wystroju plastyczno-architektonicznego wnętrza renesansowej kaplicy Firlejów. W kaplicy Ossolińskich kontynuowano oczyszczanie dekoracji sztukatorskiej i malarskiej wnętrza oraz prowadzono prace przy wzmocnieniu tynków. W ramach remontu kaplicy Niepokalanego Poczęcia NMP (zw. Paryską) zrealizowano wzmocnienie konstrukcji ścian i tynków oraz wymianę pokrycia dachu z wymianą części więźby dachowej kaplicy wraz z przedsionkiem. Po zdemontowaniu historycznej posadzki i przeprowadzeniu badań archeologicznych zabezpieczono sklepienia odkrytych krypt oraz wykonano warstwę wyrównującą pod ułożenie posadzkowej instalacji grzewczej.

LUCKA KOLONIA, GM. LUBARTÓW, POW. LUBARTOWSKI

Zespół dworsko-parkowy, którego początki datowane są na 1 poł. XVII w., składa się obecnie z murowanego dworu zbudowanego na pocz. XX w. oraz pozostałości parku. Zrealizowana została wymiana pokrycia dachowego z eternitu na blachę płaską w kolorze „czerwień ceglasta mat”. Wymieniono rynny, wykonano obróbki blacharskie parapetów zewnętrznych z materiału analogicznego jak na dachu. Wyremontowano kominy.

MALICE, GM. WERBKOWICE, POW. HRUBIESZOWSKI

Kaplica grobowa Ignacego Lubowieckiego, ob. kościół filialny pw. Krzyża Św., wybudowana w 1841 r. w stylu neogotyckim.

W 2016 r. przeprowadzono prace remontowe przy elewacjach z konserwacją stolarki okiennej i drzwiowej. Detal architektoniczny został poddany pracom konserwatorskim, wnętrze odmalowano.

MIĘDZYRZEC PODLASKI, GM. LOCO, POW. BIALSKI

Dzwonnica przy kościele rzymskokatolickim pw. św. Piotra i Pawła, wzniesiona ok. 1772-1774.

W 2016 r. wykonano remont elewacji dzwonnicy (wymieniono część tynków, pomalowano elewacje, wymieniono drzwi zewnętrzne).

NABRÓŹ, GM. ŁASZCZÓW, POW. TOMASZOWSKI

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, Św. Stanisława Bpa i Św. Agnieszki, wzniesiony w 1684 r., gruntownie przebudowany w latach 1901-1905.

Wykonano naprawę murów fundamentowych, izolacje przeciwwilgociowe (pionową i poziomą) oraz opaskę odwadniającą.

NAŁĘCZÓW, GM. LOCO, POW. PUŁAWSKI

Sanatorium nr I „Książę Józef” – stanowi element zespołu pałacowo-zdrojowego w Nałęczowie. Budynek zachował się w pierwotnej formie wraz z wystrojem elewacji i charakterystyczną loggią.

W 2016 r. rozpoczęto prace w zakresie wymiany stolarki okiennej w budynku. Prace nie zostały w całości zrealizowane.

Willa „Marianówka”, ul. Poniatowskiego 27, wzniesiona ok. 1890 r., jest przykładem charakterystycznej dla Nałęczowa architektury willowo-pensjonatowej końca XIX w.

W 2016 r. wykonano kompleksowe roboty remontowe i budowlane w budynku polegające na: remoncie fundamentów oraz ścian wewnętrznych i zewnętrznych, wymianie stropów, nadproży oraz wieżby dachowej, odbudowie kominów, położeniu tynków renowacyjnych, ociepleniu ścian zewnętrznych od wewnątrz, wymianie stolarki okiennej i drzwiowej, wykonaniu nowego pokrycia dachowego, opaski odwadniającej, wymianie instalacji, wykonaniu snycerskiej obudowy ganku oraz innych elementów elewacji.

Willa „Pod Matką Boską”, Al. Lipowa 16, należy do zespołu willowego powstałego w ostatniej ćwierci XIX wieku. Budynek ten wzniesiony został z dbałością o oryginalność założenia i stanowi przykład willi typu włoskiego.

W 2016 r. zakończone zostały roboty budowlane związane z odbudową werandy w elewacji południowej. Wydana została decyzja na odbudowę pozostałych dwóch werand oraz na remont elewacji.

Willa „Ukraina”, ul. Armatnia Góra 10, wzniesiona ok. 1883 r., utrzymana w duchu eklektyzmu nawiązującego do francuskiego baroku.

W 2016 r. wykonano adaptację i kompleksowy remont willi wraz z aranżacją części ogrodowej: przeprowadzono remont ścian i pokrycia dachowego, wymieniono stolarkę okienną i drzwiową, przystosowano obiekt dla osób niepełnosprawnych, przebudowano wnętrza na potrzeby nowej funkcji, wymieniono podłogi. W przestrzeń ogrodu wkomponowano miejsca parkingowe, miejsce wypoczynku oraz część na potrzeby imprez kulturalnych.

NIELISZ, GM. LOCO, POW. ZAMOJSKI

Kościół parafialny pw. Św. Wojciecha, drewniany, wzniesiony w XVIII wieku.

Wykonano prace remontowe elewacji kościoła z impregnacją środkami owadobójczymi i grzybobójczymi. Wymieniono i uzupełniono uszkodzone deski szalunkowe i okapowe.

OPOLE LUBELSKIE, GM. LOCO, POW. OPOLSKI

Dawny Pałac Lubomirskich, ul. Lipowa 23, wzniesiony w XVII w. i przekształcony w XVIII stuleciu, w duchu późnego baroku.

Zrealizowano prace związane z termomodernizacją budynku, polegające na: wymianie stolarki okiennej i drzwiowej, dociepleniu stropu i stropodachu, wykonaniu instalacji c.o., wymianie instalacji elektrycznej oraz wykonaniu wewnętrznej przeciwpożarowej instalacji wodociągowej.

PUCHACZÓW, GM. LOCO, POW. ŁĘCZYŃSKI

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, wzniesiony w latach 1778-1800, jest przykładem architektury późnobarokowej.

W 2016 r. wykonano prace związane z przebudową instalacji elektrycznych w całym kościele z likwidacją istniejącego okablowania i gniazd wtyczkowych pozostających w kolizji z wystrojem wnętrza kościoła. Wprowadzono nowe okablowanie oraz nowe gniazda w miejscach niewidocznych.

PULAWY, GM. LOCO, POW. PUŁAWSKI

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP – koncepcję kościoła wraz z wkomponowaniem bryły w otoczenie, wg projektu Christiana Piotra Aignera, w dniu 3 stycznia 1800 r. zaakceptował odręcznym podpisem Adam Kazimierz Czartoryski. Obiekt miał być przeznaczony na rodzinne mauzoleum Czartoryskich. Prace budowlane trwały do 1803 r.

Wykonano ogrzewanie kościoła; zamontowano kocioł ogrzewający wodę w dzwonnicy, nad wejściem do kościoła zamontowano kurtynę, element grzewczy w wolnej przestrzeni sufitu, pomiędzy ościeżem wejścia głównego a przesklepioną częścią wejścia. Całość scalono kolorystycznie z pomieszczeniem. W przedsionku kościoła zamontowano kraty.

Pałac Czartoryskich – początkami sięgający 2 poł. XVII w., związany z dziejami rodów magnackich: Lubomirskich, Sieniawskich i przede wszystkim Czartoryskich. Pałac w obecnej formie powstał w latach 1731–36 w stylu rokokowym, wg projektu Jana Zygmunta Deybla, zrealizowany przez Franciszka Mayera.

W 2016 r. zrealizowano przebudowę i zmianę sposobu użytkowania części pomieszczeń na I piętrze na potrzeby Puławskiej Szkoły Tańca (bez zmian architektury i konstrukcji). Rozebrano wtórne ściany działowe i wykonano nowe, pozostałe wyremontowano i pomalowano. Przebudowano instalację elektryczną, wod.-kan., wymieniono grzejniki, wymieniono podłogi, korytarze wyposażono w nawierzchnie antypoślizgowe. Wymieniono drzwi wewnętrzne. Poręcze balustrady schodów podwyższono (ramy wypełniono siatką).

RUDNO, GM. MILANÓW, POW. PARCZEWSKI

Dzwonnica przy cerkwi unickiej obecnie kościele rzymskokatolickim pw. Przemienienia Pańskiego wzniesiona w XVIII w.

W 2016 r. kontynuowano remont dzwonnicy: uzupełniono krokwie, belki stropowe oraz elementy konstrukcji słupów, wymieniono pokrycie dachu na nowe z gontu.

RYKI, GM. LOCO, POW. RYCKI

Dwór – wzniesiony w 1765 r., gruntownie przebudowany po roku 1836, podczas pożaru w 1980 roku pałac uległ zniszczeniu, odbudowany i oddany do użytku został w 1990 r. W 2016 r. zainstalowano monitoring terenu i dworu.

SIEDLISZCZE, GM. LOCO, POWIAT CHEŁMSKI

Dwór w zespole dworsko-parkowym, wzniesiony w latach 1758–1764, ok. 1860 r. częściowo przebudowany.

W 2016 r. wykonano prace w zakresie remontu konstrukcji części mansardowego dachu wraz z wymianą pokrycia.

SKIERBIESZÓW, GM. LOCO, POW. ZAMOJSKI

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP i Św. Dominika, wzniesiony na początku XVIII wieku.

Prowadzone były prace remontowo-konserwatorskie wewnątrz kościoła: uzupełniono i naprawiono tynki wewnętrzne z malowaniem ścian, wykonano nową posadzkę kamienną.

SNOPKÓW, GM. JASTKÓW, POW. LUBELSKI

Pałac – wybudowany w latach 80. XIX w. z inicjatywy Antoniego Bobrowskiego.

Wykonano instalację gazową w pałacu: w piwnicy, na parterze (holl, kuchnia).

SOSNOWICA, GM. LOCO, POW. PARCZEWSKI

Cerkiew prawosławna pw. św. Apostołów Piotra i Pawła, wzniesiona w 2 poł. XIX w.

W 2016 r. kontynuowano prace remontowe w obiekcie. Wykonano rekonstrukcję dekoracji malarskiej wnętrza.

Kościół parafialny pw. Trójcy Świętej, wzniesiony w 1797 r.

Na fasadzie kościoła zrekonstruowano wazy w obrębie attyki oraz wykonano płaskorzeźbę przedstawiającą Świętą Rodzinę.

SUSIEC, GM. LOCO, POW. TOMASZOWSKI

Dzwonnica w zespole kościoła parafialnego pw. Św. Jana Nepomucena, drewniana, wzniesiona po 1868 r. po zakończeniu budowy kościoła.

W 2016 r. przeprowadzono kompleksowy remont dzwonnicy. Wymieniono podwaliny, zniszczone elementy konstrukcyjne ścian i wieży dachowej. Wykonano nowe deskowanie ścian, podłogę, drzwi, dach pokryto gontem. Zniszczone fragmenty słupów konstrukcyjnych uzupełniono flekami. Całość zakonserwowano środkami drewnoochronnymi. Schody oczyszczono, uzupełniono ubytki, zakonserwowano.

SZCZEBRZESZYN, GM. LOCO, POW. ZAMOJSKI

Zespół szkolny przy ul. Zamojskiej: budynek główny, dwie oficyny od strony wschodniej i dwie oficyny od strony zachodniej, wzniesiony w latach 1819–1822.

Wykonano prace przy oficynie południowo-wschodniej związane z zagospodarowaniem placu przed budynkiem zaadaptowanym dla potrzeb Państwowej Szkoły Muzycznej I st. im. Karola Szymanowskiego w Szczebreszynie: ciągi pieszce, oświetlenie terenu, elementy „małej architektury”.

Kościół parafialny pw. Św. Katarzyny w dawnym zespole klasztornym, wzniesiony w latach 1620–1638, przekształcony w XIX w.

Wykonano prace remontowe wieży kościoła z wymianą uszkodzonych elementów konstrukcyjnych, sygnaturki i pokrycia.

SZÓSTKA, GM. DRELÓW, POW. BIALSKI

Kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, wzniesiony w 1890 r.

W 2016 r. wykonano remont schodów głównych wejściowych: po demontażu istniejących schodów kamiennych wykonano nową podbudowę schodów, przeprowadzono konserwację zachowanych płyt kamiennych oraz zamontowano brakujące elementy płyt.

ŚREDNIA WIEŚ, GM. BIAŁOPOLE, POW. CHEŁMSKI

Dwór z 1924 r. jest rekonstrukcją (wg projektu arch. Tadeusza Zaremby) dworu pochodzącego z połowy XIX wieku, zniszczonego w czasie pierwszej wojny światowej.

W 2016 r. zakończono prace związane z remontem dworu, który obejmował: wykonanie nowego wieńca budynku, konstrukcji dachu wraz z pokryciem z gontu i obróbkami blacharskimi, wykonanie prac przy stropach budynku, budowę schodów żelbetowych, odtworzenie tarasów, wykonanie instalacji, tynków, montaż stolarki okiennej i drzwiowej oraz prace wykończeniowe wewnątrz.

TARNOGRÓD, GM. LOCO, POW. BIŁGORAJSKI

Bożnica, wzniesiona w 2 poł. XVII wieku, przekształcona w duchu klasycystycznym w początkach XIX w.

Wykonano pierwszy etap prac remontowych: naprawa murów fundamentowych, izolacje przeciwwilgociowe (pionowa i pozioma), drenaż oraz płytkę odwadniającą wzdłuż ściany północnej bożnicy.

TOMASZÓW LUBELSKI, GM. LOCO, POW. TOMASZOWSKI

Kościół parafialny pw. Zwiastowania NMP, wzniesiony w 1727 r., drewniany, o konstrukcji wieńcowej, z dwuwieżową fasadą.

Zakres zrealizowanych prac obejmował konserwację techniczną elewacji północnej i zachodniej kościoła. Wykonano oczyszczenie powierzchni drewna z zabrudzeń i złuszczeń, zatruto i zabezpieczono środkiem owadobójczo-rozpuszczalnikowym (natrysko-wo) elementy zdemonstrowane zanurzeniowo lub ciśnieniowo, wykonano impregnację strukturalną osłabionych elementów drewna, wymieniono całkowicie zdegradowane fragmenty drewna, następnie wykonano scalenie faktury i kolorystyki wymienionych elementów i zaimpregnowano hydrofobowo całość drewna środkiem oleistym.

Cerkiew prawosławna pw. św. Mikołaja, wzniesiona w 1889 r. w stylu bizantyjsko-rosyjskim.

W 2016 r. zakończono remont elewacji z odtworzeniem lub uzupełnieniem detali architektonicznych, położono obróbki blacharskie na detalach i parapetach. Wymieniono drzwi w elewacji południowej i wschodniej, przeprowadzono konserwację drzwi głównych, pomalowano elewacje, zamontowano okna i kraty wewnętrzne. Wykonano nowe schody główne i do zakrystii.

TUCHOWICZ, GM. STANIN, POW. ŁUKOWSKI

Kościół parafialny pw. św. Marii Magdaleny, wzniesiony w 1888 r.

W 2016 r. wykonano remont we wnętrzu kościoła: uzupełniono miejscowe ubytki tynku na ścianach i sklepieniach, pomalowano ściany i sklepienia, oczyszczono posadzki, oczyszczono oraz pomalowano podłogę chóru muzycznego, balustradę prezbiterium oraz stolarkę drzwiową, wykonano remont schodów zewnętrznych i wewnętrznych.

UCHANIE, GM. LOCO, POW. HRUBIESZOWSKI

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, z 1 ćw. XVII wieku, wzniesiony wg projektu architekta zamojskiego Jana Jaroszewicza, późnorenesansowy z wystrojem sztukatorskim zewnętrznym i wewnętrznym wykonanym przez muratora Jana Wolffa w latach 1625-1630.

Zakres zrealizowanych prac konserwatorskich objął elewacje prezbiterium. W trakcie prac odkryto relikty świątyni gotyckiej i wyeksponowano je. W partii gotyckiej części nie zachowały się oryginalne elementy późnorenansowej dekoracji Jana Wolffa. Na podstawie zachowanych relikwów wystroju gotyckiego prezbiterium postępowanie konserwatorskie miało na celu ukazanie przekształceń stylowych i formalnych przy zachowaniu spójności estetycznej całości. Spod wtórnych cementowych tynków i pozostałości zdegradowanych tynków renesansowych odsłonięto gotycki, krzyżowy wątek murów ze starannie opracowanymi fugami. Usunięto naloty, zabrudzenia i zabielenia cegieł, z powierzchni tynków fryzu i dekoracji malarskich usunięto pozostałości wtórnych tynków i zapraw, utrwalono relikty polichromii oraz inskrypcji. Wzmocniono strukturalnie oryginalne tynki, fugi i cegły, podklejono odspojone i obluźowane fragmenty oraz rysy i pęknięcia, uzupełniono i odtworzono uszkodzone i zniszczone fragmenty cegieł, zrekonstruowano gzymsy cokołu oraz brakujące fugi, wraz ze scaleniem kolorystycznym. Uczytelniono zarysy dwóch okien, gzymsu okna gotyckiego, okrągłego okna renesansowego oraz zarys pierwotnego prezbiterium. Uzupełniono ubytki oryginalnych sztukaterii, uzupełniono gzymsy i tynki, zrekonstruowano sztukaterie, gzymsy i profile, scalono kolorystycznie i zabezpieczono poprzez hydrofobizację powierzchnie oryginalnych dekoracji.

ULAN MAJORAT, GM. LOCO, POW. RADZYŃSKI

Kościół parafialny pw. św. Małgorzaty wzniesiony w 2 poł. XVIII w.

W 2016 r. przeprowadzono remont elewacji kościoła: wymieniono tynki w dolnych partiach elewacji, wykonano przetarcia pozostałych powierzchni ścian, pomalowano elewacje.

WILCZYSKA, GM. WOLA MYSŁOWSKA, POW. ŁUKOWSKI

Dwór wzniesiony w 2 poł. XIX w.

W 2016 r. kontynuowano rozpoczęty w 2015 r. remont obiektu: wykonano nowe tynki zewnętrzne z rekonstrukcją zniszczonych fragmentów detalu architektonicznego, wymieniono stolarkę okienną, odnowiono balustrady balkonów i wspornik zadaszenia nad wejściem głównym, wyłano posadzki.

WILKOŁAZ, GM. LOCO, POW. KRAŚNICKI

Kościół pw. św. Jana Chrzyciela, wybudowany w poł. XVII wieku jako jednonawowy kościół barokowy, przebudowany w latach 1912-1919.

W 2016 r. wykonano prace związane z montażem dodatkowych przeszkleń okiennych.

WOJCIESZKÓW, GM. LOCO, POW. ŁUKOWSKI

Kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa wzniesiony pod koniec XIX w.

Wymieniono pokrycie dachowe na nowe z blachy miedzianej na wieży północnej kościoła.

WOJSŁAWICE, GM. LOCO, POW. CHEŁMSKI

Dzwonnica w zespole kościelnym, sięgającym początkami XVII w.

Zrealizowano II etap gruntownego remontu dzwonnicy. Zakres prac obejmował wykonanie tynków i izolacji wewnętrznych i zewnętrznych oraz malowanie.

SUMMARY

This report enumerates the construction and restoration works completed in 2016 in historical buildings and monuments of architecture. Along with the works of major significance for maintaining the structure of historical buildings and objects, such as the chapel in Biłgoraj, the keep (tower) in Dąbrowica, the caponier in Dęblin (an element of the Fortress), the manor house in Korhynie, and the granary in Krasnobród, numerous restoration works were carried out on architectural interior design. They included e.g. restoration works in parish churches in Kraśnik and Krasnobród, as well as extensive renovation and restoration works going on in Saint Stanislaus church (Dominican Friars church) in Lublin, which every year bring interesting discoveries extending or even verifying our present knowledge of this historical monument. The illustrative material presents the diversity of historical objects. Some investment projects were implemented with the financial support from the central government and local government institutions. Grants from the budget of the Ministry of Culture and National Heritage were allocated to 12 architectural monuments in which comprehensive restoration works were carried out. There were 18 grants awarded from the budget of the Historic Preservation Officer of the Lublin Province for renovation and restoration works in immovable historical monuments. Donations from the budget of the City of Lublin were granted to 13 owners of historical objects.

1. Borowica, kościół, elewacje przed rozpoczęciem prac, fot. M. Pędzińska, 2016.

2. Borowica, kościół, elewacje w trakcie oczyszczania szalunku, fot. M. Pędzińska, 2016.

3. Borowica. kościół, elewacje po zakończeniu prac, fot. M. Pędzińska, 2016.

4. Buśno, kościół, w trakcie prac, fot. M. Pędzińska, 2016.

5. Buśno, kościół, widok ogólny po przeprowadzeniu prac, fot. M. Pędzińska, 2016.

6. Chełm, ul. Hrubieszowska 102, budynek administracji i sztabu, widok ogólny w trakcie prowadzenia prac, fot. M. Pędzińska, 2016.

7. Chłaniów, kościół, elewacje przed wymianą szalunku, fot. P. Wira, 2016.

8. Chłaniów, kościół, elewacje w trakcie wymiany szalunku, fot. M. Pędzińska, 2016.

9. Chłaniów, kościół, elewacje po remoncie, fot. M. Pędzińska, 2016.

10. Chylin, dwór, stan przed remontem, fot. S. Rudnik, 2006.

11. Chylin, dwór, stan w trakcie remontu, fot. M. Pędzińska, 2016.

12. Dąbie, dwór przed remontem, fot. S. Rudnik, 2006.

13. Dąbie, dwór, elewacja frontowa po remoncie, fot. M. Pędzińska, 2016.

14. Dąbie, dwór, elewacja ogrodowa po remoncie, fot. M. Pędzińska, 2016.

15. Dąbie, dwór, wnętrza dworu po zakończeniu prac, fot. M. Pędzińska, 2016.

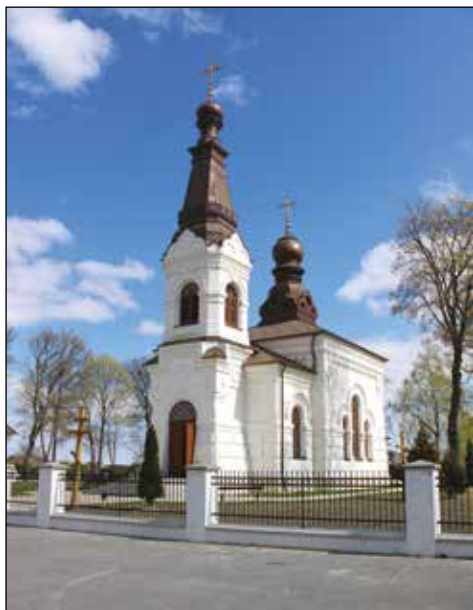
17. Kazimierz Dolny, willa Pruszkowskiego, stan w trakcie prac, fot. A. Grobelny, 2015

16. Dęblin, Fort II Mierzwiańska, obiekt po remoncie, fot. A. Kubasik, 2016

18. Klesztów, kościół, po wykonaniu prac, fot. M. Pędzińska, 2016.

19. Kobylany, cerkiew po remoncie, fot. J. Maraśkiewicz, 2016

20. Kobylany, cerkiew z otoczeniem, prace na ukończeniu, fot. J. Maraśkiewicz, 2016

22. Kolembrody, kościół, wnętrze po remoncie, 2016

21. Kolembrody, kościół, wnętrze po remoncie, 2016

23. Korhynie, dwór w trakcie prac, fot. M. Fornal, 2016

24. Krasnobród, spichlerz, stan po pracach konserwatorskich, fot. M. Fornal 2016

25. Kraśnik, d. szpital przykościelny, ul. Narutowicza 29, stan przed pracami, fot. M. Kurczewicz, 2013

26. Kraśnik, d. szpital przykościelny, ul. Narutowicza 29, stan w trakcie odbudowy – oryginalne belki stropowe, fot. M. Kurczewicz, 2016

27. Kraśnik, d. szpital przykościelny, ul. Narutowicza 29, stan w trakcie odbudowy, fot. M. Kurczewicz, 2016

28. Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 25, kamienica, stan przed remontem, fot. A. Wiśniewska, 2014

29. Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 25, kamienica, stan po remoncie elewacji, fot. K. Rutkowski, 2016

30. Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 20, kamienica, przed remontem, fot. K. Rutkowski, 2011

31. Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 20, kamienica, po remoncie elewacji, fot. A. Frąckiewicz, 2016

32. Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 68, kamienica, stan przed remontem, fot. K. Doraczynska – Dziuba, 2012

33. Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 68, kamienica, stan po remoncie, fot. K. Rutkowski, 2017

34. Lublin, ul. Kapucyńska 6, kamienica, stan przed remontem, fot. A. Wiśniewska, 2011

35. Lublin, ul. Kapucyńska 6, kamienica, stan po remoncie, fot. K. Rutkowski, 2017

36. Lublin, kościół dominikanów, kaplica Ossołińskich, prace przy dekoracji sztukatorskiej, fot. K. Tur-Marciszek 2017

37. Lublin, kościół dominikanów, kaplica Ossołińskich, prace przy dekoracji sztukatorskiej, fot. K. Tur-Marciszek 2017

38. Lublin, kościół dominikanów, kaplica Paryska, dekoracja sztukatorska w trakcie konserwacji, fot. K. Tur-Marciszek 2017

39. Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 43, Sąd – elewacja tylna po remoncie, fot. K. Zarzycka-Goliszek, 2017

40. Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 43, Sąd – wejście do hallu przed remontem, fot. K. Zarzycka-Goliszek, 2015

41. Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 43, Sąd – hall po pracach konserwatorskich, fot. K. Zarzycka-Goliszek, 2016

42. Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 43, Sąd – klatka schodowa po remoncie, fot. K. Zarzycka-Goliszek, 2016

43. Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 43, Sąd – sala konferencyjna po konserwacji, fot. K. Zarzycka-Goliszek, 2016

44. Lublin, ul. Krakowskie Przedmieście 43, Sąd – gabinet Prezesa po konserwacji, fot. K. Zarzycka-Goliszek, 2016

45. Malice, kaplica grobowa Lubowieckich, ob. kościół fil., stan po pracach przy elewacji, fot. M. Fornal, 2016

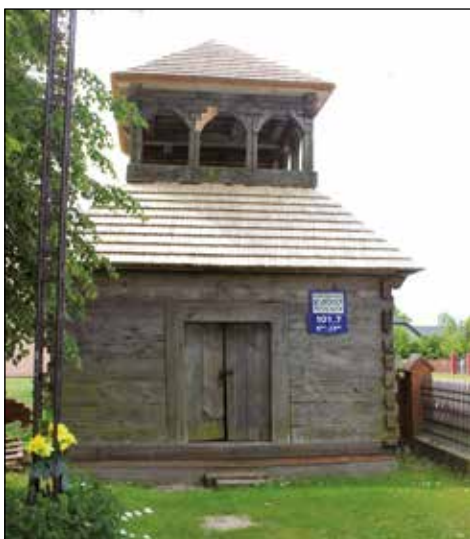
46. Nałęczów, willa „Pod Matką Boską”, Al. Lipowa 16, fragm. snycerki w odbudowanej werandzie, fot. Klaudia Zarzycka-Goliszek, 2017.

47. Nałęczów, Willa „Ukraina” ul. Armatnia Góra 10, stan po remoncie, fot. Monika Kurczewicz, 2017

48. Nałęczów, willa „Marianówka” ul. Poniatowskiego 27, stan po remoncie, fot. Andrzej Kasiborski, 2017

49. Rudno, dzwonnica w trakcie remontu, fot. J. Maraśkiewicz, 2016

50. Siedliszcze, dwór przed remontem, fot. M. Pędzińska, 2016.

51. Siedliszcze, dwór – konstrukcja dachu przed remontem, fot. M. Pędzińska, 2016.

52. Siedliszcze, dwór – po przeprowadzeniu prac, fot. M. Pędzińska, 2016.

53. Sosnowica, kościół w trakcie remontu, fot. 2016

54. Sosnowica, cerkiew w trakcie remontu, fot. 2016

56. Susiec, dzwonnica przykościelna, po pracach remontowych, fot. M. Fornal, 2016

55. Stoczek Łukowski, wnętrze kościoła po remoncie, fot. 2016

57. Średnia Wieś, dwór, stan przed remontem, fot. S. Rudnik, 2013.

58. Średnia Wieś, dwór, stan po remoncie, fot. M. Pędzińska, 2016.

59. Wilczyska, dwór w trakcie remontu, fot.....

61. Wojsławice, dzwonnica, stan po remoncie, fot. M. Pędzińska, 2016.

60. Wojsławice, dzwonnica, stan po zakończeniu etapu prac, fot. M. Pędzińska, 2016.

PRACE KONSERWATORSKIE NA TERENACH ZABYTEKOWYCH ZAŁOŻEŃ OGRODOWYCH I CMENTARZY, PRZEPROWADZONE W 2016 ROKU

Wstęp

Przedstawiony wykaz realizacji prac rewaloryzacyjnych i pielęgnacyjnych przy zieleni na obszarach zabytkowych obejmuje działalność WUOZ Lublin i delegatur w Białej Podlaskiej, Chełmie i Zamościu. Działania w zakresie opieki nad zabytkami, tj. założeniami ogrodowymi, drzewostanem na terenach cmentarzy czynnych i dawnych cmentarzy przykościelnych, oraz nad innymi formami zieleni chronionej, obejmują głównie problematykę dotyczącą pielęgnacji drzewostanu, etapowej rewaloryzacji części założeń oraz porządkowania terenów zaniedbanych. Występuje także zagadnienie nasadzeń uzupełniających w miejscach usuniętych i zniszczonych drzew, jak w przypadku zabytkowej alei lipowej Nasutów – Pólko – Dys w m. Nasutów. Sprawozdanie w sposób skrótowy przybliży realizacje w tym zakresie, udokumentowane projektami bądź programami prac.

ADAMÓW, GM. LOCO, POW. ZAMOJSKI

Zespół dworski składający się z dworu, parku, owczarni wraz z zielenią towarzyszącą oraz aleją. W 2016 roku podjęto prace pielęgnacyjne przy pomnikowych lipach drobno-listnych rosnących szpalerowo na terenie zespołu. Prace obejmowały usunięcie posuszu, tyłców, pasożyta jemioly pospolitej z koron 14 drzew.

BORTATYCZE KOLONIA, GM. ZAMOŚĆ, POW. ZAMOJSKI

Na pozostałości zieleni folwarcznej i wnętrzach ogrodowych przeprowadzono kolejny etap prac pielęgnacyjnych w koronach 6 drzew, w zakresie prześwietlenia koron i usunięcia posuszu. Z terenów łęgowych usunięto złomy i wywroty drzew zniszczonych w wyniku czynników naturalnych.

BOŻA WOLA, GM. ZAKRZEW, POW. LUBELSKI

Kościół parafialny pw. Św. Antoniego Padewskiego. Parafia rzymskokatolicka w Bożej Woli zrealizowała prace pielęgnacyjne przy całości drzewostanu rosnącego na terenie przy kościele. Prace objęły cięcia korekcyjne korony drzew, cięcia sanitarne, redukcje koron oraz usuwanie posuszu. Całość zabiegów miała na celu poprawę stanu technicznego oraz zdrowotnego w celu przedłużenia żywotności oraz poprawy estetyki drzewostanu.

BRZEZINY, GM. STĘŻYCA, POW. RYCKI

Kościół parafialny pw. św. Sebastiana wraz z otoczeniem w granicach działki nr ewid. 177/1. Parafia Rzymskokatolicka w Brzezinach zrealizowała prace pielęgnacyjne przy części drzewostanu na działce stanowiącej otoczenie zabytkowego kościoła. Pro-

gram zakładał przeprowadzenie cięć sanitarnych, założenie wiązań elastycznych typu Cobra i cięć korygujących.

CELEJÓW, GM. WĄWOLNICA, POW. PUŁAWSKI

Zespół pałacowo-parkowy obejmujący: pałac, park z ukształtowaniem terenu, układ wodny wraz ze stawami, groblami i źródłami, aleję dojazdową od strony północnej, figurę Najświętszej Marii Panny, fragmenty murów oporowych i małą architekturę na terenie parku. W obrębie zespołu pałacowo-parkowego zrealizowano prace przy części drzewostanu. Zakres prac określony w przedłożonym programie obejmował: cięcia sanitarne, korekcyjne, poprawienie i zabezpieczenie starych cięć.

CHOJNO NOWE, GM. SIEDLISZCZE, POW. CHEŁMSKI

Zespół dworsko-parkowy. Park ozdobny utworzony w XIX w., w stylu zbliżonym do kaligraficznego. Do dnia dzisiejszego zachowały się aleje i szpalery brzegowe, starodrzew dębowy i jesionowy. W 2016 r. kontynuowano program pielęgnacji starodrzewu: wykonano konserwację i pielęgnację drzew usuwając martwe konary i fragmenty koron porażone chorobami.

DEPUŁTYCZE NOWE, GM. CHEŁM, POW. CHEŁMSKI

Zespół dworsko-parkowy. Park ozdobny utworzony w XIX w. na bazie założenia folwarcznego. Do dnia dzisiejszego zachował się starodrzew oraz część alei. W 2016 r. wykonano kolejne elementy zagospodarowania parku ozdobnego przy Akademickim Centrum Współpracy Transgranicznej, wykonano również nasadzenia drzew i krzewów ozdobnych oraz przeprowadzono konserwację znajdujących się w parku pomników przyrody – dębów szypułkowych i kasztanowców.

DUB, GM. KOMARÓW OSADA, POW. ZAMOJSKI

Cmentarz grzebalny z kaplicą drzewami i nagrobkami. W części prawosławnej obiektu w 2016 roku Parafia przeprowadziła kompleksowe prace porządkowe. Oczyszczono teren ze zbędnej roślinności niskiej, co przyczyniło się do wyeksponowania zabytkowych cennych nagrobków i poddano pracom sanitarnym drzewa, celem usunięcia chorych fragmentów koron.

DZIERAŻNIA, GM. KRYNICE, POW. TOMASZOWSKI

Zespół dworski: pałac, oficyna, park i ogrody użytkowe. Właściciel obiektu podjął dalsze prace przy zabytkowym drzewostanie. Cięcia pielęgnacyjne przy 11 egz. lip drobnolistnych wykonała specjalistyczna firma. Z koron drzew usunięto obumarłe fragmenty konarów i gałęzi oraz pasożyta jemioly pospolitej. Wycinką objęto 6 drzew, które uległy uszkodzeniu w czasie silnych wiatrów i wprowadzono nowe nasadzenia uzupełniające.

GÓRECKO KOŚCIELNE, GM. JÓZEFÓW, POW. BIŁGORAJSKI

Układ przestrzenny wsi wraz z zabudową, zadrzewieniem, ciekim wodnym i ukształtowaniem terenu. Z kilku nieruchomości wchodzących w zabytkowy układ wsi wycięto 5 drzew obumarłych, które zagrażały użytkownikom drogi i obiektom mieszkalnym.

HAJOWNIKI, GM. SKIERBIESZÓW, POW. ZAMOJSKI

Park podworski – w 2016 roku poddany został dalszym pracom rewitalizacyjnym. W ramach prac sanitarnych w oparciu o dokumentację dendrologiczną i projekt nasadzeń przeprowadzono wycinkę 12 drzew chorych i zagrażających z gatunku wierzba i topola. W ramach kompensaty przyrodniczej wprowadzono nowe nasadzenia szpalerowe drzew grabowych i innych rodzimych gatunków. Istniejące regularne wnętrza ogrodowe zasilono nowymi gatunkami krzewów ozdobnych. Zabiegom pielęgnacyjnym poddano kilka drzew lipowych w zakresie usunięcia posuszu i korekty koron.

HNISZÓW, GM. RUDA-HUTA, POW. CHEŁMSKI

Zespół dworsko-parkowy. Park podworski o cechach krajobrazowych z cennymi przykładami wykorzystania wielowiekowego, naturalnego starodrzewu wzbogaconego egzotycznymi elementami i geometrycznymi formami; układ kompozycyjno-przestrzenny powiązany ze starorzeczem Bugu. Zachowane są liczne drzewa pomnikowe, w tym kilkusetletni, pomnikowy dąb szypułkowy „Bolko” – uzyskał 4 miejsce w konkursie „Europejskie Drzewo Roku 2016” zyskując 23 313 głosów. Właściciel zabytku kontynuował monitorowanie stanu drzew oraz prowadził program prac pielęgnacyjnych w parku – dotyczący niezbędnych zabiegów pielęgnacyjnych i zabezpieczających. Wykonano cięcia sanitarne w koronach kilkunastu drzew, poprawiając statykę oraz ograniczając rozrost jemioli i grzybów.

HRUBIESZÓW, GM. LOCO, POW. HRUBIESZOWSKI

Cmentarz grzebalny z kaplicą cmentarną i drzewostanem przy ul. Kolejowej.

W 2016 roku kontynuowano podjęte w latach poprzednich prace wycinkowe i pielęgnacyjne przy zabytkowym drzewostanie, w oparciu o dokumentację dendrologiczną. Z terenu obiektu usunięto 8 drzew stwarzających realne zagrożenie. Wykonano również nowe nawierzchnie głównych alejek na cmentarzu.

JABŁONNA, GM. LOCO, POW. LUBELSKI

Zespół pałacowo-parkowy. Właściciel obiektu zlecił wykonanie prac pielęgnacyjnych przy okazowym drzewie gat. lipa szerokolistna o obw. pnia 675 cm, rosnącym w obrębie zespołu pałacowo – parkowego. Prace objęły redukcję części wierzchołkowych 2 przewodników (obniżenie o ok. 3 m), redukcję północnego przewodnika w stopniu niedeformującym pokroju i zwartości korony drzewa. Program zabiegów został rozłożony na dwa etap: zabiegi w koronie – 2016 r., leczenie ubytku i założenie wiązania – 2017 r.

JANOWIEC n. Wisłą, GM. JANOWIEC, POW. PUŁAWSKI

Zespół zamkowy – ruinami zamku, zespołem dworskim i parkiem. Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym – zarządca obiektu, zrealizowało program prac przy 31 szt. drzew rosnącym w obrębie zespołu zamkowego. Zakres prac obejmował: wykonanie cięć sanitarnych (usunięcie posuszu i jemioli) i korygujących, założenie wiązań dynamicznych typu Cobra – w celu poprawy stanu zdrowotnego i zwiększenia bezpieczeństwa w sąsiedztwie drzew.

JASTÓW, GM. LOCO, POW. LUBELSKI

Zespół pałacowo-parkowy. Gmina Jastków – właściciel obiektu, zrealizowała prace pielęgnacyjne przy części drzewostanu rosnącego w obrębie zespołu pałacowo-parkowego.

Drzewostan poddany został zabiegom pielęgnacyjnym w zakresie: cięć sanitarnych, cięć korygujących, odciągów, usunięcia odrostów, oczyszczenia i zabezpieczenia ubytków. W/w prace stanowią etap wstępny do planowanej rewaloryzacji parku.

KŁODNICA DOLNA, GM. BORZECZÓW, POW. LUBELSKI

Zespół dworsko-parkowy. W obrębie działek nr 134/8, 134/11 stanowiących część zespołu dworsko-parkowego, zrealizowano prace pielęgnacyjne przy 2 szt. drzew o znacznych parametrach gat. lipa drobnolistna i gat. jesion wyniosły. Zakres prac obejmował cięcia sanitarne i korygujące w koronach drzew.

KOBYLANY, GM. TERESPOL, POW. BIALSKI

Cerkiew prawosławna pw. Opieki Matki Bożej, wpisana do rejestru zabytków wraz z cmentarzem przycerkiewnym i otaczającym drzewostanem.

Na terenie cmentarza przycerkiewnego prowadzone były prace rewaloryzacyjne polegające na uporządkowaniu zieleni i zagospodarowaniu terenu. Wykonano nowe ogrodzenie.

KOZŁÓWKA, GM. KAMIONKA, POW. LUBARTOWSKI

Zespół pałacowo-parkowy. Muzeum Zamoyskich w Kozłówce – zarządca obiektu, zrealizowało obszerny program obejmujący prace pielęgnacyjne przy p 23 szt. drzew rosnących w obrębie parku w zespole pałacowo – parkowym. Zakres prac objął cięcia sanitarne i korygujące; wymianę bądź założenie wiązań elastycznych.

KOPYŁÓW, GM. HORODŁO, POW. HRUBIESZOWSKI

Park dworski w skład, którego wchodzi cztery budynki gospodarcze i park.

W oparciu o projekt rewitalizacji obiektu, w I etapie prac oczyszczono park z drzew chorych, obumarłych oraz zbędnej roślinności parkowej, która ekspansywnością przyczynia się do zatarcia układu przestrzennego zespołu.

KRASNOBRÓD, GM. LOCO, POW. ZAMOJSKI

Cmentarz grzebalny wraz z drzewostanem poddany został kompleksowym pracom. W oparciu o dokumentację dendrologiczną zieleni oraz program prac, z terenu cmentarza wycięto 17 drzew stwarzających zagrożenie wyłamania z uwagi na zły stan zdrowotny i wprowadzono nasadzenia zastępcze. Przy pozostałych drzewach przeprowadzono zabiegi pielęgnacyjne.

Zespół pałacowo-parkowy składający się z dworu, d. oficyny połączonej z galerią, rządcówki, wieży ciśnień i parku. Samodzielne Publiczne Sanatorium Rehabilitacyjne dla Dzieci im. Janusza Korczaka podjęło kolejny etap prac oczyszczających park z drzew zagrażających i obumarłych. Usunięto złomy i wywroty oraz 5 drzew obumarłych.

Zespół klasztorny poddominikański. Z posesji zespołu leżącej po drugiej stronie ulicy oraz z alei od zespołu klasztorного do kaplicy NMP „na wodzie” w ramach bieżących prac wycięto 38 szt. samosiewów drzew owocowych (mirabelki) rosnących w skupinie.

KRYNICE, GM. LOCO, POW. TOMASZOWSKI

Zespół dworski w ramach realizacji zaleceń pokontrolnych, poddany został w 2016 roku pracom wycinkowym i porządkowym. Z obiektu usunięto złomy i wywroty oraz kilka drzew w złym stanie zdrowotnym.

LISKI WAREŃSKIE, GM. DOŁHOBYCZÓW, POW. HRUBIESZOWSKI

Kościół filialny rzymskokatolicki (d. cerkiew greckokatolicka), dzwonnica, cmentarz kościelny oraz park podworski. W ramach prac wycinkowych usunięto 8 drzew chorych z zabudowanych terenów dawnego ogrodu kwaterowego.

LUBARTÓW, GM. LOCO, POW. LUBARTOWSKI

Kościół paraf. pw. św. Anny przy ul. Słowackiego 6, z dzwonnica, bramką, ogrodzeniem cmentarza kościelnego, drzewostanem w gran. cmentarza kościelnego, plebania. Zrealizowano część prac pielęgnacyjnych przy drzewostanie rosnącym w obrębie cmentarza kościelnego przy kościele parafialnym pw. św. Anny. Program zakładał cięcia sanitarne (usunięcie posuszu) i techniczne (cięcia korony kolidujące z budynkiem plebanii), cięcia korygujące, założenie wiązań elastycznych, cięcia redukcyjne koron od strony ul. Słowackiego (obniżenie wysokości drzewa).

LUBLIN, MIASTO LUBLIN, POW. LOCO

Zespół zabytkowy przy ul. Prymasa Stefana Wyszyńskiego 2 obejmujący: pałac biskupi, pałac konsystorski, kaplicę (na styku obu pałaców), drzewostan w gran. posesji, ogrodzenie z kratą. Kuria Metropolitalna – właściciel obiektu, zrealizowała szeroki zakres prac pielęgnacyjnych przy drzewostanie rosnącym w obrębie zespołu zabytkowego. Program prac objął usunięcie posuszu, cięcia sanitarne, założenia wiązań elastycznych, cięcia korekcyjne koron w koronach drzew, cięcia formujące krzewów i drzew iglastych.

Zespół pomisjonarski przy ul. Prymasa S. Wyszyńskiego 6. W obrębie zespołu pomisjonarskiego zrealizowano prace pielęgnacyjne drzewostanu, obejmujące cięcia korekcyjne koron drzew, cięcia sanitarne, redukcję koron oraz usuwanie posuszu. Zabiegi miały na celu poprawę stanu technicznego, zdrowotnego oraz estetyki drzewostanu.

Cmentarz komunalny (d. wojskowy) przy ul. Białej. Lubelskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej sp. z o. o. w Lublinie – zarządca obiektu, zrealizowało prace przy drzewostanie rosnącym w kwaterze obrońców Lublina, ofiar bombardowania 1939 r. żołnierzy Wojska Polskiego z września 1939 r., Ludowego Wojska Polskiego oraz partyzantów. Zakres prac obejmował: cięcia sanitarne (usunięcie posuszu), wyrównanie miejsc po wyłamanych gałęziach, cięcia korygujące (regulacja koron) w celu poprawy statyki drzew.

Zespół klasztorny dominikański. Klasztor OO. Dominikanów w Lublinie zrealizował kolejny etap prac związanych z zagospodarowaniem skarpy Wzgórza Staromiejskiego poprzez wykonanie nasadzeń na terenie nieruchomości nr ewid. 94/5 i 138/1. W/w prace stanowiły kolejny etap porządkowania skarpy wzgórza staromiejskiego. Zakres powyższych prac obejmował: uzupełnienie nasadzeń krzewów gat. róża pomarszczona i dereń biały, nasadzeń pnączy gat. bluszcz pospolity, umocnienie geokrętą odcinka skarp, który podlega erozji wodnej i wykonanie trawnika w części przylegającej do muru oporowego.

Kościół ewangelicko-augsburski pw. Świętej Trójcy przy ul. Ewangelicka 1 (Kra-kowskie Przedmieście 45), plebania (ul. I Armii WP 10), d. cmentarz grzebalny z nagrobkami i drzewostanem obok kościoła. Zgodnie z programem prac zrealizowano część prac pielęgnacyjnych przy drzewostanie rosnącym w otoczeniu kościoła. Zabiegi pielęgnacyjnych objęły drzewa rosnące wzdłuż ul. Ewangelickiej i I Armii Wojska Polskiego w zakresie cięć sanitarnych i cięć technicznych likwidujących kolizje.

Cmentarz ewangelicko-augsburski przy ul. Lipowej. W oparciu o zatwierdzony program prac: „Projekt gospodarki drzewostanem. Etap II. cmentarz ewangelicko-augsburski” oprac. przez inż. Irenę Choroszyńską, grudzień 2015 r. zrealizowano kolejny etap prac przy drzewostanie, stanowiący kontynuację prac zrealizowanych w 2014 i 2015 r., gdzie programem objęto 71 szt. drzew. W II etapie wytypowano 20 szt. drzew, które bezwzględnie winny być poddane zabiegom pielęgnacyjnym. Zakres prac obejmował cięcia sanitarne, cięcia techniczne, redukcję konarów przewieszonych nad murem ogrodzeniowym.

ŁOPIENNIK DOLNY KOLONIA, GM. ŁOPIENNIK DOLNY, POW. KRASNOSTAWSKI
Zespół dworsko-parkowy. Park ozdobny utworzony w XIX w. na bazie założenia folwarcznego z elementami użytkowymi (sady i kwatery warzywne) włączonymi do kompozycji parku. Do dnia dzisiejszego zachowały się grabowe, kasztanowcowate i lipowe aleje, wydzielające park. W 2016 roku kontynuowano program porządkowania i pielęgnacji parku – były to prace polegające na usunięciu samosiewów, nasadzeń zdziczałej plantacji klonów jesionolistnych oraz martwych i zamierających drzew alejowych – zagrażających bezpieczeństwu użytkowników. W parku odkryto nieużytkowane, podziemne piwnice – tzw. „lodownie”.

ŁUBKI, GM. WOJCIECHÓW, POW. LUBELSKI

Dwór, wraz z pozostałościami parku dworskiego. Drzewostan w zabytkowym parku poddawany jest cyklicznym zabiegom pielęgnacyjnym, a ich stan zdrowotny monitorowany. W 2013 r. zabiegom poddane zostały pomnikowe dęby. W związku z pogarszającym się stanem zdrowotnym niezbędne były szczegółowe badania stopnia rozkładu drewna część drzewostanu poddano ponownym zabiegom. Zakres prac określony w uzgodnionym programie obejmował cięcia sanitarne, cięcia redukcyjne koron i usunięcie posuszu.

MARKUSZÓW, GM. LOCO, POW. PUŁAWSKI

Zespół kościoła parafialnego: kościół pw. św. Józefa i św. Małgorzaty z ogrodzeniem cmentarza kościelnego z bramkami, dzwonnica, drzewostanem w gran.

cmentarza kościelnego, plebania wraz z najbliższym otoczeniem. W 2016 r. Parafia rzymskokatolicka w Markuszowie zrealizowała kompleksowe prace przy zabytkowym drzewostanie rosnącym na terenie przykościelnym. Stan drzew był zróżnicowany. Zabiegi miały na celu w celu poprawę stanu zdrowotnego i technicznego drzew oraz zminimalizowania zagrożenia dla użytkowników zespołu kościelnego.

MASZÓW DOLNY, GM. RUDNIK, POW. KRASNOSTAWSKI

Dwór, park oraz kapliczka. Park z XVIII w. otacza murowany dwór z poł. XIX w., Park założony na planie regularnym, przekształcony na krajobrazowy w XIX w. W latach dwudziestych XX w., powstały niewielkie partery kwiatowe stylizowane na wzory barokowe.

W parku właściciel zabytkowej nieruchomości kontynuował prace konserwatorskie i restauratorskie, w oparciu o kompleksowy program restauracji parku autorstwa Jarosława Szczególskiego i Marty Kałuźniackiej. Odtworzone zostały stawy dworskie i nasadzenia na groblach stawowych.

MILANÓW, GM. LOCO, POW. PARCZEWSKI

Zespół dworsko-parkowy, w skład którego wchodzi: dwór park, z alejami dojazdowymi i oficyną.

W 2016 r. na terenie parku prowadzone były prace pielęgnacyjne przy drzewach stanowiących zagrożenie bezpieczeństwa ruchu drogowego.

NAŁĘCZÓW, GM. LOCO, POW. PUŁAWSKI

„Chata Żeromskiego” wraz z Mauzoleum Adama Żeromskiego, studnią i otaczającym ogrodem. Muzeum Lubelskie przeprowadziło zabiegi przy dwóch topolach białych rosnących przy „Chacie”. Przedmiotowe drzewa były poddawane zabiegom pielęgnacyjnym w latach ubiegłych. Zakres prac objął cięcia pielęgnacyjne, sanitarne i korygujące wykonanie wiązań elastycznych.

NASUTÓW, GM. NIEMCE, POW. LUBELSKI

Zespół dworsko-parkowy. W obrębie zespołu pełniącego funkcję obiektu szkolnego zrealizowano prace pielęgnacyjne przy części drzewostanu. Ponadto w obrębie alei lipowej Nasutów – Półko – Dys w m. Nasutów Gmina Niemce dokonała nasadzeń uzupełniających w miejsce usuniętych i zniszczonych drzew i wykonała prace pielęgnacyjne i zabezpieczające przy części drzewostanu.

PAWŁÓWKA, GM. RACHANIE, POW. TOMASZOWSKI

Cmentarz wojenny z I wojny światowej w 2016 roku został zrewitalizowany. Przeprowadzono prace sanitarne w koronach pomnikowych dębów, wymieniono nawierzchnię trawiastą oraz ustawiono obelisk z tablicą upamiętniającą poległych.

SKIERBIESZÓW, GM. LOCO, POW. ZAMOJSKI

Wzgórze – dawna siedziba biskupów chełmskich. W trakcie prac w zakresie rewitalizacji obiektu, z terenu wzgórza usunięto 4 drzewa w złym stanie zdrowotnym i wykonano ciągi pieszce wraz z małą architekturą ogrodową (ławki, kosze).

SUCHODOŁY, GM. FAJSŁAWICE, POW. KRASNOSTAWSKI

Zespół dworsko-parkowy. Park ozdobny utworzony w XIX w., naturalistyczny, powiązany z elementami doliny rzeki Marianki (stawy, wyspy, rzeczka, system cieków wodnych i kanałów). Do dnia dzisiejszego zachowały się aleje i szpalery brzegowe, starodrzew lipowy na wyspie. W 2016 r. kontynuowano program porządkowania i pielęgnacji parku: usunięto drzewa zamierające i groźne dla otoczenia – zniszczone i uszkodzone przez nadmiernie rozprzestrzeniającą się populację bobra.

ŚREDNIA WIEŚ (OBECNA NAZWA ZABURZE), GM. ŻÓŁKIEWKA, POW. KRASNOSTAWSKI

Dwór i park. Park o cechach krajobrazowych z XIX w., ukształtowany w XX w. w oparciu o projekt S. Celichowskiego. W 2016 roku kontynuowano prace konserwatorskie i restauratorskie: wykonano elementy małej architektury ogrodowej w tym drewniany, lukowy mostek rozpięty nad wąwozem.

ŚWIERŻE, GM. DOROHUSK, POW. CHEŁMSKI

Zespół dworsko-parkowy. Park ozdobny utworzony w XIX w. na bazie założenia folwarcznego z elementami użytkowymi (sady, tereny leśne i kwatery ogrodowe) włączonymi do kompozycji zieleni. Do dnia dzisiejszego zachowały się grabowe i kasztanowe aleje, skupiny starodrzewu, egzotyczne egzemplarze soliterowe. W 2016 roku kontynuowano program porządkowania i pielęgnacji parku oraz turystycznego udostępniania jego walorów.

SZCZEBRZESZYN, GM. LOCO, POW. ZAMOJSKI

Cmentarz grzebalny z kaplicą, drzewostanem i nagrobkami. W oparciu o dokumentację dendrologiczną i projekt nasadzeń, w 2016 roku z terenu cmentarza wycięto 6 drzew w złej kondycji zdrowotnej i przeprowadzono zabiegi sanitarne w koronach 12 drzew. W ramach kompensaty przyrodniczej sukcesywnie wprowadzane są nowe nasadzenia.

Układ urbanistyczny obejmujący obszar miasta w obrębie d. obwarowań miejskich, wzgórzem zamkowym, zespołem szkolnym, dwoma cmentarzami oraz skalę zabudowy miejskiej wraz z sylwetą miasta i krajobrazowym ukształtowaniem terenu.

W 2016 roku przeprowadzono prace wycinkowe 17 drzew rosnących na terenie układu, które z uwagi na bardzo zły stan pni i koron stanowiły realne zagrożenie dla użytkowników terenu.

TOMASZÓW LUBELSKI, Gm. LOCO, POW. TOMASZOWSKI

Układ urbanistyczny Tomaszowa Lubelskiego, pozostałości obronnych wałów miejskich.

W ramach prac wycinkowych usunięto 36 drzew rosnących zarówno w pasie drogowym jak i na terenach prywatnych nieruchomości. Były to egzemplarze zniszczone przez czynniki naturalne oraz drzewa zagrażające i zamierające. Drzewa zostały zastąpione młodymi nasadzeniami uzupełniającymi.

WILCZYSKA, GM. WOLA MYSŁOWSKA, POW. ŁUKOWSKI

W **zespole dworsko-parkowym**, w skład którego wchodzi: dwór, park i brama z dawnego ogrodzenia zespołu, zakończono prace przy odbudowie stawu parkowego oraz prowadzono prace rewaloryzacyjne polegające na ucztyleniu i odtworzeniu dawnych wnętrz parkowych.

ZAMOŚĆ, MIASTO ZAMOŚĆ, POW. ZAMOJSKI

Park Miejski z Kojcem. Z uwagi na znaczne uszkodzenia w koronach powstałe w wyniku wyładowań atmosferycznych oraz zły stan fitosanitarny, podjęto decyzję o konieczności wycinki 7 egzemplarzy drzew.

Cmentarz parafialny z kaplicą cmentarną, domem grabarza i drzewostanem w granicach murowanego ogrodzenia przy ul. Peowiaków. Administrator cmentarza podjął kolejny etap prac przy drzewostanie rosnącym na cmentarzu. W oparciu o oceny dendrologiczne poprzedzone badaniami rezystografem dokonano wycinki drzew nierokujących dalszego rozwoju i stwarzających zagrożenie. Na podstawie programu prac wykonano cięcia w koronach kilku drzew.

Fortyfikacje miasta Zamościa. W 2016 roku podjęto decyzję o usunięciu 26 drzew z terenów pofortecznych, będących w złym stanie zdrowotnym, ze znacznym uszkodzeniem koron w czasie wyładowań atmosferycznych i stanowiących zagrożenie dla ludzi i mienia. Wykonano również prace pielęgnacyjne w koronach 7 drzew.

ZWIERZYNIEC, GM. LOCO, POW. ZAMOJSKI

Część układu przestrzennego z zabudową, zadrzewieniem, wodami, ciągami komunikacyjnymi i ukształtowaniem krajobrazu terenu. Park Środowiskowy stanowi jeden z kilku ważnych elementów zabytkowego układu przestrzennego, w związku z tym wyeliminowano kilka drzew, które z uwagi na zły stan fitosanitarny stanowiły zagrożenie dla użytkowników obiektu.

Zespół Zarządu Ordynacji Zamojskiej: gmach główny, cztery oficyny, założenie zieleni i układ wodny. W ramach prac przy rewitalizacji Zwierzyńca, w 2016 roku kontynuowano prace w otoczeniu stawu kościelnego w celu odtworzenie układów wodnych i renowacji stawów Kościelnego i Pałacowego. Usunięto 14 sztuk drzew będących w złym stanie zdrowotnym i nierokujących na dalszy prawidłowy wzrost.

SUMMARY

The presented list of conservation and nurturing works at greenery in historic sites comprises the activity of the Provincial Office for the Protection of Monuments in Lublin and its branches in Biała Podlaska, Chełm and Zamość. Protection of historical monuments, that is garden layouts and tree stands in cemeteries (including church cemeteries) mostly consists in nurturing of trees, gradual restoration of some layouts and tidying up neglected areas. New trees are planted to replace removed and destroyed ones, for

instance in the historic avenue of lindens Nasutów – Pólko – Dys in the area of Nasutów. The report briefly describes the works carried out in this field.

1. Depułtcze Nowe, pomnikowe dęby szypułkowe, fot. M. Wilk, 2016.

2. Depułtcze Nowe, starodrzew – pomnikowy kasztanowiec biały, fot. M. Wilk, 2016.

3. Depułtcze Nowe, taras ogrodowy przed budynkiem Akademickiego Centrum Współpracy Transgranicznej przy PWSZ w Chełmie, fot. M. Wilk, 2016.

4. Depułtcze Nowe, uszkodzenia pomnikowych drzew, fot. M. Wilk, 2016.

5. Lublin, cmentarz ewangelicko-augsburski, drzewostan po zabiegach, fot. A. Kubasik, 2017

6. Lublin, cmentarz przy kościele ewangelicko-augsburskim, po zabiegach, fot. A. Kubasik, 2017

7. Średnia Wieś (Zaburze), mostek ogrodowy, fot. M. Wilk, 2016.

8. Średnia Wieś (Zaburze), mostek ogrodowy, fot. M. Wilk, 2016.

9. Świerże, aleja grabowa w parku, fot. M. Wilk, 2016.

SPRAWOZDANIE WYDZIAŁU REJESTRU ZABYTEKÓW I DOKUMENTACJI ZABYTEKÓW WUOZ W LUBLINIE Z DZIAŁALNOŚCI W 2016 ROKU

W roku 2016 r. realizowano zadania wynikające z ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jednolity – Dz. U. z 2014 r. poz. 1446, z późn. zm.) polegające w szczególności na prowadzeniu wojewódzkiego rejestru zabytków i wojewódzkiej ewidencji zabytków nieruchomych oraz gromadzeniu, opracowywaniu i udostępnianiu informacji o zabytkach.

Prowadzenie wojewódzkiego rejestru zabytków (na który składają się: rejestr zabytków nieruchomych „A”, rejestr zabytków ruchomych „B”, rejestr zabytków archeologicznych „C”).

Wpisywanie do rejestru zabytków

Wojewódzki konserwator zabytków dokonuje wpisów do rejestru zabytków na wniosek strony lub z urzędu. Zarówno wnioski stron jak i propozycje wpisów z urzędu, przygotowywane przez Wydziały, poddawane są każdorazowo ocenie wewnętrznej komisji w WUOZ, która zajmuje stanowisko w zakresie zasadności objęcia obiektu indywidualną ochroną konserwatorską. Wpis do wojewódzkiego rejestru zabytków następuje na skutek ostatecznej decyzji administracyjnej.

W wyniku postępowań prowadzonych z urzędu lub na wniosek strony, w 2016 roku do wojewódzkiego rejestru zabytków nieruchomych „A” wpisano 9 zabytków (w tym 1 otoczenie zabytku) oraz odmówiono wpisu 1 zabytku (wydano łącznie 9 decyzji administracyjnych):

Łuków – otoczenie zespołu popijarskiego, Łuków – pomnik powstańcom 1863 roku, Lublin, most przez rzekę Bystrzycę, Zarzecz Łukowski gm. Łuków – dawny kościół parafialny, Szaniawy Matysy gm. Trzebieszów – dawna szkoła powszechna, Rozwadówka gm. Sosnówka – kapliczka przydrożna, Motwica gm. Sosnówka – kapliczka Matki Boskiej z Dzieciątkiem, Motwica gm. Sosnówka – kapliczka św. Jana Nepomucena, Wołoskowola gm. Stary Brus – cmentarz prawosławny (z wymienionymi trzema nagrobkami).

Szczegółowe informacje na temat wymienionych powyżej zabytków zawarte są w artykule „Zabytki objęte ochroną konserwatorską poprzez wpis do wojewódzkiego rejestru zabytków nieruchomych w 2016 roku”, zamieszczonym w niniejszym tomie „Wiadomości Konserwatorskich”.

Wszczęto z urzędu i prowadzono postępowania w sprawach wpisu do rejestru zabytków w odniesieniu do obiektów: Kodeń gm. Kodeń – dzwonnica na terenie dawnego cmentarza unickiego, Kamionka gm. Kamionka – plebania, Radzyń Podlaski – 2 budynki szkolne i ich otoczenie obejmujące 3 działki geodezyjne, Lublin, piwnice kamienicy przy ul. Krótkiej 4/Jasnej 8 – miejsce upamiętniające wydarzenia historyczne, Lublin,

piwnice kamienicy przy ul. Chopina 7 – miejsce upamiętniające wydarzenia historyczne, Lublin, piwnice kamienicy przy ul. Chopina 18 – miejsce upamiętniające wydarzenia historyczne, Lublin, piwnice w klasztorze Karmelitów Bosych – miejsce upamiętniające wydarzenia historyczne, Horodyszcze gm. Wisznice – kapliczka murowana i kapliczka drewniana.

W wyniku postępowań prowadzonych z urzędu, w 2016 r. do rejestru zabytków archeologicznych „C” wpisano 4 zabytki, zaś do rejestru zabytków ruchomych „B” wpisano na wniosek stron 342 zabytki.

Informacje na ten temat zawarte są w sprawozdaniach oraz artykułach zamieszczonych w niniejszym tomie „Wiadomości Konserwatorskich”.

Weryfikacja wpisów do rejestru zabytków.

Pod tym pojęciem mieści się szereg działań, których celem jest weryfikacja ostatecznych decyzji o wpisach do rejestru zabytków w drodze postępowania administracyjnego, w większości przypadków w drodze zmiany decyzji w trybie art. 155 ustawy Kodeks postępowania administracyjnego. Efektem spodziewanym jest uściślenie przedmiotu i zakres ochrony konserwatorskiej, zwykle połączone z dodaniem załącznika graficznego z naniesioną lokalizacją zabytku na mapie ewidencyjnej, a także korekta stwierdzonych błędów oraz uwzględnienie nowych ustaleń w zakresie rozpoznania zabytku. Prowadzone w 2016 r. z urzędu działania Wydziału RZiDZ w zakresie weryfikacji zakończone zostały wydaniem 7 decyzji i 1 postanowienia: Janów Podlaski – Wygoda – założenie przestrzenno-krajobrazowe (z urzędu), Biała Podlaska – zespół pobazyliński (z urzędu), Łęczna – północna część cmentarza parafialnego (wniosek strony), Kijany – pałac i park (z urzędu), Baranów – zespół kościoła parafialnego (z urzędu), Żyrzyn – zespół kościelny (z urzędu), Woskrzenice Duże – kościół z drzewostanem (z urzędu), Tarnogród – cerkiew (na wniosek strony). W stosunku do kilku zabytków, po analizie dowodów, stwierdzono brak możliwości wszczęcia postępowania.

Weryfikacji rejestru zabytków służą także skreślenia z rejestru obiektów nieistniejących lub ich części, które utraciły wartości zabytkowe. W tych sprawach orzeka Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W ramach działań weryfikacyjnych przygotowano z urzędu i skierowano do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2 wnioski o skreślenie z rejestru zabytków.

Inne działania w zakresie prowadzenia rejestru zabytków:

- rozpoznawanie obiektów pod kątem wpisu do rejestru zabytków lub weryfikacji funkcjonujących decyzji o wpisie do rejestru, w tym oględziny i dokonywanie kwerend w archiwach i sądach. W 2016 roku działaniami takimi objęto obiekty: Skrzyńiec – kapliczka murowana, Głusko Duże Kolonia – kapliczka z figurą św. Jana Nepomucena, Bełzec – lokomotywnia, Izbica gm. Izbica – klinkieria, Lubartów, ul. Legionów 20 – dom z otoczeniem, Lublin, Al. Raclawickie 42 – wieża ciśnień z urządzeniami, mur ogrodzeniowy z bramkami, oraz dom mieszkalny, Lublin, ul. Fabryczna 19 – kościół pw. św. Michała Archanioła oraz d. dwór Sachsów, następnie plebania, Bystrzyca – cmentarz przykościelny, Rachanie – kapliczka z figurą św. Jana Nepomucena, Wózuczyn – figura na cmentarzu parafialnym, Kamień – pozostałości muru ogrodzeniowego w zespole pałacowo-parkowym, Wojciechów – wieża arian-

- ska i pozostałości zespołu, Olbincin – zespół pałacowo-parkowy, Lublin, nieruchomości przy ul. Rybnej 3, Zakrzówek – kościół z otaczającym drzewostanem;
- prowadzenie ksiąg rejestru „A”, „B”, „C”, zawiadamianie stron o zmianie numerów w rejestrze zabytków, przekazywanie nowym właścicielom zabytków kopii decyzji o wpisie do rejestru zabytków i pouczeniem o skutkach prawnych, wnoszenie orzeczeń MKiDN i LWKZ, oraz pozyskanych danych własnościowych i geodezyjnych do ksiąg rejestru i zbiorów dokumentów poszczególnych zabytków;
 - wnioskowanie o ujawnienie wpisów do rejestru A i C w księgach wieczystych i katastrze nieruchomości (realizacja zadań określonych przepisami ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami), poprzedzona analizami akt. W 2016 roku skierowano 27 wniosków do właściwych terytorialnie sądów wieczystoksięgowych oraz 22 wnioski do starostw powiatowych;
 - publikacja aktualnego wykazu obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości i archeologicznych w Dzienniku Urzędowym Województwa Lubelskiego oraz na stronie internetowej WUOZ. Dane za 2016 roku opublikowano w Obwieszczeniu LWKZ nr 1/2017 z 9 stycznia 2016 r. w Dz. Urz. Wój. Lub. z 2017 r. z 15 stycznia 2016 r. poz. 111.

Prowadzenie wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Realizując zadanie określone w art. 22 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, urząd prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków, stanowiącą zbiór kart ewidencyjnych zabytków. Ponadto wspomaga merytorycznie przygotowywanie gminnych ewidencji zabytków prowadzonych przez organy samorządowe. Działania w tym zakresie obejmowały przede wszystkim: wydawanie zaświadczeń, opiniowanie gminnych ewidencji zabytków, opiniowanie programów opieki nad zabytkami (gmina Bełżyce, gmina Kraśnik), konsultacje z samorządami.

Gromadzenie informacji o zabytkach.

W 2016 roku zasoby archiwum WUOZ w Lublinie z Delegaturami w Białej Podlaskiej, Chełmie i Zamościu powiększyły się łącznie o 1281 jednostek inwentarzowych, obejmujących opracowania studialne, badawcze, inwentaryzacyjne i projektowe, głównie napływające wraz z wnioskami inwestorów. Gromadzone w formie papierowej dokumentacje oraz fotografie są opracowywane, włączane do zasobu i stopniowo digitalizowane. W 2016 roku zakończono wykonywanie spisu w systemie elektronicznym posiadanej przez WUOZ w Lublinie (bez Delegatur) dokumentacji dla celów tworzenia elektronicznej bazy danych o zasobie dokumentacyjnym. Prowadzono stałe prace archiwalne w zakresie porządkowania zbiorów i przygotowywania protokołów brakowania. Prowadzono uzgodnienia z bibliotekami w zakresie przekazania publikacji zbędnych dla WUOZ.

W ramach kontynuowania dokumentowania zabytków drewnianych, jako najbardziej narażonych na zniszczenie, na zlecenie WUOZ opracowane zostały inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie drewnianej kaplicy zlokalizowanej na terenie cmentarza rzymskokatolickiego w Trzebieszowie Drugim oraz drewnianej dzwonnicy przy kościele pw. św. Jana Nepomucena w Zwierzyńcu. Na zlecenie opracowano 14 kart ewidencyjnych zabytków nieruchomości oraz 300 kart zabytków ruchomych. Ponadto przyjęto do zasobu 116 kart pojazdów zabytkowych. W ramach pracy Wydziału RZiDZ zostały opracowane karty ewidencyjne zabytków: most przez rzekę Bystrycę, most z drogi

Łabunie–Polanówka. Wzorem lat ubiegłych aktualizowano karty zabytków nieruchomości i ruchomych (w tym uzupełniano o aktualne fotografie dokumentujące stan zabytku). Działaniem stałym było także archiwizowanie akt zabytków wytwarzanych przez urząd, w sposób zgodny z prawnie obowiązującymi normatywami, i formalne przekazywanie opracowanych teczek aktowych do archiwum zakładowego.

Udzielanie informacji o zabytkach i inne działania.

Informacje o zabytkach i statusie ochrony konserwatorskiej udzielane są przez urząd na bieżąco, w formie pisemnej i telefonicznej. Opiniowane były liczne projekty inwestycji liniowych, budowy i modernizacji dróg, oraz lokalizacji nowych obiektów pod kątem wykluczenia kolizji z zabytkami. Zaopiniowano przesłane przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego projekty „Standartów konserwatorskich” w zakresie zabytków inżynierii i techniki oraz architektury i urbanistyki współczesnej, a także „Instrukcję opracowania inwentaryzacji architektoniczno-budowlanej dla celów konserwatorskich dla zabytku nieruchomego” (projekt Narodowego Instytutu Dziedzictwa).

We współpracy z Wydziałem Inspekcji Zabytków Nieruchomych kontynuowano kontrole zabytkowych cmentarzy i wydawano zalecenia pokontrolne dla właścicieli. W ubiegłym roku dokonano 13 kontroli cmentarzy.

Zasoby archiwum zakładowego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków wraz z Delegaturami służące realizacji zadań ustawowych, są udostępniane także do celów badawczych, popularyzatorskich i projektowych. Udzielane są na bieżąco informacje pisemnie i telefoniczne o zasobach. W 2016 r. w Lublinie i Delegaturach udostępniono łącznie 3265 jednostek archiwalnych osobom spoza urzędu w liczbie 644.

SUMMARY

Maintaining of registers and records of historical monuments entails numerous and regular actions aimed at their protection, based on the laws on preservation and protection of historical monuments. In 2016, 8 historical monuments and 1 monument surroundings were entered in the register “A” of immovable monuments, 342 objects were entered in the register “B” of movable monuments and 4 objects were entered in the register “C” of archaeological monuments. A number of actions were taken with a view to verifying the register of immovable monuments, ordering the entries in the register in terms of administrative and legal issues, as well as disclosures in land registers and cadastre. The provincial register of monuments was maintained, opinions were given on objects to be entered in local registers of monuments and on local projects on the protection of monuments, and working consultations were held with local governments. At the request of the Provincial Office for the Protection of Monuments, architectural and restoration inventories were compiled for the wooden chapel in Trzebieszów Drugi and the wooden belfry in Zwierzyniec. There were 14 record cards prepared for immovable monuments and 300 record cards for movable monuments. As part of regular tasks, information about historical monuments was provided, photographic documentation was gathered, documents collected in the archive of the Provincial Office for the Protection of Monuments and its branches were processed and made available.

II. Studia i materiały

Dariusz Kopciowski, Jan Maraśkiewicz, Stanisława Rudnik

LAUR KONSERWATORSKI 2017

W dniu 28 kwietnia 2017 roku, w Teatrze Starym w Lublinie odbyła się zorganizowana przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie uroczystość wręczenia nagrody „LAUR KONSERWATORSKI 2017”. Uroczystego otwarcia dokonał dr Dariusz Kopciowski – Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków. Wśród licznie przybyłych gości znajdowali się: ks. abp Abel, zwierzchnik prawosławnej diecezji lubelsko-chełmskiej, prof. Przemysław Czarnek, Wojewoda Lubelski, Ewa Bortkiewicz, przedstawiciel Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz przedstawiciele władz samorządu województwa. Referat okolicznościowy pt. „Tajemnice początków Lublina” wygłosił pan dr hab. Jacek Chachaj z Katedry Historii Europy Wschodniej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Tematyka znakomicie wpisywała się w obchody 700-lecia lokacji Lublina na prawie magdeburskim.

Kolejnym punktem uroczystości było ogłoszenie przez organizatora wyników konkursu. W tegorocznej, osiemnastej edycji konkursu kapituła pod przewodnictwem Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków postanowiła przyznać nagrodę „Laur Konserwatorski 2017” czterem gospodarzom zabytków, wypełniającym zasady określone w regulaminie konkursu. Nagrody wręczono za następujące realizacje:

1. Dwór w zespole dworsko-parkowym w Dąbiu

Zespół dworsko-parkowy w Dąbiu, gm. Żółkiewka, pow. krasnostawski, położony jest na malowniczym wyniesieniu nad rzeką Gielczywą. Głównym elementem założenia jest murowany dwór zbudowany w 1848 r. w stylu klasycystycznym, usytuowany w parku krajobrazowym, na dość stromym zboczu. Usytuowanie założenia świadczy o jego pierwotnej funkcji obronnej, która w późniejszych wiekach zdominowana została przez walory estetyczne i krajobrazowe wykorzystywane przez właścicieli do ukształtowania otoczenia dworu. Parterowy budynek dworu, z mieszkalnym poddaszem i podpiwniczeniem, posiada od strony ogrodowej, powyżej kondygnacji piwnicznej, taras z okazałymi schodami. Budynek przykryty jest wyniosłym, czterospadowym dachem z lukarnami, pokrytym gontem. Wnętrze dworu posiada układ dwutraktowy, z sienią i salonem na osi.

Tradycja osiedleńcza ośrodka dworskiego w Dąbiu sięga XV wieku. Była to początkowo posiadłość gniazdowa rodziny Dąbskich lub Dębskich, później znajdowała się w rękach różnych właścicieli. Prawdopodobnie tutaj w XVI wieku mieszkała druga żona Marka Sobieskiego, dziadka króla Jana III Sobieskiego, Katarzyna Tęczyńska. Historia ośrodka dworskiego zachowanego do czasów nam współczesnych, związana jest z ro-

dziną Ostrorogów. W 1819 r. Józef Ostroróg z Różą z Głogowskich zakupili majątek od poprzedniego właściciela Stanisława Polakowskiego i osiedlili się w Dąbiu, wznosząc w następnym roku na krawędzi zbocza doliny Gielczwi drewniany dwór. W jego miejscu wystawiono dwór murowany, zachowany do czasów obecnych. W wyniku działów rodzinnych Dąbie przypadło Emilii, najmłodszej z córek Józefa Ostroroga, która w 1875 r. sprzedała majątek Edwardowi Felatyckiemu. Z kolei od niego cały majątek w 1899 r. zakupił warszawski fabrykant Eugeniusz Sommier i przekazał swojej córce Marii Rzewuskiej. W 1907 r. majątek nabył Leon Epsztejn z pobliskich Pilaszkowic i założył w Dąbiu ozdobny ogród spacerowy, zakomponowany i pielęgnowany przez jego żonę Zofię z Kołaczkowskich. Od 1913 r. do 1944 r. Dąbie znajdowało się w rękach rodziny Żyliczów: najpierw Józefa, a od 1933 r. – Ignacego. Józef Żylicz specjalizował się w hodowli koni pełnej i półkrwi angielskiej, którym poświęcał wszystkie swoje starania by utrzymać stadninę mocno uszczuploną w trakcie ewakuacji w czasie I wojny światowej do Rosji, i ostatecznie zagrabioną w 1939 r. przez wojska sowieckie. Jak wynika ze wspomnień ostatniego przedwojennego właściciela Ignacego Żylicza: *„Główny budynek mieszkalny piętrowy zbudowany był na suterrenach sklepionych, które według opisu pow. krasnostawskiego przez Bolesława Koskowskiego, stanowią pozostałość najstarszego budownictwa wśród dworów tamtejszego powiatu. Na rogu koło kilkusetletniej lipy była duża, znosząca się wysoko skarpa. W izbie suterrenowej budynku posadzka składała się z kamiennych płytek. Podczas ostatniej wojny odkryłem, iż po wyjęciu kilku z nich można było od dołu wejść do wnętrza owej skarpy, w której istniały jeszcze widoczne szczątki szafy stanowiącej miejsce ukrywania rzeczy w czasie niebezpieczeństwa. W jednym z pokoi na górnym piętrze, od strony niewidocznej stąd bocznej części dachu, była szafa w murze i w przeciwległej jej ścianie druga. Ta która była od strony omawianej części dachu, miała z tyłu zamaskowane drzwi otwierające się na spory stryszek. Tu przechowywaliśmy częściowo żywność i odzież, dzięki czemu nie wszystko bywało zrabowane podczas kilkunastu najsłabiej przeważnie nocnych”*.

W okresie międzywojennym majątek Dąbie obejmował powierzchnię ok. 600 morgów i zaliczany był do małej własności ziemskiej. Po parcelacji na podstawie dekretu o reformie rolnej z 6 września 1944 r. majątek przejęty został na Państwowy Fundusz Ziemi, budynki gospodarcze niszczały, w parku wycięto dużą ilość drzew a na ich miejsce wprowadzono przypadkowe gatunkowo nasadzenia. Z czasem samosiewy porosły też oś widokową z otwarciem od strony dworu na dolinę rzeki. Istotna zmiana w układzie przestrzennym nastąpiła po wybudowaniu nowej drogi z Pilaszkowic do Żółkiewki, która „odciąła” część terenu dawnego sadu dworskiego. W tym czasie zniszczeniu uległa także mała architektura ogrodowa. Budynek dworu, uszkodzony w czasie II wojny, od 1944 r. przez wiele lat stał bez dachu. Dopiero w roku 1955 w budynku ulokowano szkołę podstawową, wykonując remont i częściową przebudowę z adaptacją na funkcje edukacyjne i mieszkania nauczycieli w kondygnacji strychowej, wówczas też przebudowano klatkę schodową. Od strony północno-wschodniej dobudowano skarpe podpierającą ścianę. W latach 70-tych stan budynku pogorszył się znacznie. W wyniku osiadania fundamentów, pojawiły się liczne pęknięcia konstrukcyjne ścian, nadproży i sufitów. Po niezbędnych pracach remontowych do roku 1998 r. nadal funkcjonowała szkoła, a po jej likwidacji dwór stał opuszczony.

Mimo niekorzystnych i częściowo nieodwracalnych zmian zaistniałych po drugiej wojnie światowej, przetrwał dawny układ przestrzenny i kompozycyjny założenia parkowego

wydzielonego szpalerami grabowymi, alejami wiekowych drzew, z gazonem od strony frontowej i pojedynczymi okazami starodrzewiu. W 2006 roku posiadłość dworską znajdującą się w katastrofalnym stanie, odkupił od Gminy Żółkiewka pan Juliusz Barański, z zamiarem podjęcia remontu i rewitalizacji. Projekt remontu dworu poprzedzony został inwentaryzacją oraz analizą dokumentów i zdjęć przekazanych przez rodzinę Żyliczów. Przeprowadzony został gruntowny remont struktury budynku, z wykonaniem instalacji wewnętrznych. Po uporządkowaniu zawilgoconych piwnic (ze względu na usytuowanie dworu na skarpie, od strony ogrodu stanowią kondygnację parterową), wykonano izolacje murów i poddano konserwacji ceglane sklepienia. Ze względów konstrukcyjnych zamurowane zostały „lochy”, pochodzące prawdopodobnie z wcześniejszej budowli obronnej. Wieżba dachowa została zakonserwowana i wyeksponowana częściowo w partii poddasza, przystosowanej na cele mieszkalne. Przywrócono historyczny układ wnętrza. Na podstawie archiwalnych fotografii odtworzono stolarkę okienną i drzwiową, wystrój wnętrza z ozdobnymi piecami, a także taras ogrodowy z kamienną balustradą i okazałe schody prowadzące do ogrodu.

Równoległe z remontem dworu prowadzone były prace przy odtwarzaniu dawnego układu komunikacyjnego z gazonem przed frontem dworu i duktu widokowego w części ogrodowej zbiegającego do rzeki. Gruntownie uporządkowany został park, a najstarsze drzewa poddano zabiegom pielęgnacyjnym. Zespół dworsko-parkowy został ogrodzony.

2. Willa prof. Tadeusza Pruszkowskiego przy ul. Zamkowej 8 w Kazimierzu Dolnym

Tadeusz Pruszkowski, urodzony w 1888 roku, był malarzem, pedagogiem w Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie i krytykiem artystycznym. Zakończył życie zastrzelony podczas próby ucieczki z konwoju na Pawiak w 1942 r. Uważany jest za „odkrywcę” Kazimierza Dolnego. „Stworzył” z tego miasta modny ośrodek artystyczny, a jako organizator życia społecznego, bywający na warszawskich salonach, rozślał Kazimierz i „odkrył” go dla letników. Projekt willi dla Pruszkowskiego powstał w 1934 roku. Autorem był profesor Politechniki Warszawskiej Lech Niemojewski. Willę zbudowano w okresie 1936 – 1939, nieopodal zamku i baszty. Dom był zaprojektowany m.in. jako miejsce powstawania płócien o dużych rozmiarach. To tu artyści z Bractwa św. Łukasza, założonego przez Tadeusza Pruszkowskiego i uczestników pierwszego pleneru w Kazimierzu, namalowali cykl obrazów na wystawę światową w Nowym Jorku. Willa, otoczona ogrodem, stanowi dominantę architektoniczną na wzgórzu w widoku od strony Wisły. Zbudowana jest z kamienia, nieotynkowana, trójkondygnacyjna, rozplanowana na rzucie zbliżonym do kwadratu. Najwyższa kondygnacja jest ceglana, stylizowana w formie muru attykowego. Elewacje od strony Wisły otwarto półkolistymi arkadami. Wnętrze domu posiada układ nieregularny, w trakcie tylnym znajduje się dwukondygnacyjne pomieszczenie – dawna pracownia malarska.

Obecnym właścicielem willi jest pan Marcin Zaremski, prowadzący własną pracownię biżuterii w Warszawie, prezentowanej w galeriach stolic europejskich. Jest współorganizatorem grup twórczych związanych ze złotnictwem artystycznym: Grupy UFO oraz Grupy MUZEUM, związanej z Muzeum w Kazimierzu Dolnym. Remont kazimierskiej willi rozpoczął w 2008 roku, a zakończył w roku 2016. Prace prowadzono z należytą starannością, zgodnie ze sztuką budowlaną i konserwatorską, pod kierunkiem arch. An-

drzeja Grobelnego. Wykonano m. in. izolacje przeciwwilgociowe, wzmocnienie murów, czyszczenie kamiennych elewacji, wymianę wierzchnich warstw dachu, z przeprojektowaniem spadków, wymianę stolarki okiennej i drzwiowej, konserwację drewnianych schodów i podłóg, konserwację belek stropowych, wymianę części instalacji. W otoczeniu willi prowadzono prace w zakresie rewaloryzacji.

3. Cerkiew prawosławna parafialna pw. Sergiusza Radonieńskiego w Kobylanach

Wieś Kobylany dawnej zwana Kobylanami Nadbużnymi wzmiankowana XIV w. jako własność cerkwi św. Spasa w Brześciu, na pocz. XV w. stanowiła własność Jana z Kobylan, marszałka dworu ks. litewskiego Witolda. W XVI stuleciu wchodziła w skład starostwa brzeskiego. W kolejnych wiekach przechodziła liczne zmiany właścicieli. Po 1870 roku była własnością architekta Franciszka Jaszczołda, natomiast na pocz. XX w., w niewielkiej już części, rodziny Frankowskich. Pierwsza cerkiew wzmiankowana była już w 1519 r. jako prawosławna, od 1620 r. unicka. Następna, drewniana, wzniesiona została w 1679 r. przez parafian. Cerkiew w Kobylanach ponownie przeszła we władanie Kościoła prawosławnego wskutek likwidacji unickiej diecezji chełmskiej w 1875 r. W 1889 r. została rozebrana.

Obecną cerkiew Opieki Matki Bożej wzniesiono w 1888 roku wg projektu architekta rządowego Wiktora Iwanowicza Syczugowa, członka Rosyjskiej Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych. Jest ona jedną z jedenastu świątyń, które w latach 80. i 90. XIX w. dla parafii Diecezji Chełmskiej zaprojektował ten architekt. Najbliższą pod względem formy architektonicznej była świątynia w Tarnawatce k. Tomaszowa Lubelskiego (ob. kościół katolicki pw. Nawiedzenia NMP). Obie cerkwie, na tle pozostałych projektów rosyjskiego architekta, wyróżnia monumentalizm: znaczne rozmiary dzwonnicy i przedsionka oraz niemal kwadratowa nawa, a także plastyczne boniowanie dolnych partii elewacji. Świątynię konsekrowano w 1890 r. Ok. 1893 r. kopuła została przyozdobiona malowidłami z wyobrażeniem czterech ewangelistów. Cerkiew odnowiona była w 1910 r. W 1915 r. została znacznie zniszczona w trakcie działań wojennych, utraciła m.in. frontową wieżę-dzwonnicę. W latach 1919-1920 wnętrze zniszczyły wojska Rosji Radzieckiej (cerkiew pełniła funkcję stajni). Od 1924 roku była już praktycznie użytkowana. Cerkiew w Kobylanach reprezentuje styl neorosyjski: jest trójdzielna, z nawą główną wzniesioną na planie kwadratu, nakrytą czteropłociowym dachem, zwieńczonym pojedynczą cebulastą kopułą. Przedsionek, zbudowany na planie prostokąta, wieńczy dzwonnica z hełmem o rozbudowanej formie, wykonanym kopułką. Przestrzeń ołtarza zamknięta jest poligonalnie.

W 2009 roku Diecezja lubelsko-chełmska uzyskała dotację na prace remontowe z funduszy MF EOG, pochodzących z Islandii, Liechtensteinu i Norwegii oraz ze środków krajowych w ramach programu „Konserwacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego”. W oparciu o projekty opracowane z wykorzystaniem zachowanego w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie projektu budowy cerkwi w Kobylanach, w latach 2013-2016 przeprowadzono gruntowny remont obiektu, połączony z rekonstrukcją zwieńczenia wieży i zwieńczenia kopuły nawy głównej. Nieco wcześniej przeprowadzono konserwację grupy ikon stanowiących wyposażenie świątyni. Remontem objęto ściany obwodowe, sklepienia, dachy, wieżbę, stolarkę okienną i drzwiową, posadzki i instalacje. Konserwacją objęto chór muzyczny oraz boczne klatki schodowe. Pomalowano wnętrze, rekonstruując zniszczone fragmenty dekoracji malarskiej. Wykonano nowe terakotowe posadzki, nawiązując do wzorów stosowanych w cerkwiach prawosławnych

budowanych w początkach XX wieku. Zewnętrzną ścianę prezbiterium udekorowano mozaiką. Remont prowadziła diecezjalna „Fundacja Dialog Narodów” w ramach projektu „Wschodniosłowiańskie Dziedzictwo Kulturowe – konserwacja, renowacja, digitalizacja zabytkowych cerkwi”. Po zakończonym remoncie, cerkiew została uroczystie poświęcona 14 października 2016 r. przez Arcybiskupa lubelskiego i chełmskiego Abła.

4. Gmach dawnego Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego przy ul. Krakowskie Przedmieście 43 w Lublinie

Siedziba Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego zbudowana została w latach 1873-1876 według projektu warszawskiego architekta Juliana Ankiewicza, zrealizowanego z poprawkami inżyniera gubernialnego Ludwika Szamoty. Budynek, założony na planie prostokąta, posiada portyk kolumnowy z wejściem głównym. W zwieńczeniu fasady umieszczono grupę rzeźbiarską symbolizującą działalność Towarzystwa. W 1925 r. budynek był własnością banków, od 1934 r. mieścił się w nim Sąd Apelacyjny. Od 1947 r. funkcjonował w nim Sąd Wojewódzki, a obecnie – Sąd Okręgowy.

Realizowane w latach 2014-2016 roboty budowlane (zarówno w zabytkowym budynku jak i w nowej części Sądu) objęły branże: architektura, konstrukcja, instalacje sanitarne, elektryczne, teletechniczne. W zabytkowym gmachu wykonano wielobranżowy remont wnętrza, obejmujący m.in. wymianę posadzek, ścian działowych, instalacji sanitarnych, elektrycznych i teletechnicznych. W reprezentacyjnych pomieszczeniach, tj. w dużej i małej sali konferencyjnej, gabinecie Prezesa Sądu, hallu i w obrębie klatki schodowej oraz przy grupie rzeźbiarskiej w zwieńczeniu elewacji, wykonano specjalistyczne prace konserwatorskie. Podczas remontu zostały zachowane drewniane stropy (po wykonaniu ich wzmocnień) nad dużą salą konferencyjną oraz nad pomieszczeniami z dekoracją sztukatorską. W dużej sali konferencyjnej usunięto wtórne elementy wyposażenia: drewniany podest oraz boazerię ścian. W wyniku przeprowadzonych badań warstw malarskich odkryto, oczyszczono z wtórnych przemalowań i poddano konserwacji elementy kasetonowej dekoracji stropu, dekoracji mazerunkowej wewnętrznych okiennic i stolarki drzwiowej. W związku z odkryciem fragmentów oryginalnych tapet pod listwą przy stropie, nawiązano kolorystyką ścian do ich pierwotnego ciemnozielonego koloru. Do charakteru wystroju dobrane zostały boazerie (z osłonami klimakonwektorów pod oknami), taflowy parkiet, oświetlenie, a także wyposażenie techniczne (elementy wentylacji, zabezpieczenia). W małej sali konferencyjnej i gabinecie Prezesa Sądu oraz w hallu i w obrębie klatki schodowej przeprowadzono konserwację sztukaterii (oczyszczenie, uzupełnienia, przywrócenie kolorystyki wraz ze złoceniami) oraz malowanie wnętrza w nawiązaniu do pierwotnej kolorystyki, ustalonej dzięki sondażom badawczym. W gabinecie odtworzono formę wielobarwnego parkietu taflowego, oczyszczono piec kaflowy i marmurowy kominek. Zachowano marmurowe posadzki klatki schodowej i hallu, w którym odsłonięto i poddano pracom pierwotną dekorację żeliwnych kolumn. Przeprowadzono również prace przy elewacjach, których gruntowny remont miał miejsce w roku 2005. Wykonano: miejscowe naprawy tynków, malowanie, konserwację kamiennego detalu architektonicznego w obrębie tarasu, balkonu i schodów, nowe obróbki blacharskie. Konserwacji poddano grupę rzeźbiarską wieńczącą fasadę gmachu. Podkreślić należy fakt, że odkrycie pierwotnych warstw malarskich na elementach wystroju wnętrza oraz przeprowadzenie ich konserwacji, wymagały licznych specjalistycznych zabiegów, a także uwzględnienia wymogów wynikających ze współczesnej

funkcji, w tym instalacji. Spodziewane efekty uzyskano dzięki roboczym spotkaniom i naradom, w których brali udział przedstawiciele inwestora, wykonawcy i pracownicy WUOZ. Zakres przeprowadzonej rewaloryzacji gmachu oraz wysoki poziom wykonania, z podkreśleniem prac konserwatorskich przy wystroju, wraz z nowoodkrytymi dekoracjami, stanowią o przywróceniu zabytkowi jego architektonicznych i artystycznych walorów.

Prace prowadzone były w oparciu o projekt architektoniczno-budowlany aut. arch. Pawła Górkiewicza oraz programy prac konserwatorskich przy wystroju wnętrz i przy rzeźbach zwieńczenia (aut. Małgorzaty Podgórskiej-Makal, Magdaleny Gawłowskiej, Moniki Konkolewskiej). Wykonawcą remontu prac był BUDIMEX (z kierownikiem robót Markiem Szymankiem).

Gościom zgromadzonym w sali widowiskowej Teatru Starego zaprezentowano film pt. „Laur Konserwatorski 2017”, powstały w Telewizji Lublin, prezentujący nagrodzone realizacje konserwatorskie, a także gospodarzy zabytków, którzy podzielili się swoimi doświadczeniami z bezpośrednich spotkań „z zabytkową materią”, nie wolnych od trudności, ale też niosących satysfakcję z osiągniętych efektów. Następnie „Laury Konserwatorskie” w postaci pamiątkowych plakiet i dyplomów wręczyli nagrodzonym – Przemysław Czarnek – Wojewoda Lubelski, Ewa Bortkiewicz Dyrektor Departamentu Ochrony Zabytków – przedstawiciel Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Andrzej Miskur – wicedyrektor Departamentu Kultury, Edukacji i Sportu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubelskiego.

Kolejnym punktem uroczystości było wręczenie złotych i srebrnych odznak Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego „Za opiekę nad zabytkami” osobom zasłużonym w dziedzinie ochrony i opieki nad zabytkami.

Część oficjalną zakończył występ kwartetu gitarowego przygotowanego przez Stowarzyszenie „W stronę sztuki”. Ostatnim punktem uroczystości był pokaz zabytkowych pojazdów na Rynku Starego Miasta, zorganizowany we współpracy z Automobilklubem Lubelskim.

SUMMARY

On 28 April 2017, in the Old Theatre in Lublin, the “Restorer’s Laurel Awards 2017” were granted in a ceremony organised by the Provincial Office for the Protection of Monuments in Lublin. A special lecture entitled: “The mysteries of Lublin’s beginnings” was delivered by Jacek Chachaj, DSc, PhD, from the Department of Eastern Europe History at John Paul II Catholic University of Lublin. The subject of the lecture perfectly suited the celebration of the 700th anniversary of granting the town privileges to Lublin. This year, in the 18th edition of the contest, awards were granted to four hosts of the following historical monuments:

1. A manor house in the manor and park complex in Dąbie

The main element of the complex is a brick manor house erected in 1848 in the classical style, located in a landscape park, on quite a steep slope. The location of the complex testifies to its original defensive function. The one-storey building of the manor house,

with the residential attic and basement, has a spacious terrace with impressive stairs, overlooking the garden. The building is covered with a shingled roof. The 19th c history of the complex, including the present manor house, is connected with the Ostroróg family. In the manor house, damaged during World War II, there was a school since 1955. In the 1970s the condition of the building deteriorated seriously. After the school was closed, since 1998 the manor house fell into disuse. In 2006, the property in dire condition was purchased from the Żółkiewka district by Mr Juliusz Barański who commenced extensive repair works, beginning with insulation and draining of walls. During the works, the historical shape of the manor house was salvaged with care. The outer stairs were reconstructed on the basis of an old photograph. Simultaneously, works were carried out to reconstruct the former communication layout with a lawn at the front of the manor house and a viewing axis in the garden. The park at the manor house was thoroughly tidied up and the oldest trees underwent nurturing treatment.

2. Prof. Tadeusz Pruszkowski Villa at Zamkowa Street No. 8 in Kazimierz Dolny
Tadeusz Pruszkowski was a painter, an educator and an art critic, associated with Warsaw and Kazimierz Dolny. He founded an arts centre in Kazimierz and – as a social animator who participated in the social life of Warsaw – he made the town famous among holidaymakers. Pruszkowski's villa was designed in 1934 by Lech Niemojewski, professor of the Warsaw University of Technology.

The villa is built of stone and its highest storey is stylized as an attic wall. The present owner of the villa is Mr Marcin Zaremski. The construction and restoration works in the object were financed by the owner and carried out with due care under the supervision of architect Andrzej Grobelny. The works included: anti-humidity insulation, reinforcement of the walls, cleaning of elevation stone, replacement of outer layers of the roof with conversion of roof gables into external ones, replacement of roof covering, windows and doors, restoration of wooden stairs and floors, repair of all fittings.

3. Sergius of Radonezh Parish Orthodox Church in Kobylany

The present Orthodox church, which was preceded by earlier ones, was erected in 1888 and designed by Viktor Ivanovich Sychugov, a government architect and a member of the Russian Imperial Academy of Arts. The church represents the neo-Russian style. Around 1893 the dome was decorated with paintings depicting the four Evangelists. In 1915 the temple became abandoned and severely damaged during the war, e.g. it lost its front tower-belfry. In 1919-1920 the church was destroyed inside by the troops of the Soviet Russia and functioned as a stable. After 1920 it was still an Orthodox church, in practical use again since 1924. In the years 2013-2016 the building was thoroughly renovated, including reconstruction of the tower top and the top of the main nave's dome. The whole structure of the temple was repaired, which was preceded by restoration of a group of icons from the interior of the church. The repairs were managed by the diocese Foundation "Dialogue of Nations" as part of the project "The Easter Slavic Cultural Heritage – restoration, renovation and digitalisation of historic Orthodox churches."

4. The building of the former Land Credit Society at Krakowskie Przedmieście Street No. 43 in Lublin

The seat of the Land Credit Society was erected in 1873-1876. It was designed by a Warsaw architect Julian Ankwicz. Since 1947 it housed the Provincial Court and currently – the Regional Court which is the permanent administrator of the building.

In 2014-2016 extensive construction works were carried out, as well as restoration and modernization works in the stately rooms, that is big and small conference rooms, the office of the Court President, in the hall and the staircase, and on a group of sculptures on the façade top. As a result of examination of paint layers in the conference room, elements of the ceiling decoration were exposed, cleared of secondary repainting and restored, along with internal shutters and doors. In connection of the discovery of fragments of original wallpaper, the colour of the walls refers to their earlier dark green hue. In the small conference hall, the office of the Court President, in the hall and the staircase the stucco decoration was renovated, with restoration of colours and gilding. The multicoloured parquet floor in the office was restored, the tile stove, marble fireplace and flooring of the staircase and the hall were cleaned. The historical decoration of cast-iron columns in the hall was exposed and renovated.

1. Dąbie, dwór, elewacje, fot. A. Frąckiewicz, 2016

2. Dąbie, dwór, piec w salonie, fot. A. Frąckiewicz, 2016

3. Dąbie, dwór, piwnice, fot. A. Frąckiewicz, 2016

4. Kazimierz Dolny, willa Pruszkowskiego, fot. A. Grobelny, 2016

5. Kazimierz Dolny, willa Pruszkowskiego, salon, fot. A. Grobelny, 2015

6. Kazimierz Dolny, willa Pruszkowskiego, widok z salonu, fot. A. Grobelny, 2015

7. Kobyłany, cerkiew z otoczeniem, fot. J. Maraśkiewicz, 2016

8. Kobyłany, cerkiew, schody we wnętrzu, fot. J. Maraśkiewicz, 2016

9. Kobyłany, cerkiew, wnętrze – widok z chóru, for. J. Maraśkiewicz, 2016

10. Lublin, ul. Krak. Przedm. 43 (Sąd), gabinet Prezesa, fot. A. Frąckiewicz, 2016

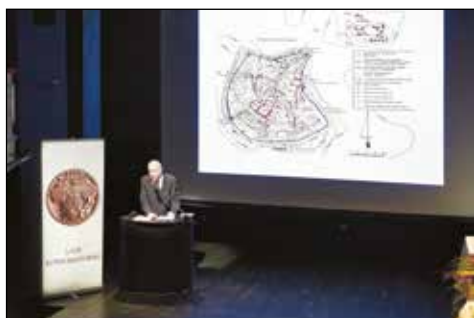
11. Lublin, ul. Krak. Przedm. 43 (Sąd), strop w sali konferencyjnej, fot. A. Frąckiewicz, 2016

12. Lublin, ul. Krak. Przedm. 43 (Sąd), supra-porta w sali konferencyjnej, fot. A. Frąckiewicz, 2016

13. Uroczystość Laur Konserwatorski, słowo wstępne Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków – dr Dariusza Kopciowskiego, fot. P. Maciuk, 2017

14. Uroczystość Laur Konserwatorski, referat dr hab. Jacka Chachaję, fot. P. Maciuk, 2017

15. Uroczystość Laur Konserwatorski, zgromadzeni goście, fot. P. Maciuk, 2017

16. Laury Konserwatorskie wręczają: Ewa Bortkiewicz, Dyrektor Departamentu Ochrony Zabytków MKiDN, prof. Przemysław Czarnek – Wojewoda Lubelski oraz A. Miskur – Urząd Marszałkowski, fot. P. Maciuk, 2017

17. Uroczystość Laur Konserwatorski – nagrodzeni „Za opiekę nad zabytkami”, fot. P. Maciuk, 2017

18. Uroczystość Laur Konserwatorski, wręczenie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”, fot. P. Maciuk, 2017

19. Pokaz pojazdów zabytkowych na Starym Mieście, fot. K. Tur-Marciszek, 2017

ARCHIKATEDRA LUBELSKA – PRACE KONSERWATORSKIE, HISTORIA I TERAŹNIEJSZOŚĆ

Na terenie Lublina znajdują się 32 obiekty sakralne¹ różnych wyznań, pełniących dalej funkcje sakralne bądź przeznaczonych w wyniku zmian na inne cele².

Wiele z nich – dzięki dotacjom ze środków unijnych – poddawanych było w ostatnich latach pracom konserwatorskim w zakresie dotyczącym struktury budowlanej jak i ruchomego wyposażenia wnętrz. Wśród nich wymienić trzeba m.in. kościół pobrygidkowski, powizytkowski zespół klasztorny (mieszczący obecnie Centrum Kultury) czy kościół klasztorny oo karmelitów (dawniej ss karmelitanek).

Jednak na szczególną uwagę zasługuje Archikatedra Lubelska pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, pełniąca pierwotnie funkcję kościoła klasztorного oo. jezuitów.

Zachowane cztery projekty dla zespołu jezuickiego ilustrują proces tworzenia przestrzeni miasta, kształtowanej przez kolejnych jezuickich architektów. Projekty Brizia z 1585 roku, Christianego z 1586 roku, Hintza z 1608 i Briana z roku 1620³, umożliwiają poznanie okoliczności, które wpłynęły na zmiany zatwierdzonych już wcześniej w Rzymie, realizowanych projektów – czego powodem była potrzeba włączenia do zespołu nowo zakupionych parceli. Serię projektów dla Lublina wykonał także Jan Maria Bernardoni, który jest autorem projektu kościoła klasztorного⁴. Budowa świątyni trwała 40 lat (1586-1625)⁵. Szybkie podjęcie inwestycji na spornym terenie (pozyskanym dzięki pertraktacjom z królem i radą miejską) wcześniej już raz odebrany zakonowi mogło być powodem usytuowania kościoła poza murami miasta. Za prawdopodobny można też uznać argument wyboru takiej właśnie lokalizacji ze względów urbanistycznych.

Kościół przechodził kolejne fazy przekształceń, czego przyczyną był m.in. pożar w 1752 roku.

Częściowemu zniszczeniu uległy wówczas wieże, szczyt fasady, dach ze sklepieniem nawy, wnętrza z wyjątkiem kaplicy poświęconej św. Stanisławowi Kostce i kolegium. Po odbudowie w latach 1752-1755 prowadzonej przez Jana Zelnera⁶, zapewne przy udziale o. Koźmińskiego z Jarosławia – we wnętrzu kościoła pojawiły się późnobarokowe, ilu-

¹ Obwieszczenie LWKZ nr 1/2017 z 9 stycznia w sprawie wykazu zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych woj. lubelskiego i rejestru zabytków archeologicznych woj. lubelskiego. Dziennik Urzędowy Woj. Lubelskiego z 10 stycznia 2017 roku, poz. 111.

² Wśród nich znajdują się np. dawny kościół i klasztor franciszkanów reformatów przy ul. Bernardyńskiej (obecnie browar) czy dawny powizytkowski zespół klasztorny przy ul. Peowiaków (obecnie Centrum Kultury).

³ L. Zalewski, *Katedra i jezuici w Lublinie*, Lublin 1947; J. Paszenda, *Chronologia budowy zespołu gmachów jezuickich w Lublinie*, Biuletyn Historii Sztuki, R. XXX, 1968, nr 2, s. 157-172.

⁴ J. Paszenda, *Lubelskie projekty Michała Hintza i Jakuba Briana*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. XVII, 1972, zeszyt 1, s. 41-57.

⁵ J. Paszenda, *Chronologia* s. 161.

⁶ D. Kopciowski, *Archikatedra św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty* [w:] Lublin, Przewodnik, Lublin 2016, s. 150.

zjonistyczne polichromie pokrywające ściany niemal całego wnętrza⁷. Zostały wykonane w latach 1756–1758 przez Józefa Meyera (nadwornego malarza Augusta III) z zespołem. Artysta ten jest autorem kilku sygnowanych i wysoko ocenianych dekoracji malarskich wokół Lublina i Lwowa⁸. W lipcu 1773 roku ogłoszono kasatę Towarzystwa Jezusowego. Po utracie niepodległości na mocy decyzji rządu austriackiego kościół zamieniono na skład zboża i magazyn broni. Od tego czasu pogarszać się zaczął stan zachowania polichromii, narażonych w dolnych partiach na mechaniczne uszkodzenia.

Pierwsze prace konserwatorskie przy nich zostały podjęte w pierwszej połowie XIX wieku. Świątynia (w tym jej malarska dekoracja) była wtedy bardzo zniszczona; po trzecim rozbiore Polski zaborca urządził w jej wnętrzu magazyn zboża. Nadzieję na odnowę przyniosło utworzenie w 1805 roku diecezji lubelskiej. Na katedrę wyznaczono wówczas właśnie kościół pojezuicki.

W latach 1818–1832, przy okazji montażu nowej ambony, z inicjatywy biskupa Józefa Marcelina Dziecielskiego w miejscach przemurowań (przy filarze od strony prezbiterium) zostały uzupełnione tynki i wykonane retusze warstwy malarskiej. Kolejne prace były prowadzone w latach 1874–1876 z inicjatywy biskupa Walentego Baranowskiego. W ich trakcie artyści malarze Jan Strzalecki, Witold Urbańczyk i Fryderyk Wilhelm Rydel – odświeżyli freski Meyera, uzupełniając przy tym ubytki w dolnych partiach ścian. Po 1918 roku podjęto prace związane z modernizacją organów. W wyniku tych działań nowe piszczalki zasłoniły dolną część fresków ściany zachodniej w obrębie chóru oraz utrudniły czytelność polichromii w górnej partii ściany (nie niszcząc jednak w obu przypadkach ich struktury).

Po drugiej wojnie światowej (niemieckie bombardowania z września 1939 roku zniszczyły między innymi sklepienie zakrystii akustycznej z dekoracją malarską Meyera „Triumf Kościoła w walce z herezjami”, portyk świątyni z płaskorzeźbą artysty Madalińskiego w tympanonie, dach i lewą wieżę) katedra lubelska wymagała ponownie przeprowadzenia poważnych prac konserwatorskich. Patronował im ówczesny biskup lubelski Stefan Wyszyński. Prace prowadzili w latach 1952–1956 malarze konserwatorzy – Eugeniusz Czuchorski i Władysław Cholewiński⁹. W sprawozdaniu z przebiegu konserwacji napisali m.in.: „(...) *Polichromia Mayera jest całkowicie przemalowana przez Strzaleckiego farbami klejowymi, które stosunkowo łatwo dają się zmywać wodą za pomocą gąbek (...) W całej kopule kaplicy NMP po zmyciu przemalówek Strzaleckiego wyłoniło się wiele ładnych fragmentów polichromii Mayera, które były całkowicie zamalowane w uproszczony sposób przez Strzaleckiego (...)*”¹⁰. W innej części sprawozdania z datą dzienną 20 marca 1954 roku stwierdzili „(...) *kontynuujemy punktowanie w kaplicy św. Michała. Na ścianach uszkodzenia nie są duże. W kaplicy św. Jana Nepomuce-*

⁷ Pierwotnie wystrój kościoła miał charakter renesansowy, czego świadectwem jest dekoracja architektoniczno-malarska kaplicy północnej św. Stanisława Kostki (obecnie Najświętszego Sakramentu).

⁸ Meyer specjalizował się w dekoracjach kościołów. Wśród jego prac wymienić można polichromie m.in.: w Siemianówce koło Lwowa (1744), u Karmelitów Trzewickowych we Lwowie (1747-1748), u Ojców Pijarów w Opolu Lubelskim (1757), w Chełmie Lubelskim (1758) i w kościele św. Krzyża oo franciszkanów we Lwowie (1753-1755, niezachowane).

⁹ Obok Władysława Cholewińskiego (pełniącego ogólny nadzór, Eugeniusza Czuchorskiego (wykonawcy i kierownika) pracowali także Mieczysław Kadłuczka oraz pomocnik Józef Wiatr.

¹⁰ W. Cholewiński, W. Czuchorski, *Dziennik pracy. Konserwacja polichromii Mayera w kaplicy Matki Boskiej i kaplicach nawy prawej*, Lublin 1954, s. 2 (rękopis w archiwum LWKZ).

na pracujemy przy odczyszczaniu, kitowaniu i zastrzykach. W tej kaplicy polichromia jest najbardziej zniszczona. Szczególnie od strony zachodniej (od chóru muzycznego). Długotrwałe zacieki spowodowały tu odpadanie kawałków tynku i zadebienia. Wykonaliśmy wiele zastrzyków z cementu w miejscach odparzonych¹¹. We wspomnianej wyżej kaplicy św. Michała Archaniola – umieszczono sceny gloryfikujące patrona oraz aniołów – Gabriela i Rafaela. Michał Archanioł ubrany w zbroję jest symbolem Towarzystwa Jezusowego walczącego w imieniu kościoła z herezją, pokazaną w postaci potwora-szatana. Przedstawienie Gabriela wiąże się zapewne z Janem Chrzycielem, którego narodziny zwiastował Zachariaszowi. Anioła Rafała można wiązać z rolą przewodnika po zagadnieniach doktrynalnych kościoła, którą można było przypisać Towarzystwu Jezusowemu.

Polichromie po usunięciu przemalowań zachowane w około 90%, nie wymagały większego punktowania, które wykonano w technice kazeinowo-wapiennej. Większe uszkodzenia zrekonstruowano i obwiedziono konturem. Eugeniusz Czuchorski i Władysław Cholewiński wykonali też nowe polichromie na odbudowanym pod kierunkiem Czesława Gawdzika sklepieniu zakrystii akustycznej. Wówczas przywrócono również sześciokolumnowy portyk w fasadzie, nawiązując tym samym do projektu Antonia Corraziego.

W archiwum konserwatorskim zachował się protokół z datą 17 marca 1950 roku, z rozmowy przeprowadzonej w gronie Komitetu Odbudowy Katedry – przy udziale ks. Bpa Z. Golińskiego i ks. Biskupa Ordynariusza Piotra Kałwy, a także m.in. inż. I. Kędzierskiego, inż. arch. Dorii-Dernałowicza, ks. P. Stopniaka, prof. dr M. Kwieka, inż. J. Pokory, inż. arch. Cz. Sokołowskiego, ks. J. Frankowskiego, ks. M. Niedziółka i Stanisław Kalinowskiego. Ostatni z nich zaznaczył, że celem działania komitetu są m.in. starania „(...) by odbudowana zakrystia, tzw. akustyczna (kanonicka) odpowiadała nie tylko swoim kształtem i kolorytem poprzedniemu jej stanowi, lecz również, by w miarę możliwości posiadała cechę akustyczności, z której była znana i dla której m.in. była zwiedzana. Cecha ta pochodziła z początku XVII w. i stąd badania obecne sięgały aż do źródeł tych czasów, które jednak nie dały pozytywnego wyniku. Poza tym jednak i poza obliczeniami dokonanymi przez profesorów Politechniki Gdańskiej, Bukowskiego i Maleckiego oraz prof. UMCS w Lublinie – Mikusińskiego, zwrócono się do prof. M. Kwieka (z zakładu Fizyki Doświadczalnej Uniw. Poznańskiego) o sprawdzenie pod tym względem projektu odbudowy sklepienia zakrystii, sporządzonego przez inż. Dorii-Dernałowicza na podstawie obliczeń prof. Mikusińskiego (...).” W końcowej konkluzji ww. protokołu stwierdzono, że „(...) szacunkowo można ocenić grubość sklepienia na 28 cm odpowiadającej w nowej konstrukcji masy cegły i żelbetu, trzeba wliczyć żelazo oraz rozłożyć proporcjonalnie do powierzchni ciężaru (...) Po wysłuchaniu powyższego i dyskusji zebrani uważają, że wyczerpano wszystkie dostępne możliwości badawcze w tej sprawie. Uważają, że przy zachowaniu warunków podanych w piśmie Uniwersytetu Poznańskiego z 2 marca 1950 roku i wskazań zawartych w protokole, odbudowanie zakrystii katedry Lubelskiej wg projektu, w myśl niniejszych wskazań inż. Dorii-Dernałowicza da z pewnością pożądaną efekt akustyczności (...).”¹²

¹¹ Ibidem, s. 4 (prace konserwatorskie przy polichromiach powiązane były m.in. z robotami powiązanymi z naprawą nieszczelności w pokryciu dachowym).

¹² Protokół z rozmowy przeprowadzonej z prof. drem Markiem Kwiekiem z 17 marca 1950 roku w Lublinie, w przedmiocie wyniku studiów nad akustycznością w katedrze lubelskiej, dokonanych w zakładzie Fizyki Doświadczalnej Uniwersytetu Poznańskiego, mps w archiwum LWKZ.

W 1992 roku diecezja lubelska została podniesiona do godności archidiecezji i stała się metropolią, a kościół Świętych Janów – stolicą świątyni archidiecezji. Podkreśleniu godności miejsca miały służyć podjęte z inicjatywy arcybiskupa metropolity Józefa Ży-cińskiego, a realizowane od 1998 roku przez księdza proboszcza Adama Lewandowskiego kompleksowe prace remontowe, konserwatorskie i restauratorskie wnętrza.

W pierwszej kolejności wykonano roboty budowlane związane z zabezpieczeniem fundamentów i skarpy od ulicy Podwale, remontem więźby dachowej oraz wymianą pokrycia dachu. Następnie wykonano prace w kaplicy Najświętszej Maryi Panny, gdzie przeprowadzono konserwację polichromii ściennych, ołtarza, obrazów i epitafiów. Dokonano wzmocnień konstrukcyjnych kopuły za pomocą taśm z włókien węglowych – wg projektu dr inż. Stanisława Karczmarczyka. Prace konserwatorskie przeprowadzono również w obrębie prezbiterium. Dzięki temu – polichromiom zostały przywrócone pierwotne barwy. Zmianie uległ także układ architektoniczny ścian – przywrócono przejście do kaplicy Świętego Krzyża oraz wykonano niszę *vis-à-vis* na ścianie południowej (w miejscu analogicznego arkadowego przejścia do kaplicy Najświętszej Maryi Panny). Przyczyną były epitafia zamontowane po drugiej stronie w XIX wieku. W konsekwencji tych zmian na ścianie północnej, w miejscu przejścia do kaplicy zostały rozsunięte dziewiętnastowieczne stalle. Stalle te obniżono (poprzez likwidację zaplecków) w celu wyeksponowania odsłoniętych polichromii ściennych Józefa Meyera. Przy pracach w obrębie prezbiterium, brano także pod uwagę sugestie wyrażone przez Archidiecezjalną Komisję Liturgiczną i Komisję Artystyczną, m.in. w następującym brzmieniu: „(...) Biorąc pod uwagę wskazania liturgiczno-pastoralne oraz wartość architektoniczno-artystyczną Archikatedry Lubelskiej Komisje proponują (...) wskazane jest umieszczenie miejsca przewodniczenia (siedzenia dla celebransa i ministrantów) na osi ołtarza na wysokości obecnego tronu i stalli biskupiej na podwyższeniu o 1 stopień w stosunku do podstawy ołtarza, by podkreślić funkcję przewodniczącego zgromadzenia liturgicznego. (...). Stalle kanonickie usunąć z archikatedry do innego Kościoła (...), aby nie przesłaniały fresków na ścianach i nie zajmowały tak dużo powierzchni potrzebnej w katedrze dla potrzeb częstej koncelebry (do 100 księży + asysta) liturgii i święceń. W ich miejsce ustawić nowe posiadające jeden rząd siedzeń dla członków rzeczywistych kapituły katedralnej (...). Balustradę należy usunąć z głównej nawy. Można ją wykorzystać w archikatedrze np. przy wejściu do kaplicy Najświętszego Sakramentu i obrazu Matki Bożej (...)”¹³.

Wykonano także nową posadzkę, ołtarz posoborowy i ambonkę – według projektów Józefa Dutkiewicza. Przywrócono marmoryzację w dolnych partiach ścian cokółowych, pokrytych lamperią olejną. Wtórna, nieszczelną, drewnianą stolarkę okienną (zamontowaną w latach pięćdziesiątych XX wieku) wymieniono na ślusarkę o podziałach według pierwotnego układu, utrwalonego malarsko przez Józefa Meyera. Prace w tym zakresie wykonywano w kolejnych etapach w obrębie całej świątyni. Równolegle prowadzono prace konserwatorskie przy polichromiach, dzięki czemu odsłonięto ich oryginalne fragmenty.

Następnymi pracami objęto chronologicznie: nawę główną, kaplicę Świętego Ignacego Loyoli, kruchtę, dwa przedsionki, kaplice nawy południowej: Świętego Ałojzego Gonzagi, Świętego Michała Archaniola (Świętych Aniołów), Świętego Jana Nepomucena,

¹³ Sugestie Archidiecezjalnej Komisji Liturgicznej i Komisji Artystycznej dotyczące adaptacji prezbiterium Archikatedry Lubelskiej, Lublin 10 listopada 1998 roku (mps w archiwum LWKZ).

kaplice nawy północnej: Świętego Franciszka Ksawerego, Świętej Marii Magdaleny, skarbiec (dawny kapitularz), zakrystię akustyczną, kaplicę Najświętszego Sakramentu (Świętego Stanisława Kostki). Przed przystąpieniem do renowacji wykonano inwentaryzację fotogrametryczną i rysunkową. Na fotografiach przetworzonych komputerowo zrobiono dokumentację stanu zachowania i później wykonanych zabiegów konserwatorskich. Po przeprowadzeniu między innymi badań stratygraficznych i technologicznych oraz oczyszczeniu malowideł z kurzu i brudu usunięto przemalowania z czasów konserwacji Jana Strzałeckiego i Eugeniusza Czuchorskiego. W miejscach szczególnie zniszczonych i uzupełnionych niefachowo podczas poprzednich renowacji wykonano korektę na podstawie analiz porównawczych i ikonografii. Wymieniono zniszczone i zasolone fragmenty dolnych partii ścian oraz wtórne uzupełnienia w postaci łat odróżniających się od oryginalnej zaprawy. Zrobiono cały zakres konserwacji technicznej poprzez: wzmocnienie osłabionych fragmentów, wykonanie iniekcji podtynkowych, konsolidację tynku z podłożem, odsolenie, uzupełnienie ubytków zaprawy. Przetarcia, ubytki i rekonstrukcje warstwy malarskiej uzupełniono kropką w partiach przedstawieniowych i ornamentalnych, płaszczyzny tła, a rekonstrukcje marmoryzacji – metodą naśladowczą. Odtworzono także złączenia blików detali namalowanych ugiem w woskowej technice *mordant*, zgodnie z pierwotnie zastosowaną metodą. We wnętrzu skarbcza zakres ingerencji ograniczono do minimum, gdyż stan jego polichromii był dobry. Wykonano też konstrukcję odciażającą sklepienie skarbcza, zapobiegającą odsuwaniu się ściany wschodniej posadowionej na skarpie.

Usunięto półtoracentymetrowy kurz zalegający na poziomych partiach belkowania gzymsu obiegającego całość wnętrza świątyni, a następnie przywrócono delikatnie malowaną marmoryzację profilowania tego gzymsu. Niemal w całym wnętrzu świątyni wykonano nową posadzkę kamienną z systemem ogrzewania podłogowego (oryginalne płyty posadzkowe pozostały w kaplicy Najświętszej Maryi Panny, a resztę w znacznej części przeniesiono do krypt)¹⁴.

Przywołane wyżej w skrócie wybrane prace prowadzone w oparciu o kompleksowe badania i niekonwencjonalne rozwiązania projektowe objęły strukturę budowli, dekorację malarską, elementy wyposażenia: ołtarze, rzeźby, obrazy, detal kamieniarski oraz nową aranżację poszczególnych części wnętrza. Prace te miały na celu poprawę stanu technicznego zabytków i przywrócenie im pierwotnych walorów estetyczno-kolorystycznych. Jedynie w zakrystii akustycznej pozostawiono bez korekty autorską wersję sklepienia Eugeniusza Czuchorskiego z lat pięćdziesiątych XX wieku. Prace konserwatorsko-restauratorskie na bieżąco były poprzedzane działaniami konstrukcyjno-budowlanymi. Dzięki nowym rozwiązaniom aranżacyjnym krypty, zakrystia akustyczna i skarbiec zostały udostępnione zwiedzającym.

W wyniku zrealizowanego w latach 1998–2008 projektu wykonano pełną konserwację ściennej dekoracji malarskiej i około dwustu zabytków ruchomych. Jednym z najbardziej interesujących był siedemnastowieczny krucyfiks w zwieńczeniu retabulum ołtarza głównego. Podczas prac konserwatorskich usunięto z powierzchni krucyfiksu wtórne złączenia i odsłonięto oryginalną karnację postaci Chrystusa, włącznie ze strugami krwi spływającej z ran; z powierzchni perizonium i krzyża usunięto wszystkie wtórne war-

¹⁴ Informacje dotyczące zakresu przeprowadzonych prac konserwatorskich zaczerpnięto ze sprawozdań opracowanych przez AC Konserwacja Zabytków, Kraków 1999–2011 (mpsy w archiwum LWKZ)

stwy, eksponując pierwotne. Wśród pozostałych wymienić można także ruchome wyposażenie, przechowywane na co dzień w skarbcu tj. szaty liturgiczne, misternej roboty naczynia liturgiczne oraz monstrancje. Ważne miejsce zajmują też przedmioty kultu, takie jak Krzyż Trybunalski i słynący łaskami obraz Matki Bożej (kopia obrazu jasnogórskiego) pędzla B. Rutkowskiego, znany z mającego miejsce w 1949 roku „cudu lubelskiego”. Zabytki ruchome pozyskane w wyniku badań archeologicznych w kryptach świątyni, w postaci monet, złotych i brązowych krzyżyków, haftowanych szkaplerzy, portretów trumiennych i kartuszy herbowych, butów i pasów kontuszowych, a także elementów pochodzących z sarkofagów tj. bogatych przetykanych złotem obić, koronek poduszek, a przede wszystkim strojów, prezentujących rzadki i wyjątkowo duży zbiór szat magnaterii polskiej z XVII i XVIII wieku stanowiący ewenement nie tylko na skalę regionu lubelskiego – wyeksponowano w utworzonych kryptach Biskupów Lubelskich.

Polichromie autorstwa Józefa Meyera (nadwornego malarza Augusta III Sasa) z zespołem, nadające wnętrzu świątyni wyjątkowy charakter, zostały wykonane w technice fresku mokrego, wykończonego na sucho. Zaprawa pod polichromie była zakładana partiami, dlatego w jej strukturze można dostrzec ślady *pontate*, to znaczy granic łączenia tynków, co jest charakterystyczne dla techniki fresku mokrego. Podziały te były wynikiem kompozycji malowanych scen oraz zmian poziomu rusztowań. Po analizie sposobu malowania można domniemywać, że wykonawcy dzielili się pracą – jedni skupiali się nad partiami architektury, inni nad tłem i przedstawieniami postaci bądź ornamentami roślinnymi. Polichromie wykonywano od góry do dołu, zacierając granice łączenia zaprawy. Świeży tynk zachodził na wcześniej wykonaną partię zaprawy i dawał bardziej szorstką fakturę opracowania. Na gładkich płaszczyznach często widoczna jest też różnica w intensywności koloru na granicy łączenia tynków. Przyczyną tego są silniejsze związania pigmentu na świeżej zaprawie. W wielu miejscach widać odciski rysunku kompozycji na powierzchni tynku, co świadczy o tym, że w ostatecznej realizacji nie wszystkie rysunki były wykorzystywane przez artystów. Przy innych przedstawieniach, na przykład postaci Piotra Apostoła w scenie Przemienienia, na sklepieniu przeszła środkowego, w ogóle nie ma ryty rysunku. To z kolei może oznaczać, że był on przenoszony na tynk w postaci tak zwanej „przepróchy”, za pomocą dziurkowanego kartonu. Świadczą o tym zachowane ślady mocowania kartonów – niewielkie otworki o zaokrąglonych krawędziach zamalowanych farbą. W niektórych miejscach spod polichromii prześwitują główne linie rysunku malowane na mokrym tynku czerwoną farbą. Dotyczy to przede wszystkim ogólnego podziału sceny i rozrysowania partii architektury.

Częścią inwestycji były także prace konserwatorskie przy elewacjach archikatedry. Kontynuowano je w 2011 roku pod patronatem arcybiskupa metropolity Stanisława Budzika. Na podstawie sondażowych badań tynków przywrócono wówczas świątyni kolorystykę z przełomu XVI i XVII wieku.

Prace – na najwyższym poziomie – prowadzone były przez zespół konserwatorów dzieł sztuki z dużym dorobkiem realizacyjnym. Osobą kierującą zespołem była Bożena Żbikowska-Sobieraj. Koordynatorem i prowadzącym całość prac była firma AC Konserwacja Zabytków Aleksander Piotrowski i Edward Kosakowski, przy współudziale wielu wykonawców z branży konserwatorskiej i budowlanej. Prace wykonane w archikatedrze lubelskiej, nagrodzone dwukrotnie (w 2001 i 2009 roku) Laurem Konserwatorskim przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, były największym tego typu przedsię-

wzięciem ostatniego dwudziestolecia w województwie lubelskim. Obecnie w Archikatedrze trwają prace związane z kolejnym etapem konserwacji obejmującym barokowy ołtarz główny z I poł. XVII wieku (modyfikowany w II poł. XVIII wieku) oraz polichromie Meyera w obrębie chóru.

Celem niniejszego artykułu było przywołanie w skrócie historii prac konserwatorskich w XIX, XX i XXI wieku, a także związanych z nimi osób (w części zapomnianych i nie przywoływanych w publikacjach poświęconych Archikatedrze). Artykuł ten pokazuje także aspekt interdyscyplinarności podejmowanych działań – powiązanych ze współpracą m.in. architektów, archeologów, inżynierów budowlanych, historyków sztuki, antropologów, konserwatorów dzieł sztuki, przedstawicieli struktur organizacyjnych kościoła – co jest jedyną metodą na osiągnięcie pożądaných efektów.

Miejmy nadzieję, że trwające obecnie i planowane prace konserwatorskie w innych kościołach lubelskich¹⁵, przyniosą podobne, równie doniosłe efekty realizacyjne i odkrycia.

SUMMARY

Such works in the former monastic church of the Jesuit Fathers – especially on polychrome created in 1756–1758 by Józef Meyer with his team – were undertaken in the first half of the 19th c.. The temple (including its painted decoration) was dilapidated at that time: after the Third Partition of Poland the invader set up a storehouse for grain inside. The establishment of the Lublin diocese in 1805 aroused hope for renovation. The former Jesuit church was designated as the cathedral.

After World War II (bombing in 1939 destroyed e.g. the vault of the acoustic sacristy and the portico) the Lublin cathedral required extensive restoration works. They were supported by the Lublin bishop at that time – Stefan Wyszyński. The works were carried out in the years 1952–1956 by painters and restorers – Eugeniusz Czuchorski and Władysław Cholewiński. In 1992 the Lublin diocese rose to the rank of an archdiocese, and the church of Saint John the Baptist and Saint John the Evangelist became the capital of the archdiocesan temples. The extensive repair, renovation and restoration works, undertaken on the initiative of archbishop Józef Życiński and commenced in 1998, were aimed at emphasizing dignity of the place.

First construction works comprised protection of the foundations and the escarpment on the side of Podwale street, repair of the rafter framing and replacement of the roof covering. Next, works were carried out in the chapel of Our Lady, where the wall polychrome, the altar, paintings and epitaphs were restored. The restoration works encompassed also the presbytery. The polychrome was brought to its original colour. The architectural layout of the walls was changed, as well: the passage to the Holy Cross chapel was restored and a niche was made vis-à-vis on the southern wall. The subsequent works comprised, chronologically:

¹⁵ Obecnie trwają prace w obrębie bazyliki oo dominikanów na Starym Mieście, kościoła pw. Św. Piotra przy ul. Królewskiej, kościoła św. Ducha przy ul. Krakowskim Przedmieściu, zespole klasztornym oo kapucynów przy Krakowskim Przedmieściu; planowane są prace w obrębie kościoła pw. Nawrócenia św. Pawła (tzw. pobernardyńskiego) w oparciu o wcześniej przygotowany projekt w oparciu o badania konserwatorskie i architektoniczne.

the main nave, Saint Ignatius of Loyola chapel, the porch, two vestibules, chapels in the southern nave: of Saint Aloysius de Gonzaga, Saint Michael the Archangel (Saint Angels), and Saint John of Nepomuk, the chapels in the northern nave: of Saint Francis Xavier and of Saint Mary Magdalene, the treasury (former chapter house), the acoustic sacristy, and the chapel of the Blessed Sacrament (of Saint Stanislaus Kostka). Before commencement of renovation, photogrammetric analysis and drawings were prepared. The computer-processed photographs document the condition of the objects and later restoration works. The works, briefly described above, were carried out on the basis of extensive research and unconventional design solutions and encompassed the structure of the building, painted decoration, elements of the furnishings: altars, sculptures, paintings, stonework details and the new arrangement of particular parts of the interior. The works were aimed at improvement of the technical condition of the historical objects and restoration of their original aesthetics and colours. Only in the acoustic sacristy the original version of the vault by Eugeniusz Czuchorski from the 1950s was left without correction. The conservation and restoration were preceded by the construction works. Owing to the new arrangement solutions, the crypts, the acoustic sacristy and the treasury have been open for visitors. As a result of the project implemented in 1998–2008, the painted decoration of the walls and about two hundred movable historical objects were fully restored. One of the most interesting is the 17th c crucifix at the top of the main altar's retable. During the restoration works, secondary gilding was removed from the crucifix surface and the original flesh tints of the figure of Christ were uncovered, together with the streams of blood flowing from the injuries. All secondary layers were removed from the surface of the perizoma and the cross, and the original ones were exposed. At the current stage of the restoration, the works are carried out on the main altar and on J. Majer's polychrome in the choir part.

1. Wnętrze prezbiterium po pracach konserwatorskich, fot. P. Maciuk, 2011

2. Twarz Chrystusa z krucyfiksu przed pracami konserwatorskimi, fot. A.C. Konserwacja Zabytków, 2009

3. Twarz Chrystusa z krucyfiksu po pracach konserwatorskich, fot. A.C. Konserwacja Zabytków, 2011

4. Wnętrze kaplicy NMP po pracach konserwatorskich, fot. D. Kopciowski, 2011

6. Wnętrze zakrystii akustycznej po pracach konserwatorskich z ekspozycją zabytków archeologicznych, fot. D. Kopciowski, 2011

5. Wnętrze jednej z krypt po pracach konserwatorskich z ekspozycją zabytków archeologicznych, fot. D. Kopciowski, 2011

7. Wnętrze dawnego kapitułarza z ekspozycją zabytków ruchomych po pracach konserwatorskich, fot. D. Kopciowski, 2011

8. Sklepienie dawnego kapitułarza ze sceną pokazującą „Przygodę Heliodora”, fot. D. Kopciowski, 2011

PRZEMIANY MIESZCZAŃSKICH KAMIENIC LUBLINA, NA PRZEŁOMIE ŚREDNIOWIECZA I RENESANSU – WYBRANE PRZYKŁADY

Na czas pomiędzy II poł. XIII i początkiem XIV w. przypada znacząca przemiana struktury przestrzennej Wzgórza Staromiejskiego w oparciu o prawo niemieckie. Przywilej lokacyjny króla Łokietka, na mocy którego nadał Lublinowi prawo magdeburskie – zapoczątkował rozwój gospodarczy i przestrzenny miasta. Jednak dopiero otoczenie miasta murami obronnymi, co nastąpiło po 1341 roku, ustaliło jego urbanistyczną strukturę. Nowe rozplanowanie wiązało się z wytyczeniem sieci ulic, czworobocznego rynku oraz głównej osi prowadzącej do Bramy Grodzkiej.

Pierwsze wzmianki dotyczące mieszczańskiej zabudowy murowanej, pochodzą z przełomu XV i XVI w. Rozwój jej możemy prześledzić m.in. na przykładzie kilku kamienic przyrynkowych. Przeprowadzone badania wykazały, że najstarszą zabudowę stanowiły budynki jednodzielne, przeważnie dwutraktowe (z głębszym pierwszym traktem), podpiwniczone. Murowane domy przekrywały dwuspadowe dachy o szczytach zwróconych do ulicy. Niewykluczone, że miały jeszcze jedną kondygnację – drewnianą. Piwnice przekryte były sklepieniami, na parterze obok sklepień występowały stropy belkowe. Na piętro prowadziła zewnętrzna, drewniana klatka schodowa. W każdej kamienicy od frontu, niezależnie od wejścia głównego, było zejście do piwnic. Kondygnacja parteru podwyższona była w stosunku do poziomu ulicy, różnice poziomu mogły być pokonywane przez budowę schodów.

Początek XVI w. zaznaczył się dalszym rozwojem zabudowy; wprawdzie niewiele zmieniły się plany domów, ale zdecydowanie ich układ przestrzenny. Zmiany te następowały poprzez wymianę elementów drewnianych (na piętrach) na murowane, a także obok tych na parcelach oddalonych od rynku wznoszono nowe domy murowane w miejscu dawnych drewnianych. Ówczesna architektura mieszczańska nadal pozostawała w kręgu średniowiecza, budynki zwieńczone były szczytami i usytuowane prostopadłe do ulicy. Kamienice reprezentowały typ północny, co wynikało z lokalizacji na trasie szlaku handlowego – Bałtyk (wpływy Hanzy), Morze Czarne.

W nowym układzie – przyziemie obejmowało dużą sień (przypuszczalnie przekrytą drewnianym stropem), a od frontu przesklepione pomieszczenie, za nim wejście na klatkę schodową. Na piętrze pomieszczenie od strony rynku miało charakter reprezentacyjny, w postaci wielkiej izby, nakrytej drewnianym stropem, z dwoma dużymi oknami od frontu, ujętymi w trójdzielne kamienne obramienia.

Około połowy XVI wieku wszystkie parcele zostały zabudowane od frontu. Zniknęła charakterystyczna dla średniowiecza zabudowa szczytowa, jej miejsce zajęła szeroka kamienica piętrowa, ale jeszcze z dachem dwuspadowym o kalenicy równoległej do pierzei.

W procesie rozwoju realiów polityczno-gospodarczych, społecznych i kulturalnych w XVI i w pierwszej połowie XVII w. Lublin zajmował znaczące miejsce. W wielu dziedzinach życia gospodarczego odgrywał przodującą rolę, a wydarzenia polityczne oraz znaczenie w dziejach reformacji podniosły go do rzędu najpoważniejszych ośrodków

polityczno-kulturalnych w Rzeczypospolitej. Lublin w drugiej poł. XVI w. był miejscem licznych zjazdów i sejmów w 1506, 1554, 1556 oraz unijnego z lat 1568-1569. Jednym ze świadectw świetności średniowiecznego Lublina są polichromie ścienne zachowane na parterze kamienicy przy Rynku 8. Pokazują one m.in. linie murów obronnych z basztami oraz kamienice mieszczańskie w układzie szczytowym.

Duże znaczenie miało utworzenie Trybunału Koronnego w 1578 r. Dogodne położenie na szlaku dróg handlowych predystynowało miasto do roli centrum handlowego. Lublin stawał się także ważnym punktem administracyjnym, a liczne i różnorodne przywileje królewskie sprzyjały jego rozwojowi.

Kolejne znaczące przeobrażenia nastąpiły na przełomie XVI i XVII w. Ukształtowany w okresie średniowiecza plan miasta nie uległ większym zmianom. Wielki pożar miasta w 1575 roku przyczynił się do wzmożonej odbudowy miasta, która miała znaczny wpływ na ugruntowanie nowych renesansowych form w architekturze mieszczańskej.

Rok 1575 uznać też można za koniec epoki jagiellońskiej. W Lubelskim Archiwum Państwowym, w księdze wójtowskiej zachował się następujący opis:

(...) Ogień nienasycony wybuchał w rozmaitych miejscach, paląc wszystkie budynki w mieście: publiczne i prywatne, magistrackie i sądowe, nie oszczędzając ni małych, ni wielkich (...).

Zabudowa mieszkalna uległa wówczas przeobrażeniom tak pod względem układu funkcjonalno-przestrzennego, jak i wystroju wnętrz. Wiązało się to z jednej strony ze wzrostem i zagęszczeniem ludności, podziałami spadkowymi lub sprzedażą części działek, z drugiej ze wzrostem zamożności mieszkańców – zwłaszcza patrycjatu. Niewątpliwy wpływ na rozwój budownictwa w tym czasie miało ukonstytuowanie się w 1571 roku cechu murarsko-kamieniarskiego oraz lokacja Zamościa w 1580 r. Jednak twórczość jego mistrzów pozbawiona była indywidualnego wyrazu i oscylowała między późnogotyckimi i renesansowymi wzorami niżej polskiego z wpływami manieryzmu zamojsko-lwowskiego lub z warsztatów z kręgów krakowsko-pińczowskich. Widoczne były także wpływy sztuki orientalnej, przenikające przez miasta ziem ruskich.

Nowe formy wprowadzane w tym czasie w kamienicach, można prześledzić na przykładach zabudowy przyrynkowej np. przy: Rynku 6, (gdzie piwnice zdobiły malowidła zaprawione mocną satyrą na mieszczańską obyczajowość), Rynku 7, Rynku 8 i Dominikańskiej 5.

Kamienica narożna przy Rynku 6 w tym okresie była budowlą dwupiętrową, nadbudowa piętra poza częścią frontową objęła także oficyny wzdłuż ul. Grodzkiej. Budynek frontowy był trójdzielny, trzytraktowy, oficyny boczne – jednodzielne. Kamienica od strony rynku została przekryta dachem pogrążonym i zwieńczona attyką. Pierwsze piętro pełniło funkcję mieszkalno-reprezentacyjną. Środkową część zajmowała sień, obejmująca dwa tylne trakty, z niej prowadziły wejścia do poszczególnych pomieszczeń i na klatkę schodową oraz wejście na ganek komunikujący oficyny. Z lewej strony od frontu mieściła się wielka izba z dwoma oknami wychodzącymi na rynek. Przekryta była polichromowanym, drewnianym stropem belkowym z poprzeczkami (pseudokasetonowym), ściany zdobiła dekoracja malarska. Plan piętra powtórzono na wyższej kondygnacji. Badania wykazały że pomieszczenia oficyn pierwszego i drugiego piętra przekryte były stropami. Wszystkie otwory okienne i drzwiowe miały obramienia kamienne. Elewacje frontową zdobiła dekoracja sgraffitowa o roślinno-geometrycznym wzorze.

Kamienica sąsiednia przy Rynku 7 zachowała wcześniej układ dwudzielny i dwutraktowy. Zmiany zaszły na wyższych kondygnacjach; nadbudowano drugie piętro, budynek przekryto dachem pograżonym i zwieńczono attyką. Na piętro prowadziła klatka schodowa usytuowana w tylnej części sieni. Druga kondygnacja od strony Rynku mieściła izbę wielką, przekrytą stropem belkowym z poprzeczkami, polichromowanym, o motywach stylizowanej roślinności. Dekoracje ścian z tego okresu zostały w późniejszym okresie zniszczone przez XVIII i XIX-wieczne wyprawy. Ściany zdobił renesansowy fryz. W drugim trakcie znajdowała się klatka schodowa i mała sień, a za izbą wielką, izba tylna z podobnym przekryciem i dekoracją malarską. Podobnie jak w kamienicy narożnej otwory obramiono kamiennymi opaskami.

Kolejna kamienica przyrynkowa (Rynek 8) była budowlą dwupiętrową trójdzielną, ale nadal dwutraktową. Na osi znajdowała się przelotowa sień, powstała przez wydzielenie z pierwotnej wielkiej sieni, długiego wąskiego pomieszczenia, za nim usytuowano ciemną klatkę schodową.

Na piętrze, część frontową zajmowała wielka izba, przekryta drewnianym polichromowanym stropem kasetonowym, miała także malarski wystrój ścian. Pomieszczenie doświetlono dwoma oknami. Układ piwnic był powtórzeniem z wyższych kondygnacji; wewnątrz przekryto sklepieniami. We wcześniej wspomnianych kamienicach piwnice użytkowane były jako pomieszczenia użytkowe dostępne bezpośrednio z ulicy; we wspomnianej kamienicy mieściły winiarnię, której ściany ozdobiono frywolnymi przedstawieniami malarskimi sięgającymi do starożytnych wzorców (powstałymi w latach 1560-1580). Serwowano w niej przednie trunki, zwłaszcza podczas sejmów, zjazdów trybunałskich i jarmarków. W kartuszu nad wejściem napis łaciński zaleca gościowi cnotę, nielekającą się grzechu i niekierującą się sądem pospólstwa. W centralnej części malowidła, na sklepieniu przedstawiono nagą kobietę wynurzającą się z fal morskich, trzymającą w ręku rozwinięty żagiel. Przedstawienie to nazywane Venus Marina, utożsamiane z alegorią fortuny jako zmiennej siły, zostało zapożyczane głównie z miast portowych związanych z handlem. Z innych scen wskazać można Triumf miłości na ścianie z kominkiem. W strefie dolnej namalowano kobietę z podniesioną spódnicą odsłaniającą nogi. Kobieta rozpościera ramiona podtrzymujące płaszcz pod którym znajdują się symbole władzy: puklerz, infuła, miecz i hełm. Ukazana w tej scenie alegoria miłości niebiańskiej i ziemskiej to rozróżnienie, ale także zasygnalizowanie możliwości wyboru należącego do rozumnego człowieka renesansu, któremu nic nie było obce i który był w stanie wznieść się ponad sądy obiegowe.

Liczne klęski pożarów i zniszczenia wojenne spowodowały, że kamienice o renesansowym wystroju w niezmienionej lub nieco zatartej formie zachowały się do dzisiaj. Takim przykładem jest kamienica Konopniców przy Rynku 12, będąca przykładem rozwiniętej dekoracji charakterystycznej dla Lubelszczyzny z okresu późnego renesansu. Przebudowano ją w końcu XVI w. (o czym świadczy data na belce stropowej – 1597) wymieniając część murów od poziomu parteru. Układ budynku był dwutraktowy, trójdzielny w przyziemiu, z klatką schodową w drugim trakcie.

Wielka izba na piętrze ma strop z profilowanych i rzeźbionych belek. W filarach międzyokiennych znajdują się kolumny, a ościeża dekorowane są płaskorzeźbami. Podobnie izba obok ma strop drewniany z profilowanych belek.

Trzykondygnacyjną elewację zwieńczono wysoką, architektoniczną attyką. Na elewacjach pojawiła się dekoracja kamiennarska, której czas powstania należy zamknąć

w latach 1597-1608. W dekoracji tej nastąpiło połączenie cech manieryzmu włoskiego z wpływami niderlandzkimi w rodzimej interpretacji. Otwory okienne II piętra w układzie potrójnym i podwójnym są obramione pilastrami hermowymi, składającymi się z popiersi kobiecych i męskich, o indywidualnych cechach portretowych oraz torsów ozdobionych motywami okuciowymi i rolwerkowymi. Nie mniej bogata jest dekoracja I piętra. Powtarza ona obramienia w formie pilastrów hermowych, nad którymi spoczywają: kamienne nadproża z ozdobą w postaci wydłużonego kartusza i rozetek oraz dekorowane zwieńczenie z elementami motywów kwiatowych, maszkaronów i główek aniołów.

W świetle badań architektonicznych można mieć wątpliwości czy ten rodzaj dekoracji był typowy dla kamienic lubelskich, czy może stanowił ewenement w skali miasta. Wprawdzie przekazy źródłowe wskazują na bogatą dekorację elewacji kamienic przyrynkowych, ale dotyczy to przede wszystkim strefy attyk.

Analizując przedstawione wyżej przykłady kamienic z przełomu XVI i XVII w. można stwierdzić, że prezentowały one wiele rozwiązań: od złożonych (kamienice patrycjuszowskie), do skromnych – średnio zamożnych mieszczan. Zazwyczaj były to budowle dwupiętrowe, dwu lub trzytraktowe, przeważnie trójdzielne w przyziemiu. Wszystkie budynki frontowe nakrywano dachami pogrążonymi i wieńczono attykami, które były zwykle bogato i różnorodnie kształtowane. Obok zwykłych architektonicznych rozwiązań istniały również z bogatymi motywami figuralnymi i dekoracją sgraffitową.

Najważniejszym pomieszczeniem była wielka izba na piętrze, ze stropem belkowym lub belkowo-kasetonowym, polichromowanym. Ściany zdobiły polichromie.

Większa część kamienic lubelskich uzyskała swój kształt i układ przestrzenny w drodze ewolucji zabudowy. Tego typu przeobrażenia można określić jako schemat tradycyjny – zachowawczy. Polegał on na zmianach wprowadzanych w istniejącą zabudowę, nie naruszający generalnie jej struktury. Obok powyższego występował drugi – nowy, w którym zmiany miały decydujący wpływ na układ. Można wyróżnić jeszcze jeden, który polegał na zupełnej wymianie zabudowy i realizację nowych rozwiązań od podstaw. Schemat ten stosowano zazwyczaj gdy zabudowa drewniana uległa zniszczeniu lub mury domu zostały poważnie osłabione w wyniku pożaru lub innej katastrofy. W takich przypadkach plany nowo wznoszonych kamienic opierano na wzorach charakterystycznych dla Europy południowej – Czech, Italii.

Dwa z ww. schematów zastosowano w kamienicach przy ul. Dominikańskiej 5 (obecnie jeden budynek). Pierwsze zabudowania na tych parcelach, zapewne skromne domy wzniesiono w czwartym ćwierćwieczu XVII w. Na początku XVII w. istniały już dwie bliźniacze kamienice o jednakowych układach przestrzennych. Prezentowały typ kamienicy piętrowej, całkowicie podpiwniczonej, z dwutraktowym i trójdzielnym układem wnętrza. Przekryte były dachami pogrążonymi i wieńczono attykami. Otwory okienne i drzwiowe obramiono profilowanym detałem kamiennym. Nad parterem kamienicy wykonano gzyms kordonowy, stanowiący jednocześnie parapet okien I piętra.

W historii rozwoju Starego Miasta koniec XVI i początek XVII w. odcisnął największe piętno – prowadzone w tym okresie zmiany w jego zabudowie pozostały z niewiele znaczącymi przebudowami do czasów obecnych. Wszystkie wprowadzone wówczas zmiany i przekształcenia związane były z dynamicznym gospodarczym rozwojem miasta. Lublin, jak wyżej zauważono stał się administracyjnym i ekonomicznym ośrodkiem we wschodniej części Rzeczypospolitej. W początku XVII w. utrwalona została zabudo-

wa działek z budynkiem frontowym, przejezdnym od głównej ulicy, podwórzem w głębi i budynkiem tylnym – gospodarczym oraz oficynami bocznymi.

Charakteryzując rozwój budownictwa mieszczańskiego w Lublinie w ww. okresie, można stwierdzić, że przebiegał on zgodnie z ówczesnymi trendami architektury na ziemiach południowej Polski. Podobnie – zabudowa związana była z wytyczonym w średniowieczu układem bloków i parceli. Przeszła ewolucje od prostych, jednodzielnych, dwutraktowych, podpiwniczonych, przekrytych dachami dwuspadowymi domów, ustawionych szczytowo do ulicy, poprzez kamienice piętrowe, dwutraktowe, dwudzielne, do szerokich kamienic, kilkupiętrowych, wielotraktowych, z pełną zabudową pozostałej części parceli.

Przejęte zostały także wówczas przez mieszczan typowe dla dużych miast środkowej europy programy domów mieszkalnych wraz ze schematem rozplanowania we wszystkich możliwych wersjach, będących ważnym etapem rozwoju kamienicy.

Obecna zabudowa staromiejska kryje w swojej strukturze relikty zabudowy wcześniejszej począwszy od XIV do XVIII w., o czym obok powyższych przykładów świadczą m.in. odkryty wczesno-renesansowy portal w oszkarpowaniu kamienicy przy Rynku 9 czy relikty manierystycznego portalu, odkryte na elewacji kamienicy przy Rynku 18. W większości jednak – w wyniku zniszczeń wojennych i wcześniejszych przebudów – przeważająca część zabudowy staromiejskiej w zewnętrznej szacie pochodzi dopiero z wieku XIX i XX.

Bibliografia:

- Barszcz A., Badania architektoniczne kamienicy mieszczańskiej przy Rynku 8 w Lublinie, Lublin 1983
- Gawarecki H., Kultura artystyczna miasta w Okresie Renesansu /w:/ Dzieje Lublina, T. 1, Lublin 1965
- Kasiborski A., Lublin, Stare Miasto. Kamienica mieszczańska Rynek 7, Badania architektoniczne, Lublin 1983
- Kasiborski A., Kamienica przy ul. Klonowica 5 w Lublinie – przeobrażenia historyczne na cele mieszczańskiej architektury Lublina XVII wieku – rozprawa magisterska (mps w posiadaniu autora rozprawy, udostępniony dla celów napisania artykułu), Lublin 1986
- Miłobędzki A., Architektura Polska XVII wieku, Warszawa 1980
- Skibińska- Sądecka B., kamienica przy ul. Klonowica 5 na Starym Mieście w Lublinie. Dokumentacja naukowo-historyczna, Lublin 1981
- Stasiak M., Badania polichromii i badania architektoniczne kamienicy na Starym mieście w Lublinie, Rynek 6/Grodzka 1, Lublin 1983

SUMMARY

The period between the 2nd half of 13th c and the beginning of the 14th c was the time of a considerable change in the spatial structure of the Old Town Hill, based on the German law. The new layout was connected with delineation of a network of streets, the four-sided market square and the main axis leading to the Grodzka gate – arranged in a chequered system.

The first mentions of the town's brick buildings come from the turn of the 15th and 16th c. Their development can be traced on the example of several tenement houses at the

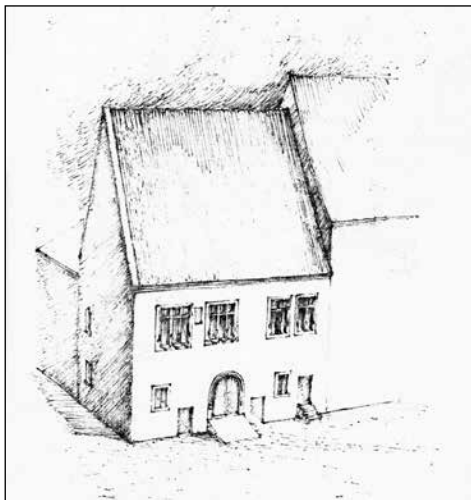
market square and along Złota street. The research carried out demonstrated that the oldest buildings were single-structure, mostly two-bay, with basements. Brick houses were covered with gable roofs, with gables facing the street. It is possible that they had one more storey – a wooden one. The beginning of the 16th c was the time of further development of housing: even though the houses' layout remained much the same, their spatial structure changed considerably. These changes occurred by means of replacement of wooden elements with brick ones. The town's architecture of that time was still in the medieval spirit, buildings were topped with gables and located perpendicularly to the street. In the new arrangement, the ground floor comprised a big hall and a vaulted room at the front. On the first floor there was a large room of a stately character, facing the market, covered with the wooden ceiling, with two big front windows with three-part stone frames. Next significant transformations took place at the turn of the 16th and 17th c. The layout of the town, formed during the Middle Ages, did not change much. The great fire of the town in 1575 caused its intensified rebuilding which greatly contributed to the establishment of new Renaissance forms in the town's architecture. Residential buildings underwent transformation, both in terms of the functional and spatial layout and internal design. On the one hand, it was connected with a growing number and density of the population, division of inheritance or sale of some plots of land, and on the other hand – with increasing wealth of citizens. Without doubt, the development of construction at that time was facilitated by the establishment of a guild of bricklayers and stonemasons in 1571.

The new forms introduced at that time in tenement houses can be analysed on the basis of the examples of buildings near the market square, e.g. at Rynek 6, Rynek 7, Rynek 8 (where the cellars were decorated with paintings presenting strong satire on bourgeois morals, similarly as in the tenement house at Złota 6), Złota 2.

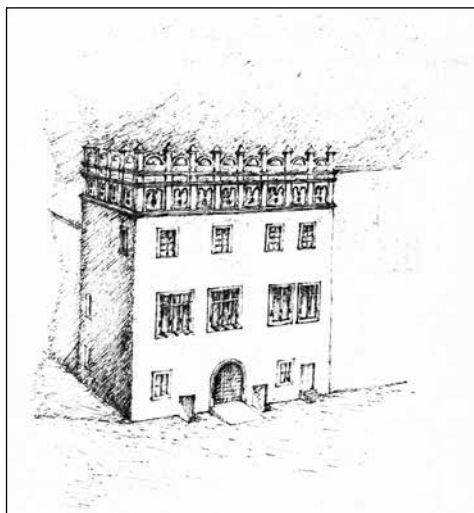
An example of rich decoration, typical of the Lublin region in the late Renaissance period, is the tenement house of the Konopnica family at Rynek 12. It was remodelled at the end of the 16th c with replacement of some walls on the ground floor level. The three-storey elevation was topped with a high architectural attic. The stonework decoration, created in the years 1597-1608, was placed on the elevation. Analysing the abovementioned examples of tenement houses from the turn of the 16th and 17th c it can be claimed that they represented many designs: from complex (patrician tenement houses) to modest ones – those of moderately rich townsmen. These were usually two-storey buildings, two- or three-bay, usually tripartite on the ground floor. All front buildings were covered with recessed roofs and topped with attics which usually were sumptuously and diversely shaped. The most important was a large room on the first floor, with the beam ceiling or beam-coffer ceiling. The ceilings and walls were decorated with polychrome. The abovementioned tenement houses obtained their form as a result of the evolution of the buildings. The tenement houses (currently one building) at Dominikańska Street No. 5 were exceptional, as they originated as a result of replacement of buildings and creation of new developments from scratch. They were based on foreign models, especially on buildings from northern Italy. The present buildings in the Old Town contain in their structure the relics of earlier buildings from the 14th to the 18th c, which is evidenced not only by the abovementioned examples, but also by e.g. the early Renaissance portal in the buttress of the tenement house at Rynek 9 or relics of the Mannerist portal discovered on the elevation of the tenement house at Rynek 18. However, as a result of war destruction and earlier remodelling, the majority of the Old Town buildings in their outer shape come from the 19th and 20th c.

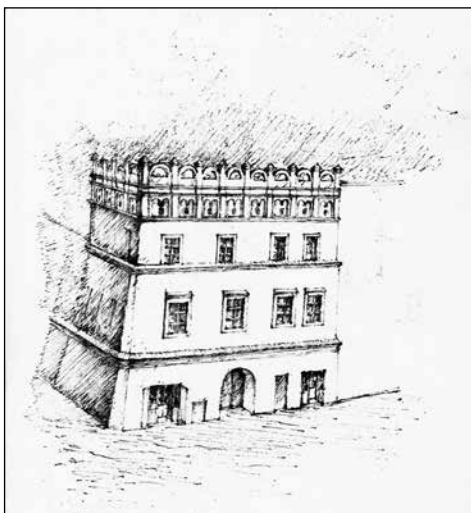
Kamienica przy Rynku 6, hipotetyczny stan z I. ćw. XIV w., rys. A. Kasiborski, M. Stasiak (Pracownia Badań Architektonicznych, PP PKZ Oddział Lublin)

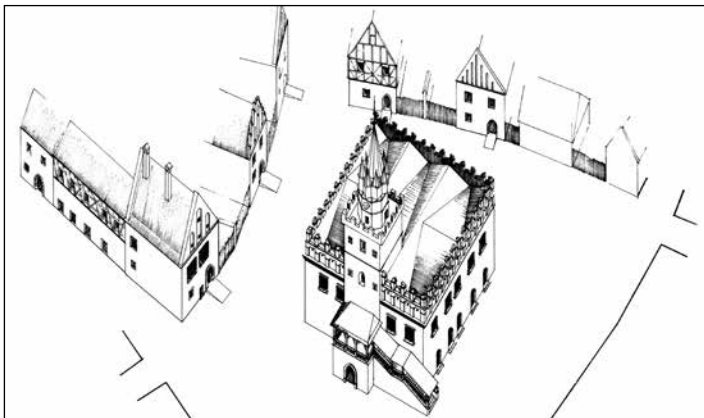
Kamienica przy Rynku 6, hipotetyczny stan z ok. 1550 r., rys. A. Kasiborski, M. Stasiak (Pracownia Badań Architektonicznych, PP PKZ Oddział Lublin)

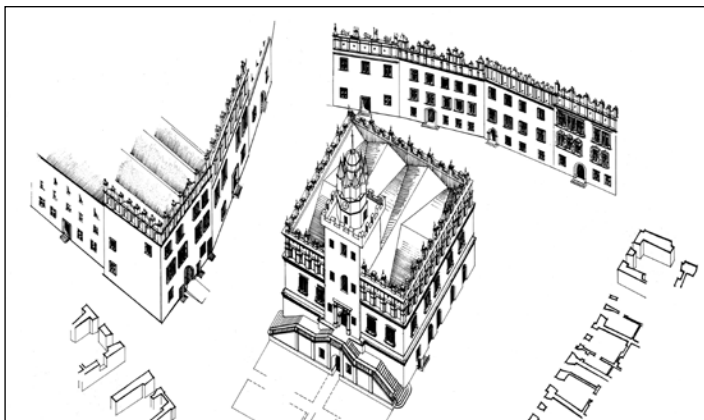
Kamienica przy Rynku 6, hipotetyczny stan po 1575 r., rys. A. Kasiborski, M. Stasiak (Pracownia Badań Architektonicznych, PP PKZ Oddział Lublin)

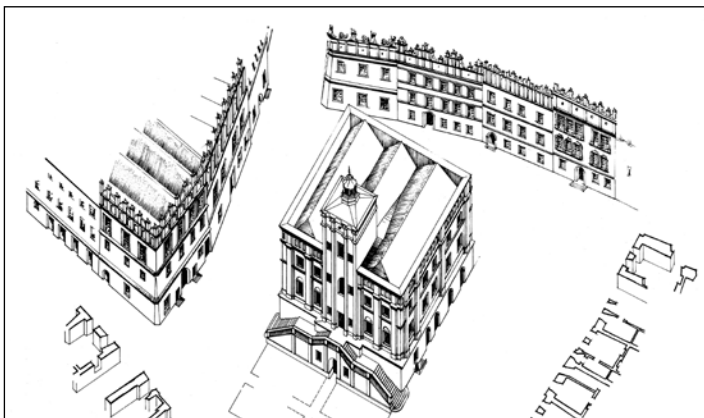
Kamienica przy Rynku 6, hipotetyczny stan z ok. 1670 r., rys. A. Kasiborski, M. Stasiak (Pracownia Badań Architektonicznych, PP PKZ Oddział Lublin)

Zabudowa przyrynkowa hipotetyczny stan – 1. ćw. XIV w. do 1575 r., rys. A. Kasiborski, M. Stasiak (Pracownia Badań Architektonicznych, PP PKZ Oddział Lublin)

Zabudowa przyrynkowa hipotetyczny stan – po 1575 r. do 1680 r., rys. A. Kasiborski, M. Stasiak (Pracownia Badań Architektonicznych, PP PKZ Oddział Lublin)

Zabudowa przyrynkowa hipotetyczny stan – k. XVII w. do początku XVIII w., rys. A. Kasiborski, M. Stasiak (Pracownia Badań Architektonicznych, PP PKZ Oddział Lublin)

DAWNE I OBECNE WYPOSAŻENIE KOŚCIOŁA PW. PRZEMIENIENIA PAŃSKIEGO W BOROWICY

Kościół w Borowicy wystawiony został w latach 1797–1799, jako prywatna kaplica właścicieli dóbr Żulin – Borowica, gdyż w zaborze rosyjskim nie można było w tym czasie uzyskać pozwolenia na budowę katolickiej świątyni.¹ Jego fundatorem był Kazimierz hrabia Krasieński herbu Ślepowron, należący do jednego z najwybitniejszych rodów polskich. Przedstawiciele tego rodu sprawowali zaszczytne funkcje publiczne świeckie i duchowne. Kazimierz Krasieński był szambelanem króla Stanisława Leszczyńskiego, wielkim obożnym koronnym, starostą krasnostawskim i marszałkiem sejmu w 1782 r. Wieś i świątynia należały do rodziny Krasieńskich nieprzerwanie od 1777 roku do początków XX w. Kazimierz Krasieński nabył dobra Żulin i Borowicę od swojej drugiej żony Elżbiety z Miączyńskich i jej dwóch siostr w 1777 r.² Po jego śmierci w 1802 r. dobra dziedziczyli kolejno jego potomkowie. Ostatnia z Krasieńskich, Ludwika Czartoryska sprzedała majątek wraz Borowicą w 1913 r. Nikodemowi Budnemu mającemu rodzinną siedzibę w Jastkowie pod Lublinem.

Rodzina Krasieńskich na stałe mieszkała w Radziejowicach pod Warszawą. Dobrami zajmowali się rządcy. Jako jedyna z rodu, na stałe mieszkanie obrała sobie Borowicę, w latach 1815–1832, Elżbieta z Krasieńskich, córka Kazimierza, która osiadła tutaj po ślubie z Adamem Jaraczewskim. Tutaj też tworzyła swoje powieści a w kościele zbudowanym przez jej ojca założyła na galerii dość okazałą bibliotekę.

Drewniany kościół w Borowicy zbudowany został w stylu klasycystycznym wg projektu Jakuba Kubickiego, jednego z najwybitniejszych architektów polskich przełomu XVIII/ XIX w. powiązanego z rodziną Krasieńskich i dla nich projektującego różne obiekty. Monumentalna bryła kościoła charakterystyczna dla budowli murowanych wystawianych w stylu klasycystycznym, a zupełnie nietypowa dla kościołów drewnianych, pozostała niezmieniona od czasu budowy. Natomiast nic nie wiemy o pierwotnym wyposażeniu wnętrza świątyni zdominowanego przez osiem kolumn zgrupowanych parami przy każdej ze ścian narożnych, wyznaczających w ten sposób przestrzeń nawy i wnęki ołtarzowe. Najpewniej dawniej tylko prezbiterium było inaczej rozwiązane, gdyż jego tylna ściana, widoczna od zakrystii, jest obecnie zabita deskami sosnowymi na wysokości ok. 150 cm. od podłogi, w miejscu gdzie była wnęka szeroka na 210 cm. Prawdopodobnie ołtarz główny stanowiła tylko mensa ołtarzowa dostawiona do ściany i umieszczony powyżej we wnęcie duży obraz. Tak jak w innych kościołach projektu Kubickiego i wielu świątyniach epoki klasycyzmu, był to najpewniej obraz Chrystusa na

¹ Dziekan prawosławny Flawian informował władze carskie o 200 opornych unitach mieszkających w Borowicy nie chcących chodzić do cerkwi w Żulinie i żądał zamknięcia kaplicy zbudowanej bez pozwolenia władz carskich. APL, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego, sygn. 38/1887, Akta rzymsko-katolickiej kaplicy we wsi Borowicy, pow. Chełm.

² A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. XII, s. 184. Krasieńscy.

krzyżu.³ Takie rozwiązanie, preferowane w klasycystycznych wnętrzach sakralnych, przy prostocie form, stwarzało atmosferę spokoju, powagi i wielkości spotęgowanej potężnymi kolumnami ujmującymi ołtarz z obu stron.

Obecnie główne wyposażenie kościoła w Borowicy stanowią oszczędnie zdobione, klasycyzujące ołtarze architektoniczne, wstawione w kolejnym etapie aranżacji wnętrza, prawdopodobnie w końcu XIX w. lub na pocz. XX w. W ołtarzu głównym umieszczony jest duży obraz Przemienienia Pańskiego z 1915 r. namalowany przez W. Turewicza, w bocznym prawym – Matki Boskiej Częstochowskiej, a w lewym – Ukrzyżowanie Chrystusa. Nawę główną oświetla duży żyrandol i kinkiety stylizowane na historyczne. Poza tym kościół zdobią obrazy św. Mikołaja, i św. Franciszka z XIX, oraz św. Teresy od Dzieciątka Jezus – z pocz. XX w., wiszące na ścianach. Skromne jest też obecnie wyposażenie w konieczne paramenty liturgiczne. Z pewnością dawniej tak nie było. Kaplica dworska posiadała odpowiednią oprawę, była godnie przez właścicieli zaopatrzona w niezbędne do liturgii sprzęty i ozdobiona wartościowymi artystycznie obrazami. Nie zachowały się żadne opisy wyglądu wnętrza kościoła z czasów jego powstania, brak jest też bezpośrednich danych o późniejszym wyposażeniu, gdy znajdował się pod zarządem proboszczów z Pawłowa, gdzie znajdowała się parafia rzymskokatolicka, do której Borowica należała. Wiadomo, że po wyjeździe w z Borowicy w 1832 r. właścicielki majątku Elżbiety z Krasieńskich Jaraczewskiej kościół nie miał należytej opieki. Kolejni właściciele dóbr Żulin – Borowica nadal traktowali kościół jako kaplicę dworską i ubezpieczali na wypadek pożaru, jednak z racji odległości i sytuacji politycznej nie mogli sprawować właściwej opieki, gdyż mieszkali zawsze w innych swoich posiadłościach. Co prawda jeszcze do czasu likwidacji w 1864 r. zakonów w zaborze carskim, kościół obsługiwany był przez augustianów krasnostawskich ale potem został zamknięty a księżom z kościoła parafialnego w Pawłowie wolno było odprawiać nabożeństwa tylko raz w roku 8 maja w czasie odpustu w dzień Św. Stanisława.⁴ Można domniemywać, że w tych niepewnych czasach nasilonej rusyfikacji, część cennego wyposażenia została zabezpieczona w innych miejscach. Jeżeli nie uczyniono tego wcześniej, to kradzież do jakiej doszło w 1846 r. była do tego dostatecznym powodem.

W nocy z 14/15 października nieznani sprawcy weszli przez okno do kościoła i skradli: 1/ kielich srebrny duży zewnątrz i wewnątrz wyłaczany, u którego pod spodem znajdował się napis w kole: „na pamiątkę zaślubin Hr. Franciszka Łubieńskiego z Panną Hrabianką z Potockich”, 2/ puszkę „od Sanctissimum” srebrną, wyłaczaną z nakrywką, na której znajdował się krzyżyk, 3/ krzyżyk biały metalowy posrebrzany z dzwonkiem, 4/ trybularz metalowy, biały posrebrzany z trzema łańcuszkami, 5/ łódkę do kadzidła metalową białą, posrebrzaną z łyżeczką, 6/ bieliznę, 7/ firanki koloru perłowego o długości 3 łokci, które zostały zdjęte z nieznanego obecnie obrazu.⁵

³ Był to najpewniej najstarszy z dwóch obrazów Chrystusa na krzyżu znajdujących się w kościele do 1973 r.

⁴ Parafia Rzymskokatolicka w Borowicy pw. Przemienienia Pańskiego utworzona została dopiero w 1921 r. Dekretem biskupa lubelskiego Mariana Fulmana. Istniała do 1947 r. Gdy utworzono parafię w Żulinie z kościołem filialnym w Borowicy. W 1957 r. Do Borowicy przydzielony został ksiądz a od 1961 r. utworzona została odrębna administracja duszpasterska ale bez parafii. Dopiero po wieloletnich staraniach mieszkańców wsi 9 kwietnia 1988 r. Dekretem biskupa Bolesława Pyłaka ponownie erygowana została parafia w Borowicy.

⁵ Kurier Warszawski, 1846 r. 1 październik, Nr 260, a także Nestor, Krasnystaw, 2014 r., Nr 2, s. 38.

Warte sprawdzenia jest jak z Borowicą związani byli małżonkowie, których kielich ślubny znajdował się na wyposażeniu kościoła. Prawdopodobnie byli to Franciszek Ksawery Łubieński syn Feliksa i Paulina Potocka. Po ślubie zawartym w 1810 r. jednak nie w Borowicy a w Wąwolnicy zamieszkali w majątku Rudzieniec na Podlasiu.⁶ Dlaczego więc pamiątkowy kielich znalazł się w kościele w Borowicy? Z dwoma siostrami Potockimi żonaty był Kazimierz Krasieński fundator kościoła w Borowicy ale w 1810 już wszyscy troje nie żyli. W owym czasie właścicielem majątku Żulin – Borowica był Józef Wawrzyniec Krasieński, syn trzeciej żony Kazimierza Anny z Ossolińskich i to jego przyjacielskie kontakty nawiązane od 1802 r. z rodziną Feliksa Łubieńskiego oraz jego synami Piotrem, Franciszkiem i Tomaszem mogłyby doprowadzić do wyjaśnienia historii ślubnego kielicha podarowanego do kościoła w Borowicy.⁷ Pozostałe skradzione cenne przedmioty liturgiczne świadczą o hojności Krasieńskich i są dowodem, że pomimo zakazów odprawiane były tutaj Msze Święte. Nie wiemy jak uzupełniono konieczne wyposażenie.

Skąpe opisy i inwentarze zachowały się dopiero z lat 20-tych XX w. Najwięcej danych zawiera przechowywany w archiwum parafialnym „Inwentarz Fundi instruckti kościoła parafialnego we wsi Borowica, dekanatu chełmskiego, diecezji lubelskiej z 1923 roku”, sporządzony przez księdza Jana Walniczka mieszkającego od 21 października 1920 r. przy kościele w Borowicy a od 1921 r. organizującego tutaj parafię. Ze szczegółowego opisu wynika, że stałe elementy składowe kościoła pozostały dotąd bez zmian. Trzy ołtarze „stolarską robotą wykonane” pomalowane były olejną farbą „na ciemnożółto”. Podobnie jak obecnie, w ołtarzu głównym znajdował się już wówczas obraz Przemienienia Pańskiego określony przez księdza Jana Walniczka jako „mierna reprodukcja z nieznanego obrazu w ramach na biało pomalowanych”. Nie należy oceniać gustu księdza ale jest to całkiem poprawna kopia jednego z najbardziej znanych przedstawień sceny przemienienia Jezusa na Górze Tabor namalowanej przez Rafaela Santi, wykonana w 1915 r. i sygnowana przez malarza o nazwisku W. Turewicz. Jak wiemy pierwotnie w ołtarzu głównym znajdował się obraz „Chrystusa na krzyżu”, który już w 1923 roku określany był jako bardzo zniszczony i zastąpiony nowym obrazem odpowiadającym pierwszemu wezwaniu kościoła. Obraz o znacznych rozmiarach 180 x 128 cm. został przystosowany wielkością do architektonicznego ołtarza. W trakcie prac konserwatorskich przeprowadzonych w 1999 r. przez Agatę Woźniak – Niemkiewicz usunięte zostały ciemne ślady zachlapań powstałe przy impregnacji ścian kościoła i niewielkie przemalowania po formie partii nieba wiążące się z pobieżną konserwacją obrazu wykonaną podczas odnowy ołtarzy przeprowadzonej w 1963 r. z inicjatywy księdza Kazimierza Malinowskiego. Wówczas prawdopodobnie obraz wtórnie przystosowano do wymiarów ramy skracając go o ok. 3 cm. i zakładając na dolny bok krosna.⁸

⁶ www.instagram.com/a.laduniuk, Kolano – historia wsi, historia rodziny Łubieńskich. Blog Anny Ładuniuk.

⁷ Franciszek, Piotr i Tomasz Łubieńscy byli przyjaciółmi Józefa Krasieńskiego i jednocześnie członkami założonego szawie przez kuzynów Krasieńskich tajnego towarzystwa „Przyjaciół Ojczyzny” a Tomasz Łubieński doprowadził do małżeństwa swojego kolegi z wojska Adama Jaraczewskiego z siostrą Józefa Krasieńskiego Elżbietą. A. Śniechowska – Karpińska, Między rozsądkiem a uczuciem. Twórczość literacka Elżbiety z Krasieńskich Jaraczewskiej, Szczecin, 2008, s. 248.

⁸ A. Woźniak-Niemkiewicz, Dokumentacja konserwatorska do obrazu „Przemienienie Pańskie”, Jarosław 15 wrzesień 1999, Archiwum WUOZ Delegatura w Chełmie. Data odnowy ołtarzy w 1963 r. odkryta została po zdjęciu obrazu.

Tak jak obecnie, w górnej części ołtarza głównego umieszczony był w 1923 r. obraz świętego Stanisława Biskupa, nieznanego malarza, ilustrujący drugie wezwanie świątyni. Tabernakulum było proste w kształcie szafki i pomalowane wewnątrz na niebiesko. Do górnej części tabernakulum przybite było średniej wielkości zwierciadło oprawione w drewnianą ramę.⁹ Po prawej stronie znajdował się ołtarz Matki Boskiej z obrazem w drewnianej, złożonej ramie Matki Boskiej Częstochowskiej na bordowym aksamitnym tle. Sukienka Matki Boskiej i Jezusa a także korony wykonane były z połączanej blachy.¹⁰

W analogicznie ukształtowanym ołtarzu lewym znajdował się wówczas obraz świętego Mikołaja w drewnianej ramie. W ocenie księdza „obraz ten jest już stary, lecz niczym wybitnym się nie odznacza”. Rzeczywiście obraz ten z pocz. XIX pochodzi najpewniej jeszcze z pierwotnego wyposażenia kaplicy dworskiej o czym, oprócz techniki malarskiej, może również świadczyć podobrazie wykonane z płótna lnianego, szarego, tkanego ręcznie. Jest bardzo starannie malowany ze zróżnicowaniem różnej struktury materii szat świętego, dobrych proporcji stojącej postaci i delikatnych rysów twarzy. Napis umieszczony w dole malowidła „Mikołaju Święty, do Nieba wzięty. Od bydła Patronie miej nas w Obronie” i scena w tle obrazu z bydłem po jednej stronie świętego biskupa i uciekającymi wilkami po drugiej, które rozkazującym gestem przegania, świadczy jednoznacznie o przeznaczeniu obrazu do wiejskiej świątyni.¹¹ Na każdym ołtarzu znajdowały się kanony oprawione w proste ramki. W kościele znajdowały się ponadto dwa obrazy Chrystusa Ukrzyżowanego w ramach z drzewa „połączanych złotem malar-skim”. Jeden z nich opisany jest jako stary, zniszczony, „malowidło blade i jest to mierna zwyczajna reprodukcja”. Drugi obraz był mocno podziurawiony kulami w czasie wojny lecz wg księdza „niczym szczególnym się nie odznaczał”. W kościele były także stacje Drogi Krzyżowej, „olejodruki oprawne w ramy stolarskie i plecy obrazów są drewniane, zasługują na uwagę tym, że są intensywnie kolorowane” (!)

Najbardziej wartościowy, w ocenie ówczesnego proboszcza, był duży obraz w formie podłużnego prostokąta przedstawiający scenę Narodzenia Pana Jezusa, malowany na płótnie i oprawiony w drewnianą ramę. Określony jako „dość stary, oryginalny w swoim rodzaju, niezwykłego artysty malarza dzieło i jako taki zasługuje na szczególniejszą uwagę”. Jest to niewątpliwie ten sam obraz, o który upominali się parafianie obawiając się, że został sprzedany w latach 60-tych XX w. W 1973 r. ksiądz Kazimierz Malinowski, będący już wówczas proboszczem w innej parafii, w liście przesłanym do Rady Parafialnej w Borowicy wyjaśniał, że znalazł obraz za komodą w zakrystii zwinięty w rulon i bardzo zniszczony. Zawiózł obraz do konserwacji i pozostawił w depozycie na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w Zakładzie Historii Sztuki. Naprawa obrazu miała wynieść 10 000zł., których najwyraźniej ksiądz wtedy nie mógł wyłożyć. W dalszej części listu ksiądz zapewniał, że obraz nadal znajduje się na Katolickim Uniwersytecie

⁹ Prawdopodobnie to właśnie lustro kryształowe, zostało uszkodzone w czasie pożaru zakrystii w 1996 r.

¹⁰ Obraz był konserwowany i oczyszczony w 2016 r. przez Arkadiusza Ostasza.

¹¹ W trakcie prac konserwatorskich przeprowadzonych w 2002 r. przez Agatę Woźniak-Niemkiewicz w lewej części kompozycji ujawniły się przemalowania autorskie. Pierwotnie grupa zwierząt miała być liczniejsza i znaczenie większych rozmiarów. Ze względu na niezdecydowanie w ilości zwierząt i chaos postanowiono nie odsłaniać pierwszej warstwy autorskiej, szanując wybór malarza z zachowaniem równowagi z prawą stroną kompozycji. A. Woźniak-Niemkiewicz, Dokumentacja konserwatorska do obrazu św. Mikołaj, własność parafia rzymskokatolicka pw. Przemienienia Pańskiego w Borowicy, Jarosław, wrzesień 2002 r. s. 7, Archiwum WUOZ Delegatura w Chełmie.

Lubelskim, nie został sprzedany, jest nadal własnością parafii „i w odpowiednim czasie powróci do Borowicy, aby zdobić wnętrze Waszego, pięknego kościoła”.¹²

W inwentarzu z 1921 r. opisane są również feretrony, zachowane do dzisiaj, jeden w drewnianej, białej ramie z dwustronnym obrazem malowanym na blasze przedstawiającym z jednej strony Matkę Boską Niepokalaną a z drugiej Świętego Stanisława Kostkę. Z sygnatury wynika, że wykonany został w 1919 r. przez malarza T. Żebrowskiego. Drugi feretron „w formie gotyckiej”, malowany na desce, połączony w całości, z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej z jednej strony i Jezusem jako Dobrym Pasterzem – z drugiej. Trzeci feretron z obramieniem pomalowanym na jasno zielono z obrazem malowanym na blasze z jednej strony z przedstawieniem św. Antoniego Padewskiego a z drugiej Matki Boskiej Różańcowej. Obrazy nie są sygnowane ale prawdopodobnie również ich autorem był malarz T. Żebrowski. W kościele znajdowały się także dwa obrazy Chrystusa na Krzyżu, oba bardzo zniszczone a jeden z nich dodatkowo podziurawiony w czasie wojny kulami (prawdopodobnie przez pijanych żołnierzy), obraz św. Teresy od Dzieciątka Jezus i Matki Boskiej z Kalwarii Pałacowskiej – niezachowany. Wymieniony jest też w inwentarzu obraz namalowany na płótnie przedstawiający Chrystusa leżącego w grobie, który był jeszcze do niedawna wykorzystywany w czasie Wielkanocy do aranżacji Grobu Pańskiego a teraz wisi w galerii nad ołtarzem głównym. Na wyposażeniu były również dwie chorągwie i dwa sztandary z obrazami „malowanymi na ceracie albo na płótnie”, baldachim „prawie nie do użytku”, ornaty, kapy, obrusy i bielizna.

Z inwentarza wynika, że wówczas żadnych cennych przedmiotów ze srebra i złota w kościele nie było. Zachowały się jedynie wyroby platerowane pochodzące w większości z wytwórni Norblina lub Frageta a wśród nich piękna monstrancja posrebrzana i pozłacana¹³, kielich, puszka, naczynia na oleje św., krzyż do głównego ołtarza, mały krzyżyk wykładany perłową macią na ołtarzu Matki Boskiej, trybularz, łódka na kadzidło, sześć dużych posrebrzanych lichtarzy, mosiężny żyrandol i miedziany kociołek na wodę święconą. Z drewna wykonane były cztery krzyże przeznaczone na różne uroczystości, katafalk, trumna używana przy uroczystościach żałobnych, klęcznik, fotel pleciony, dwie komody-pochodzące wg tradycji ustnej z dworu Jaraczewskich w Borowicy, figura Zmartwychwstania, balustrada tralkowa wydzielająca prezbiterium „malowana na żółto” i różne ławki, w tym ławka kolatorska stojąca w prezbiterium. W inwentarzu figurują także cztery dzwonki, sygnaturka, dzwonek przy zakrystii, mały dzwonek ręczny, mosiężny kociołek na wodę, żyrandol mosiężny, i dwa krzyżyki mszalne.

Przez następnych kilkanaście lat najwyraźniej kościół nie miał szczęścia do dobrych administratorów i został zaniedbany, co podkreślał w czasie wizytacji biskupiej Adolf Bożeniec Jełowicki „Kościół b. piękny lecz w wielkim zaniedbaniu, nie ma chrzcielnicy, nie ma kap liturgicznych... ksiądz prosi o zmianę parafii, gdyż tu pożytecznego nic nie może zrobić”.¹⁴

Prawie wszystkie przedmioty wymienione w spisie inwentarzowym z 1923 r. zachowały się do lat siedemdziesiątych XX w. (oprócz kap, których w 1937 r. już

¹² Oryginał listu napisany przez księdza Kazimierza Malinowskiego we wrześniu 1973 r., przekazany został autorce artykułu przez rodzinę Jana Pawłasa z Borowicy, w latach 70-tych będącego członkiem Rady Parafialnej i znajduje się obecnie w zbiorach Arch. Delegatury Chełmskiej WUOZ.

¹³ Datowana w katalogu zabytków i karcie zabytku róchomego oraz w decyzji o wpisie do rejestru zabytków na wiek XVIII a umieszczona w katalogu Firmy Norblin, Bracia Buch i T. Werner w Warszawie.

¹⁴ Arch. Parafialne w Borowicy.

nie było). Kolejni księża uzupełniali wyposażenie o nowe niezbędne przedmioty, i tak w 1962 r. w dzień odpustu – 8 maja poświęcone zostało nowe pancerne tabernakulum wykonane przez zakład ślusarski Feliksa Samborskiego w Lublinie. W tym też roku na zlecenie księdza Kazimierza Malinowskiego lakiernik z Lublina Wacław Więckowski pomalował ołtarze, drzwi i kolumny przy ołtarzu głównym, co spotkało się z negatywną reakcją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Wobec dokonanych prób złocenia i srebrzenia kapiteli kolumn modrzewiowych przy ołtarzu pouczono administratora parafii o zakazie wykonywania jakichkolwiek prac bez zgody WKZ.

W 1966 r. poświęcony został nowy dzwon ufundowany przez parafian i proboszcza Kazimierza Malinowskiego z okazji Milenium – wykonany w Węgrowie, ważył 200 kg i otrzymał imię „Maryja Królowa Polski”. W miejscu dawnego schowka na katafalk urządzona została kaplica Matki Boskiej, do której przeniesiono zabytkowy żyrandol z głównej nawy a jego miejsce zajął okazały ale szpetny żyrandol zmontowany z rurek metalowych.

W 1967 r. w prezbiterium został ustawiony ołtarz soborowy w kształcie chrzcielnicy wykonany „przez pewnego parafianina z Borowicy” i wymontowana tralkowa balustrada oddzielająca prezbiterium, której część wykorzystana została później na balustradę w plebanii w Żulinie.

W 1973–4 r., ksiądz Stanisław Czarnota potrzebując pieniędzy na duży zakres prac remontowych jakie prowadził przy kościele, budujący jednocześnie nową plebanię, podjął decyzję o sprzedaży do Muzeum Wsi Lubelskiej znacznej części najstarszego wyposażenia kościoła, na konserwację którego nie stać było wówczas parafii. 17 listopada 1973 r. Muzeum Wsi Lubelskiej przesłało pismo potwierdzające zakup od proboszcza parafii Borowica: komody dębowej, rokokowej z 2 poł. XVIII w., komody dębowej, empировej z XIX w. (intarsjowane), obrazu olejnego na płótnie – św. Mikołaj z XIX w., dwóch obrazów olejnych na płótnie Chrystus na Krzyżu z XIX w., kociołka miedzianego bez pokrywy, fotela dębowego klasycystycznego, żyrandola mosiężnego neoklasycystycznego z końca XIX w. i kociołka miedzianego z końca XVIII w. W piśmie podkreślono, że zakupione zabytki ruchome znajdowały się w złym stanie i zostały poddane konserwacji. Jak wynika z inwentarza muzealnego rok wcześniej administrator parafii sprzedał do Muzeum siedem innych obrazów pochodzących z kościoła w Borowicy w tym: dwa portrety nieznanymi kanoników, św. Franciszka, obraz malowany dwustronnie z przedstawieniem Chrztu Chrystusa i Adoracją Dzieciątka Jezus, oraz drugi ze sceną Zmartwychwstania i Zwiastowania, Chrystus na Krzyżu (bez blejtramu) i Ostatnią Wieczerzę.¹⁵

W tym też czasie, wśród innych dziewięciu obrazów, został prawdopodobnie przez księdza wywieziony za granicę obraz wpisany do rejestru zabytków przedstawiający osiemnastowieczny widok Krasnegostawu, dwa obrazy pejzażowe, jeden ze sceną rodzajową, obraz Anioł Stróż z dzieckiem, Samarytanka, św. Paweł, pejzaż architektoniczny, Pan Jezus i dwustronny obraz z Matką Boską z Dzieciątkiem i Panem Jezusem. Komisja Konserwatorska działająca przy Muzeum na Zamku w Lublinie 9 kwietnia 1973 r. stwierdziła, że przedmioty te nie posiadają wartości artystycznych, historycznych i kul-

¹⁵ Z wyceny podanej w inwentarzu muzealnym wynika, że za wszystkie zabytki ruchome pochodzące z kościoła w Borowicy Muzeum Wsi Lubelskiej zapłaciło 158.000 złotych.

turalnych, które uzasadniałyby odmowę wydania Obywatelowi Stanisławowi Czarnocię zezwolenia na wywóz za granicę.¹⁶

W 1999 r. w dwusetną rocznicę poświęcenia kościoła mieszkańcy parafii podjęli starania o odzyskanie z Muzeum Wsi Lubelskiej obrazów stanowiących historyczne wyposażenie kościoła. Przy aprobachce Arcybiskupa Józefa Życińskiego i dzięki przychylności ówczesnego dyrektora muzeum Pana Mieczysława Kseniaka kościół został wzbogacony o wyjątkowo cenne elementy pierwotnego wyposażenia świątyni w postaci obrazów „Chrystus na krzyżu”, „Św. Franciszek” i „Św. Mikołaj”. Dzięki wstawiennictwu Arcybiskupa Lubelskiego Muzeum Archidiecezjalne przekazało w zamian do Muzeum Wsi Lubelskiej inny obraz św. Mikołaja. Odzyskanie obrazów zostało odnotowane w kronikach parafialnych jako jedno z najważniejszych wydarzeń w historii parafii. Ze szczególnym zadowoleniem przyjęli parafianie powrót obrazu świętego Mikołaja ufundowanego dla tego kościoła i otaczanego dawniej bardzo dużą czcią. Prace konserwatorskie przy obrazie świętego Mikołaja przeprowadzone przez Agatę Niemkiewicz, zostały sfinansowane z ofiar mieszkańców Borowicy i wsparte w 2002 r. dotacją WKZ w Lublinie. W 1999 r. kościół zyskał nowe oświetlenie w postaci dużego żyrandola i kinkietów dostosowanych stylistycznie do architektury kościoła.¹⁷

Z dawnego wyposażenia w kościele zachowały się dotychczas stacje Drogi Krzyżowej, które w 1923 r., w ocenie proboszcza, zasługiwały na uwagę przede wszystkim ze względu na intensywne kolory. Kolory po latach złagodniały, obrazy nabrały szlachetnej patyny ale mają nadal istotne znaczenie w wystroju wnętrza kościoła. Nie jest wiadomo kiedy zostały sprowadzone i przez kogo ufundowane dla świątyni w Borowicy, gdyż ze względu na technikę wykonania, nie były dotąd przedmiotem zainteresowania zarówno historyków sztuki jak i służb konserwatorskich. Wykonane zostały bowiem techniką oleodruku rozpowszechnioną w końcu XIX w. Rozwój technologiczny w sektorze wydawniczym, szczególnie na zachodzie Europy, pozwolił wówczas na masową produkcję kopii dzieł sztuki zgodnie z zapotrzebowaniem i gustami odbiorców. Oleodruki wracają do łask, coraz więcej muzeów organizuje wystawy im poświęcone a kolekcjonerzy skrupulatnie przeszukują strychy by zyskać ciekawe przedstawienia.¹⁸

Przedstawieniom Drogi Krzyżowej z Borowicy warto poświęcić nieco więcej uwagi ze względu na ich bardzo dużą popularność na terenie Lubelszczyzny, jak też w wielu kościołach na terenie całej Europy a szczególnie w Austrii, we Włoszech i na Bałkanach.¹⁹ Sposób oprawy w solidne ramy drewniane i deski zakrywające odwrocie przedstawień uniemożliwiają pozyskanie dokładniejszych danych o wytwórcy. Jednak słabo widoczna sygnatura „Leiber” umieszczona w dole przedstawień pozwoliła na identyfikację zarówno autora jak i firmy wydawniczej. Fridolin Leiber był jednym z najbardziej

¹⁶ Opinia w Archiwum Parafialnym.

¹⁷ Żyrandol i kinkiety wykonane przez Firmę Produkcyjno Usługową „Aladyn” w Krakowie ufundowane zostały przez prywatnego darczyńcę pochodzącego z Borowicy.

¹⁸ Oleodruk – to wielobarwny druk na papierze wykonany w technice oleografii polegającej na malowaniu obrazów na płycie lub kamieniu tłustym tuszem lub kredką. Puste miejsca splukuje się wodą, nakłada się tłustą farbę drukarską, która przylega tylko do miejsc pokrytych tuszem i odbija się obrazy na papierze lub płótnie. Powierzchnię wykańcza się werniksem zabezpieczającym odbity obraz i daje wrażenie olejnego obrazu. Produkowane były tylko w Europie.

¹⁹ Autorce udało się natrafić na identyczne stacje Drogi Krzyżowej w czasie podróży po tych krajach, a najdalej w katedrze w Dubrowniku.

znanych twórców tzw. malarstwa „domowego” którzy pracowali dla dużych firm zajmujących się wydawaniem reprodukcji artystycznych w ostatnich dziesięcioleciach XIX wieku. Urodził się w Niedereschach koło Vilingen w Szwarzwaldzie a zmarł w 1912 r. Określa się go jako malarza i litografa ale nie wiadomo gdzie się kształcił. Znany jest tylko ostatni etap jego działalności jako malarza i artysty. W 1881 r. Fridolin Leiber został zatrudniony przez Eduarda Gustava Maya z Frankfurtu na stanowisko kopisty w jego zakładzie litograficznym wydającym popularne druki reklamowe i reprodukcje obrazów artystów z Frankfurtu. Około roku 1895 Leiber z kopisty stał się niezależnym artystą malarzem i zaczął tworzyć reprodukcje swoich własnych obrazów. Leiber podpisywał się ukośnie „F. Leiber” alfabetem łacińskim lub tylko „Leiber” rzadziej „F.L.”.²⁰

Jak dotychczas udało się zidentyfikować około 30 projektów religijnych przedstawień autorstwa Leibera, w tym dwa typy przedstawień stacji Drogi Krzyżowej. W katalogu firmy May z 1911 roku figuruje 14 stacji Drogi Krzyżowej podpisanych „Fridolin Leiber pinx” identyczne z istniejącymi w Borowicy. Na odwrocie druków o tematyce chrześcijańskiej drukowano Imprimatur (pozwolenie na druk) biskupa Limburga, czego nie można stwierdzić na interesujących nas stacjach ze względu na trwałą oprawę. Rozpoznany został autor i wydawca oraz przypuszczalna data powstania, ale ciągle brak jest informacji kiedy i jak trafiły do Borowicy.²¹ Nabożeństwo Drogi Krzyżowej zostało nakazane przez władze diecezjalne w Polsce w końcu XIX w. a ich masowe zakładanie przypada na lata 1881–1913. Brak jest informacji o fundatorze przedstawień w kościele borowickim. Pomimo techniki druku olejnego na papierze koszt całości był znaczny, więc prawdopodobnie mógł takiego zakupu dokonać ktoś zamożny, pewnie właściciel dóbr, którego obowiązkiem była troska o świątynię. W końcu XIX w. Borowica wraz z dobrami Żulin należała do Ludwika z Krasieńskich żony Adama Czartoryskiego a od 1913 r. do Nikodema Budnego, znanego przedsiębiorcy i społecznika, właściciela także Jastkowa, Niemiec i Zakrzowa, który po zakupie dóbr Żulin „odnowił kościół w Borowicy”.²² Pozostaje do wyjaśnienia, czy w zakresie „odnowienia” mieścił się zakup obrazów stacji Drogi Krzyżowej i innych elementów wystroju kościoła? Potrzeba też dalszych badań do ustalenia losów pierwotnego wyposażenia kościoła pw. Przemienienia Pańskiego w Borowicy, świątyni o wyjątkowych walorach architektonicznych, a zastanawiająco skromnym wyposażeniu wnętrza.

²⁰ H. Pieske – T. Pechstein, Fridolin Leiber, breve profilo biografico, in Santi di Casa. Tłumaczenie z włoskiego Pani Aneta Giebuta, której serdecznie dziękuję za pomoc i udostępnienie tekstu.

²¹ Do 1871 r. Stacje Drogi Krzyżowej mogły być zawieszane tylko we wnętrzach kościołów franciszkańskich. Papież Pius IX cofnął ten zakaz dając możliwość erekcji Drogi Krzyżowej we wszystkich kościołach. Masowe zakładanie stacji przypada na lata 1881–1913. www.wartowiedziec.zagloba.kuria.lublin.pl

²² Z. Kalinowski, Dwory i dworki w dobrach Stajne i Żulin, s. 9 <http://kalinowski.weebly.com>. Informacja o odnowieniu kościoła przez Budnych pozostaje w sprzeczności z pismem Kurii Biskupiej w Lublinie z 1933 r. zarzucającym zupełny brak zainteresowania właścicieli Żulina świątynią w Borowicy: „obecny właściciel (Jan) zachował podobny stosunek i nie może się zaliczać nawet do dobrodziejów tego kościoła”. Arch. Parafialne.

SUMMARY

The church in Borowica was designed by architect Jakub Kubicki and erected in the years 1797-1799. It was founded by Kazimierz Krasiniski, the owner of Żulin property at that time. The property remained in the family's hands until the beginning of the 20th c. The wooden church is in the classical style. The main elements of the interior are huge Doric columns made of single larch trunks, determining the temple's character. Currently, the main furnishings of the church comprise modest altars, suited to the temple's style and put in much later. In the main altar there is a painting of the Transfiguration of Jesus from the beginning of the 20th c and in the side altars there are paintings of Our Lady of Częstochowa on the left and Christ Crucified on the right. Originally, the main altar consisted solely of the altar stone and a painting of Christ Crucified placed in the alcove above. There is no detailed information about the original furnishings of the church which until 1921 was considered to be a manor chapel. The only known inventory of the church is from 1923 and includes, among other things, information about the objects in the church which formed its décor. The most precious liturgical paraments were stolen in 1846. Moreover, a considerable part of the most valuable objects stored in the church were sold in 1973-1974 to the Open Air Village Museum in Lublin by the parish priest at that time. Many of them originated probably from the manor house of Elżbieta Krasiniska Jaraczewska who lived in Borowica from 1815 to 1830 and wrote her novels here. Some paintings were brought again to the church in 1999. Large Stations of the Cross, unappreciated before as made in the oleographic technique, are significant in the church décor. It has been found that their author was a German painter Fridolin Leiber and they were made in E.G. May's publishing company in Frankfurt which distributed reproductions all over Europe. The images could be purchased for the church in Borowice at the end of the 19th c or at the beginning of the 20th c.

1. Widok wnętrza kościoła z chóru z ołtarzem głównym i Matki Boskiej Częstochowskiej, fot. R. Karczmarski, 2011

2. Widok wnętrza kościoła z chóru z ołtarzem głównym i ołtarzem bocznym z obrazem Chrystusa na krzyżu, fot. R. Karczmarski, 2011

3. Ołtarz główny z obrazem Przemienienia Pańskiego W. Turewicza z 1915 r. i św. Stanisława Biskupa i Męczennika, fot. St. Rudnik, 2016

4. Obraz św. Mikołaja, fot. St. Rudnik, 2016

5. Feretron z obrazem Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, sygnowanym przez T. Żebrowskiego, fot. St. Rudnik, 2016

6. Feretron z obrazem Matki Bożej Różańcowej, kopia obrazu Murilla, także T. Żebrowskiego, fot. St. Rudnik, 2016

7. Feretron z wizerunkiem Chrystusa Dobrego Pasterza, fot. St. Rudnik, 2016

8. Stacja Drogi Krzyżowej z widoczną sygnaturą Fridolina Leibera, fot. St. Rudnik, 2016

9. Chrzcielnica drewniana, fot. St. Rudnik, 2016

NAGROBEK STANISŁAWA ZBĄSKIEGO W KOŚCIELE PARAFIALNYM PW. NARODZENIA NMP W KUROWIE – PRZYSZYBOK DO ATRYBUCJI

Niewątpliwie nagrobek Stanisława Zbąskiego znajdujący się w kościele parafialnym pod wezwaniem Narodzenia NMP i Św. Michała Archaniola w Kurowie należy do mało znanych i podziwianych dzieł sztuki sepulkralnej doby renesansu. Co prawda Kurów posiada średniowieczną historię, leżący przy dawnym trakcie handlowym, przy wytyczonym w XIX wieku nowym trakcie prowadzącym do Warszawy, był miejscem ważnych historycznych wydarzeń lecz jest mało odwiedzany przez turystów i znawców sztuki. Bardziej kojarzony jest z wyrobami kuśnierskimi, choć i ta tradycja powoli zanika. Również wnętrze zabytkowego kościoła odznacza się specyficzną surowością i oszczędnością wyposażenia, bez wątpienia wpływ na to miała burzliwa historia miejsca. Bogatą historię miejscowości, rozwoju miasta i wartościowania zasobów materialnych przedstawiła Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska w Studium historyczno-urbanistycznym Kurowa.¹ Warto za autorką opracowania przytoczyć kilka danych historycznych, które pośrednio odnoszą się do interesującego nas zabytku.²

W Kurowie istniała parafia św. Idziego od XV wieku posiadająca kościół filialny w Klementowicach. Parafia ta podlegała dekanatowi kazimierskiemu. Św. Idzi był patronem udanych spraw i kupiectwa, a Kurów należał do takich miejsc. W średniowieczu Kurów stał się znaczącym grodem na drodze mazowieckiej. Być może Władysław Łokietek ok. 1320 roku darował Kurów rycerskiemu rodowi Szreniewitów (wcześniej ofiarował przodkom Firlejów ziemie przyległe do Kurowa od strony południowej). Pod koniec wieku XIV Klemens h. Szreniawa nabył od Jana Firleja Bochoćnicę z przyległościami, gdzie założył też nazwane od swego imienia Klementowice. Syn Klemensa Piotr występował początkowo jako Piotr Miles, potem z Kurowa bądź Kurowski i piastował wysokie urzędy starosty, a następnie kasztelana sądeckiego i lubelskiego, był dworzaninem królewskim. Zapewne pozycja Kurowskiego na dworze królewskim przyczyniła się do ustanowienia Kurowa stolicą powiatu z księgami sądowymi. Był to krótkotrwały awans, potwierdzony w latach 1460-5 i zlikwidowany wraz ze śmiercią Piotra Kurowskiego w roku 1465. Z rodu Kurowskich w okresie od końca XIV do połowy XV wieku wyszło kilka osobistości liczących się w kraju.

Córkami Piotra były Jadwiga i druga nieznana z imienia, która wyszła za Jana Zbąskiego. Jeszcze przed śmiercią w roku 1462 Piotr Kurowski dokonał zapisu swych dóbr na wnuków Jana Pileckiego i Stanisława Zbąskiego. W związku ze śmiercią Jana, jak i wnuka Jadwiga Kurowska uczyniła zapis na siostrzeńców: Stanisława Zbąskiego i jego siostrę Katarzynę za Janem z Oleśnicy. Po dziale z 1464 roku Stanisław Zbąski uzyskał Kurów, Płonki, Brzozową Gać i Klimuntowice. Przejęcie Kurowa przez Zbąskich zbiegło się z likwidacją powiatu sadowego w Kurowie. Zbąscy przybrali nazwisko od Zbąszynia w Wielkopolsce, stąd też pierwsi Zbąscy w Kurowie nie przestali też piastować godno-

¹ J. Teodorowicz-Czerepińska, Studium historyczno-urbanistyczne Kurowa, PP PKZ Lublin, 1982-3, msp. archiwum WUOZ w Lublinie.

² J.w. s. 8-17

ści ziemskich w Poznańskim i w związku z tym Kurów prawdopodobnie przestał być miastem rezydencjonalnym.

Na początku XV wieku Kurów był w posiadaniu Stanisława Zbąskiego, po czym jego dwóch synów, który to Stanisław żonaty był z Anną Grodzanowską i do połowy wieku trzymał Kurów, a jego brat Abraham dobra wielkopolskie. W 1553 roku po bezpotomnej śmierci Stanisława całość majątku objął Abraham, żonaty z Dorotą z Bnina Opalińską. Ponieważ oboje małżonkowie byli wyznania helweckiego, toteż zamienili kościół kurowski na zbór. Na podstawie akt kościelnych ustalono, że nabożeństwo kalwińskie zostało wprowadzone bezpośrednio po objęciu Kurowa przez Abrahama pierwszego w 1553 roku. W XVI wieku miasto pieczętowało się nowym herbem kogut z Nałęczem Zbąskich w dziobie, co świadczy o większym znaczeniu miasta i jego władzy wójtowsko-lawnicznej. Miało to miejsce za czasów Abrahama II Zbąskiego, człowieka światłego i ogólnie poważanego. Za czasów tego właściciela w 1565 roku odbyła się pierwsza wizytacja biskupia archidiecezji krakowskiej. W roku 1565 miał miejsce pożar miasta i kościółka św. Idziego, po którym przystąpiono do budowy nowego obiektu sakralnego. Być może według zamysłu dziedzica miał być to zbór, wbrew katolickiej ludności miasteczka, która przeszkadzała w budowie, względnie odwrotnie tj. budowę kościoła utrudniali wyznawcy kalwinizmu, nie ustalono jednoznacznie na podstawie zapisów. Jednak oszczędny wystrój kościoła zdaje się sugerować, że miał to być zbór. Niewątpliwie odbudowę po pożarze wiąże się z początkami obecnego murowanego kościoła, wzniesionego prawdopodobnie w pobliżu spalonego, ale istniejącego jeszcze kościółka św. Idziego. W kolejnych wizytacjach z 1595 roku i 1603 nadal wymienia się kościół w Kurowie, jako zdewastowany i sprofanowany przez dziedziców Zbąskich. Dopiero Jan Zbąski w 1628 roku przedstawił katolickiego księdza do zatwierdzenia na proboszcza kościoła pod wezwaniem Narodzenia NMP. Zmiana wezwania potwierdza fakt powstania nowego kościoła. Jednakże jeszcze z wizytacji z 1650 roku dowiadujemy się iż kościół posiadał prezbiterium murowane, ale ściany nawy były wyprowadzone tylko do wysokości 5 łokci, przy czym wizytator dodał, że kolatorzem kościoła jest gen. Jan Zbąski, propagator luteranizmu. To przywiązanie Zbąskich do nowinkarstwa religijnego spowodowało, że utrzymało się ono w Kurowie aż do potopu szwedzkiego, choć w mieście obowiązywało nabożeństwo katolickie (być może sprawowane w kościele szpitalnym św. Leonarda). Ostatecznie prawie do końca XVII rodzina Zbąskich była właścicielami miasta, co jest czasookresem w którym powstało wybitne dzieło sztuki sepulkralnej.

Nagrobek Stanisława Zbąskiego w kościele w Kurowie ufundowany został w 1587 roku przez żonę zmarłego Annę i najbliższe wzory czerpie z podwójnego nagrobka Barbary i Andrzeja Firlejów w kościele parafialnym w Janowcu, a wręcz jest jego kopią w wersji pojedynczej. Alicja Kurzątkowska³ na tle spuścizny artystycznej Santi Gucciego wskazała, że nagrobek Zbąskiego w kościele w Kurowie, jest niewątpliwie dziełem tego artysty. Przemawiać za tym miały:

- poza zmarłego analogiczna jak na nagrobku Firleja w Janowcu,
- schemat architektoniczny,
- opracowanie szczegółów, detale dekoracyjne,
- wysoki poziom wykonania.

³ A. Kurzątkowska, nagrobki Firlejów z kręgu Padovana, Canavesiego i Santi Gucciego (w:) BHS, 1965, nr 2, s. 169.

Kurzątkowska wskazuje, że dziesięcioletnią (1577-1585) lukę w biografii Santi Guccio Fiorentino, wypełnił właśnie pobyt w Janowcu, w służbie Andrzeja Firleja, kasztelana lubelskiego, syna Piotra, wojewody lubelskiego. W roku 1585 Santi Gucci pojawił się w Krakowie i była to nie przypadkowa zbieżność, gdyż w tym roku zmarł Andrzej Firlej. Jeszcze raz w 1587 roku Gucci przybył do Janowca, by ostatecznie po znalezieniu nowych protektorów w osobach Myszkowskich, przenieść się na stałe do Pińczowa.

Pobyt Santi Guccio w Janowcu na przestrzeni 10 lat pomiędzy rokiem 1577 a 1587 musiał być spowodowany większymi zamówieniami, należała do nich niewątpliwie przebudowa rezydencji Firleja w Janowcu. Z działalnością Guccio w tym nadwiślańskim miasteczku wiązany jest nagrobek Andrzeja i Barbary Firlejów, jedno z najbardziej pewnych dzieł artysty. Niewątpliwie nagrobek musiał być złożony pod okiem samego artysty, gdyż doskonały jego montaż jest jedną z cech wartościujących obiekt. Kurzątkowska wskazuje na jeszcze jeden aspekt, który warto podkreślić, że w roku 1599 do nagrobka dodana została tablica inskrypcyjna, fałszywie informująca, że nagrobek wystawiony został dla Stanisława Tarły i jego żony Barbary z Dulskich. Dzięki tej informacji nagrobek przetrwał w kościele w Janowcu w trudnym okresie kontrreformacji, zachował się in situ do dnia dzisiejszego i nie podzielił losu nagrobka kurowskiego.

Stanisław Zbąski wraz żoną Anną byli zwolennikami nurtu protestanckiego jakim był kalwinizm, analogicznie jak małżonkowie Andrzej i Barbara Firlejowie. Zresztą majątki obu rodzin graniczyły ze sobą i pozwalały na utrzymywanie stałych kontaktów towarzyskich. Sytuacja taka sprzyjała możliwości skorzystania z usług, a wręcz polecenia przez Firlejów usług artystycznych Santi Guccio zaprzyjaźnionej dziedzicze z Kurowa, która chciała w sposób trwały uczcić pamięć młodo zmarłego małżonka. Żalobę wyraża inskrypcja zamieszczona na nagrobku, którą w obecnym dowolnym brzmieniu można przytoczyć tak: **Anna z Kurowa Zbąska ten ja dom twemu ciału małżonku jedyny zbudowałam, dla żalu srogiego przyczyny, abym tu póki żywa na żalonym grobie smutek ofiarowałam lży wieczne tobie. Nie dał Bóg abym długo z tobą żyła wspólnie w złym lub dobrym szczęściu, niestety z tobą nie złożyłam głowy tak osierociłam siebie jako wdowa. Ale gdy tak sam Bóg chciał, by żalosna twoja prędką śmierć wielki smutek i wielką żalność moją spowodowały. Da Bóg, że cię tam znajdę, kiedy Bóg sowicie uprzejmą cnotę hojnie nagradza tak miło. Smutna małżonka ze łzami położyła roku Pańskiego 1587.** Natomiast poniżej na fryzie gzymsu, nad postacią znajduje się tekst odnoszący bezpośrednio do osoby zmarłej **... zanie urodzony Stanisław Zbąski z Kurowa lat 45 mając roku Pańskiego 1585 dnia 8 lipca umarł.** Jak wskazuje napis pozostająca w żalobie po ukochanym małżonku wdowa, chciała uczcić pamięć zmarłego w sposób trwały, w wymiarze materialnym, bo co do pamięci ta została zatracona zapewne wraz ze śmiercią Anny.

Nagrobek Zbąskiego nie miał takiego szczęścia jak Firlejów. Opór katolików w okresie kontrreformacji wobec wyznawców protestantyzmu spowodował, że nagrobek kurowski został usunięty z pierwotnego miejsca lokalizacji w prezbiterium (podczas prac przy posadzce kościoła odnaleziono ceglana podmurówkę) i przeniesiony na zakończenie nawy południowej kościoła przy chórze muzycznym. Przeniesienie to spowodowało, że nagrobek został ponownie złożony z małą dbałością o detale, a wręcz jego kompozycja została ograniczona poprzez przycięcie z lewej strony. Prawdopodobnie podczas demontażu i przeniesienia nagrobka, uszkodzono świadomie lub nieświadomie części płaskorzeźby z przedstawieniem zmarłego tj. część twarzy, ręki i nogi, które

wystawały poza obramienie oraz pozbawiono detal architektoniczny elementów. Być może szacunek dla zmarłych oraz dla niektórych z właścicieli Kurowa z rodziny Zbąskich, a może świadomość wybitnego autorstwa nie pozwoliły na całkowite usunięcie nagrobka z kościoła, wystarczyło jedynie przeniesienie w mniej eksponowane miejsce. Pozostający w zapomnieniu nagrobek w kolejnych wiekach nie ulegał zmianom, dokładano jedynie kolejne warstwy malarskie, przy odświeżaniu wnętrza oraz wykonano niefachowe uzupełnienia ubytków, które spowodowały zatarcie bogactwa szczegółów warsztatu rzeźbiarskiego jego autora. Trudno się więc dziwić, że w karcie ewidencyjnej zabytku ruchomego, opracowanej w roku 1974 przez mgr Cezarego Kocota dla nagrobka Stanisława Zbąskiego w kościele parafialnym w Kurowie w rubryce „autor, szkoła, warsztat” odnotowano początkowo „inwencja, wpływ Santi Gucci”, a więc nie potwierdzona atrybucja.

Santi Gucci urodził się we Florencji, gdzie uczył się w warsztatach kamieniarskich i przybył do Polski, jako ukształtowany już artysta. Najpierw działał w Krakowie, związany z dworem królewskim Stefana Batorego i Anny Jagiellonki, później z możnymi rodami Firlejów w Janowcu i Myszkowskich w Pińczowie, tworząc wiele dzieł architektonicznych, stając się propagatorem manieryzmu włoskiego w polskiej sztuce późnego renesansu. Najbardziej znany jest jednak jako rzeźbiarz, który przejął krakowski styl dekoracyjny Jana Michałowicza z Urzędowa i „... przekształcił w indywidualny sposób, stwarzając styl kapryśny i miękki, swobodnie operujący rozmaitymi elementami dekoracyjnymi, ze szczególnie charakterystycznymi wolutami jońskimi, guzami, pasami liści akantu i wazami płomienistymi”⁴, jak wskazuje Helena Kozakiewiczowa. Według Kozakiewiczowej pełny popis umiejętności artystycznych w dekoracyjnym i figuralnym stylu Santi Guccio stanowią nagrobki; w tym Firlejów w Janowcu. Według badaczki, artysta wprowadził charakterystyczną manierystyczną stylizację, stosując schemat ujęcia postaci ludzkiej w odrealnionym układzie i gestach, niemal jako taneczne rytmy.⁵ Jeżeli badacze twórczości artystycznej Santi Guccio przyznają nagrobkowi janowieckiemu zaszczytne miejsce w biografii artysty, to powtórzony układ w nagrobku kurowskim zasługuje również na uznanie.

Oba nagrobki powstały w zbliżonym okresie czasu, stanowią przykłady szczytowych osiągnięć artysty, posiadają wszystkie charakterystyczne cechy jego twórczości. Może tylko fakt, że nagrobek Firlejów stanowi historycznie wzór nagrobka piętrowego, przydaje mu bardziej zaszczytne miejsce. Możliwe jest że nagrobek kurowski Stanisława Zbąskiego powstał na podstawie nagrobka Firlejów, ale jest też możliwe że stanowił wzór postaci męskiej dla nagrobka janowieckiego. Kurowski nagrobek powstał zgodnie z datą w 1587 roku, a janowiecki w latach 1586-87, więc kończone były równocześnie, a także mogły być składane równocześnie, czego nie da się potwierdzić z uwagi na przeniesienie nagrobka kurowskiego i błędy w jego ponownym montażu. Obaj zmarli upamiętnieni na nagrobkach zmarli w tym samym roku 1585, więc jest prawdopodobne, że zamówienie złożone zostało prawie równolegle. Dla Santi Guccio możliwość pracy nad nagrobkami z obu miejscowości, niedaleko położonych, pozostających w relacjach towarzyskich było szansą na eksperyment artystyczny nowej formy. Zapewne zamówienie od rodziny protektorów, jakimi byli Firlejowie, a zwłaszcza zamówienie na upamięt-

⁴ H.Kozakiewiczowa, *Renesans w Polsce Santi Gucci Architekt i rzeźbiarz*, Warszawa 1983, s. 19.

⁵ J.w., s. 19.

nienie dwóch osób zmarłych, wymagało priorytetowego potraktowania przez autora koncepcji artystycznej. Zapewne wdowa z Kurowa, która miała jeszcze szanse na nowe zamążpójście nie mogła pozwolić sobie na wspólne upamiętnienie ze zmarłym mężem. Prawdopodobnie w grę wchodziły również względy finansowe. Pomijając domniemania należy stwierdzić, że bez wątpienia nagrobek Stanisława Zbąskiego posiada wszelkie cechy dekoracyjne (pilastry jońskie, ornament kandelabrowy, wazony, ślimacznice, rozety) i figuralne (potraktowanie osoby zmarłego jako elementu kompozycyjnego wypełniającego płytę i spoczywającego w nienaturalnej pozie), charakteryzujące specyfikę dzieł autorstwa Santi Gucciego. Drobną różnicą dotyczy bocznych zwieńczeń nagrobka kurowskiego tj. w Janowcu zwieńczenie nagrobka stanowi oprawę dla herbów osób zmarłych, natomiast w nagrobku kurowskim herb Nałęcz zmarłego Stanisława Zbąskiego, umieszczono w centralnej części, a po bokach płaskorzeźbione stylizowane głowy kobiece z podwiką i w czepcu, które nosiły kobiety zamężne w Polce do końca XVII wieku. W ten właśnie sposób upamiętniono być może fundatorkę nagrobka Annę Zbąską. Bogactwo detalu, artyzm dłuta rzeźbiarskiego w dopracowaniu szczegółów nagrobka Stanisława Zbąskiego kościoła w Kurowie uwidoczniły przeprowadzone w latach 2015–2016 prace konserwatorskie i restauratorskie przez konserwatora dzieł sztuki mgr Monikę Konkolewską.

Stan zachowania nagrobka Stanisława Zbąskiego przed podjęciem prac w roku 2015 był generalnie zły. Powierzchnia nagrobka była kilkakrotnie przemalowana z wyróżnieniem ciemniejszym kolorem płaskorzeźbionej postaci, która posiadała wtórne uzupełnienia, wykonane bez poprawności formy.⁶ W partii cokołowej występowały znaczne wysolenia, co spowodowało lokalne osłabienie struktury kamienia wapiennego, z którego wykonano nagrobek. Ogólnie powierzchnia całości nagrobka była zabrudzona, przemalowana, przebarwiona. W pierwszej kolejności należało nagrobek oczyścić z wtórnych nawarstwień w celu pełnego rozpoznania stanu zachowania materiału. Przebarwienia kamienia, wynikające z przemalowań i przeolejenia powierzchni wymagały przeprowadzenia zabiegów związanych z wyekstrahowaniem w stopniu możliwym. Rozpoczęte prace przy posadzce kościoła pozwoliły na wykonanie izolacji przyziemia i usunięcie zasoleń partii cokołowej nagrobka. W pierwszym etapie wykonano prace techniczne, związane z oczyszczaniem powierzchni kamienia z czterech warstw przemalowań, usunięciem skutków zawilgoceń struktury kamienia i jej lokalnym wzmocnieniem, usunięciem wtórnych niewłaściwych uzupełnień ubytków, które wykonane zostały w cemencie. Jak wyszło w trakcie doczyszczania powierzchni, wtórne uzupełnienia fragmentów postaci zmarłego wykonane zostały w większym zakresie niż pierwotnie zakładano tj. nie tylko stopa, ale również twarz oraz dłonie, inne akcesoria i detale. Usunięcie wtórnych cementowych uzupełnień pozwoliło ustalić formę i kształt ubytków, gdyż okazało się że uzupełnienia zachodzą na oryginał i go deformują. Analizując zachowane oryginalne resztki udało się konserwatorom odtworzyć proporcjonalnie nos, oko, dłonie (zachowane były tylko dwa palce) i rękawiczkę. Doczyszczenie poduszki ujawniło oryginalne frędzle, natomiast należało na podstawie ikonografii odtworzyć buzdygan, oznakę godności oficerskiej zmarłego. Uzupełnienia wykonano z masy wapienno-marmurowej, stosując jako lepsze emulsję (żywica), nie zdecydowano o wykonaniu rekonstrukcji

⁶ M. Konkolewska, Nagrobek Stanisława Zbąskiego z kościoła parafialnego pw. Narodzenia NMP w Kurowie, mszp. w posiadaniu WUOZ w Lublinie, b.s.

w kamieniu z powodu konieczności doprowadzenia powierzchni oryginału do prostej formy, co spowodowałoby straty oryginału. Przeprowadzone prace pozwoliły ustalić, że największe uszkodzenia mechaniczne powstały w czasie demontażu nagrobka z prezbiterium i ponownym montażu na nowym miejscu w nawie (znaleziono kotwy mocujące nagrobek). Dodatkowo pobrano próbki warstw do badań laboratoryjnych, które potwierdziły występowanie oryginalnie warstwy pobiału (rodzaj mlecza), występującej na powierzchniach wypukłych, co miało naśladować połysk marmuru. Ten sposób opracowania estetycznego został odtworzony po wykonaniu scalenia kolorystycznego na granicy uzupełnień z oryginałem oraz opracowaniu estetycznym powierzchni nagrobka.

Kompleksowe prace konserwatorsko-restauratorskie ujawniły kunszt rzeźbiarski autora, precyzję w sposobie opracowania rysunku i formy detalu architektonicznego, a przede wszystkim w ukazaniu postaci zmarłego i jego atrybutów, co najlepiej ukazują fotografie. Nie przeceniony jest jednak ogłód osobisty in situ, do którego zachęcam.

SUMMARY

The tomb of Stanisław Zbąski in the parish church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary and Saint Michael the Archangel in Kurów belongs to the little known and underappreciated works of sepulchral art of the Renaissance period. From the beginning of the 15th c until the 17th c Kurów was owned by the Zbąski family who were Lutherans. This is the time when this outstanding work of sepulchral art was created by an Italian artist and sculptor Santi Gucci. The tomb of Zbąski has all decorative features (Ionic pilasters, candelabrum-shaped ornament, vases, volutes, rosettes) and figural qualities (treatment of the figure of the deceased as a compositional element filling the gravestone and resting in an unnatural position) which are characteristic of Santi Gucci's works. Stanisław Zbąski's tomb in the church in Kurów was founded in 1587 by Anna – wife of the deceased. The tomb is most directly influenced by the double tomb of Barbara and Andrzej Firlej in the parish church in Janowiec. Information about the funding was placed on the inscription plaque. Due to the Catholics' resistance towards the Protestants during the Counter-Reformation period, the tomb was moved from its original place in the presbytery to the end of the southern nave of the church. As a result, the tomb was reassembled with little attention to detail, its composition was reduced due to cutting on the left side and details were damaged, including the low relief representing the deceased person.

The condition of Stanisław Zbąski's tomb before commencement of works in 2015 was generally poor. The surface of the tomb was repainted several times, with the low relief figure marked by a darker colour, and with the secondary additions made without maintaining the correct form. During the first stage of the restoration, technical works were carried out, including removal of improper secondary filling of defects, made in cement. Owing to the removal of the secondary cement filling it was possible to determine the form and shape of the defects and to repair them. The extensive renovation and restoration works, completed in 2016 by Monika Konkolewska, an artwork restorer, revealed the sculptor's craftsmanship which should preferably be admired personally in the Kurów church.

1. Janowiec, kościół par., nagrobek Firlejów, fot. K. Tur-Marciszek, 2015 r

2. Kurów, kościół par., nagrobek Stanisława Zbąskiego przed konserwacją, fot. K. Tur-Marciszek, 2010

3. Kurów, kościół par., ceglana podmurówka w prezbiterium, fot. K. Tur-Marciszek, 2016

4. Kurów, kościół par., nagrobek Zbąskiego w trakcie prac, fot. M. Konkolewska, 2015

5. Kurów, kościół par., fragm. nagrobka w trakcie prac, fot. M. Konkolewska, 2015

6. Kurów, kościół par., fragm. nagrobka w trakcie prac, fot. M. Konkolewska, 2015

7. Kurów, kościół par., fragm. nagrobka w trakcie prac, fot. M. Konkolewska, 2015

8. Kurów, kościół par., nagrobek po pracach, fot. B. Stolarz, 2017

9. Kurów, kościół par., fragm. nagrobka po pracach, fot. B. Stolarz, 2017

11. Kurów, kościół par., fragm. nagrobka po pracach, fot. B. Stolarz, 2017

12. Kurów, kościół par., fragm. nagrobka po pracach, fot. B. Stolarz, 2017

14. Kurów, kościół par., fragm. nagrobka po pracach, fot. B. Stolarz, 2017

10. Kurów, kościół par., fragm. nagrobka po pracach, fot. B. Stolarz, 2017

13. Kurów, kościół par., fragm. nagrobka po pracach, fot. B. Stolarz, 2017

DWA NIEZNANE, ZREALIZOWANE W WOJEWÓDZTWIE LUBELSKIM PROJEKTY BOHDANA LACHERTA

W 2014 roku ukazało się pierwsze wydanie książki Beaty Chomątowskiej, opowiadającej o przyjaźni i twórczości Bohdana Lacherta i Józefa Szanajcy¹. Ta bardzo ważna publikacja nie jest jednak monografią twórczości architektów i nie wymienia ich pełnego dorobku. Niniejsze uzupełnienie wykazu prac Lacherta wpisuje się więc w badania jego spuścizny, a także w badania geograficzno-historyczne krajobrazu kulturowego Lubelszczyzny (oba zaprezentowane poniżej obiekty zostały zrealizowane na tym obszarze), oraz stanowi wkład do dyskusji o awangardowej architekturze polskiej w okresie międzywojennym.

Bohdan Lachert (1900-1987), absolwent Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, należał do pokolenia wykształconego w Odrodzonej Polsce. Jednym z jego pierwszych projektów, podjętym jako praca zaliczeniowa, był projekt dworu w majątku Ciechanki, ówczesnie w gminie Brzeziny powiatu lubelskiego. Majątek od 1910 roku był własnością Wacława Lacherta de Peselin², ojca architekta³. Ta realizacja była omawiana kilkakrotnie i pod różnym kątem: jako przykład zmodernizowanej siedziby ziemiańskiej⁴, jako miejsce powracające we wspomnieniach⁵, oraz jako uwieńczenie planów Wacława Lacherta, który zajmując doskonale stanowisko w moskiewskiej fabryce dokonał w zakupie majątku położonego w ziemi ojczywej i po ucieczce z Moskwy w 1918 roku przed żywiołem rewolucji, w 1925 roku wznosił siedzibę rodzinną⁶.

Jak przekonano się w trakcie badań terenowych i kwerend archiwalnych, nie tylko dwór w Ciechankach został zbudowany według pomysłu i projektu Bohdana Lacherta. Otóż Ciechanki, położone w niedalekiej odległości od Ostrówka, do 1907 roku wchodziły w skład dóbr uregulowanych w jednej księdze hipotecznej⁷. W tymże Ostrówku po 1930 roku została wybudowana siedmioklasowa szkoła powszechna⁸, zaprojektowana przez Bohdana Lacherta⁹. W dziedzinie budownictwa szkół powszechnych, projekt

¹ B. Chomątowska, *Lachert i Szanajca. Architekci awangardy*. Wydawnictwo „Czarne” 2014.

² M. Rozbicka, *Dwór w Ciechankach czyli o modernizmie „w rzeczewistem zastosowaniu”*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe, Materiały VII Seminarium SHS*, Warszawa 2004, s. 473-490.

³ M. Rozbicka, *Dom mieszkalny średniozamożnego ziemianina. Studia nad teorią i praktyką projektową (1918-1939)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” T. XLVIII (2003), z. 1-4.

⁴ Jw.

⁵ Chomątowska, dz. cyt.

⁶ O pozycji Wacława Lacherta w Moskwie i okolicznościach jej opuszczenia pisze Ewa Leśniewska: E. Leśniewska, *Dobra ziemskie Ostrówek, Ciechanki i Suffczyn oraz ich właściciele w latach 1787-1844*, „Studia Łęczyńskie” 2012, t. 2-3, s. 201.

⁷ W skład dóbr Ostrówek wchodziły także Suffczyn.

⁸ W tym wypadku i, na podstawie odszukanych planów archiwalnych i oględzin w terenie, autorzy artykułu potwierdzają wcześniejsze przypuszczenia, że szkoła w Ostrówku została zaprojektowana przez Bohdana Lacherta.

⁹ Na rysunku projektowym widnieje jeden podpis: Bohdana Lacherta i tak wynika z korespondencji urzędowej dotyczącej zatwierdzenia projektu: *Projekt szkoły w Ostrówku, pow. lubelski* Archiwum Państwowe

szkoły w Ostrówku zatwierdzony w 24 marca 1930 roku był w tym czasie jednym z najbardziej nowatorskich na obszarze województwa lubelskiego, które obejmowało wówczas znacznie większy obszar niż współcześnie: w części północno-zachodniej w jego skład wchodziły tereny obecnego województwa mazowieckiego.

Zgodnie z projektem miał powstać piętrowy budynek o półcyndrycznym, pozbawionym artykulacji występie mieszczącym klatkę schodową oraz o gładkich płaszczyznach ścian, obejmujących więcej niż jedną trzecią elewacji północnej i południowej. Budynek bardziej można byłoby porównywać z modernistyczną wielkomiejską architekturą II Rzeczypospolitej, niż z innymi projektami szkół powszechnych województwa lubelskiego.

W drugiej połowie lat dwudziestych XX wieku w architekturze polskiej nasiliły się tendencje awangardowe. Przejawem tych tendencji w najbardziej ogólnym zakresie było uproszczenie formy architektonicznej. Awangardowy nurt modernizmu w architekturze – funkcjonalizm, wyzbył się wszelkich form ornamentalnych. Była to surowa estetyka, oddziałująca poprzez kontrast i zróżnicowanie płaszczyzn: gładkich i przeprutych otworami, o zróżnicowanej fakturze tynków lub tynków łączonych z innymi materiałami: płytkami betonowymi, ceramicznymi lub cegłą. W jednym i drugim przypadku rolę pierwszoplanową odgrywał światłocień, uwydatniający kontrasty i penetrujący zakamarki załamanych, zagiętych lub opracowanych plastycznie powierzchni ścian, zamykających wewnętrzne przestrzenie budynków. Najwcześniej funkcjonalizm zawładnął budownictwem mieszkalnym, ale niemalże równocześnie ujawnił się w architekturze użyteczności publicznej. Lachert i Szanajca mieli w tym zwrocie ku nowoczesności i odrzuceniu historyzmu, swój poważny udział. W tym okresie powstał dom własny Lacherta na warszawskiej Saskiej Kępie przy ulicy Katowickiej. Budynek składał się z trzech segmentów, z których skrajny (oznaczony numerem 9) zajął architekt. Projekt został opracowany w 1928 roku we współpracy z Józefem Szanajcą, z którym Lachert współpracował niemalże przy każdym zleceniu aż do wybuchu wojny i śmierci przyjaciela biorącego udział w nocnym patrolu wojska polskiego we wrześniu 1939 roku. Te dwa projekty (szkoły i domu) mają pewne cechy wspólne: asymetryczne rzuty, spłaszczone dachy, horyzontalny, asymetryczny układ elewacji i wyoblenia wybranych płaszczyzn na narożach.

Projekt szkoły powszechnej w Ostrówku został zatwierdzony przez Urząd Wojewódzki Lubelski 24 marca 1930 roku. Zanim do tego doszło, w lipcu 1929 roku Dyrekcja Robót Publicznych LUW rozpatrzyła na posiedzeniu dwa szkice i wystosowała oficjalne pismo, w którym zawarła następujące uwagi:

„1) zbędna i podnosząca koszt szkoły konstrukcja części budynku, gdzie projektowana jest szatnia, będzie przeprojektowana w ten sposób, aby uniknąć nadwieszenia ścian; 2) projektowany, jak należy przypuszczać ze szkicu, płaski dach będzie zmieniony na normalny z dowolnym spadem połaci dachowych; płaski dach nieusprawiedliwiony żadnymi względami utylitarnymi ani estetycznymi przy tego rodzaju budynku jak wiejska szkoła nie jest wskazanym, jako trudny do wykonania i kosztowny w wykonaniu, konserwacji i utrzymania w należytym stanie”.

w Lublinie [dalej: APL], Urząd Wojewódzki Lubelski [dalej: UWL] (1919-1939), Wydział Komunikacyjno-Budowlany, sygn. 1648, k. 2 i k. 10.

W lipcu 1929 roku ta sama komisja rozpatrując projekt złożony do zatwierdzenia, ponownie sformułowała uwagi i żądała między innymi korekty kąta nachylenia połaci dachowych¹⁰. Wyznaczyła trzymiesięczny okres na przedłożenie skorygowanej dokumentacji. Zapewne szybkiego wywiązania się z powierzonych prac oczekiwał także komitet budowy szkoły, gdyż kamień węgielny został poświęcony zanim zostało wydane zezwolenie na prace budowlane. Podjęta budowa musiała przebiegać sprawnie, bo w wykazach ze stanu zaawansowania budowy szkół, aktualnych na dzień 29 września 1931 roku, zamieszczona została informacja, że budynek został nakryty dachem¹¹. Prace wykończeniowe trwały jeszcze do 1933 roku¹².

Niezrozumienie dla śmiałego pomysłu, któremu dano wyraz już w chwili opiniowania projektu, także współcześnie wpłynęło na formę przebudowy obiektu. Wyokragłone naroża rozbudowanego i nadbudowanego budynku zostały nakryte stożkowatymi daszkami, które zupełnie nie harmonizują z funkcjonalistyczną bryłą.

Drugim projektem, który z całą pewnością można przypisać Lachertowi, jest nagrobek na cmentarzu rzymskokatolickim w Łańcuchowie. Ciechanki od Łańcuchowa oddziela rzeka Wieprz, która jest granicą jednostek administracyjnych: powiatu i gminy, ale sieć parafialna ma tutaj swoje odmienne historyczne powiązania. Pomimo, że taka sama odległość dzieli wieś Ciechanki od byłego miasta Puchaczowa, to jednak przynależy ona do parafii w Łańcuchowie, dokąd droga zawsze prowadziła przez przeprawę czy też most przerzucony nad meandrującą, zmieniającą swoje koryto rzeką płynącą w szerokiej dolinie¹³. Odpowiedzi na pytanie o przyczyny sposobu wydzielenia ośrodka parafialnego można doszukać się w historii własnościowej tego terenu, gdyż Ciechanki, Ostrówek i Suffczyn, położone po wschodniej stronie Wieprza były pierwotnie folwarkami w dobrach Łańcuchów, sukcesywnie dzielonych na odrębne organizmy gospodarcze¹⁴.

Jak można odczytać na nagrobku, upamiętnia on Józefę Lachert de Peselin, babkę Bohdana Lacherta i Jadwigę Lachert de Peselin, pierwszą żonę jego brata.

Wacław Lachert, ojciec Bohdana, urodził się w Ostrogu na Wołyniu. Gdy jego ojciec zmarł, matka Józefa Wiktorowa Lachertowa z trojgiem dzieci wyruszyła, by osiedlić się w Warszawie. Uczyla francuskiego, prowadziła sklepik, później pracownię krawiecką¹⁵. Pochowana została w 1922 roku w Łańcuchowie. W kilkanaście lat później na płycie epitafijnej nagrobka zaprojektowanego przez wnuka umieszczony został napis: „z Wróblewskich / Józefa / Wiktorowa / Lachert De Peselin / matka Wacława / 1840-1922”.

Na drugiej tablicy treść napisu jest następująca: „z Czarnockich / Jadwiga Donata / Zyguntowa / Lachert De Peselin / dziedziczka Ciechanek / 1904-1934”. Zygmunt Lachert, brat Bohdana, nie tyle był dziedzicem, co dzierżawcą dóbr ojca Wacława Lacherta. Był absolwentem studiów rolniczych w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego

¹⁰ Jw., k. 13.

¹¹ *Wykaz wybudowanych szkół i zatwierdzonych planów [...] od r. 1921*, APL, UWŁ (1919-1939), Wydział Komunikacyjno-Budowlany, sygn.2885: *Wykaz wybudowanych szkół i zatwierdzonych planów w Dyrekcji Robót Publicznych w Lublinie od r. 1921*.

¹² *Historia szkoły podstawowej w Ostrówku*, 2012. Dostępne na stronie: <http://www.spostrowek.pl> (Dostęp: 30 czerwca 2017 r.).

¹³ Por. plan sytuacyjny ukazujący drogę biegnącą przez grunty dworskie majątku w Łańcuchowie, obok młyna dworskiego (grunty przy nieistniejącym młynie zwane są „Młynarzówka”).

¹⁴ Parcelacja rozpoczęła się około 1877 roku. Leśniewska, dz. cyt., s. 219.

¹⁵ Jw., s. 190.

w Warszawie i natychmiast po uzyskaniu absolutorium, w 1928 roku, zawarł związek małżeński z Jadwigą z Wróblewskich. Szczegółowo historię gospodarczą majątku opisała Ewa Leśniewska w artykule *Dobra ziemskie Ostrówek, Ciechanki i Suffczyn oraz ich właściciele w latach 1878-1944*. Wynika z niej, że Zygmunt najpierw pełnił funkcję rządcy dóbr, a po dwóch latach podpisał z ojcem oficjalną (udokumentowaną i odnotowaną w księdze hipotecznej) umowę dzierżawy majątku i znakomicie nim zarządzał¹⁶. W tymże artykule zamieszczona została fotografia ukazująca Zygmunta z żoną Jadwigą, synem Wiktoorem i córką Ewą¹⁷. Po śmierci Jadwigi Zygmunt zawarł powtórnie związek małżeński.

Pomnik znajduje się w centralnej części cmentarza, na zamknięciu alei głównej. Ma formę piramidy¹⁸ wykonanej z betonowych płyt, posadowionej w tylnej części prostokątnej, także betonowej płyty. Krawędź piramidy znajduje się na osi. Na widocznych od frontu ścianach umieszczone są dwie tablice epitafijne, odlane ze stopu metali nieżelaznych. Na ścianie tylnej odcisnięty jest znak krzyża. Płaszczyzny ścian piramidy zostały podzielone poziomymi wgłębieniami na cztery pola o zróżnicowanej wysokości, zwiększającej się w kierunku szczytu. Za piramidą na niskim postumencie ustawiony jest stalowy krzyż, który ma jednak lekką, ażurową konstrukcję. Jego wręcz przemysłowy charakter został przełamany delikatną pasyjką i zakończeniem ramion. Można jednak zastanawiać się, czy forma krzyża jest pierwotna i czy w ogóle był przewidziany do ustawienia w tym miejscu (za czym może przemawiać obecność postumentu).

Nagrobek prezentuje ultranowoczesne podejście do tematu sztuki sepulkralnej, zarówno w zakresie formy, jak i użytych materiałów. Architekt można powiedzieć „pracował w betonie i stali”, bo przecież w pracowni Lacherta i Szanajcy rodziły się projekty budowli o żelbetowych konstrukcjach. W przypadku nagrobka w Łańcuchowie trudno jest znaleźć jakąkolwiek analogię na cmentarzach województwa lubelskiego, zarówno w okresie jego przypuszczalnej daty powstania (połowa lat 30. XX wieku), jak i później. Zastosowanie nowoczesnych materiałów w powiązaniu z formą piramidy, w przypadku pomnika nagrobnego na prowincjonalnym cmentarzu musiało być zaskakujące dla wizytujących cmentarz okolicznych mieszkańców. Być może i osoby najbliższe nie do końca rozumiały tę przyjętą przez Lacherta konwencję, bo na pozbawionej napisów płycie grobowej, najprawdopodobniej wtórnie, umieszczono granitowy krzyż¹⁹.

Pomnik został zrealizowany zapewne nie wcześniej niż w dacie śmierci Jadwigi Lachertowej, to jest w 1934 roku.

¹⁶ Wacław Lachert wyjechał wówczas, aby objąć stanowisko naczelnego dyrektora i prezesa zarządu Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheibler i K. Grohmann, największego zakładu przemysłowego w Łodzi, a więc wykorzystano jego ogromne doświadczenie, gdyż przez 25 lat pracował w Prochorowskiej Manufakturze w Moskwie, rozpoczynając od stanowiska buchaltera, później dyrektora handlowego, następnie dyrektora naczelnego, a później także prezesa koncernu włókienniczego. Leśniewska, dz. cyt., s. 191, 209 i 211.

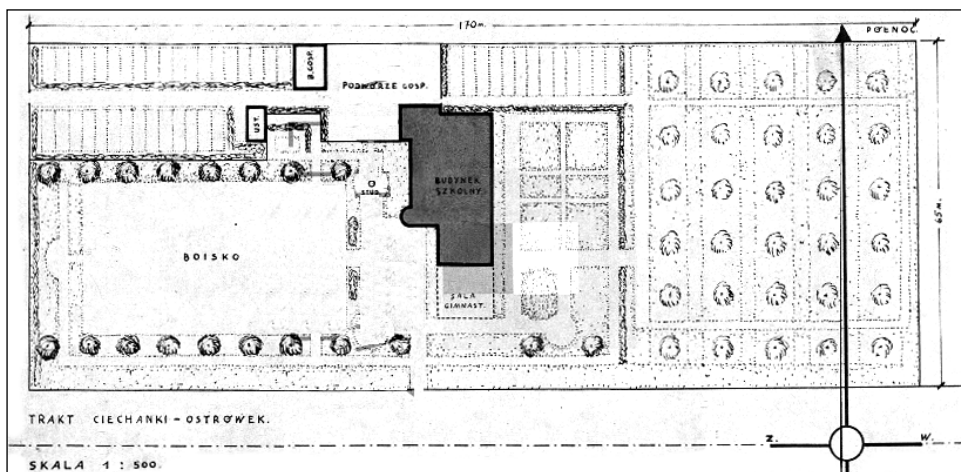
¹⁷ Leśniewska, dz. cyt., s. 211.

¹⁸ W tym przypadku zastosowanie piramidy było raczej wyborem konkretnej formy. W jakim stopniu i czy w ogóle architekt obarczył tę formę znaczeniem symbolicznym oraz kontekstem historycznym – nie wiemy. To pytanie pozostaje otwarte.

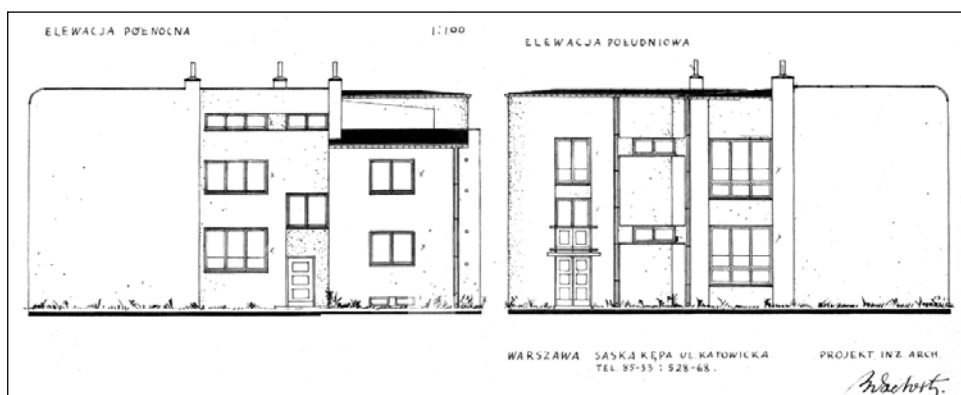
¹⁹ Tak jak w przypadku formy krzyża stojącego za nagrobkiem, tak i w tym przypadku pytanie o czas realizacji tego elementu jest pytaniem otwartym i autorzy artykułu nie mając dowodów w sprawie (np. opisu nagrobka, czy rysunku projektowego) nie przesądzą ostatecznej interpretacji formy i chronologii zabytku.

SUMMARY

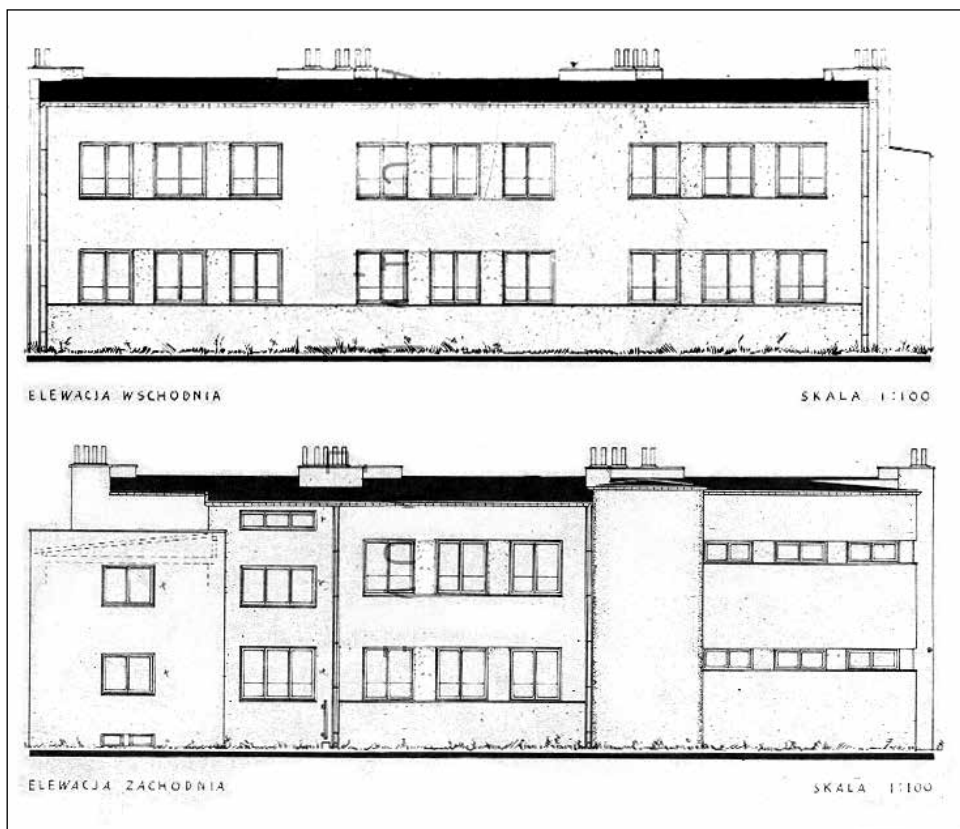
During the field research two completed projects authored by architect Bohdan Lachert (1900-1987) have been identified. These are: the building of a primary school in Ostrówek, Puchaczów district, designed in 1929-30, and the tomb of Józefa Lachert de Peselin (the architect's grandmother) and Jadwiga Lachert de Peselin (wife of the architect's brother). The tomb is in the Roman Catholic cemetery in Łańcuchów, Milejów district. Identification of these projects is a contribution to the study of Lachert's legacy and to the geographical and historical research on the cultural landscape of the Lublin region (both discussed objects are located in this area) and is a voice in the debate on the avant-garde Polish architecture in the interwar period.

1. *Projekt szkoły w Ostrówku, pow. lubelski* (fragment: plan sytuacyjny, skala 1: 500), projekt sygnowany, 1930 r., Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski (1919-1939), Wydział Komunikacyjno-Budowlany, sygn. 1648, k. 2.

2. *Projekt szkoły w Ostrówku, pow. lubelski* (fragment: elewacja wschodnia i elewacja zachodnia, skala 1:100), projekt sygnowany, 1930 r., Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski (1919-1939), Wydział Komunikacyjno-Budowlany, sygn. 1648, k. 2.

3. *Projekt szkoły w Ostrówku, pow. lubelski* (fragment: elewacja północna i elewacja południowa, skala 1:100), projekt sygnowany, 1930 r., Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski (1919-1939), Wydział Komunikacyjno-Budowlany, sygn. 1648, k. 2.

4. Ostrówek, budynek szkoły, widok od strony zachodniej. Fot. M. Gałęcka, 2016.

5. Plan zdjęty z natury egzystującego młyna w majątku Łańcuchów gminie Brzeziny powiecie lubelskim należącego do właściciela majątku Wielmożnego Jana Steckiego (fragment: plan sytuacyjny ukazujący drogę pomiędzy Łańcuchowem a Ostrówkiem na odcinku przez rzekę Wieprz), rysunek sygnowany, 1922 r., Archiwum Państwowe w Lublinie, Rząd Wojewódzki Lubelski (1919-1939), Wydział Komunikacyjno-Budowlany, sygn. 1562, k. 2.

6. Łańcuchów, nagrobek na cmentarzu rzymskokatolickim.
Fot. A. Kasiborski, 2017.

LUBELSKA REALIZACJA ULENOWSKA: WIEŻA CIŚNIEŃ PRZY ALEJACH RACŁAWICKICH 42

W okresie międzywojennym, jedną z priorytetowych inwestycji samorządu miasta Lublina była rozbudowa działających od 1899 r. wodociągów Adolfa Weisblata, których parametry i niedostateczna długość wobec rosnącego zapotrzebowania na wodę, a także stan techniczny przestarzałych i pracujących na granicy bezpieczeństwa maszyn – okazały się być niewystarczające do zaspokojenia potrzeb rozwijającego się miasta. Po odzyskaniu niepodległości, ogólna sytuacja Lublina nie odbiegała od innych polskich miast, w których główną przyczyną ich modernizacji stał się wzrost liczby mieszkańców i rozwój przemysłu, a jednocześnie brak własnych środków na rozwój infrastruktury miejskiej uniemożliwiał podjęcie takich przedsięwzięć. Należy dodać, że w tym samym okresie państwo było zmuszone do pokonania licznych problemów gospodarczych, jak: integracja obszarów znajdujących się na terenach różnych zaborów i niwelowanie różnic między nimi, efektywne wykorzystanie dostępu do morza, reforma walutowa oraz rolna, walka z bezrobociem. Głównymi zadaniami rządu okazało się szereg niezbędnych inwestycji komunalnych i pozyskanie środków na ich przeprowadzenie. Jednym z kierunków polityki gospodarczej II Rzeczypospolitej był interwencjonizm, którego efektem było finansowanie różnego rodzaju przedsięwzięć z budżetu państwa i ich realizacja w systemie robót publicznych. Ogólny kryzys finansowy oraz brak środków na konieczne inwestycje zmusił rząd do zaciągania wyjątkowo niekorzystnych dla polskich kontrahentów kredytów, zabezpieczonych wielokrotnie powyżej swojej wartości. Ich przykładem były „pożyczki ulenowskie”, będące kredytami inwestycyjnymi dla wybranych miast w Polsce, zaciągniętymi za pośrednictwem Skarbu Państwa i Banku Gospodarstwa Krajowego w znanym nowojorskim koncernie budowlanym Ulen & Company¹. Jednym z miast, które skorzystały z takiej pożyczki było miasto Lublin. Nie mając własnych środków na budowę nowych urządzeń komunalnych przeznaczonych na potrzeby zaopatrzenia mieszkańców w wodę i kanalizację – samorząd miasta zdecydował o zawarciu umowy

¹ Założycielem koncernu był pochodzący z Polski Henry C. Ulen (1871–1963). W 1899 r., utworzył amerykańską firmę Light & Water Company, zajmującą się instalacją urządzeń komunalnych w stanie Indianapolis. W 1908 r. przeniósł firmę do Chicago. Do 1912 roku pracował w Chicago jako bankier. Założona przez niego w 1916 roku firma Ulen Contracting otrzymała intratny kontrakt na budowę nowoczesnych systemów wodnych w kilku miastach w Urugwaju oraz w Ameryce Południowej. W 1921 r. Ulen Contracting podpisał umowę z rządem boliwijskim na budowę kolei. W 1922 zorganizował Ulen & Company w Nowym Jorku z siedzibą na Broadwayu pod numerem 120 w Equitable Building. Był współinicjatorem założenia w 1929 r. i budowy nowego miasta Ulen w Stanie Indiana. Koncern Ulen & Company ogłosił upadłość w 1951 r., na 12 lat przed śmiercią swojego założyciela H. C. Ulena. Prawdopodobnym powodem bankructwa była II wojna światowa, wskutek której nowojorska firma nigdy nie odzyskała w pełni pieniędzy włożonych w realizację przedsięwzięć w Europie. (*Henry Ulen. Small town boy. Worldwide impact.*, 27.08.2013, *Inarchitecture. Writing about Midwestern Architecture, History and Design.*, dostęp w internecie: <http://cresourcesinc.blogspot.com/2013/08/you-may-not-have-heard-of-henry-c.html>, dostęp 1.06.2017; *Z brazylijskiej dżungli do Piotrkowa i Aten*, 24.07.2008, *E-Piotrków.pl*, dostęp w internecie: <http://www.epiotrkow.pl/artikul/Z-brazylijskiej-dzungli-do-Piotrkowa-i-Aten,853> – dostęp 1.06.2017).

kredytowej, w ramach której zrealizowano między innymi budowę wieży ciśnień przy Alejach Racławickich – najwyższego i najbardziej czytelnego elementu infrastruktury wodociągowej Lublina.

W 1924 r. Towarzystwo Ulen & Company zaproponowało sfinansowanie zaprojektowania i wykonania inwestycji asenizacyjnych w kilku większych miastach polskich. Wybrano miasta odpowiednio duże i położone w centrum państwa, na głównych liniach komunikacyjnych, a jednocześnie takie, w których występowało znaczące bezrobocie. W 1924 r. zawarte zostały dwie umowy: techniczna pomiędzy Towarzystwem Ulen & Company, a samorządami miast Częstochowy, Lublina, Radomia i Piotrkowa, określająca warunki wykonywania przez Towarzystwo robót inwestycyjnych w poszczególnych miastach; oraz finansowa, pomiędzy Towarzystwem a Bankiem Gospodarstwa Krajowego, precyzująca warunki udzielenia pożyczki. Na podstawie tych umów, w 1925 r. Bank Gospodarstwa Krajowego zawarł trzecią umowę z zainteresowanymi miastami, udzielając im pożyczek w obligacjach komunalnych banku, w wysokości ustalonej w umowie finansowej z Towarzystwem. Warto dodać, że po uzyskaniu przez rząd polski amerykańskiego kredytu na rozbudowę infrastruktury wybranych miast stanowisko Dyrektora Generalnego Ulen & Company w Polsce objął Arthur W. DuBois². W Warszawie powstało biuro projektowania budowli i sieci wodnokanalizacyjnych, na czele którego stanął mało znany w Polsce architekt – Władysław Horodecki (1863–1930), absolwent wydziału Architektury Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu. Zdobył on renomę w Kijowie, pracując tam wcześniej przez trzydzieści lat i projektując szereg znanych budynków. Jako gorący zwolennik postępu technicznego, w swoich projektach śmiało stosował cement i konstrukcje z betonu sprężonego, dzięki czemu zyskał przydomek „kijowskiego Gaudiego”³. W latach 1920–1923 Horodecki pełnił stanowisko architekta w Ministerstwie Robót Publicznych w Warszawie. Doświadczenie w dziedzinie asenizacji osiągnął jeszcze przed przyjazdem do Polski, prowadząc od 1894 r. prywatny kantor budowy kanalizacji domowej w Kijowie. Warto dodać, że Horodecki związał się z firmą Ulen & Company do końca swojego życia, ponieważ od 1928 projektował dla niej w Iranie koleje (budowane na podobnych jak w Polsce warunkach kredytowych)

² Henry Ulen. *Small town boy. Worldwide impact.*, 27.08.2013, jw.

³ W Kijowie jego pierwszym poważnym projektem były hale produkcyjne Południoworusyjskiego Zakładu Budowy Maszyn w Kijowie. Był współautorem kompleksu mieszkalnego (osiedla) na terenie dawnego parku profesora F. F. Meringa oraz autorem: „Domu pod chimerami”, pawilonów hr. Józefa Potockiego i hr. Konstantego Potockiego na kijowską Wystawę Rolniczą i Przemysłową w 1897 r., gmachu Muzeum Starożytności i Sztuki, kienesy karaimskiej, fabryki mebli J. Kimayera. Nadzorował prace budowlane i skorygował projekt kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Mikołaja. Realizował wiele zamówień na terenie Ukrainy, projektując fabryki (własna fabryka dwutlenku węgla i sztucznego lodu w Symferopolu), cukrownie (Szpików), wiejskie szpitale (Moszny), szkoły (gimnazja w Humaniu i w Czerkasach), grobowce znanych rodzin (Mauzoleum Potockich w Peczerze), winiarnie, stajnie. Był postacią nietuzinkową i wszechstronnie uzdolnioną (malarz, rzeźbiarz, grawer i jubiler, modelier kostiumów dla teatru Sołowcowa i dla własnej żony), o różnorodnych zainteresowaniach (myślistwo, podróże, strzelectwo, kynologia, przyroda, lotnictwo, motoryzacja). Szczegółowe informacje o Horodeckim w artykułach: J. Fuksa, *Wspomnienia z Kijowa. IX. Architekt Horodecki*, Sekcja Wychowanków Politechniki Kijowskiej przy Zarządzie Głównym Federacji Stowarzyszeń Naukowo – Technicznych NOT, Wrocław 2005, dostęp w internecie: <http://www.swpk.republika.pl/wspom/wzk11.pdf> – dostęp 29.05.2017; M. Pawlak, *Z pochodzenia Polak, z duszy Ukrainiec, a z fantazji Pers.*, *Kalejdoskop. Weekendowy magazyn „Dziennika Związkowego”* – dostęp w internecie: <http://superkalejdoskop.com/index.php/joomla-license/2558-z-pochodzenia-polak-z-duszy-ukrainiec-a-z-fantazji-pers> – dostęp 29.05.2017.

jako główny architekt Syndykatu Kolei Perskich. Realizował również inne zamówienia rządu irańskiego (np. teatr i hotel w Teheranie, rozbudowa niektórych miast).

W Archiwum Państwowym w Lublinie, w zespole *Miejskie Wodociągi i Kanalizacja w Lublinie* przechowywane są niezwykle cenne dokumenty z lat 1900–1950, które zawierają szczegółowe warunki opisanych powyżej umów kredytowych oraz dotyczą wszystkich inwestycji ulenowskich w Lublinie, czyli budowy wodociągów i kanalizacji, rzeźni i hal targowych na Bronowicach (ul. Turystyczna) oraz elektrowni na Kośminku (ul. Długa)⁴. Wśród nich znajduje się *Umowa na budowę wodociągów i kanalizacji w Lublinie*, zawarta 25 listopada 1924 r. pomiędzy Gminą miasta Lublina reprezentowaną przez prezydenta miasta Lublin – Czesława Szczepańskiego, a pełnomocnikiem i wiceprezydentem Towarzystwa Ulen & Company – M. D. Carrel'em⁵. W treści umowy znajduje się zapis, że cyt.: „Towarzystwo jest spółką o wieloletnim doświadczeniu w dziedzinie projektowania, wykonywania i finansowania robót publicznych. Towarzystwo zaprojektowało, zbudowało i sfinansowało bardzo wiele ważnych robót dla Rządów, Samorządów i spółek w różnych częściach świata. Potrzeby i dobrobyt Samorządu wymagają przeprowadzenia pewnych robót publicznych dla użytkowania przez Samorząd i jego obywateli – mianowicie: kanalizacji, wodociągów, rzeźni i hal targowych i w tym celu Samorząd pragnie powierzyć Towarzystwu wykonanie wspomnianych robót”. Należy dodać, że przystępując w 1924 r. do negocjacji warunków umowy z polskim rządem – amerykańska firma uchodziła za specjalistów od realizacji projektów uznawanych za niewykonalne, a jej działalność wpisała się nie tylko w historię kilku polskich miast, ale również w dzieje jeszcze kilku innych państw na świecie, ponieważ w tym samym czasie prowadziła ona równoległe i na takich samych zasadach kredytowych podobne prace na przykład w Grecji (renowacja akweduktów Hadriana i budowa nowoczesnego systemu wodno-kanalizacyjnego z tamą w Maratonie i tunelem w Boyati), a wcześniej w Stanach Zjednoczonych (m.in. budowa w 1923 r. tunelu Shandaken Wild Forest, który połączył Nowy Jork z zasobami wody w Ashokan i Schoharie) oraz Brazylii (trakcja tramwajowa w amazońskiej dżungli w stanie Maranhao)⁶. Równocześnie ze sporządzeniem umowy między Gminą miasta Lublin i nowojorskim koncernem – Towarzystwo zawarło umowę z Bankiem Gospodarstwa Krajowego w Warszawie, na mocy której kupiło od Banku obligacje nominalnej wartości dziesięciu milionów dolarów amerykańskich w złocie. Obligacje te zostały zabezpieczone w części notarialnym zobowiązaniem samorządu nominalnej wartości dwóch milionów ośmiuset pięćdziesięciu ośmiu tysięcy dolarów w złocie. Natomiast w celu otrzymania funduszy wymaganych dla budowy wyżej wymienionych robót publicznych – samorząd Lublina zawarł z Bankiem odrębną umowę, na mocy której została mu udzielona pożyczka funduszy przeznaczonych na ten cel, zabezpieczona notarialnie na taką samą kwotę. Zgodnie z opisywaną umową – Towarzystwo było zobowiązane do przeprowadzenia badań i projektów, sporządzenia kosztorysów i wykonania budowy kanalizacji, wodociągów, rzeźni i hal targowych dla samorządu – według przygotowanych (przez siebie w porozumieniu z samorządem)

⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie, zespół nr 24: Miejskie Wodociągi i Kanalizacja w Lublinie (APL, sygn. 35/24)

⁵ *Umowa zawarta między miastem Lublin a firmą Ulen et Co na budowę wodociągów i kanalizacji w Lublinie*, 1924 r. (APL, sygn.: 35/24/0/1/1)

⁶ Henry Ulen. *Small town boy. Worldwide impact.*, 27.08.2013, jw.; *Z brazylijskiej dżungli do Piotrkowa i Aten*, 24.07.2008, jw.

szczególowych planów i specyfikacji, zgodnych z ustawami i rozporządzeniami polskimi oraz zatwierdzonych przez Ministerstwo Robót Publicznych Rzeczypospolitej. W umowie Towarzystwo Ulen & Company zobowiązało się przygotować i wykonać wszystko, co miało być konieczne w związku z projektowaniem robót, tj.: nabyciem materiałów, przewożeniem materiałów i personelu, robotami inżynieryjnymi, księgowością, ubezpieczeniem, kontrolą, budową i mechanicznym urządzeniem oraz wystawieniem budynków, plantowaniem, budowaniem, robotami ziemnymi i budowlanymi, a także wszystkim, co wiązało się z wykończeniem robót niezbędnych do użytkowania obiektów będących przedmiotem umowy. Natomiast całość kosztów, nakładów i wydatków poniesionych przez Towarzystwo w celu wykonania zobowiązania zawartej umowy miała być robiona w imieniu i na rachunek samorządu. Jak się później okazało – w tym wypadku Towarzystwo zastosowało bardzo szeroką wykładnię tego warunku umowy, ponieważ wliczało w koszty budowy między innymi opłaty podatku dochodowego amerykańskich pracowników, czy też nieuzasadnione wydatki przeznaczone na pracowników zatrudnionych w biurach ulenowskich. Wśród lubelskich wydatków znalazły się między innymi: wydatki na fotografie („z powodu niezwrócenia klisz Magistratowi”) z 1928 r. w wysokości 10.735 zł oraz wydatki na wodę mineralną i lód dla biura w kwocie 2.271 zł 30 gr.⁷ Pewne wątpliwości budziły też amerykańskie zwyczaje takie jak napiwki dla najlepiej pracujących robotników, woda sodowa do picia czy gratyfikacje w postaci cukierków dla telefonistek za szybkie i sprawne wykonywanie połączeń. Zastrzeżenia wzbudziło również zatrudnienie przez nowojorską firmę przy okazji budowy wodociągów w Piotrkowie prywatnego detektywa, niejakiego Głowackiego. Jak tłumaczyli Amerykanie był on im potrzebny do nadzorowania robotników, pilnowania mienia firmy i ochrony transportów pieniędzy na wypłaty⁸. Ponadto umowa obejmowała również zwrot kosztów za ogólne wydatki i pracę urzędników Centrali Towarzystwa Ulen & Company w Nowym Jorku lub w podróży w Stanach Zjednoczonych, kontrolowanie i sprawdzanie rachunków, wydział kasowy w Nowym Jorku, usługi głównego inżyniera i konsultanta Towarzystwa w Stanach Zjednoczonych oraz podczas zwiedzania przez nich robót w Polsce, wydatki organów wykonawczych Towarzystwa w związku z finansowaniem umowy, wykonania planów, specyfikacji i kosztorysów. Określono termin wykonania planów i specyfikacji (6 miesięcy) oraz termin wykonania wszelkich robót (5 lat). W umowie wskazano pierwszeństwo zakupu polskich materiałów, maszyn i technologicznych urządzeń niezbędnych do wykonania prac oraz przewidziano nadzór nad robotami przez odpowiednio upoważnionych inspektorów. Kierownictwo oraz kontrolę wykonywanych robót scedowano na Towarzystwo. Jednocześnie przewidziano zatrudnienie Polaków, ale Towarzystwo miało sprowadzić do Polski tylko takich ekspertów i specjalistów, którzy byli niezbędni do należytego kierowania i robót. „Miejsem prawnym” dla wszystkich spraw związanych z umową wskazano miasto Warszawę. W ten sposób, w wyniku zawartych umów nowojorski koncern był jednocześnie wierzycielem i wykonawcą inwestycji realizowanych z sum pożyczonych przez samego siebie. Dzięki temu firma prowadziła roboty na rachunek miasta, mając zapewniony z góry określonej wysokości zysk i pełny zwrot wszystkich związanych z tymi pracami kosztów. Lublin,

⁷ Wykaz wydatków niesłusznie obciążających Samorząd Lublina – dokument zachowany w jednostce archiwalnej: *Arbitraż firma Ulen, rachunki i opis wodociągów i kanalizacji zbudowanych przez Ulen et Co, 1925–1929* (APL, sygn.: 35/24/0/1/3).

⁸ Z brazylijskiej dżungli do Piotrkowa i Aten, 24.07.2008, jw.

podobnie jak inne miasta korzystające z pożyczki ulenowskiej, obok zabezpieczenia kredytu na warunkach wymaganych przez Bank Gospodarstwa Krajowego zobowiązał się między innymi do dodatkowego ich zabezpieczenia na hipotecę wszystkich posiadanych nieruchomości, a ponadto przez cały czas trwania budowy musiał wspólnie z tymi miastami pokrywać koszty utrzymania zarówno biur krajowych, jak i zagranicznych firmy, a także sprowadzonych z zagranicy pracowników. Zgodnie z postanowieniami umowy – spłaty pożyczek miały się rozpocząć na kilka lat przed ukończeniem podjętych przez Towarzystwo inwestycji i oddaniem ich do eksploatacji. Ulen & Company został zwolniony z odpowiedzialności za sposób wykonania robót. Odpowiedzialność tę ponosiły miasta, które na podstawie umów technicznych miały zastrzeżone prawo nadzoru nad przebiegiem prac oraz kontroli i aprobaty rachunków przekładanych przez Towarzystwo. W Lublinie, w celu sprawowania odpowiedniego nadzoru nad realizacją inwestycji powołano komisję do budowy inwestycji miejskich, której przewodniczył prezydent miasta – Czesław Szczepański, a w jej skład wchodził łącznie miejscy: Jan Czarnecki, Abram Kantor, Roman Ślaski i inżynier Bronisław Breza⁹. Według dokumentów archiwalnych – inspektorem robót ulenowskich z ramienia Magistratu miasta Lublina byli wyżej wymieniony Bronisław Breza oraz dyrektor przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji miasta Lublina – inżynier Feliks Turczynowicz¹⁰. Jednocześnie miasta w rzeczywistości nie miały możliwości technicznych i finansowych do przeprowadzania systematycznej kontroli jakości i kosztów inwestycji ulenowskich¹¹. Konstrukcja pożyczki ulenowskiej służyła przede wszystkim zabezpieczeniu interesu wierzyciela, a nie inwestora. Warto wspomnieć, że o skali zysku jakim była dla koncernu dokonana transakcja świadczy fakt, że już w 1925 r. ta sama firma złożyła warunkowe oświadczenie o udzieleniu Polsce drugiej transzy pożyczek w łącznej wysokości dziesięciu milionów dolarów, którą ostatecznie sfinalizowano rok później. W wyniku zawartych umów przeznaczono pożyczki z obu transz na realizację:

- wodociągów i kanalizacji w Częstochowie, Lublinie, Piotrkowie, Radomiu, Kielcach, Sosnowcu i Dąbrowie Górniczej,
- rzeźni w Częstochowie, Lublinie i Radomiu,
- elektrowni w Lublinie i Ostrowie Wielkopolskim,
- hali targowej w Piotrkowie,
- zakładu kąpielowego w Zgierzu,
- kasyna gry w Otwocku.

W ten sposób za kwotę 834.830 dolarów pochodzącą z pożyczki ulenowskiej (7429.987 zł.), nie wliczając w to własnych środków miejskich przeznaczonych na wykup gruntów pod planowane inwestycje, Towarzystwo zbudowało w Lublinie w latach 1925–1929: wodociągi (składające się z ujęcia wody i stacji pomp niskiego ciśnienia na Wrotkowie, zbiornika wody i stacji pomp wysokiego ciśnienia przy Al. Piłsudskiego – dawne Aleje Jagiellońskie), wieżę ciśnień przy Alejach Racławickich, sieć przewodów wodociagowych (obejmującą przewód tłoczny i sieć rur miejskich) oraz źródła uliczne (studzienki do picia)¹².

⁹ S. Michałowski, *Sto lat współczesnych wodociągów w Lublinie 1899–1999*, Lublin 1999, s. 59.

¹⁰ Arbitraż firma Ulen, *rachunki i opis wodociągów i kanalizacji zbudowanych przez Ulen et Co.*, jw.

¹¹ Z. Landau, *Pożyczki ulenowskie*, Warszawa, 1958 – dostęp na stronie internetowej: http://rcin.org.pl/Content/44626/WA303_59314_A288-1-1958-NDP14-39_Landau.pdf – dostęp 2.06.2017.

¹² S. Michałowski, *Sto lat współczesnych wodociągów w Lublinie ...*, jw.

W odniesieniu do wodociągów lubelskich, w Archiwum Państwowym w Lublinie zachowało się między innymi sprawozdanie Towarzystwa Ulen & Company przedłożone wraz z planami, specyfikacjami i kosztorysami władzom miasta Lublina (*Omówienie planu budowy wodociągów i kanalizacji w Lublinie*), w którym zbudowanie jak najobszerniejszego systemu wodociągowego i kanalizacyjnego uznano za kwestię najpilniejszej potrzeby¹³. Zbiór dokumentów pn.: *Arbitraż firma Ulen, rachunki i opis wodociągów i kanalizacji zbudowanych przez Ulen et Co z 1925–1929*, zawiera opis wodociągów lubelskich, w związku z budową których powstało: ujęcie wód na łąkach wsi Wrotków, złożone z 8 studzien rurowych głębokości około 50 m oraz rurociągu ssawnego (koszt 61.665 dolarów), stacja pomp niskopiętnych na Wrotkowie (koszt 42.296 dolarów), żelbetowy zbiornik czystej wody przy Al. Piłsudskiego (koszt 50.903 dolarów), stacja pomp wysokopiętnych przy Al. Piłsudskiego (koszt 49.608 dolarów) oraz wieża ciśnień przy Al. Raławickich (koszt 38.997 dolarów)¹⁴.

Dla wieży ciśnień, a właściwie żelaznego zbiornika wody (końcowego) od początku przewidziano kluczową rolę w całej infrastrukturze wodociągu, polegającą na regulacji ciśnienia w sieci, przy jednoczesnym jego wykorzystaniu jako rezerwuuar dla zapasu wody – w razie awarii systemu. Woda z Wrotkowa – częściowo grawitacyjnie, a częściowo przy pomocy pomp niskiego ciśnienia była doprowadzana rurociągiem tłocznym o długości około 3 km do zbiornika przy dzisiejszej Al. Piłsudskiego, a stąd za pomocą pomp wysokiego ciśnienia była tłoczona do systemu rur miejskich. Jednocześnie woda płynęła do wieży ciśnień przy Alejach Raławickich, której głównym elementem był metalowy zbiornik. Wieża ciśnień została umieszczona w jednym z najwyższych punktów ówczesnego Lublina, niedaleko rogatki warszawskiej, umożliwiając w ten sposób stały i równomierny dopływ wody pod odpowiednim ciśnieniem do wszystkich mieszkań w mieście. Plac pod jej budowę odstąpiło miastu nieodpłatnie Ministerstwo Spraw Wojskowych. Zbiornik mógł pomieścić do 2050 m³ wody i był to stalowy cylinder o średnicy 14 metrów i wysokości 13,5 metra. Ze względu na położenie zbiornika zaprojektowano konstrukcję stalową z zewnętrzną ścianą z cegieł dla zapobiegania zamarzaniu. Dwie pompy szwajcarskiej firmy Sulzer¹⁵, o wydajności 200 litrów na sekundę, poruszane przez silniki o mocy 250 KM, tłoczyły do niego wodę ze stacji pomp wysokiego ciśnienia, mieszczącej się przy Alejach Piłsudskiego. Z wyżej wymienionych dokumentów *Arbitraż firma Ulen, rachunki i opis wodociągów i kanalizacji ...* wynika, że wieża ciśnień od czasu jej budowy w 1926 roku składała się z:

- budynku murowanego (średnica w świetle: 16 m, wysokość: 14,3 m), otynkowanego z zewnątrz, na fundamencie żelbetowym, krytego blachą ocynkowaną, ze schodami żelaznymi, wyposażonego w urządzenia: zbiornik żelazny firmy Fitzner i Gamper¹⁶ o pojemności 1980 m³, ze wszystkimi rurociągami, lejem przelewowym i koroną zapasów,

¹³ *Omawianie planu budowy wodociągów i kanalizacji w Lublinie* (APL, sygn. 35/24/0/1/2).

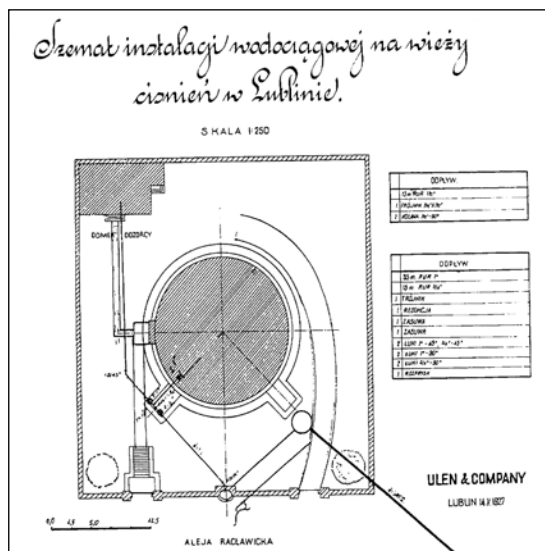
¹⁴ *Arbitraż firma Ulen, rachunki i opis wodociągów i kanalizacji...* (APL, sygn. 35/24/0/1/3).

¹⁵ Firma zajmująca się inżynierią i przetwórstwem przemysłowym, założona w 1834 r. w Winterthur w Szwajcarii jako *Sulzer Brothers Ltd*. Potentat w dziedzinie konstruowania i produkcji silników spalinowych dużej mocy oraz lokomotyw spalinowych.

¹⁶ Fabryka Kotłów Parowych W. Fitzner i K. Gamper – zakład przemysłu metalowego założony w 1880 r. przez siemianowickiego fabrykanta Wilhelma Fitznera i Szwajcara Konrada Gampera na pograniczu Środuli i Konstantynowa (obecnie w granicach Sosnowca). W latach 90. XIX wieku firma przekształciła się w Towa-

- domku dozorczy, murowanego, krytego eternitem, parterowego o wymiarach w świetle: pokój – 380 x 5,40 wys. 3,20 m, kuchnia – 3,20 x 5,40 wys. 3,20 m, klozet (ubikacja) 0,90 x 1,93 wys. 3,20 m, komórka 1,35 x 1,93 wys. 3,20 m, przedpokój 1,90 x 2,50 wys. 3,20 m, spiżarka 1,53 x 1,93 wys. 2,80 m, sień 1,53 x 1,53 wys. 2,80 m,
- ogrodzenia murowanego, otynkowanego z 2 bramami żelaznymi i źródłem publicznym,
- sieci przewodów wodociągowych¹⁷.

Wykonawcą elementów metalowych wykorzystanych przy budowie wieży ciśnień (ramy okienne siodełka do podtrzymywania dachu, poduszki do konstrukcji wieży i pokrycie dachu, a także schody, galerie oraz bramy do wieży ciśnień) były „Zakłady Kottlarsko – Mechaniczne S. Sawickiego w Lublinie, ul. Spokojna 23 (za przejazdem kolejowym)”¹⁸.

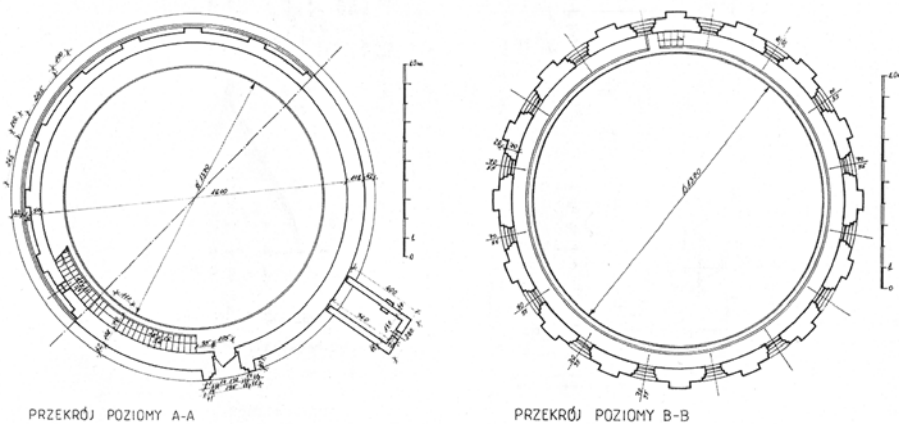
Schemat instalacji wodociągowej wieży ciśnień (1927). Rysunek zamieszczony na karcie ewidencyjnej zabytku architektury i budownictwa: Wodociągowa wieża ciśnień, oprac. przez mgr inż. J. Gubańskiego i dr inż. arch. R. Gubańską w 2001 r.

rzystwo Akcyjne Budowy Kotłów i Konstrukcji Mechanicznych z siedzibą zarządu w Petersburgu i Warszawie. W latach 1908 – 1928 fabryka działała jako Spółka Akcyjna W. Fitzner i K. Gamper. W październiku 1928 r. zakład połączył się z firmą L. Zieleniewski S.A. w Krakowie przyjmując nazwę: Zjednoczone Fabryki Maszyn, Kotłów i Wagonów L. Zieleniewski i Fitzner-Gamper S.A. w Sosnowcu. Początkowo zakład prowadził wyłącznie prace remontowe, wkrótce zaczął produkować kotły płomienne, a następnie rozszerzać asortyment wyrobów. Do produkcji wprowadzono kotły stojące, lokomobilowe, wolnorurowe systemu *Fitzner i Gamper*, stromorurowe systemu *Garbe*, parowozowe i inne urządzenia (*Fabryka Kotłów Parowych W. Fitzner i K. Gamper*, 12.01.2016, [WikiZaglebie.pl](http://wikizaglebie.pl) – dostęp na stronie internetowej: http://wikizaglebie.pl/wiki/Fabryka_Kot%C5%82%C3%B3w_Parowych_W._Fitzner_i_K._Gamper – dostęp 23.06.2017).

¹⁷ Arbitraż firma Ulen, rachunki i opis wodociągów i kanalizacji... (APL, sygn.: 35/24/0/1/3).

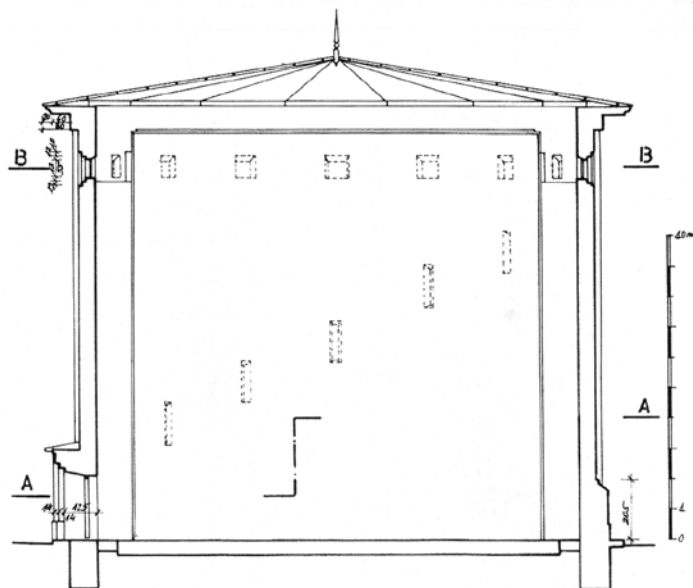
¹⁸ Oryginalne rachunki firmy Sawickiego ze wskazanym adresem i lokalizacją „za przejazdem kolejowym” zachowały się w w/w zbiorze dokumentów pn.: *Arbitraż firma Ulen, rachunki i opis wodociągów i kanalizacji...*

Ponadto w przywoływanym powyżej zespole dokumentów archiwalnych pod nazwą *Miejskie Wodociągi i Kanalizacja w Lublinie* przechowywany jest obszerny zbiór zdjęć i negatywów, dotyczących inwestycji ulenowskich w Lublinie – w tym: wieży ciśnień z okresu jej budowy i tuż po jej ukończeniu (1926–1927)¹⁹. Na ich podstawie można stwierdzić, że cała zabudowa nieruchomości przy Alejach Racławickich została ukształtowana „od jednego rzutu”, a jej wszystkie elementy były wznoszone jednocześnie. Należy podkreślić, że zabudowa ta do dnia dzisiejszego nie uległa większym przekształceniom w postaci nadbudowy, przebudowy lub zmiany opracowania elewacji (za wyjątkiem domu dozorczy) i przetrwała niemal bez istotniejszych zmian w stosunku do stanu pierwotnego. Od początku istniał oryginalny budynek ze zbiornikiem wodnym wzniesiony na planie koła, który zajmował środek kwadratowej działki – posiadającej znaczny spadek w stronę ulicy. Murowana i otynkowana wieża miała kształt cylindra przykrytego płaskim dachem stożkowym, pokrytego blachą. Elewacje na wysokim cokole, zostały rozcłankowane dekoracją ramową w postaci pilastrów, które usztywniały ściany oraz podtrzymywały profilowany gzyms koronujący. W partii przyziemia znajdowały się prostokątne otwory wejściowe, natomiast przy zwieńczeniu ścian biegł ciąg umieszczonych w uskokowych ościeżach prostokątnych otworów okiennych doświetlających wnętrze. Cały teren posesji został wyгородzony murem pełnym na cokole, otynkowanym i zwieńczonym uproszczonym gzymsiem. W części frontowej ogrodzenia, od strony ulicy, znajdowała się nisza z dekoracyjnym źródłem ulicznym, z upływem wody w formie głowy lwa oraz dwie symetryczne, wyższe od części muru bramy w formie półkolistych arkad, opierających się na przyściennych filarach o wypukło boniowanych trzonach. Naroże działki zajmował parterowy budynek mieszkalny, kryty wysokim, jednospadowym dachem – pierwotnie z wejściem na osi elewacji, sklepionym łukiem pełnym.

Przekroje poziome wodociągowej wieży ciśnień. Rysunek zamieszczony na karcie ewidencyjnej zabytku architektury i budownictwa: *Wodociągowa wieża ciśnień*, oprac. przez mgr inż. J. Gubańskiego i dr inż. arch. R. Gubańską w 2001 r.

¹⁹ *Wieża Ciśnień przy Alejach Racławickich w Lublinie – negatywy od nr 1 do 9 z lat 1926–1927 r.* (APL, sygn.: 35/24/0/8/37). *Wieża Ciśnień przy Alejach Racławickich w Lublinie – zdjęcia od nr 11 do nr 20 Tom II, b.d. 1927-II połowa XX w.* (APL, sygn.: 35/24/0/8/24).

Pionowy przekrój poprzeczny budynku wodociągowej wieży ciśnień. Rysunek zamieszczony na karcie ewidencyjnej zabytku architektury i budownictwa: Wodociągowa wieża ciśnień, oprac. przez mgr inż. J. Gubańskiego i dr inż. arch. R. Gubańską w 2001 r.

Zachowały się również rysunki i fotokopie dotyczące wybranych elementów wieży, w tym: rysunek schemat wiązania dachowego budynku wieży ciśnień z 1928 r., fotokopia schematu instalacji wodociągowej wieży ciśnień oraz fotokopia schematu urządzeń wodociągowych nieruchomości z wieżą ciśnień z datą 11.05.1926 r. i podpisem: „Inż. W. Rabczewski”²⁰. Brak budowlanych projektów archiwalnych dla opisywanej nieruchomości wynika nie tylko z faktu, iż plany dawnej sieci wodociągowej, wywiezione wraz z całym archiwum technicznym przedsiębiorstwa wodociągowo-kanalizacyjnego poza granice kraju we wrześniu 1939 r. – już nigdy do Lublina nie wróciły. Takie projekty mogły nawet w ogóle nie powstać, ponieważ według *Opinii Komitetu Rzeczoznawców Polskiego Instytutu Wodociągowo-Kanalizacyjnego w Warszawie w sprawie wykonania urządzeń wodociagowych i kanalizacyjnych przez firmę Ulen & Company z 1929 r.* – plany wodociągów i kanalizacji w mieście Lublinie wykonane i przedstawione przez firmę Ulen & Company miały charakter szkiców i nie odpowiadały nawet normom przyjętym powszechnie przy sporządzaniu projektów ogólnych²¹. Z przywołanej powyżej *Opinii Komitetu Rzeczoznawców Polskiego Instytutu Wodociągowo-Kanalizacyjnego w Warszawie* wynika, że: „wieża Ciśnień typu przyjętego w miastach amerykańskich została zbudowana w sposób odpowiedni (...) uszczelnienie dna zbiornika wykonane prawidłowo (...). Uznano wieżę ciśnień za zbudowaną w sposób na ogół zadowalający, chociaż brak jest należytego odpływu rury przelewowej”²². Zachowała się również Księ-

²⁰ *Wodociągi – plany budowlane i szczegóły techniczne, 1926–1929 r.* (APL, sygn. 35/24/0/2/23).

²¹ *Arbitraż firma Ulen, rachunki i opis wodociągów i kanalizacji ...* (APL, sygn. 35/24/0/1/3).

²² *Arbitraż firma Ulen, ..., jw.*

ga inwentarza nieruchomości z lat 1929–1940²³, w której opisano nieruchomość przedsiębiorstwa wodociągowego przy Al. Raclawickich w następujący sposób, cyt.:

1. „wieża ciśnień: budynek murowany, otynkowany zewnętrznie, na fundamencie żelbetowym, pokryty blachą cynkową, ze schodami żelaznymi, średnica w świetle 16 m, wysok. 14,3 m, suma 173.731 zł. 22 gr,
2. domek dozorczy: murowany, kryty eternitem, suma 23.384 zł 11 gr,
3. ogrodzenie: murowane, otynkowane, z dwiema bramami żelaznymi i ze źródłem, suma 14.928 zł. 61 gr, wykonane od 1 października 1929 r. do 31 marca 1940 r.
4. sadzenie drzew owoców dzikich (ligustru), 519 zł 40 gr;
5. urządzenia wodociągowo-kanalizacyjne, przekazanie zbiornika oraz uruchomienie źródła: 2935 zł 62 gr,
6. urządzenia instalacji elektrycznej: 2344 zł 53 gr,
7. wybudowanie małego budynku gospodarczego (komórki nad wieżą), śmietnika, itp. oraz oddarniowanie skarp: 295 zł 17 gr.,
8. urządzenia wewnętrzne: zbiornik firmy Fitzner i Gamper o pojemności 1980 m³, ze wszystkimi potrzebnymi rurociągami, lejem metalowym i komorą za syf., suma 7.058 zł 98 gr,
9. plac pod budowę wieży ciśnień przekazany przez Ministerstwo Spraw Wojskowych o powierzchni 1520 m² (bez ceny),
10. urządzenia sygnalizacyjne między stacją Pomp wysokiego Ciśnienia a wieżą ciśnień wykonane w 1935/ 36 r., suma 77.449 zł 10 gr.”

Opis wieży ciśnień znajduje się również w *Spisie inwentarza na dzień 1 III 1937. Oszacowaniu nieruchomości miejskich wodociągów i kanalizacji w Lublinie*²⁴, tj.: budynek murowany, otynkowany zewnętrznie, na fundamencie żelbetowym, pokryty blachą ocynkową, ze schodami żelaznymi, średnica w świetle – 16 m, wysokość – 14,3 m; koszt części budowlanej – 23.403 dolarów. W opisie wymieniono urządzenia wieży: zbiornik żelazny firmy Fitzner i Gamper o pojemności 1980 m³, ze wszystkimi potrzebnymi rurociągami, lejem przelewowym i komorą zasów; koszt instalacji określono na 10.433 dolarów. Ponadto wymieniono domek dozorczy – murowany, kryty eternitem, parterowy, o wymiarach w świetle: pokój – 380 x 5,40 wys. 3,20; kuchnia – 3,20 x 5,40 wys. 3,20; klozet (ubikacja) 0,90 x 1,93 wys. 3,20; komórka 1,35 x 1,93 wys. 3,20; przedpokój 1,90 x 2,50 wys. 3,20; spiżarka 1,53 x 1,93 wys. 2,80; sień 1,53 x 1,53 wys. 2,80; koszt domku – 3.150 dolarów; a także ogrodzenie murowane, otynkowane, z dwoma bramami żelaznymi i źródłem publicznym; koszt budowy – 2.011 dolarów. Natomiast charakterystyka wieży ciśnień w *Opisie urządzeń wodociągowych i kanalizacyjnych z 1945 r.*²⁵ (tutaj pod adresem A. Raclawickie 28) precyzuje informacje o jej wyposażeniu technicznym, tj.: „budynek wieży ciśnień murowany, przykryty dachem konstrukcji żelaznej. Zbiornik na wodę wykonany z blachy żelaznej, nitowanej, o pojemności 2000 m³. Na terenie wieży ciśnień znajduje się budynek murowany, mieszczący urządzenia hydroforowe. Strop budynku żelbetowy, podłoga betonowa. Budynek wyposażony jest w instalację elektryczną, przewietrzany i skanalizowany. Urządzenia hydroforowe stanowią: zbiornik z blachy żelaznej o wymiarach Ø 1700 x 3000 mm. Wewnątrz i na zewnątrz

²³ Księga inwentarza nieruchomości (APL, sygn.: 35/24/0/1/152).

²⁴ *Spis inwentarza na dzień 1 III 1937. Oszacowanie nieruchomości miejskich wodociągów i kanalizacji w Lublinie* (APL, sygn. 35/24/0/1/153).

²⁵ *Opis urządzeń wodociągowych i kanalizacyjnych z 10.04.1945 r.* (APL, sygn. 35/24/0/1/100).

malowany farbą ochronną, *próbowany na ciśnienie 8 atm.* Agregat pompowy składający się z pompy wirowej wielostopniowej o wydajności 720 litr./min., a maksymalnym podnoszeniu 50 metrów, sprzęgnięty z silnikiem elektrycznym o mocy 20 KM. Kompresor powietrzny sprężający powietrze do 6 atm., poruszany przy pomocy sprzęgła elastycznego przez motor elektryczny o mocy 1½ KM. Uruchomienie i wyłączanie hydroforu dokonywane jest automatycznie przy pomocy wyłącznika ciśnieniowego”. Warto dodać, że w tym samym dokumencie znajdują się informacje na temat zabudowy i infrastruktury technicznej:

1. stacji pomp niskiego ciśnienia i ujęcia wody na Wrotkowie²⁶,
2. stacji pomp wysokiego ciśnienia przy ul. Piłsudskiego 11/13²⁷,
3. stacji przepompowań i oczyszczalni ścieków przy ul. Łęczyńskiej²⁸,

²⁶ „Budynek stacyjny, murowany z cegieł, na fundamentach żelbetowych, podłogi, stropy i dach żelbetowy; podłoga wyłożona terakotą, ściany – glazurą. Budynek jest zaopatrzonej w instalację centralnego ogrzewania, oświetlenie elektryczne, oraz urządzenia higieniczno sanitarne (klozety splukiwane, umywalnie). Urządzenia mechaniczne składają się z trzech pomp wirowych o wydajności dwie po 100 m³/godz. I jedna 600 m³/godz., poruszanych przy pomocy sprzęgieł elastycznych przez silniki elektryczne. Dwie pompy próżniowe poruszane są przez silniki elektryczne. Ujęcie wody dla wodociągu miejskiego składa się z 8 studzien wierconych głębokich około 50 m, rozmieszczonych w dolinie rzeki Bystrzycy na Wrotkowie. Głowice studzien obudowane w szachtach i połączone do rurociągów lewarowych, które doprowadzają wodę do pomp mieszczących się w budynku stacji pomp”.

²⁷ Stacja obejmująca: „budynek stacyjny, murowany z cegieł, na fundamentach żelbetowych, podłogi, stropy i dach żelbetowy; podłoga wyłożona terakotą, ściany – glazurą. Budynek jest zaopatrzonej w instalację centralnego ogrzewania, oświetlenie elektryczne, oraz urządzenia higieniczno-sanitarne (klozety splukiwane, umywalnie), szatnie oraz pokój dla dyżurnych. Urządzenia pompowe składają się z dwóch pomp wirowych o wydajności 680 m³/godz., poruszanych przy pomocy sprzęgieł elektrycznych przez dwa silniki elektryczne. W osobnym, wydzielonym i zamkniętym pomieszczeniu zainstalowany jest transformator. Na terenie stacji pomp mieści się zbiornik żelbetowy dwukomorowy na czystą wodę o pojemności 3827 m³ przykryty nasypem ziemnym. Zbiornik posiada wejście zaopatrzone w drzwi żelazne, schody, urządzenie do spustu wody oraz przelew. Zbiornik wentylowany jest przez odpowietrzniki umieszczone w stropie i zabezpieczone od zanieczyszczenia wody. Stare (rezerwowe) urządzenia pompowe mieszczą się w budynku murowanym z cegieł, posiadającym podłogę betonową, stropy z cegieł na dźwigarach żelaznych. Budynek posiada urządzenia sanitarne, światło elektryczne i wentylację. Urządzenia pompowe składają się z 3 pomp tłokowych systemu Waringtona o łącznej wydajności 100 m³/godz. Poruszane napędem parowym /kocioł i urządzenia parowe/. W wydzielonej części budynku mieści się stacja naprawy wodomierzy”.

²⁸ „Ścieki z miasta doprowadzane kanałem głównym do stacji przepompowań są pozbawione stałych części w postaci szmat, gałęzi, papierów, itd., na specjalnie urządzonych kratkach skąd ręcznie pozostałości te zostają usuwane przy pomocy odpowiednich narzędzi. Po przejściu przez kraty usunięty zostaje obecny w ściekach piasek na tak zwanych piaskownikach. Urządzenia te mieszczą się niżej powierzchni ziemi, są przykryte i nie posiadają urządzeń mechanicznych. Dalej ścieki grawitacyjnie dostają się do studni zbiorczej pomieszczenia podziemnego, skąd okresowo, w miarę dopływu ścieków są przepompowywane do właściwej oczyszczalni – dołów Imhoffa. Urządzenia mechaniczne przepompowni mieszczą się w budynku murowanym o fundamentach i podłodze żelbetowych i stropie konstrukcji drewnianej. Budynek wyposażony jest w instalację elektryczną, skanalizowany (klozety, natryski, umywalnia i szatnia) i przewietrzany. W skład mechanizmów stacji przepompowań wchodzi dwie pompy wirowe o wydajności 750 m³/godz., sprzężone z silnikami elektrycznymi. Uruchomienie pomp następuje przy pomocy wyłączników pływakowych. Obsługa przepompowni zaopatrzona jest w specjalne ubrania robocze oraz maski przeciwgazowe. Oczyszczalnia ścieków (doły Imhoffa) nie posiada żadnych urządzeń mechanicznych, a oczyszczanie polega na zwykłym, grawitacyjnym osadzaniu się osadu w lejach Imhoffa. Osad co pewien okres czasu spuszcza się na poletka osadowe, a oczyszczane ścieki kanałem otwartym są odprowadzane do rzeki”.

4. sieci wodociągowej i kanalizacyjnej²⁹,
5. a także biura miejskiego przedsiębiorstwa „Wodociągi i Kanalizacja w Lublinie” z siedzibą przy ul. Krakowskie Przedmieście 55³⁰, które przejęło całą infrastrukturę techniczną lubelskich wodociągów wraz z nieruchomością z wieżą ciśnień przy Alejach Racławickich.

Należy dodać, że przedsiębiorstwo Wodociągi i Kanalizacja w Lublinie, powstało 1 października 1929 r. przez połączenie dawnych wodociągów prywatnych, zbudowanych w 1898 r. przez Adolfa Wajsbłata oraz nowych wodociągów i kanalizacji, zbudowanych w latach 1925–1929 przez firmę Ulen & Company. Siedzibą i terenem działalności przedsiębiorstwa był Lublin, natomiast jego zadaniem było „dostarczanie wyborowej wody i utrzymanie kanałów”. Przedsiębiorstwo pod nazwą Miejskie Wodociągi i Kanalizacja działało do grudnia 1950 r. Powołane w jego miejsce (15 grudnia) Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji otrzymało już status przedsiębiorstwa państwowego.

Budowa wodociągów i kanalizacji w Lublinie pochłonęła ponad połowę wszystkich środków, którymi dysponowało miasto w ramach przyznanej pożyczki ulenowskiej. Nie wystarczyło to do pełnej realizacji zamierzeń i konieczne było angażowanie dodatkowych środków finansowych dla poprawy pracy wybudowanych urządzeń. W 1929 r. wystawiono niezbyt pochlebną opinię o zrealizowanej przez Towarzystwo inwestycji. Według *Opinii Komitetu Rzeczoznawców Polskiego Instytutu Wodociągowo-Kanalizacyjnego w Warszawie w sprawie wykonania urządzeń wodociągowych i kanalizacyjnych przez firmę Ulen & Company*, załączonej do pisma Dyrektora Polskiego Instytutu Wodociągowo-Kanalizacyjnego – Ludwika Piekarskiego z 11 grudnia 1929 r.³¹ – firma Ulen & Company przystępując do wykonania robót nie wykonała właściwego projektu wodociągów i kanalizacji w mieście, w związku z czym miastu miało przysługiwać prawo żądania zwrotu sum potrąconych przez firmę z tytułu sporządzenia rzekomego projektu wodociągów i kanalizacji. Firma wykonując większą część robót wykonała je w znacznym stopniu niedokładnie, a nawet nieumiejętnie, w wielu wypadkach wykazując brak technicznego doświadczenia w zakresie wodociągów i kanalizacji. Przedstawione zastrzeżenia dotyczące jakości wykonanych prac w zakresie zbiornika wody przy Alejach Racławickich dotyczyły stwierdzenia, że został on usytuowany bez przeprowadzenia próbnych badań, a w konsekwencji osiadał, wykazując pęknięcia i rysy, w związku z czym zaszła potrzeba wzmocnienia jego fundamentów za pomocą betonowych pali³². Ponadto według opinii rzeczoznawców – nie posiadając należycie opracowanych projektów, planów i rysunków szczegółowych, Ulen & Company naraziła samorząd na nieobliczalne w przyszłości koszty eksploatacyjne oraz wydatki, jakie z pewnością będą efektem ciągłych uzupełnień i naprawiania braków oraz niedokładności robót. Nie uwzględniając w należytych warunkach lokalnych firma w wielu przypadkach wykonała roboty nieuzasadnione z punktu widzenia technicznego i ekonomicznego,

²⁹ „Sieć wodociągowa wykonana jest z rur żeliwnych o średnicy od 600 mm do 100 mm i posiada ogólną długość 69570,7 m. Sieć kanalizacyjna wykonana jest z rur betonowych kielichowych o średnicy od 500 mm do 200 mm, o długości ogólnej 62361,82 m”.

³⁰ Szczegółowo opisano organizację biura, stan zatrudnienia przedsiębiorstwa, stawki płac dla pracowników na poszczególnych stanowiskach fizycznych i umysłowych.

³¹ *Arbitraż firma Ulen, rachunki i opis wodociągów i kanalizacji ...*, jw.

³² S. Michałowski, *Sto lat współczesnych wodociągów...*, s. 67.

narażając miasto na znaczne koszty. Powyższe uwagi w pełni potwierdziła późniejsza eksploatacja urządzeń. Już 14 grudnia 1929 r. wystąpiono z reklamacją dotyczącą wykonanych prac i żądaniem odszkodowania za naprawę. Według wyjaśnień naczelnego dyrektora Ulen & Company z 30 stycznia 1930 r. – wydatki niezbędne dla wzmocnienia zbiornika wody wieży ciśnień stanowiły „prawidłowe obciążenie funduszu budowlanego” i nie mogły być poniesione przez towarzystwo, gdyż plany budowy zostały zatwierdzone przed rozpoczęciem budowy, a później żadne polecenia (zgodnie z umową – na piśmie) nie zostały wydane przez przedstawicieli Magistratu³³. W ten sposób Towarzystwo wskutek wyczerpania się środków finansowych na dalszą budowę wodociągów i kanalizacji pozostawiło inwestycję niedokończoną, z szeregiem usterek i wad realizacyjnych. Przejęcie wodociągów przez miasto umożliwiło władzom Lublina uruchomienie przedsiębiorstwa Wodociągi i Kanalizacja w Lublinie, które miało się kompleksowo zajmować zaopatrzeniem mieszkańców w wodę i usuwaniem ścieków. W połowie listopada 1929 r., po doprowadzeniu do sprawności obu stacji pomp oraz nowej wieży ciśnień i połączeniu starej sieci wodociągowej Weisblata z nową oraz zlikwidowaniu usterek w pracy silników i instalacji – uruchomiono wodociąg³⁴.

W odniesieniu do wykonanych remontów wieży ciśnień można dodać, że w latach 1931–1932 przeprowadzono niewielki remont elewacji ogrodzenia i budynku wieży ciśnień – w zakresie reperacji tynków.³⁵ Jako część składowa nowoczesnego wodociągu, wieża już w 1937 r. zmieniła swoją funkcję z powodu budowy w jej pobliżu wysokich budynków. Wówczas wzniesiono przy niej hydrofornię dzielnicową, która przetrwała do roku 1964³⁶, kiedy wprowadzono strefowe zasilanie miasta w wodę, a wieży przywrócono właściwe przeznaczenie. Przez cały czas trwania II wojny światowej zakład wodno – kanalizacyjny był czynny i wskutek działań wojennych poniósł niewielkie uszkodzenia, które zostały usunięte we własnym zakresie³⁷, natomiast wieża ciśnień i znajdująca się przy niej hydrofornia nie ucierpiały od działań wojennych i cały czas były w stanie używalności³⁸.

Wraz z rozbudową Lublina i powstawaniem kolejnych punktów regulujących ciśnienie w sieci, znaczenie zbiornika przy Alejach Racławickich malało. Obecnie instalacja jest wciąż czynna, ale nie pełni już funkcji wieży ciśnień, lecz w sposób naturalny stabilizuje ciśnienie wody tłoczonej do odbiorców w śródmieściu Lublina i zapasowego zbiornika dla tej części miasta. Przez kilkadziesiąt lat swojego funkcjonowania wieża była poddawana jedynie drobnym naprawom. Dopiero w latach 70. XX wieku wyremontowano wnętrza budynku i urządzenia w nim pracujące. Wymieniono wówczas stalowy zbiornik, znajdujący się wewnątrz wieży i zmieniono konstrukcję dachu. W latach 90. XX wieku renowacji doczekała się elewacja wraz z ogrodzeniem. W 1995 r. pierwotne techniczne wyposażenie wieży uległo kolejnej modernizacji. Obecny właściciel nieruchomości – Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji do 2012 r. przeprowadził przebudowę i modernizację wieży ciśnień, polegającą na modernizacji zbiornika

³³ Jw., s. 69.

³⁴ Jw. s. 70–73.

³⁵ *Opis techniczny wodociągów m. Lublina, 1932–1933* (APL, sygn.: 35/24/0/1/98).

³⁶ Budynek pomp wysokiego ciśnienia na działce wieży ciśnień. Budynek murowany, przyległy jedną ścianą do ogrodzenia i częściowo zagłębiony poniżej poziomu terenu, przykryty jednospadowym stropodachem. Po 1964 roku budynek został przeznaczony na komorę zasów.

³⁷ *Opis urządzeń wodociągowych i kanalizacyjnych z 10.04.1945 r.* (APL, sygn. 35/24/0/1/100).

³⁸ Michałowski, *Sto lat współczesnych wodociągów ...*, s. 73.

wody pitnej, komory zasów, wentylacji mechanicznej oraz odwodnienia wieży i komory zasów, a także wymianie miejscowego wodociągu. Wyremontowano elewację wieży, ogrodzenie, bramy, schody zewnętrzne wieży, komory uzbrojenia podziemnego oraz chodniki, placów i dróg dojazdowych. Wykonana została również renowacja zniszczonego elementu źródła w postaci ujścia wody w kształcie głowy lwa³⁹. Ponadto przeprowadzono gruntowny remont dawnego domu dozorczy.

1. Lublin, Wieża Wodociągowa z r. 1927. Pocztówka z kolekcji R. Bogdziewicza w: T. Panfil, M. Wyszowski, J. Lipniewski, *Lublin na dawnej pocztówce*, Lublin 1997 r., s. 120, il. 269.

2. Widok na wieżę ciśnieniową, 1928 rok. Fotografia w: St. Michałowski, *Sto lat współczesnych wodociągów w Lublinie 1899-1999*, Lublin 1999 r., s. 74. Oryginał w: *Roboty Publiczne wykonane w mieście Lublinie przez firmę Ulen & Company*, New York, Warszawa 1929. (fotografia wykorzystana także w: karta ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa oprac. przez mgr inż. J. Gubańskiego i dr inż. arch. R. Gubańską, *Wodociągowa wieża ciśnieniowa*, 2001 r.).

³⁹ Trwa remont wieży ciśnieniowej przy Al. Racławickich w Lublinie, 10.01.2015, *Lublin – NaszeMiasto.pl*, dostęp na stronie internetowej: <http://lublin.naszemiesto.pl/artykul/trwa-remon-wiezy-cisnien-przy-al-raclawickich-w-lublinie,2804698,artgal,t,id,tm.html> – dostęp 24.06.2017.

Oprócz znaczenia w życiu codziennym mieszkańców Lublina – wieża ciśnień pozostaje bardzo charakterystycznym, trwale wpisany w otoczenie elementem miejscowego krajobrazu, wyróżniającym się odrębnym ukształtowaniem przestrzennym i indywidualną architekturą – zachowującą formy, bryły i ich rozplanowanie, wystrój elewacji i rozpoznawalny detal. Pomimo braku oryginalnych urządzeń technicznych, pozostaje wartościowym zabytkiem architektury i budownictwa świadczącym o historii miasta Lublina, którego zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną i naukową.

SUMMARY

One of the priority investment projects of the local government of Lublin in the interwar period was the extension of Adolf Weisblat's waterworks, operating since 1899, whose parameters and insufficient length in relation to a growing demand for water supply, as well as the technical condition of the obsolete and barely safe machines, turned out to be inadequate to meet the needs of the developing city. Due to the lack of own funds for construction of new municipal utilities, the local government of the city decided to enter into a credit agreement to get a loan from Ulen & Company. Among other things, the loan was used to finance the construction of the water tower at Aleje Racławickie – the highest and the most conspicuous element of the waterworks infrastructure of Lublin. In the State Archive of Lublin, the section: The Municipal Waterworks and the Sewage System in Lublin contains very valuable documents from 1900-1950 which specify in detail the provisions of the credit agreement and pertain to all investment projects financed from this loan, that is construction of the waterworks and the sewage system, a slaughterhouse and market halls in Bronowice district and a power station in Kośminek district. The water tower, and precisely a (final) iron water tank, was supposed to have the key role in the whole infrastructure of the waterworks right from the beginning, that is to regulate pressure in the system and simultaneously to serve as a reservoir of water. From the archive documents it follows that since its construction in 1926 the water tower comprised: a brick building with a water tank, a watchman's house, a brick fence with two iron gates and a public drinking fountain, and a network of water pipes. The whole complex at Aleje Racławickie was constructed at the same time and all its elements were erected simultaneously. The complex has not changed much until today (except for the watchman's house) and has survived with almost no major modifications to its original form. Apart from its significance in everyday life of Lublin citizens, the water tower remains a very characteristic element of the local landscape, an inherent part of its surroundings, distinguished by its remarkable spatial form and unique architecture. Despite the lack of original technical equipment, the water tower is a precious monument of architecture and construction and a testimony to Lublin's history, whose preservation is in the social interest owing to its historical, artistic and scientific value.

ZESPÓŁ BUDYNKÓW DAWNEJ KOMENDANTURY HITLEROWSKIEGO OBOZU ZAGŁADY W BEŁŻCU W ŚWIELE BADAŃ ARCHITEKTONICZNYCH

Na przełomie lat 1941 i 1942 w Bełżcu powstał hitlerowski obóz zagłady ludności żydowskiej – w ramach tzw. „Aktion Reinhardt”, operacji mającej na celu deportację i zagładę Żydów z Generalnej Guberni oraz grabież ich mienia. Budowę obozu rozpoczęto 1 listopada 1941 r. Wcześniej działał tu obóz pracy dla Polaków, Żydów i Cyganów budujących wały przeciwczołgowe zw. linią Otto. Między marcem a grudniem 1942 r. niemieccy naziści wymordowali w Bełżcu około 450 tys. osób, przede wszystkim polskich Żydów, ale także tych pochodzących z III Rzeszy, Austrii, Czech i Słowacji. Obóz w Bełżcu powstał jako pierwszy spośród trzech tego typu ośrodków. To m.in. tutaj naziści testowali różne metody masowego zabijania, zastosowane później w Treblince i Sobiborze. Po raz pierwszy użyto tu stacjonarnych komór gazowych. Komendantami obozu byli kolejno Christian Wirth i Gottlieb Hering, wspierani przez załogę SS liczącą ok. 37 osób. Więźniów pilnował oddział ok. 100 zwerbowanych sowieckich jeńców wojennych, przeważnie Ukraińców, przeszkolonych w obozie w Trawnikach.¹

Wybór Bełżca na miejsce masowego mordu wiązał się z istniejącą tu infrastrukturą kolejową. Przez tę miejscowość przebiegała, uruchomiona w 1887 r., linia Kolei Krakowsko-Lwowskiej, łącząca Lublin z węzłową stacją w Rawie Ruskiej, do której docierały transporty z dystryktów krakowskiego i galicyjskiego. Ponadto we wrześniu 1915 r. wojska kolejowe niemieckiej armii „Bug” rozpoczęły budowę linii polowej Rejowiec-Zawada-Bełżec, stanowiącej odnogę linii Warszawa-Lublin-Rejowiec-Chełm. Pod koniec roku budowę tę przekazano wojskom austriackim. W 1916 r. odcinek Bełżec-Tomaszów Lubelski został sprzedany Dyrekcji Kolei Państwowych we Lwowie, której oddziałem terenowym była Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych w Radomiu.² W dwudziestolecie międzywojennym w Bełżcu wzniesiono dworzec kolejowy (il. 1) wraz z zabudowaniami towarzyszącymi. Wśród nich powstały dwa domy dla pracowników administracji, usytuowane przy ul. Lwowskiej, w sąsiedztwie stacji, które wchodziły pierwotnie w obręb jednej posesji³. Pod względem architektonicznym utrzymane były w typie „willi w ogrodzie”, przy czym różniły się nieco formą. Towarzyszyły im zabudowania gospodarcze (il. 2-7). Dokładny czas powstania tych budynków nie jest znany. Jak wynika z *Mapy geodezyjnej sieci kolejowej Bełżec, wykonanej 1 czerwca 1938 r.*, budynki już wtedy

¹ Historia obozu, http://www.belzec.eu/pl/history/historia_obozu/2 [strona: Bełżec. Miejsce Pamięci i Muzeum, dostęp 3.07.2017]; Karol Adamuszek, Bełżec nie dla Niemca, http://wyborcza.pl/1,75398,18120540,Belzec_nie_dla_Niemca.html#ixzz47yE2Ucw3 [strona: Gazeta Wyborcza, dostęp 3.07.2017]

² Linia kolejowa Bełżec Wąskotorowy-Trawniki Wąskotorowe, https://pl.wikipedia.org/wiki/Linia_kolejowa_Be%C5%82%C5%BCec_W%C4%85skotorowy_%E2%80%93_Trawniki_W%C4%85skotorowe [strona: Wikipedia, dostęp 3.07.2017]; Danuta R. Kawalko, Kolej na Zamojszczyźnie, <http://dkawalko.wsza.edu.pl/index.php?id=zkk80> [strona prywatna D. R. Kawalko, dostęp 3.07.2017]

³ Obecnie każdy z budynków położony jest na odrębnej działce – nr 562/3 i 562/2.

istniały (il. 8)⁴. Kwerenda zbiorów archiwów polskich wykazała brak pomocnych dokumentów. Istnieje natomiast prawdopodobieństwo, że znajdują się one w zbiorach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie, gdzie przechowywana jest dokumentacja Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych w Radomiu z lat międzywojennych.⁵

Na początku okupacji cała infrastruktura kolejowa, w tym oba budynki mieszkalne wraz z zabudowaniami gospodarczymi, zostały przejęte przez Niemiecką Kolej Wschodnią. W czasie funkcjonowania obozu zagłady zostały one zarekwirowane przez komendanturę obozu. Były otoczone drutem kolczastym i pilnie strzeżone. W budynku położonym na dzisiejszej działce nr 562/3 mieszkał i urzędował komendant obozu Christian Wirth. Od jego nazwiska budynek zwany jest „Wirtówką” (il. 9). Obok znajdował się drewniany budynek, tzw. „pawilon”, w którym mieściła się administracja obozowa, później mieszkał tam drugi komendant obozu Gottlieb Hering (il. 10). W drugim domu (działka nr 562/2) ulokowane były kwatery pozostałych SS-manów. Tam też początkowo mieściła się stołówka dla niemieckiej załogi. W sąsiedztwie znajdował się, wzniesiony przez Niemców, barak z dodatkowymi kwaterami, zajmowanymi m. in. przez więźniarki z Niemiec, zatrudnione w administracji oraz jako pomoc. W obrębie zabudowań komendantury funkcjonowały ponadto: pralnia, zbrojownia i magazyn gospodarczy.⁶ W budynkach gospodarczych składowane były rzeczy zrabowane więźniom obozu – „pieniądze i kosztowności odbierane ofiarom w rozbieralniach lub znajdujące w odzieży czy bagażach, a także złote zęby oraz mostki dentystyczne”.⁷ Obóz przestał funkcjonować w grudniu 1942 r., najprawdopodobniej z powodu braku miejsca na kolejne masowe groby. Do czerwca 1943 r. trwała akcja palenia zwłok i rozbiórki budynków oraz zacierania śladów. W 2004 r. na terenie dawnego obozu powstało Muzeum – Miejsce Pamięci w Bełżcu, które stanowi oddział Państwowego Muzeum na Majdanku w Lublinie.

Z dawnych zabudowań kolejowych do czasów współczesnych zachowały się jedynie parowozownia, wieża ciśnień, stacja pomp i dwa domy pracowników administracji. Pozostałe obiekty, w tym dworzec kolejowy, uległy zniszczeniu w dniu 4 lipca 1944 r., w wyniku bombardowania składu z amunicją i materiałami wybuchowymi.⁸ Po wojnie budynki mieszkalne wróciły we władanie Polskich Kolei Państwowych i użytkowane były, jako mieszkania pracowników. Dom położony przy ul. Lwowskiej 54 (dz. nr 262/2) obecnie jest własnością prywatną; towarzyszący mu dawny budynek gospodarczy został rozebrany. Drugi dom, położony przy ul. Lwowskiej 56 (dz. nr 262/3), zwany „Wirtówką”, wraz z przyległym budynkiem gospodarczym, zakupiony został w 2015 r. przez Państwowe Muzeum na Majdanku w Lublinie – z przeznaczeniem na obiekt muzealno-edukacyjny. Przy współpracy z niemieckim Stowarzyszeniem Bildungswerk Stanisław Hantze e. V., którego założycielem jest były więzień obozów Auschwitz i Gross-Rosen, Muzeum podjęło starania o przeprowadzenie remontu i adaptacji budynków. W 2016 r.

⁴ Mapa w zbiorach PKP Wschodnia Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych [w:] Kwerenda krajowych materiałów archiwalnych dotyczących budynku komendantury obozu zagłady w Bełżcu..., oprac. Tomasz Błach, Lublin, maj-wrzesień 2016.

⁵ Ibidem, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie: fond 468 i 268.

⁶ Robert Kuwałek, Obóz Zagłady w Bełżcu, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin 2010, s. 54, 55.

⁷ Ibidem, s. 142

⁸ Bełżec, <https://fotoroztocze.wordpress.com/2013/07/16/belzec/> [strona: Powolne dreptanie po Roztoczu, dotęp 3.07.2017]

wykonano inwentaryzację architektoniczną i konserwatorską⁹, badania architektoniczne wraz z badaniami warstw malarskich¹⁰, ekspertyzę konstrukcyjną i mykologiczną oraz opracowano wytyczne konserwatorskie dla tymczasowego zabezpieczenia obiektów oraz ich docelowego remontu i adaptacji. Budynek mieszkalny, tzw., „Wirtówka”, figuruje w gminnej ewidencji zabytków gminy Bełżec (poz. nr 14).

Przedmiotowe budynki usytuowane są w pld.-wsch. części miasta, w odległości ok. 500 m od terenu dawnego obozu zagłady, ob. Muzeum-Miejsce Pamięci w Bełżcu. We frontowej części działki znajduje się budynek mieszkalny, ustawiony szczytowo do ulicy. W części tylnej, wzdłuż granicy z dz. nr 487, zlokalizowany jest budynek gospodarczy. Od ul. Lwowskiej działkę zamyka ogrodzenie z siatki, część ogrodowa wydzielona jest dawnym ogrodzeniem z przesł betonowych.

Budynek mieszkalny to obiekt murowany z cegły, na planie zbliżonym do kwadratu, parterowy z użytkowym poddaszem, częściowo podpiwniczony, kryty dachem dwuspadowym z naczółkami zwieńczonymi trójkątnymi szczykami. Pokrycie z dachówki ceramicznej karpówką w układzie w koronkę pojedynczą. Doświetlenie poddasza stanowią pulpiteme lukarny i okna w ścianach szczytowych. Budynek posiada dwa wejścia: główne w elewacji pld.-zach. (podwórzowej) i ogrodowe w elewacji pld.-wsch. (bocznej). Oba wejścia dostępne są poprzez murowane tarasy z murowanymi balustradami: przy wejściu głównym – jako pełne ścianki, na tarasie ogrodowym – jako ażurowe. Stropy nad parterem i poddaszem drewniane, kryte, z sufitem z fasetkami; nad piwnicą strop Kleina. Więźba dachowa drewniana. Podłogi z desek. Stolarka okienna i drzwiowa drewniana; drzwi pływowe, okna skrzynkowe i ościeżnicowe. Budynek posiada skromny detal architektoniczny w postaci wydatnych parapetów okiennych, wydatnych okapów wspartych na profilowanych kroksztynach oraz dekoracyjnych klińców w zwieńczeniu okien parteru elewacji frontowej (w pozostałych oknach klińce nie występowały).

Jak wynika z przeprowadzonych badań architektonicznych, budynek nie uległ istotnym przekształceniom od czasu jego budowy, a większość elementów – w tym stropy, więźba dachowa, klatka schodowa i część stolarki okiennej i drzwiowej – jest oryginalna. W wyglądzie zewnętrznym nastąpiły zmiany jedynie w elewacji pld.-zach. (gdzie pojawił się dodatkowy daszek nad wejściem, przebudowano balustradę tarasu i wykonano okienko z luksferów na poddaszu) oraz w obrębie dachu – oryginalna dachówka marsylska zastąpiona została karpówką. Okienko z luksferów pochodzi z l. 80. XX. w., kiedy to na poddaszu wykonano łazienkę. Co do czasu pozostałych zmian brak jest danych – na fotografii z 1942 r. widoczna jest jeszcze oryginalna balustrada i nie ma daszku (fot. 9, 11). Elewacje były pierwotnie w całości malowane w kolorze kremowo-beżowym, łącznie z detalem.

Rozwarstwienia w ścianach i różnicowanie użytego materiału ceglanego sugerują, że budynek powstawał w kilku etapach, przy czym pochodzą one najprawdopodobniej z najwcześniejszej fazy jego funkcjonowania. Ściana pomiędzy pomieszczeniami parteru

⁹ Inwentaryzacja konserwatorska budynku mieszkalnego, dawnej komendantury obozu w Bełżcu i budynku gospodarczego, Bełżec, ul. Lwowska 56”, oprac. mgr inż. arch. Marek Podolak i mgr inż. Paweł Kawka – Biuro M PROJEKTANT, Lublin, wrzesień 2016 – na zlecenie Państwowego Muzeum na Majdanku.

¹⁰ Monika Kurczewicz, Badania architektoniczne, badania konserwatorskie warstw malarskich. Budynek mieszkalny – dawna komendantura hitlerowskiego obozu zagłady w Bełżcu, tzw. Wirtówka. Budynek gospodarczy – dawny magazyn rzeczy zabawionych więźniom obozu, Lublin 2016, oprac. na zlecenie Państwowego Muzeum na Majdanku.

w trakcie frontowym wykazuje rozwarstwienia i wykonana jest częściowo z innego materiału (z cegły gorszego gatunku, być może rozbiórkowej), co sugerowałoby jej późniejsze powstanie. W ścianie tej wykonany został wtórnie otwór drzwiowy, który następnie został zamurowany. Zarówno powstanie ściany, jaki i zamurowanie wtórnego otworu nastąpiło dosyć wcześnie, gdyż na jego wypełnieniu znajduje się większość warstw malarskich występujących na pozostałych ścianach obu pomieszczeń. Ponadto w jednym z tych pomieszczeń, przy „wtórnej” ścianie odkryto istnienie dawnego komina (ślady okopcenia i strzępia po rozebranej ścianie kominowej), który stosunkowo wcześnie został zlikwidowany. Wymalowania pojawiają się tu dopiero na drugiej warstwie tynku, która została położona po rozbiórce komina. Być może rozwiązanie tych kwestii nastąpi po ewentualnym skuciu tynków w pomieszczeniach w trakcie remontu.

Zmiany, jakie nastąpiły w układzie przestrzennym wewnątrz wiązały się głównie z pracami adaptacyjnymi w l. 80. XX w., kiedy to przebudowano nieużytkową część poddasza na mieszkalną oraz prawdopodobnie podłączono budynek do wody bieżącej i wykonano sanitariaty. Wcześniej mieszkańcy korzystali z „wygódki” dostawionej do budynku gospodarczego oraz ze studni, która ulokowana była na granicy z obecną działką nr 562/2 i zasilala oba budynki mieszkalne (il. 12). Na parterze zamurowano dawne przejście arkadowe pomiędzy korytarzem z klatką schodową a przedsionkiem od strony ogrodu i wykonano obok nowe przejście. Materiał użyty do wypełnienia arkady jest tożsamy ze stosowanym do prac adaptacyjnych na poddaszu, co datuje te prace na l. 80. XX w. Pozostałe otwory drzwiowe parteru są oryginalne, przy czym stolarka drzwiowa w większości jest wtórna. Oryginalne są prawdopodobnie drzwi prowadzące z kuchni do pokoju, malowane pierwotnie w kolorze oliwkowym. Oryginalne są wszystkie otwory okienne – za wyjątkiem małego okna w pomieszczeniu od strony ogrodu, które zostało wykute. Trudno jest stwierdzić, czy stolarka okienna jest oryginalna, czy została wymieniona z dokładnym powtórzeniem oryginalnej formy – podziały okien dokładnie odpowiadają tym widocznym na fot. z 1942 r. – il. 9), ale część elementów jest ewidentnie wtórna, głównie skrzydła nadświetli. Badania kolorystyczne okien wykazały kilka warstw białej farby olejnej, na parapetach zaś stwierdzono, jako pierwotną farbę jasnooliwkową. Oryginalne są też drewniane schody prowadzące na poddasze, które pierwotnie były malowane w kolorze brązowym, później zostały przemalowane na szaro. Zasadnicze zmiany nastąpiły na poddaszu. Pozostałością pierwotnego układu jest pomieszczenie w trakcie tylnym, od strony podwórza, które użytkowane było, jako mieszkalne. Było ono wydzielone od strony płd.-wsch. i płn.-zach. drewnianymi ściankami i przylegało do centralnej, ceglanej ściany kominowej, przy której znajdował się piec kaflowy. Dostępne było pierwotnie z klatki schodowej, poprzez zamurowane obecnie wejście i skomunikowane z poddaszem od strony płn.-zach. Prawdopodobne jest, że analogiczne pomieszczenie znajdowało się symetrycznie po drugiej stronie ściany kominowej i dostępne było również z klatki schodowej poprzez przejście obecnie funkcjonujące. Pozostała część poddasza była nieużytkowa. W trakcie prac adaptacyjnych rozebrano część drewnianych ścianek i wykonano nowe z bloczków betonowych. Przy ścianie kominowej, zapewne w miejscu dawnego pieca, wykonano kominek. Nowo powstałe pomieszczenia przeznaczono na pokój, kuchnię oraz łazienkę, którą doświetlono w/w okienkiem z luksferów. Na skutek wadliwej instalacji wod.-kan. i zbyt dużych obciążeń, strop pod łazienką uległ uszkodzeniu i grozi obecnie zarwaniem. Podobnie jak na parterze, wszystkie otwory okienne poddasza, w tym także lukarny, są oryginalne.

Piwnica dostępna jest z klatki schodowej; dwukomorowa, przykryta stropem odcinkowym Kleina, ściany tynkowane, bez wtórnych przekształceń.

Nie stwierdzono istnienia w budynku dekoracji malarskich ani żadnych innych dodatkowych elementów wystroju wnętrz. Warstwy malarskie, od kilku do kilkunastu w poszczególnych pomieszczeniach, o zróżnicowanej kolorystyce i odcieniach, były jednolite na całości ścian.

Budynek gospodarczy murowany z cegły, na planie wydłużonego prostokąta, jednokondygnacyjny, częściowo podpiwniczony, kryty dachem dwuspadowym, z pokryciem dachówką ceramiczną marsylską nad elewacją frontową i eternitem nad elewacją tylną. Doświetlenie poddasza za pomocą okienek w ścianach kolankowych. Wejścia do budynku w elewacjach: frontowej i bocznych. W ścianach szczytowych poddasza wejścia dostępne za pomocą dostawianej drabiny. Stropy Kleina, więźba dachowa drewniana. Stolarka okienna i drzwiowa drewniana. Elewacje tynkowane – za wyjątkiem tylnej.

Jak wynika z badań oraz materiału ikonograficznego, budynek uległ znacznym przekształceniom w wyglądzie zewnętrznym oraz w układzie pomieszczeń. Pierwotnie posiadał on drewniany strop, o czym świadczy gniazdo po belce odkryte w pomieszczeniu obory. Konstrukcja oryginalnej więźby dachowej nie jest znana, ale ze śladów na ścianach szczytowych poddasza wynika, że różniła się nieco od obecnej – wykonanej częściowo z elementów pochodzących z innej konstrukcji (na belkach podwalinowych i słupach widoczne są gniazda po dawnych zamkach ciesielskich). Co do pokrycia dachowego, istniejąca obecnie w elewacji frontowej dachówka marsylska może być oryginalna lub pochodzić z „Wirtówki”. Przy elewacji płn.-zach. istniała wcześniej parterowa, ceglana przybudówka z wejściem od strony płn.-wsch., nie skomunikowana z resztą budynku, mieszcząca prawdopodobnie toaletę. Zasadnicze zmiany nastąpiły w układzie i formie otworów okiennych i drzwiowych, co wiązało się ze zmianami w układzie pomieszczeń. Niestety, pierwotny układ otworów parteru, z uwagi na wielokrotne przekształcenia, jest trudny do odczytania. Bardziej czytelne są dawne okna poddasza. Ze śladów na ściankach kolankowych wynika, że dawne okienka w formie prostokątów „stojących” z ceglanym nadprożem zostały zamurowane, a pomiędzy nimi wykonano nowe, w formie prostokątów „leżących”, z nadprożem stalowym. Istotną zmianą w wyglądzie budynku było wprowadzenie wydatnego gzymsu międzykondygnacyjnego w postaci żelbetowej półki, która pojawiła się wraz z wymianą stropów i więźby dachowej w okresie powojennym (na zdjęciu z l. 60. XX w. gzymsu jeszcze nie ma – il. 12). Pierwotnie budynek nie był tynkowany.

Wielokrotne przekształcenia stwierdzono w układzie pomieszczeń, przy czym tutaj też trudno jest dokładnie odtworzyć ich dawny układ. Następowaly one w kilku fazach, z użyciem różnych materiałów, a najmlodsze pochodziły z l. 80. XX w. Być może część zmian nastąpiła jeszcze w czasie użytkowania budynku przez załogę obozu zagłady. Z dużym prawdopodobieństwem należy przyjąć, że w początkowej fazie powstał układ 4-dzielny, wyznaczony przez trzy ceglane ściany, rozpięte pomiędzy frontową (płn.-wsch.) i tylną (płd.-zach.) ścianą budynku. W ścianach tych znajdowały się przewody kominowe obsługujące piece. Trudno powiedzieć, czy tak wyznaczone 4 duże pomieszczenia miały podziały wewnętrzne; być może były to drewniane ścianki działowe. Obecne ściany działowe (wykonane z różnego materiału) są ewidentnie wtórne i pochodzą z różnych okresów. Funkcjonowanie dodatkowych drzwi w elewacjach bocznych (pochodzących prawdopodobnie z wczesnej fazy), przy istnieniu drzwi w elewacji frontowej sugeruje, że wewnętrzne podziały istniały, przynajmniej w dwóch skrajnych

pomieszczeniach. Zdjęcie z 1942 r. pokazuje, że w elewacji pld.-wsch. istniał pierwotnie jeden centralny otwór drzwiowy z nadświetlem, a po bokach znajdowały się dwa niewielkie okienka. Otwór wejściowy na poddasze był pierwotnie szerszy i zamykany podwójnymi drewnianymi wrotami (il. 10). Analiza funkcjonalna budynku wykazała istnienie dwóch pomieszczeń mieszkalnych, kuźni z kominkiem „kowalskim”, kurnika, obory, warsztatu i pomieszczeń magazynowych. Kuźnia powstała prawdopodobnie wtórnie, ale na zdjęciu z l. 60. XX w. komin jest już widoczny. Wtórny jest też zapewne kurnik i obora – w obecnym kształcie, ale metalowe kółko do przywiązywania zwierząt, zamocowane w sąsiedztwie prawego wejścia w elewacji pld.-wsch., sugeruje istnienie tu pierwotnie pomieszczenia inwentarskiego. Trudno jest stwierdzić, czy piwnica jest oryginalna. Jej lokalizacja wydaje się być dość przypadkowa, a szerokość piwnicy odpowiada szerokości znajdującego się nad nią pomieszczenia, powstałego z wtórnego podziału. Piwnica dostępna jest od wewnątrz budynku za pomocą schodów drabiniastych i posiada dwa pomieszczenia skomunikowane ze sobą niewielkim otworem drzwiowym.

Nie stwierdzono występowania dekoracji malarskich we wnętrzach. W dwóch pomieszczeniach odsłonięto kilka warstw malatury w różnych kolorach, świadczących o długotrwałym użytkowaniu ich jako mieszkalne; pozostałe pomieszczenia, o funkcjach gospodarczych, były tynkowane i bielone.

Przeprowadzone badania architektoniczne, wraz z badaniami tynków i warstw malarskich, przybliżyły historię budowlaną obiektów, która nierozzerwalnie wiąże się z historią kolei w Belżcu i funkcjonowaniem tu w czasie II w. ś. hitlerowskiego obozu zagłady. Pomimo, iż w prawie stuletniej historii budynków, funkcja pomieszczeń komendantury obozu była epizodyczna i brak jest jednoznacznych śladów pochodzących z tego czasu przekształceń architektonicznych, to w świadomości lokalnej budynki te budzą jednoznaczne skojarzenia, czego dowodem jest potoczna nazwa „Wirtówka”. Dlatego też idea przeznaczenia obiektów na funkcje edukacyjno-muzealne, z zachowaniem w stopniu maksymalnym oryginalnej formy i upamiętnieniem fragmentu tej niechlubnej historii, wydaje się być zasadna i pożądana.

SUMMARY

At the turn of 1941 and 1942 a Nazi German extermination camp for Jewish people was established in Belżec. Between March and December 1942 German Nazis murdered there ca. 450 000 people, mostly Polish Jews, but also those coming from the neighbouring countries. Various methods of mass extermination were tested there, including the operation of stationary gas chambers. The commandants of the camp were successively Christian Wirth and Gottlieb Hering. The camp ceased to function in December 1942. In 2004, in the area of the former camp, the Memorial Museum in Belżec was created as a branch of the Majdanek State Museum in Lublin. Belżec was selected as the site of the camp due to the existing railway infrastructure and the Cracow-Lviv Railway launched in 1887. In Belżec, in the interwar period, a railway station and accompanying buildings were erected, among them two houses for administration employees at Lwowska Street. At the time of the camp's operation they were requisitioned by the camp commandants. Christian Wirth, the camp's commandant, lived and had an office in the building currently located at Lwowska Street No. 56. The building

is called "Wirtówka" after his name. In the other house, at Lubelska Street No. 54, there were quarters of SS men and a canteen for the German crew. In the neighbourhood there was a wooden building for the camp administration and barracks with additional quarters. Things stolen from the camp prisoners were stored in outbuildings. The house located at Lwowska Street No. 56, called "Wirtówka", together with the adjacent outbuilding, were purchased in 2015 by the Majdanek State Museum in Lublin for the purpose of a museum and education object. In 2016 an inventory of the objects was made, as well as technical assessment, architectural research and a survey of paint layers. As follows from the research, the residential building has not changed significantly since the time of its construction, and most elements – including the ceilings, rafter framing, staircase and parts of windows and doors – are original. The building was originally roofed with Marseille tiles and painted cream and beige. Changes in the interior layout were associated mainly with the adaptation works in the 1980s when the attic was turned into residential premises, running water was connected and bathrooms were made. More changes were introduced in the outbuilding where the ceiling and the rafter framing were replaced, the intermediate cornice in the form of a reinforced concrete shelf was introduced, window and door openings were converted, the layout of the rooms was changed, and a part of the elevation was plastered. At the building there used to be a one-storey annexe with a toilet. No painted decorations were found inside the buildings.

1. Nieistniejący budynek stacji kolejowej w Belczu, fot. w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim; źródło: Gmina Belzec, <http://www.historiaregionu.org/beec?lightbox=i0sjb> [strona: Historia Regionu Tomaszów Lubelski, Belz, Rawa Ruska; dostęp 3.07.2017]

2. Budynek na dz. 262/2 - widok od podwórza, w tle „Wirtówka”.

3. „Wirtówka”, widok od wschodu, od strony ulicy Lwowskiej.

4. „Wirtówka”, elewacja południowo-wschodnia.

5. „Wirtówka”, elewacja południowo-zachodnia.

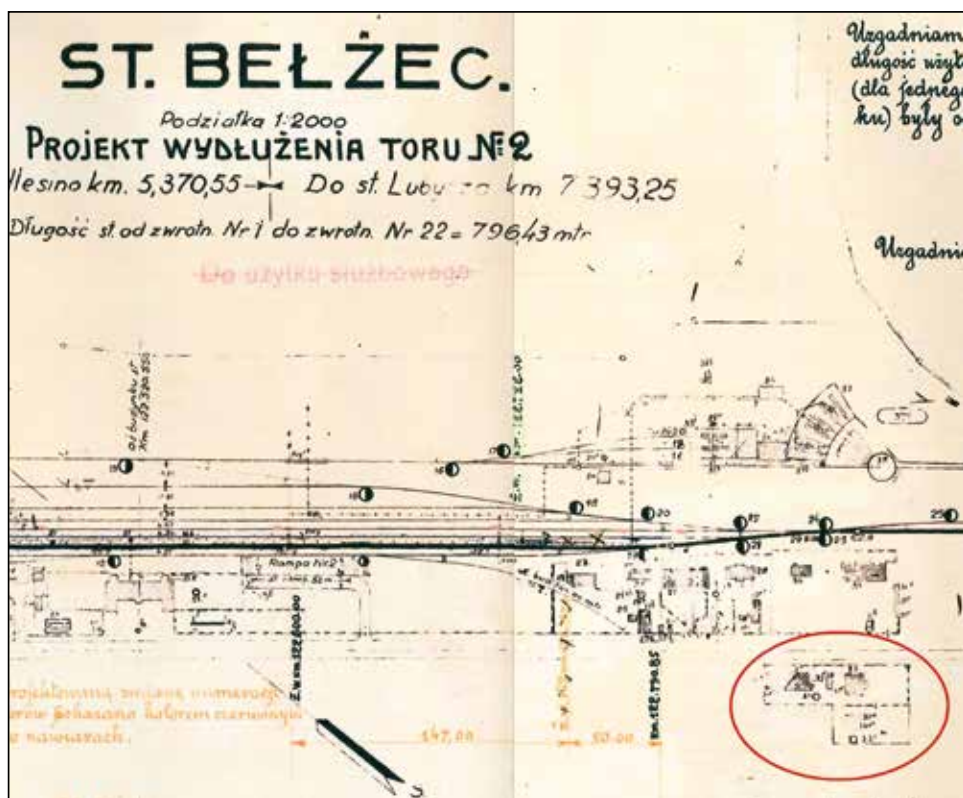
6. Budynek gospodarczy, widok od wschodu.

7. Budynek gospodarczy, widok od południa.

9. Załoga SS przed budynkiem komendatury w Bełcu, fot. z 1942 r., w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim

8. Mapa geodezyjna sieci kolejowej Bełzec, 1938 r.

10. Budynek gospodarczy i nieistniejący budynek mieszkalny na terenie komendantury obozu zagłady w Bełżcu, fot. z 1942 r., w zbiorach Muzeum-Miejsce Pamięci w Bełżcu.

11. „Wirtówka”, fot. w zbiorach Muzeum-Miejsce Pamięci w Bełżcu. Zdjęcie datowane na 1942 r., ale różni się od ilustracji 9 – pojawiło się zadaszenie nad wejściem betonowe ogrodzenie, co świadczy o jego późniejszym wykonaniu.

12. Budynek gospodarczy, fot. z l.60. XX w., zbiory prywatne, skan w posiadaniu Muzeum-Miejsce Pamięci w Bełżcu.

NIEISTNIEJĄCE CERKWIE NA TERENIE CHEŁMA I OKOLIC W ŚWIEŁLE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

Z ogromnej ilości cerkwi unickich i prawosławnych, które w przeszłości funkcjonowały na terenie Chełma i okolic, pozostało niewiele. O tych nieistniejących mówią jedynie czasem przekazy archiwalne, które badania archeologiczne pozwalają zweryfikować. Świątynie, istniejące i użytkowane w odległej przeszłości, nie pozostawiły po sobie widocznych śladów na powierzchni ziemi, a jedynie relikty w ziemi, wydobywane i rozpoznawane najczęściej podczas badań archeologicznych, towarzyszących realizacji inwestycji budowlanych bądź znacznie rzadziej – w czasie stacjonarnych badań archeologicznych.

W ostatnich latach udało się wstępnie zweryfikować kilka takich obiektów na terenie Chełma i powiatu chełmskiego. Artykuł niniejszy ma za zadanie zasygnalizowanie tych odkryć, dokonanych w latach 2006-2017.

Jednym z takich miejsc, gdzie znajdowała się cerkiew, jest miejscowość Berdyszcze, gm. Dorohusk.

Pierwsze wzmianki o cerkwi pw. Pokrowi Bogurodzicy w Berdyszczu pojawiły się 1531 r. W 1869 r. zbudowana została nowa cerkiew drewniana, złożona z szerszej nawy kwadratowej i węższych prostokątnych części ołtarzowej i babińca. Nawę przykrywał czterospadowy dach, pozostałe części – dach dwuspadowy. Nad babińcem wznosiła się dzwonnica.¹ Cerkiew została zniszczona w czasie II wojny światowej², choć w źródłach pojawia się też informacja, że została rozebrana w 1938 r.³ Dziś nie ma po niej śladu.

Kiedy w marcu 2017 r. na działkach nr 96/1 i 96/2 rozpoczęto roboty ziemne, związane z budową sieci kablowej średniego i niskiego napięcia, natrafiono na szczątki ludzkie, tworzące przynajmniej cztery skupiska. W wyniku oględzin, dokonanych przez pracowników chełmskiej delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, ustalono, iż odsłonięte szczątki pochodzą prawdopodobnie z cmentarza, założonego przy cerkwi. Dalsze roboty budowlane poprzedzone zostały wykopaliskowymi badaniami archeologicznymi.

Dzięki pracom badawczym udało się uchwycić pozostałości częściowo zniszczonego nowożytnego cmentarza szkieletowego. Przebadano grób nr 1 (w profile wchodziły dwa kolejne groby) trumienny, męczyzny, bez wyposażenia, orientowany SW – NE.⁴ Grób nr 6 również był grobem męczyzny, trumiennym, orientowanym podobnie, choć niekompletnym. W nogach pochówku znajdował się pochówek dziewczynki, leżącej na wznak, orientowany, z wyposażeniem w postaci obrączki z metalu oraz różnobarwnych

¹ Wasyl Slobodian, *Cerkwi chołmskiej eparchii*, Lwów 2005, s. 91-92.

² Ibidem, s. 92

³ Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku, *Mapy, Cerkwie w rejonie lubelskim*, Rzeszów 1997.

⁴ Stanisław Gołub, *Berdyszcze, gm. Dorohusk. Działki nr 96/1, 96/2. Sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2017*, mps archiwum LWKZ w Lublinie Delegatura w Chełmie, s. 1.

paciorków szklanych, prawdopodobnie koralu.⁵ Wydobyte groby zostały poddane analizie antropologicznej, wykonanej przez mgr Beatę Borowską-Strugińską.

Materiał zabytkowy, w dość dużej ilości pozyskany z warstw użytkowych, wypełniak obiektów i zasypisk jam grobowych w postaci ceramiki naczyniowej oraz monet (szelągi litewskie Jana III Kazimierza) pozwolił wstępnie określić chronologię cmentarza na okres nowożytny. Ze względu na wąski zakres inwestycji nie ustalono zasięgu cmentarza. Należy natomiast przypuszczać, iż pozostałości wzmiankowanej w źródłach cerkwi, przy której cmentarz został założony, znajdować się muszą na północ od przebiegu inwestycji liniowej.⁶

Innym punktem, gdzie dzięki odkryciu ludzkich szczątków kostnych uzyskano informację o domniemanej świątyni, jest nieruchomości przy ul. Mickiewicza 41 w Chełmie, zlokalizowana na północ od terenu Starego Miasta.

W 2006 r. podczas badań archeologicznych, towarzyszących wykonaniu sieci i przyłączy wodociągowych odkryto 17 pochówków i stwierdzono występowanie co najmniej dwóch poziomów grzebalnych. W dwóch najstarszych grobach znaleziono ceramikę z XIII w. W wypełniakach pozostałych zadokumentowano ceramikę późnośredniowieczną i nowożytną.⁷ W rejonie jednego z grobów odkryto denar z 1 poł. XVI w.⁸

Archeolodzy, prowadzący prace badawcze, od mieszkańców sąsiednich domów uzyskali wówczas informację o odkrywaniu szkieletów podczas budowy przy posesjach nr 3 i 39 aż do ul. Kolejowej.⁹

Badania w 2009 r. przyniosły odkrycie kolejnego pochówku. Prawie kompletny szkielet bez wyposażenia złożony został do drewnianej trumny, z głową skierowaną na północny zachód.¹⁰ W 2011 r. zadokumentowano warstwę cmentarzyskową, naruszoną współczesnymi wkopami. Odkryto kolejnych pięć pochówków, tym razem także bez wyposażenia, które mogłoby wskazać ich chronologię.¹¹

Przeprowadzone w latach 2006-2011 badania archeologiczne pozwoliły na wysunięcie hipotezy, że na terenie placu, położonego przy ul. Mickiewicza 41 w Chełmie, funkcjonował w przeszłości cmentarz, którego nie udało się zweryfikować w źródłach archiwalnych. Ze względu na zakres prac badawczych, determinowany inwestycją budowlaną, nie określono jednak jego zasięgu. Brak precyzyjnych datowników, zwłaszcza

⁵ Ibidem, s. 2.

⁶ Ibidem, s. 2.

⁷ Tomasz Dzieńkowski, Chełm, ul. Mickiewicza 41, Dokumentacja z nadzorów i ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonie 2006, Chełm 2006, mps archiwum LWKZ w Lublinie Delegatura w Chełmie, s. 5-6.

⁸ Tomasz Dzieńkowski, Elżbieta Poźniak, Chełm, ul. Mickiewicza 41, Dokumentacja z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonie 2006 (II etap badań), Chełm 2007, mps archiwum LWKZ w Lublinie Delegatura w Chełmie, s. 3-4.

⁹ Ibidem, s. 5.

¹⁰ Andrzej Bronicki, Chełm, ul. Mickiewicza 41 (działki nr 692/11 i 692/12). Archeologiczne prace badawcze w związku z budową przyłączy wody i przykanalika ścieków sanitarnych (2009 rok), mps archiwum LWKZ w Lublinie Delegatura w Chełmie, s. 35.

¹¹ Tomasz Dzieńkowski, Natalia Jędruszczak, Stanisław Gołub, Chełm, ul. Mickiewicza 41. Dokumentacja z nadzorów i ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonie 2011, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie, s. 6-7,

w postaci wyposażenia pochówków, spowodował, że dla okresu użytkowania cmentarza przyjęto szerokie ramy czasowe od XIII do XVIII w.¹²

Jego funkcjonowanie pośrednio wyznacza lokalizację cerkwi, prawdopodobnie unickiej. Budowa w XIX i pocz. XX w. u zbiegu ulic Mickiewicza, Sienkiewicza i Kolejowej cerkwi prawosławnej, której do ewakuacji wojsk rosyjskich w 1915 r. nie ukończono, sugerować może istnienie w tym rejonie miasta tradycji miejsca sakralnego, z którym związany był częściowo rozpoznany cmentarz przy ul. Mickiewicza 41.¹³ Na świątynię, przy której cmentarz mógł być założony, dotychczas nie natrafiono, nie wskazuje na jej lokalizację w tym rejonie żaden z najstarszych planów Chełma.

Nieistniejąca obecnie cerkiew znajdowała się u zbiegu ulic Lubelskiej, Szpitalnej i Trubakowskiej w Chełmie. Była to prawosławna cerkiew garnizonowa pw. Aleksieja, Piotra, Iona i Filipa, wzniesiona w latach 1901 – 1908, która miała służyć 65 Moskiewskiemu pułkowi piechoty. Została rozebrana z lat 20. XX w.¹⁴, ale zachowały się¹⁵ jej fotografie z ok. 1915, 1916 i 1920 r., pokazujące wygląd świątyni, natomiast plan orientacyjny Chełma z 1933 r. wskazuje na jej usytuowanie (ryc. 1, 2).

W 2015 r. w miejscu znanej z archiwaliów lokalizacji cerkwi rozpoczęła się budowa Centrum Sportów Wodnych w Chełmie, podczas której przeprowadzone zostały badania archeologiczne.

Dzięki badaniom archeologicznym udało się odsłonić i zadokumentować betonową płytę fundamentową świątyni, mającą trzy puste przestrzenie na wysokości przedścionka, nawy głównej oraz prezbiterium. Na fundamentach betonowych zachowały się mury ceglane, czytelne wśród nawarstwień w zachodnim profilu wykopu budowlanego, w zachodniej części płyty oraz pod prezbiterium. Pozyskano nieliczne zabytki ruchome, datowane na XIX–XX w postaci fragmentu kafla, ceramiki naczyniowej, kieliszka, łuski oraz związanych z funkcjonowaniem cerkwi płytek ceramicznych i cegieł.¹⁶

Płyta fundamentowa była orientowana wzdłuż osi E-W, w odsłoniętej partii miała wymiary ok. 40 x 22,3 m, jej skrajnie zachodnia część znajdowała się poza inwestycją i została częściowo zniszczona w okresie powojennym, podczas budowy trybuny stadionu. W tym miejscu szerokość świątyni wynosiła ok. 23,3 m.¹⁷ Plan fundamentów i zachowane fotografie wskazują, że świątynia została założona na rzucie prostokąta. Odsłonięcie stopy fundamentowej całej płyty betonowej było niemożliwe ze względu na wysoki poziom wód gruntowych, utrudniający prowadzenie prac, dlatego grubość płyty zmierzono jedynie punktowo, w wykopach sondażowych. Grubość ta wynosiła 105 cm przy prezbiterium i we wschodniej części nawy głównej oraz 95 cm przy ścianie południowej i wewnątrz nawy.¹⁸

¹² Ibidem, s. 7.

¹³ Andrzej Bronicki, op. cit., s. 35.

¹⁴ Wasyl Słobodian, op. cit. s. 443–444.

¹⁵ Archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie.

¹⁶ Anna Komisarczuk – Zawisłak, Paweł Zawisłak: „Wyniki nadzoru archeologicznego związanego z inwestycją pn. ‘Budowa Centrum Sportów Wodnych w Chełmie, zlokalizowanego na działkach nr 365/41, 365/43, 365/45, 365/48 położonych w Chełmie przy ul. Lubelskiej i Trubakowskiej’”, Lublin 2016, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie, s. 6–7,

¹⁷ Ibidem, s. 7.

¹⁸ Ibidem, s. 8.

Najprawdopodobniej właśnie wysoki poziom wód gruntowych spowodował pogorszenie stanu technicznego fundamentów świątyni i pękanie ścian, co stało się przyczyną jej rozebrania w l. 20. XX w.

Innym punktem Chełma, który można łączyć z cerkwią, jest teren nieruchomości, położonych przy ul. Lubelskiej – Obłóńskiej. Dawniej, gdy był tu wjazd do Chełma, zlokalizowane były staw miejski i młyn, a w ich pobliżu znajdował się „starodawny cmentarz”.¹⁹ Na usytuowanie cmentarza w tym rejonie wskazuje plan Chełma z 1882 r. Natomiast plan Chełma z 1884 r. pokazywał granice cmentarza od południa i zachodu, wyznaczone nowym fragmentem stawu, widoczna była na nim także lokalizacja kaplicy (czasowni – ryc. 3). Na planach miasta z późniejszych okresów cmentarza i świątyni już nie naniesiono. Po II wojnie światowej obszar ten został częściowo zabudowany.

Budowa przyłącza centralnego ogrzewania sieci ciepłej w 2012 r. przyczyniła się do przypadkowego odsłonięcia przemieszanych ludzkich szczątków kostnych, pochodzących z grobów, naruszonych prawdopodobnie podczas budowy pawilonu handlowego w okresie powojennym. Konieczność demontażu w 2015 r. kanału sieci centralnego ogrzewania spowodowała, iż podczas robót budowlanych przeprowadzono badania archeologiczne, które pozwoliły na odkrycie pochówków z cmentarza obrządku unickiego lub prawosławnego. Zadokumentowano 33 groby, z pochówkami orientowanymi na osi wschód-zachód, z głową na zachodzie, na wznak. Jedyne wyposażenie pochówków, na jakie natrafiono wówczas, stanowiła kolia z paciorków szklanych w grobie dziecka (nr 25) oraz trzy miedziane obrączki na paliczkach zmarłego (grób nr 26). W pozostałych grobach nie było intencjonalnego wyposażenia.²⁰

Budowa budynku handlowo-usługowego wraz z infrastrukturą towarzyszącą, zaplanowana na terenie nieistniejącego cmentarza i świątyni spowodowała, że konieczne stało się przeprowadzenie wykopaliskowych archeologicznych badań ratowniczych, połączonych z ekshumacją pochówków.

Łącznie podczas trzech sezonów badawczych na cmentarzu odkrytych zostało 298 grobów – dziecięcych i osób dorosłych, a także 17 archeologicznych obiektów nieruchomych starszych, nie związanych z cmentarzem, w postaci m. in. wczesnośredniowiecznych dołków posłupowych oraz jamy odpadowej.

W zasypiskach grobów natrafiono na nieliczne zabytki ruchome intencjonalnie umieszczone jako dary grobowe – dwa krzyżyki, kilka pierścionków miedzianych, monety (najmłodsze to monety Księstwa Warszawskiego z 1811 r.) i guzików, kolie paciorków szklanych.²¹

Badania archeologiczne pozwoliły na ustalenie tylko zachodniej i południowej granicy cmentarza, nie wiadomo natomiast, jak przebiegała jego granica północna i wschodnia. Archeologiczne zabytki ruchome pozwalają określić czas użytkowania przebadanej części cmentarza na okres co najmniej od poł. XVII do pocz. XIX w. Na ten okres można

¹⁹ Stanisława Rudnik, *Rozwój przestrzenny Chełma – tendencje historyczne i perspektywy*, W: *Chełm i Chełmskie w dziejach*, red. Ryszard Szczygieł, Chełm 1996, s. 228.

²⁰ Teresa Mazurek, Wojciech Mazurek, *Archeologiczne nadzory prac ziemnych przy usunięciu starej sieci ciepłowniczej do budynku usługowego i ratowniczych badań archeologicznych, realizowanych przy ulicy Lubelskiej 72A w Chełmie*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie, s. 6.

²¹ Wojciech Mazurek, *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań wykopaliskowych o charakterze przed inwestycyjnym w Chełmie przy ulicy Lubelskiej 72A w 2015 roku*, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie.

również datować funkcjonowanie świątyni, przy której założono cmentarz. Obecna zabudowa tej części miasta oraz zakres robot budowlanych nie pozwoliły jednak wskazać jej lokalizacji. Brać można pod uwagę, iż cmentarz mógł być związany z wystawieniem cerkwi Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny zw. Uspieńską.²²

Ślady najstarszych na terenie Chełma świątyń, znanych ze źródeł pisanych, odnaleźć można natomiast terenie Góry Chełmskiej oraz jej najwyższego punktu – Wysokiej Górki.

Pod posadzką bazyliki pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, usytuowanej na Górze Chełmskiej, oraz w jej kryptach zachowały się relikty cerkwi pod wezwaniem Bogurodzicy, wzniesionej przed 1253 r., ufundowanej przez Daniela Romanowicza. Jak podaje Kronika halicko-wołyńska, była to „cerkiew przewielka”, nie odbiegająca wielkością i pięknem od tych, które były wcześniej.²³

Odsłonięcie tych pozostałości możliwe było dzięki realizacji polsko-ukraińskiego projektu naukowo-badawczego „Poszukiwania, identyfikacja i rozpoznanie naukowe najstarszej świątyni Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez króla Daniela Halickiego”²⁴ (finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, realizowany przez Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie). Ze względu na ograniczone możliwości prowadzenia badań archeologicznych wewnątrz bazyliki, tylko w kilku miejscach zlokalizowano, przebadano i zadokumentowano mury kamiennie-ceglanych fundamentów i dolne fragmenty ścian XIII-wiecznej cerkwi, wzniesione z romańskiej cegły – palcówki, w technice wendyjskiej wiązania muru (ryc. 4²⁵). Udało się ustalić, że była to trójnawowa świątynia z kopułą i prostokątnym prezbiterium, orientowana na osi wschód – zachód, o wymiarach 14x22 m. O bogatym wystroju świadczą odsłonięte podczas badań wykopaliskowych fragmenty tynku z barwną polichromią, okruchy ze śladami złota, fragmenty szkła witrażowego, płytki posadzkowe pokryte szkliwem bezbarwnym, zielonym i żółtym, fragmenty detali architektonicznych z cegieł, kamienia i kredy.²⁶

W bliskim sąsiedztwie bazyliki pw. Narodzenia NMP z relikтами cerkwi pw. Bogurodzicy wznosi się Wysoka Górka, gdzie znajdują się relikty jednej albo dwóch cerkwi wczesnośredniowiecznych, również ufundowanych przez Daniela Romanowicza.

Badania wykopaliskowe, prowadzone w l. 1910-12 przez rosyjskiego architekta Piotra Pokryszkina oraz w l. 1966-68 przez zespół pod kierunkiem Wiktora Zina i Władysława Grabskiego przy udziale Jana Gurby i Ireny Kutyłowskiej, pozwoliły na odsłonięcie w południowej części plateau Wysokiej Górki pozostałości XIII-wiecznej kamiennej architektury rezydencjalno-sakralnej, zinterpretowanej wówczas jako rezydencja księcia Daniela Romanowicza. Prace badawcze przyniosły odkrycie relików trzech budowli, wzniesionych z ciosów piaskowca glaukonitytowego (tzw. zielony kamień) i piaskowca

²² Teresa Mazurek, Wojciech Mazurek, op. cit., s. 9.

²³ Wasyl Słobodian, op. cit., s. 429.

²⁴ Projekt finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, realizowany przez Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie.

²⁵ Mykoła Bewz, Jurij Łukomskij, Wołodomyr Bewz, Wasyl Petryk, Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej, W: Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013-2014, Chełm 2016, s. 113.

²⁶ Andrzej Buko, Mykoła Bewz: Odkrycia w bazylice katedralnej w Chełmie w latach 2013-2014 r.: próba podsumowania. W: Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013-2014, Chełm 2016, s. 235-242.

kwarcowego. Główną budowlę uznano wówczas na podstawie źródeł pisanych za pałac książęcy, mury odkryte we wschodniej części założenia miały natomiast stanowić relikty spalonej cerkwi św. Jana Złotoustego.²⁷ Według Kroniki halicko-wołyńskiej świątynia, wzniesiona z kamienia białego halickiego i zielonego chełmskiego, miała bardzo bogate wyposażenie – witraże, rzeźbione portale, miedzianą i ołowianą podłogę.²⁸

Ustalenia dotyczące formy i organizacji przestrzennej rezydencji książęcej na Wysokiej Górze uległy zmianie dzięki archeologicznym badaniom wykopaliskowym, prowadzonym w części południowej Wysokiej Górki w l. 2010-13²⁹, a także dzięki realizacji w l. 2015-16 projektu naukowo-badawczego „Północna część książęcego zespołu rezydencjonalnego na Górze Katedralnej w Chełmie”³⁰.

Udało się potwierdzić, że również w części północnej plateau Wysokiej Górki wznosiła się monumentalna zabudowa kamienna. Zwracać uwagę fakt, iż odsłaniając relikty architektury natrafiono prawdopodobnie na pozostałości świątyni.

Tzw. budowlę DEF na obecnym etapie badań badacze wstępnie interpretują jako cerkiew lub kaplicę książęcą. Konstrukcję świątyni tworzył mur z bloków glaukonitytu, wypełniony wewnątrz kamieniami i kawałkami kredy, przewiązany dużą ilością zaprawy wapiennej (tzw. opus emplectum). W części stropowej murów były ślady odcisków cegieł, natomiast od strony północnej destrukta zniszczonej ściany z cegieł z detalami z glaukonitytu. Odsłonięto trzy narożniki budowli, co umożliwiło rekonstrukcję planu budynku, który mógł mieć kształt prostokąta lub kwadratu o wymiarach ok. 6 x ok. 5 m (ryc. 5). Fundament wschodni budowli, gdzie mogła znajdować się absyda, został zniszczony, rozebrany podczas naprawy studni, usytuowanej w pobliżu (ryc. 6). Szereg zabytków, odkrytych podczas eksploracji, w tym ikonka ze steatytu z miniaturowymi scenami z życia Chrystusa, duża ilość stopionego szkła i miedzi, a także detale architektoniczne z glaukonitytu i fragment kolumny z kamienia, mogą sugerować, iż w tym miejscu znajdują się pozostałości świątyni.³¹

Ze względu na trwające na Wysokiej Górze w Chełmie badania archeologiczne, trzeba pamiętać, iż ustalenia i wnioski, dotyczące usytuowanych tu świątyń/świątyni oraz próby identyfikacji odkrytych relikwów murowanych i zabytków ruchomych ze świątynią pw. św. Jana Złotoustego, na tym etapie mają jedynie charakter wstępny, zaś kolejny sezon badawczy może je zweryfikować.

Przedstawione sygnałnie wyniki badań archeologicznych, dotyczących nieistniejących cerkwi, pozwalają na poznanie nowych aspektów historii Chełma i Chełmszczyzny oraz powiązanie danych źródłowych z odkryciami archeologicznymi. Niejednokrotnie też badania archeologiczne wnoszą nowe informacje o świątyniach, których nie wymieniają źródła archiwalne. Szczególnie ważne są odkrywane najczęściej przypadkowo

²⁷ Tomasz Dzieńkowski, *Badania archeologiczno-architektoniczne na terenie średniowiecznej rezydencji książęcej w północnej części Wysokiej Górki w Chełmie*, W: RES HISTORICA, t. 38, 2014, s. 202.

²⁸ Wasyl Slobodian, op. cit., s. 435.

²⁹ Tomasz Dzieńkowski, op. cit., s. 202-212.

³⁰ Projekt finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, realizowany przez Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie.

³¹ Stanisław Gołub, *Projekt „Zabudowa północnej części rezydencji królewskiej Daniela Romanowicza w Chełmie”*, finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, realizowany przez Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie. Chełm-Wysoka Górka, ul. Lubelska 2, stanowisko 1. Wstępna dokumentacja z prac archeologicznych przeprowadzonych w sezonie 2016, mps w archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie, s. 7, 10.

pochówki, ponieważ pośrednio zwracają uwagę na możliwość istnienia w ich pobliżu świątyń, przy których do początków XIX w. lokowane były cmentarze.

SUMMARY

Only few ones have remained out of a huge number of Uniate and Orthodox churches in Chełm and around. In the years 2006-2017 several such objects in Chełm and the region were preliminarily verified. In Berdyszczce, Dorobusk district, there used to be the Orthodox Church of the Intercession of the Theotokos, since 1869 a new one, destroyed during the World War II or demolished in 1938, whose remains lie north of a partly destroyed modern-age skeletal cemetery discovered in 2017 on the plots no. 96/1 and 96/2. In the years 2006-2011, during the archaeological research at Mickiewicza Street No. 41 in Chełm, remains of a cemetery were exposed, not known in archival sources, used in the 13th-18th c., which indirectly pointed to the location of a church, most probably Uniate. At the junction of the streets: Lubelska, Szpitalna and Trubakowska in Chełm, the Garrison Orthodox Church of Alexei, Peter, Ion and Philip was erected in 1901-1908, demolished in the 1920s. The remains of its concrete foundation slab and fragments of brick walls were uncovered during the construction of the Water Sports Centre in 2015. In the area of the properties located at Lubelska – Obłowska streets in Chełm, where "an ancient cemetery" and a chapel were located, archaeological surveys and exhumation of 298 graves were carried out, and the western and southern boundaries of the cemetery, used from mid-17th c to the beginning of the 19th c, were determined. Location of the temple was not found out. Under the floor and in the crypts of the Basilica of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in Chełm the remains of the 13th c Orthodox Church of the Mother of God were preserved, in the form of stone and brick foundations and lower fragments of "finger" brick walls, reconstructed as a three-nave temple with the dome and the rectangular presbytery, oriented along the east-west axis, with rich décor. The relics of early-medieval Orthodox churches were exposed on the High Hill in Chełm – the remains of the burnt Orthodox Church of Saint John Chrysostom (?) in the southern part of the plateau and of the duke's chapel (?) made of glauconite blocks, with brick walls and the rectangular or square shape, in the northern part of the plateau. The results of the archaeological surveys on non-existent Orthodox churches present new aspects of history of Chełm and the region and relate source data to archaeological discoveries.

1. Plan Orientacyjny Chełma z 1933 r. z lokalizacją cerkwi pw. Św. Aleksieja, Piotra, Iony i Filipa, archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie.

3. Wycinek planu miasta Chełma z 1884 r. z lokalizacją czasowni (nr 8) archiwum WUOZ w Lublinie Delegatura w Chełmie.

2. Chełm, cerkiew pw. Św. Aleksieja, Piotra, Iony i Filipa, ok. 1916 r., fotopolska.eu.

4. Chełm, bazylika pw. Narodzenia NMP. Fragment zachowanego portalu wejściowego z XIII w. w zachodniej ścianie cerkwi. Widok od południowego zachodu. Fot. S. Gołub.

5. Chełm, Wysoka Górka, stan. 1, Widok z góry na obiekt D (świątynię?). Fot. S. Gołub.

6. Chełm, Wysoka Górka, stan. 1, Zniszczone wnętrze obiektu D (świątyni?). w dolnej partii spalone deski wschodzące pod mur. Fot. S. Gołub.

ZESPÓŁ Z TZW. WIEŻĄ ARIAŃSKĄ. KOMUNIKAT W SPRAWIE POTRZEBY BADAŃ ZABYTKOWEGO ZAŁOŻENIA W WOJCIECHOWIE

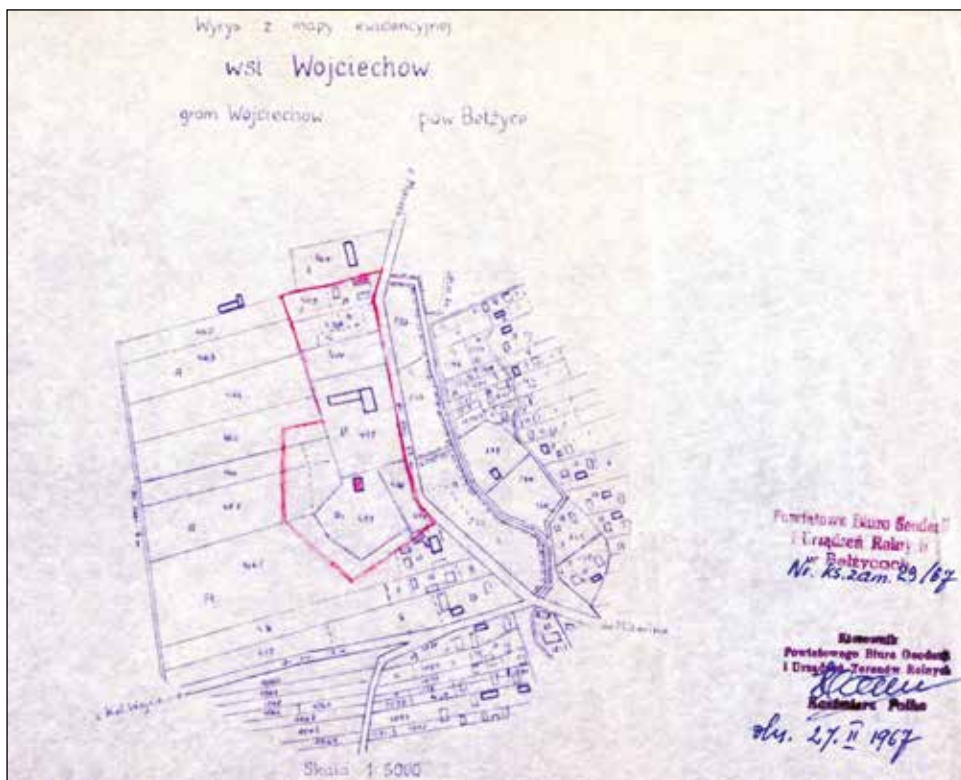
Zespół z tzw. Wieżą ariańską w Wojciechowie (gm. Wojciechów, pow. lubelski), został objęty ochroną konserwatorską na podstawie:

- orzeczenia Głównego Konserwatora Zabytków Województwa Lubelskiego z 15.10.1959 r. o uznaniu za zabytek dawnego zamku nazywanego „wieżą ariańską”,
- orzeczenia Głównego Konserwatora Zabytków Województwa Lubelskiego z 15.10.1959 r. o uznaniu za zabytek wałów ziemnych i fos okalających dawny zamek, wraz z najbliższym otoczeniem oraz zadrzewieniem,
- decyzji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie z 1.08.1967 r. o wpisie do rejestru zabytków dawnego zamku zwanego „Wieżą ariańską” wraz z przylegającymi wałami i fosami obronnymi, pozostałością murów ze strzelnicami oraz ruinami pałacu.

W sentencji wskazanej powyżej decyzji z 1967 r. nie wymieniono numerów działek geodezyjnych objętych ochroną ale wskazano, że granice terenu wpisanego do rejestru zabytków zostały określone na załączonym planie. Jako załącznik do decyzji w obrocie prawnym funkcjonuje wyrys z mapy ewidencyjnej wsi Wojciechów w skali 1:5000, opatrzony pieczęciami Powiatowego Biura Geodezji w Bełżycach, z czytelną datą: „27 II 1967”, na którym oznaczono ówczesną numerację działek geodezyjnych, a także naniesiono kolorem czerwonym granice obszaru zabytkowego zespołu w Wojciechowie. Plan ten nie został zakwestionowany jako załącznik do decyzji w toku prowadzonych przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego postępowań administracyjnych w sprawach skreśleń z rejestru zabytków nieruchomości położonych w obrębie zespołu i oznaczonych jako działki o numerach ewidencyjnych 1391 i 1392 (decyzje MKiDN z: 23.03.2007 r., 9.11.2007 r. oraz 9.12.2008 r.).

Zasadność wpisu do rejestru zabytków zespołu w Wojciechowie w granicach określonych opisywanym powyżej załącznikiem graficznym z 1967 r. potwierdzają informacje o historii i stanie zachowania zabytków w Wojciechowie, zawarte w opracowaniach dostępnych w archiwum zakładowym Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie (m.in.: M. Kurzątkowski, *Wieża mieszkalna zw. Ariańską w Wojciechowie. Dokumentacja naukowo-historyczna*, 1960 r.; karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa: zespołu zamkowego oraz zamku tj. wieży ariańskiej opracowane w 1999 r. przez J. Chmielewską, I. Rolską-Boruch, *Siedziby szlacheckie i magnackie na ziemiach zwanych Lubelszczyzną 1500-1700*, 1999 r.) oraz w dokumentacjach z badań archeologicznych prowadzonych w latach: 1992-1995 pod kierunkiem I. Kutylowskiej, a także przeprowadzonych w 2008 r. na przez A. Niemirkę – KOBiDZ sondażowy badań archeologicznych (na potrzeby postępowania administracyjnego MKiDN w sprawie działki nr 1392 w Wojciechowie).

Po dacie wydania decyzji WKZ o wpisie (1.08.1967 r.) dokonane zostały zmiany w ewidencji gruntów, w wyniku których wprowadzono nowe oznaczenia numerów ewidencyjnych działek na terenie objętym ochroną konserwatorską (bez zmiany prze-

Funkcjonujący jako załącznik graficzny decyzji o wpisie do rejestru zabytków wyciąg z mapy ewidencyjnej z datą: 27 II 1967.

biegu granic poszczególnych nieruchomości). Ponadto dla tych nieruchomości zostały założone księgi wieczyste, w których ujawniono obowiązujące numery tych działek. W związku z powyższym, wskazane jest jednoznaczne określenie przedmiotu i zakresu wpisu do rejestru zabytków zespołu w Wojciechowie w odniesieniu do obowiązujących numerów ewidencyjnych działek. Mając na uwadze konieczność zgromadzenia w tej sprawie nie budzącego żadnych wątpliwości materiału dowodowego, który w sposób uzasadniony określa wyznaczony wskazaną powyżej decyzją z 1967 r. wpis do rejestru zabytków – w 2016 r., w ramach obowiązków służbowych przeprowadzono kwerendę archiwalną w Archiwum Państwowym w Lublinie i jego Oddziale w Kraśniku w celu odnalezienia historycznych planów majątku lub jego opisów sprzed II wojny światowej. Poszukiwaniami objęto między innymi Księgi hipoteczne przechowywane w zespole *Hipoteka w Opolu Lubelskim* (APL w Lublinie – Oddział w Kraśniku, nr zespołu: 250). Ustalono, że księga hipoteczna *Dobra Ziemskie Wojciechów* z lat: 1823-1908 (APL w Lublinie – Oddział w Kraśniku – sygn. jednostki: 37/250/0/1196) została urządzona dla dóbr ziemskich Zawieprzycze ze wsiami Spiczyn, Charleż, Jawidz, Wólka Zawieprzycza, Grabianowice oraz dóbr Wojciechów ze wsiami Ignaców i Maszki wraz „ze wszystkimi do nich przyległościami i przynależnościami w Powiecie, Obwodzie i Województwie Lubelskim położone”. W opisywanej księdze zostały potwierdzone prawa własnościowe

w okresie 1818–1904, należące do rodziny Ostrowskich, skoliigaconej poprzez małżeństwo z córką wcześniejszych właścicieli Wojciechowa – rodziną Morskich, a następnie prawo własności członków rodzin: Grodzickich, Świeżawskich oraz Popławskich. (Należy dodać, że pełne zestawienie dawnych właścicieli Wojciechowa, sporządzone na podstawie dostępnych publikacji i zachowanych dokumentów archiwalnych jest zamieszczone w przechowywanym w archiwum zakładowym WUOZ w Lublinie, opracowaniu M. Kurzątkowskiego, *Wieża mieszkalna zwana „Ariańska” w Wojciechowie, woj. lubelskie, pow. bełżycki. Dokumentacja naukowa*, 1960). Opisywana księga hipoteczna *Dobra Ziemskie Wojciechów* nie zawiera żadnych opisów majątku i należących do niego zabudowań. Brak jest w niej również planów i map dotyczących dóbr ponieważ nie zachował się zbiór dokumentów. W dziale I księgi odnotowano, cyt.: „Dobra Wojciechów niniejszą księgą objęte z dobrami ościennymi Bełżyce w oddzielnej księdze uregulowanymi z ich przyległościami i przynależnościami Transakcją spór kończącą dnia 19/ 31 października 1871 r. zawartą wraz z protokołem opisu granic przez Jeometrę Antoniego Rouppert dnia 1/ 13 grudnia b. r. sporządzonego, podług mapy w Zbiorze dokumentów przy Urzędzie dóbr Bełżyce pod Lit. C (...)”. Można zatem domniemywać, że opisana powyżej mapa może znajdować się w wykazach hipotecznych dotyczących Dóbr Miasta Bełżyce (przechowywanych w APL w Lublinie i w jego Oddziale w Kraśniku). *Biorąc pod uwagę powyższe dokonana kwerenda archiwalna, której celem było odnalezienie dawnych map i planów zespołu w Wojciechowie dała wynik negatywny.*

Zabytkowe założenie z wieżą w Wojciechowie zostało opisane w *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* (T. VIII, z. 1, 1960 r., s. 12-13) jako: „pozostałość większego założenia obronnego ujętego w czworobok fortyfikacji ziemnych z których pozostałości fosy; (wieża) usytuowana w jego pd. – zach. narożu (...) Od strony pd. wieży zachowany późniejszy mur ze strzelnicami. Od pn. – zach. pozostałości czworobocznego nasypiska oraz kopców. Od pn. ślady dawnych zabudowań gospodarczych”. Według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego 1880-1904* (T. XIII, s. 740): „Są tu zwaliska zamku wystawionego weszłym wieku przez Morskich. W narożniku budowli zamkowej mieści się budynek nierównie dawniejszy, który podobno w XVI w. stanowił zbór aryański. Obecnie służy za spichlerz i lamus. Opis budowli tej z ryciną podał Tyg. Ilustr. z r. 1869 (t. IV, 16)”. Rysunek założenia w Wojciechowie oraz jego opis z około połowy XIX w. został sporządzony przez Kazimierza Stronczyńskiego, cyt.: „Za dzisiejszej pamięci posiadali Wojciechów Morscy, a po tych objęli go Ostrowscy. Znajdują się w tej wsi zwaliska, zamku a raczej pałacu otoczonego murem w strzelnicie zapopatrzonym, i oszańcowanego wałami. – Opodał zaś od niego stoi bardzo wysoki czworogranny budynek za nadto wyniosły aby mu dać nazwisko domu, a za nadto zsiadły, aby go wieżą mianować. Po kilku szczątkowych ścianach które z zamku pozostały trudno poznać z jakiego czasu tenże mógł pochodzić. Widoczne jednak w nim ślady nowo-Włoskiego stylu przekonywają że dawność jego poza wiek 17y nie sięga. Powszechnie też wystawienie onego przypisują Morskim, którzy w nim ciągle mieszkając, stosownie do potrzeby zaprowadzali w nim zmiany. Za ich też dziedzictwa, skutkiem pogorzeli przestał być mieszkalnym, a zaniedbany pólzniej, podupał do tego stopnia, że ruina jego oszpeca dziedziniec, i do zupełnego już kwalifikuje się rozebrania. (...) Mur który sam zamek tutejszy otacza a w którego rogu stoi opisana wyżej baszta, zdaje się z późniejszą jej częścią spółczesnym jest on do 6u łokci wysoki na 1 łokieć gruby a otacza przestrzeń prawie trapezoidalną 317 kroków długo, 140 kroków w szerszym, a 76 w węższym

końcu wymierzającą. W południowej ścianie tego nieforemnego czworokąt[a] znajduje się prosta brama wjazdowa, a po za zachodnią rozciąga się ogród obejmujący w sobie części dawnych szańców, a po za wschodnią jest dolina, a za nią staw, a po za północną zaś dzisiejsze zabudowania folwarczne”. (red. J. Kowalczyk, *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim [1844-1855]*, 2014, s. 63-66). Lokalizacja opisywanego przez Stronczyńskiego ogrodu, wieży (baszty), zabudowań i muru zamkowego została naniesiona na jedynym znanym najstarszym przekazie ikonograficznym obejmującym wieś i dawne założenie z wieżą w Wojciechowie, tj. mapie topograficznej Polski M. von Heldensfelda z 1801-1804 r. Opisywana mapa nie tak dawno została udostępniona na stronie internetowej: *Historical Maps of the Habsburg Empire*, pod adresem <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?layers=osm%2C1%2C73&bbox=2471868.3938287077%2C6660493.333685403%2C2484920.0164084015%2C6665863.034922437> (ostatni dostęp: 21.06.2017 r.).

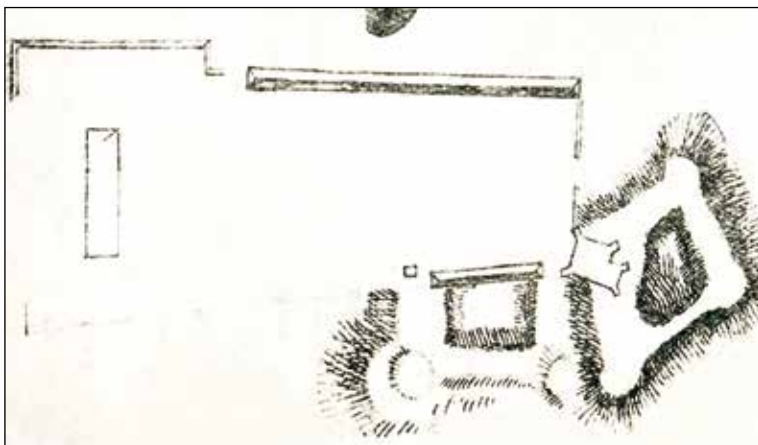

1801-1804 – fragment mapy topograficznej Polski M. von Heldensfelda, obejmującej dawne założenie z wieżą oraz wieś Wojciechów.

Na przywołanej powyżej mapie z początku XIX wieku naniesiona została między innymi lokalizacja wieży do której od południa przylega pierścień wałów, murów obronnych, a także graniczącego z nimi od strony zachodniej ogrodu – założonego na rzucie kwadratu i posiadającego oryginalne rozplanowanie układu komunikacyjnego z centralnie oznaczonym, kolistym placem oraz istniejącej wówczas zabudowy na terenie całego

założenia (mieszkalnej i zapewne jej towarzyszącej oraz zabudowy gospodarczej). Wobec braku opisów założenia trudno jest zidentyfikować funkcję poszczególnej zabudowy, wrysowanej na północ od wieży. W decyzji WKZ z 1.08.1967 r. wskazano, że wpisem do rejestru zabytków objęte są między innymi ruiny pałacu położone na zachód od wieży, podczas gdy te same ruiny pałacu są wskazywane za rysunkiem Stronczyńskiego – w obrębie murów otaczających teren dawnego zamku, do linii których doparta jest zabudowa gospodarcza.

M. Kurzątkowski, *Wieża mieszkalna zwana ariańską w Wojciechowie*, BHS XXIII, 1961, nr 3, s. 293-296

Na podstawie sondażowych badań archeologicznych z 2008 r. (A. Niemirka – KO-BiDZ) potwierdzono istnienie pozostałości obiektu określanego jako „pałac” na północ od wieży ariańskiej. Powyższa rozbieżność wynika najprawdopodobniej z faktu, iż przywoływana powyżej decyzja o wpisie z 1967 r. została sporządzona między innymi w oparciu o plan przechowywany w zbiorze dokumentów archiwalnych zespołu w Wojciechowie (archiwum zakładowe WUOZ w Lublinie – tzw.teczka archiwalna t. 1, 1948–1969, nr 35/2001/5, s. 148). Na niniejszym planie błędnie określono kierunek północy, wskazując jednocześnie zachowane elementy zespołu, tj. wieżę, wały i fosy, mury ze strzelnicami oraz miejsce z fragmentami fundamentów pałacu renesansowego. Wszystkie te elementy zostały wymienione w sentencji decyzji o wpisie. Jednocześnie na tym samym planie oprócz istniejących odcinków muru ze strzelnicami naniesiono lokalizację pozostałości dawnego muru: według planu – wzdłuż południowej części założenia, a w rzeczywistości – po jego stronie zachodniej. Przebieg tego odcinka pozostałości muru został również naniesiony na załączniku graficznym projektu T. Augustynka, Projekt wstępny odbudowy i adaptacji „Wieży Ariańskiej” w Wojciechowie, pow. Bełżyce, 1967 r., tj. „Wojciechów – Wieża Ariańska. Odrys z mapy sytuacyjno-wysokościowej wykonanej przez Geoprojekt Warszawa w 1968 r., skala 1:500”.

Plan zespołu w Wojciechowie zachowany w tzw. teczce archiwalnej WUOZ w Lublinie z lat 1948–1969.

W trakcie przeprowadzonej kwerendy nie odnaleziono innych przekazów ikonograficznych i archiwalnych opisów historycznego założenia w Wojciechowie. Analiza dostępnych opracowań i dokumentów potwierdza, że pomimo dokonywanych kwerend, badań i publikacji zespół w Wojciechowie nadal posiada słabe rozpoznanie historyczne pod kątem rozplanowania i właściwej lokalizacji jego elementów (w tym nieistniejącego już ogrodu, pałacu Orzechowskich i związanych z założeniem zabudowań położonych na północ od wieży i obszaru objętego ochroną na podstawie decyzji o wpisie do rejestru zabytków). Lokalizacja niezachowanych elementów tego zespołu została naniesiona na mapie topograficznej Polski M. von Heldensfelda z 1801–1804, która dotychczas nie

Fragment odrysu z mapy sytuacyjno-wysokościowej z 1968 r. *Projektu wstępnego odbudowy i adaptacji „Wieży Ariańskiej” w Wojciechowie, pow. Bełżyce.*

była wykorzystywana w dostępnych opracowaniach na temat zabytkowego założenia w Wojciechowie. W tej sytuacji potrzeba badań jednego z najcenniejszych na terenie Lubelszczyzny zespołów zabytkowych jest oczywista.

SUMMARY

The complex with the so-called Arian Tower in Wojciechów (Wojciechów district, Lublin region) was provided with the protection as a historical monument on the basis of the decision of the Chief Historic Preservation Officer of the Lublin Province of 1959 concerning the recognition of the object as a historical monument and the decision of the Historic Preservation Officer of the Lublin Province of 1967 on entry of a former castle called the “Arian Tower”, together with the adjacent defensive embankments and moats, remains of the walls with loopholes and palace ruins, into the register of monuments. In the justification of the decision from 1967 no numbers of geodetic plots covered by the protection were given, but it was indicated that the boundaries of the area entered in the register of historical monuments were delineated in the attached plan which showed numbers of geodetic plots at that time, as well as the boundaries of the historical complex in Wojciechów, marked with red colour. The legitimacy of the entry of the complex in the register of historical monuments within the boundaries specified in this document is confirmed by information about the history and condition of the historical monuments in Wojciechów contained in the studies and documentation of archaeological research, available in the archive of the Provincial Office for the Protection of Monuments in Lublin. Owing to the necessity to specify clearly the object and the scope of entry of the Wojciechów complex in the register of historical monuments with respect to valid iden-

tification numbers, archival research was conducted in the State Archive in Lublin and its Branch in Kraśnik, as well as bibliographical research in the archive of the Provincial Office for the Protection of Monuments in Lublin. The analysis of available studies and documents has confirmed that, despite the research, studies and publications completed so far, the complex in Wojciechów is still insufficiently explored in terms of its historical layout and proper location of its elements (including the no longer existing garden, the palace of the Orzechowski family and the buildings north of the tower, connected with the complex). The location of the elements which did not survive until today was marked on M. von Heldensfeld's topographic map of Poland from 1801-1804 which has not been used so far in available studies on the historical complex in Wojciechów. In this situation, there is an obvious need for research on one of the most valuable historical complexes in the Lublin region.

ZAPOMNIANE GRÓDKI I GRODZISKA – SUPLEMENT DO ATLASU ZABYTEKÓW ARCHEOLOGICZNYCH LUBELSZCZYZNY

W latach 2014–2016 w ramach prac poszukiwawczych z wykorzystaniem zobrazowań cyfrowych uzyskanych w wyniku skanowania laserem powierzchni terenu z nalogu lotniczego (ASL) rozpoznano oraz pozytywne zweryfikowano w terenie kilka bardzo interesujących i dotychczas nieznanymi nieruchomymi zabytków archeologicznych położonych na terenie Lubelszczyzny.

Technologia lotniczego skaningu laserowego (ang. *Airborne Laser Scanning*, skrót: *ASL*) jest jedną z najnowocześniejszych metod badania rzeźby terenu (Bakula, Ostrowski, Zapłata 2014). Metoda ASL w połączeniu z technologią GPS (*Global Positioning System*) polega na emitowaniu z obiektu latającego (np. samolotu, balonu, drona) wiązki światła laserowego i bardzo precyzyjnym rejestrowaniu impulsu powracającego do detektora, po odbiciu od powierzchni ziemi. Uzyskuje się wówczas wyjątkowo dokładny obraz powierzchni terenu, dzięki czemu możliwe jest nie tylko rejestrowanie zachowanych struktur archeologicznych, jak i odnajdywanie nieznanymi dotychczas nieruchomymi zabytków archeologicznych (Sławik, Zapłata, 2011). Podstawowym produktem ASL jest tzw. „*chmura punktów*” o ustalonych precyzyjnie współrzędnych geoprzestrzennych, które są miejscami odbić promieni lasera od napotkanych przeszkód. Obraz uzyskiwany dzięki danym z *chmur punktów* tworzy m.in. numeryczny model terenu (zwany skróto-wo NMT). W pracach poszukiwawczych, których rezultatem było odkrycie opisywanych obiektów kulturowych wykorzystano dane pochodzące ze skanowania ALS uzyskane w ramach programu ISOK (*Informatyczny System Ochrony Kraju*) i udostępnione na serwerze – geoportal.gov.pl.

W badaniach archeologicznych analiza NMT jest coraz częściej wykorzystywana przez środowisko archeologów i konserwatorów. Dzięki omawianej metodzie możliwe stało się precyzyjne wykrywanie obiektów archeologicznych (lub ich pozostałości) posiadających zachowaną formę krajobrazową. Do tej kategorii zabytków archeologicznych najczęściej zalicza się m.in. grodziska, gródki, kopce, zamczyska, wały, dzieła fortyfikacyjne, itp. Teledetekcja z wykorzystaniem techniki skaningu laserowego jest szczególnie przydatna dla obszarów trudnodostępnych w tradycyjnych archeologicznych badaniach powierzchniowych. To właśnie dzięki danym ASL możliwe stało się rozpoznawanie antropogenicznych form terenowych, które charakteryzują nieznaczne nawet wysokości względne, w tym również wklęsłości terenu (Szady, Zapłata 2014). Jej wyjątkową zaletą jest nieinwazyjność, wysoka efektywność, znaczna niezależność od warunków pogodowych oraz niskie koszty, co jest szczególnie istotne nie tylko w coraz to słabiej finansowanych badaniach archeologicznych, ale i dla ochrony konserwatorskiej obiektów zagrożonych m.in. procesami urbanizacyjnymi, rozwojem gospodarki leśnej, melioracjami, nielegalnym plądrowaniem przez poszukiwaczy itp.

Tradycyjne badania powierzchniowe wykonywane w ramach tzw. Archeologicznego Zdjęcia Polski są od wielu lat najbardziej rozpowszechnioną metodą prospekcyjną. Pomimo najczęściej niekwestionowanej wśród badaczy i konserwatorów wartości tej

metody, jej istotnym ograniczeniem jest możliwość obserwacji przede wszystkim przestrzeni otwartych, odsłoniętych. Niestety, tradycyjna metoda AZP charakteryzuje się słabą efektywnością na terenach pokrytych lasami lub na gruntach podmokłych, bądź górzystych (Zapłata, Bałazy, Lewicki 2014; Budziszewski, Grabowski 2014). Jest to znaczne ograniczenie pola badawczego zważywszy, że obszary leśne zajmują ponad 30% powierzchni kraju. Istotne ograniczenia dla badań powierzchniowych pojawiają się też na terenach wyłączony z uprawy rolnej (ugory), na obszarach użytkowanych jako łąki, zurbanizowanych lub na gruntach wygradzonych. W tej sytuacji nieocenionym wsparciem dla badaczy staje się dostępna od niedawna detekcja archeologiczna wykorzystująca dane cyfrowe uzyskane dzięki skanowaniu laserowemu z naltu lotniczego.

Od 2014 r. w ramach zrealizowanego przez autora projektu udało się na podstawie analizy NMT rozpoznać i zadokumentować bardzo liczną grupę nieznanych, hipotetycznych zabytków archeologicznych zlokalizowanych w granicach województwa lubelskiego. Są nimi głównie zabytkowe kopce/kurhany (Maczka 2014). W niniejszym komunikacie skupiono się jednak na zaprezentowaniu wybranych, zweryfikowanych powierzchniowo oraz najcenniejszych z punktu widzenia badawczego oraz konserwatorskiego zabytków archeologicznych. Opisane w formie katalogu obiekt zostały zinterpretowane przez autora jako potencjalne grodziska, gródki i fortalicja. Odkryć dokonano na gruntach miejscowości: Łąki, gm. Wąwolnica; Machnów Stary, gm. Lubycza Królewska; Pilaszkowice gm. Rybczewice; Radzięcín, gm. Frampol; Ujazdów, gm. Hańsk i Zagroda, gm. Siennica Różana (Ryc. 1).

Wszystkie opisane niżej założenia nie były dotychczas badane metodami archeologicznymi. Nie zostały też ujęte w ewidencji archeologicznej oraz nie były odnotowane w literaturze archeologicznej. Wyjątek stanowi zapomniany obiekt odkryty na gruntach m. Łąki, gm. Nałęczów, który prawdopodobnie był wzmiankowany już na pocz. XX wieku.

W załączonym poniżej katalogu zaprezentowano podstawowe dane dotyczące odkrytych obiektów, w tym dokładną ich lokalizację, wymiary, stan zachowania itd. Informacje uzupełniono ponadto o obserwacje poczynione podczas prospekcji terenowych oraz proponowane przez autora interpretacje dotyczące, sposobu formowania umocnień, chronologii i funkcji zidentyfikowanych założeń obronnych. Przy określaniu funkcji i chronologii odkrytych obiektów autor posłużył się, poza własnymi doświadczeniami badawczymi powszechnie stosowaną w archeologii metodą porównawczą tj. poprzez wyszukiwanie analogii oraz zestawienie odkrytych form ze skwalifikowanymi i przebadanymi zabytkami archeologicznymi. Baza porównawcza dla omawianych kategorii zabytków archeologicznych jest stosunkowo bogata, zarówno dla terenu kraju jak i Lubelszczyzny. Można przytoczyć, że wg aktualnego stanu ewidencji Archeologicznego Zdjęcia Polski na terenie województwa lubelskiego zaewidencjonowanych jest ponad 60 grodzisk, gródków i fortalicjów. Zdecydowana większość spośród nich nadal manifestuje się czytelną formą krajobrazową. Niektóre z nich zachował się w bardzo dobrym stanie i są doskonale czytelne na zobrażowaniach NMT.

Należy zaznaczyć, że przedstawione poniżej interpretacje dotyczące rozpoznanych stanowisk wymagają dalszych analiz i studiów. Potwierdzenie funkcji oraz chronologii oraz przynależności kulturowej nowoodkrytych i zidentyfikowanych przestrzennie stanowisk będzie możliwe dopiero po przeprowadzeniu ich rozpoznania tradycyjnymi metodami wykopaliskowymi. Na wstępnym etapie rozpoznania na obiektach przepro-

wadzano jedynie rekonesans terenowy zgodnie z zalecaną przy tego typu badaniach metodyką Archeologicznego Zdjęcia Polski (Mazurowski 1980, Jaskanis 1998). Podczas oględzin terenowych dokonywano podstawowych obserwacji, które umożliwiły ustalenie i potwierdzenie obecności na stanowiskach zabytkowych form pochodzenia antropogenicznego. Niestety w granicach wyróżnionych stanowisk nie udało się odnaleźć datujących zabytków ruchomych. Było to konsekwencją występowania pokrywającego stanowiska płaszcza runa leśnego lub porastającej ugory roślinności trawiastej utrudniającej obserwacje na poziomie gruntu.

1. ŁĄKI, gm. Wąwolnica, pow. puławski (Ryc. 2)

a. domniemana funkcja i chronologia:

grodzisko, okres wczesnośredniowieczny (?)

b. lokalizacja: N 51.28100, E 22.17931

Obiekt usytuowany jest na południe od centrum wsi, poza terenem zabudowanym. Grodzisko wzniesiono na długim, obecnie prawie całkowicie zalesionym i wychodzącym ku północy cyplu rozcinającym niewielką suchą dolinę. Kulminacja lessowego wzniesienia sięga wysokości 170.50 m. n.p.m. i jest wyniesiona ponad 22 m. nad poziom doliny. Południowa część grodziska nadal jest eksploatowana rolniczo.

c. opis:

Rysujące się przy krawędziach cypla ciągnące się liniowo nasypy są prawdopodobnie relikdami dwóch okrężnych wałów ziemnych. Południowy odcinek szaniców, zamykający dostęp do warowni od strony wysoczyzny zostały zniwelowane podczas eksploatacji rolniczej. Otaczające wzgórze nasypy wałów zostały przepuszczalnie uformowane przez budowniczych grodu poprzez spychanie ze zboczy wzgórz warstw ziemi, tworząc pomiędzy dwoma liniami wałów suchą fosę.

d. wymiary, szacowana powierzchnia:

na osi NE-SW: 165 m., NW-SE: 80 m.; pow.: 1,2 h.

e. dodatkowe obserwacje i dane:

Prawdopodobnie do obiektu odnosi się wzmianka z 1912 r. umieszczona w publikacji archeologa Mariana Warzenieckiego – cyt. „...*Tenże p. Wiercieński w okolicy Nałęczowa do dawnych osad zalicza wyniosłości: 1. w dół Trypy* (ob. rzeki Bystrej) *o l wiorstę od Nałęczowa w miejscowość „W Łąkach /.../”* (Wawrzeniecki 1912). Do lat 80-tych XX w. lokalna społeczność opisywała wzgórze, jako dawne miejsce stacjonowania wojsk szwedzkich tzw. „szwedzki obóz”. Założenie pod względem lokalizacji, rozplanowania i wielkości wykazuje wiele analogi do grodzisk w Bończy (dawniej: Kukawka), gm. Kraśniczyn oraz w Motyczu, gm. Konopnica. Oba datowane są na okres wczesnego średniowiecza (Poleski 2004).

2. MACHNÓW STARY, gm. Lubycza Królewska, pow. tomaszowski

stan. AZP nr 1 (Ryc. 3, Fot. 1)

a. domniemana funkcja i chronologia:

grodzisko pierścieniowate, okres wczesnośredniowieczny, faza przedpaństwowa(?)

b. lokalizacja: N 50.34960, E 23.60196

Grodzisko położone jest na niewielkim wzniesieniu na terasie zalewowej rozległej doliny rzeki Sołokiji. Obiekt znajduje się w odległości 1 km od zabudowań wsi. Pozostałości grodu pokryte są łąkami, które poprzecinane są licznymi rowami me-

lioracyjnymi. Ślady umocnień grodu, choć czytelne na zobrazowaniach lidarowych zachowały się szczątkowo. Wzniosłości ziemnych wałów obronnych, które manifestują się niewielki rzędnymi poddają się prospekcji terenowej tylko poza okresem wegetacji roślinności łąkowej (tj. od późnej jesień do wczesnej wiosny).

c. opis:

Na umocnienia warowni składają się dwa koncentryczne wały ziemne. Zewnętrzny pierścień wałów, o owalnym planie posiada długość ok. 720 m. Obwód środkowego szanica wynosi 490 m. Majdan grodziska obejmuje przestrzeń 2 h. Z powodu zniszczeń bieg obu wałów nie jest czytelny na całym obrysie. Najlepiej zachowane odcinki szaniców zachowane w części południowo-wschodniej, których rzędne oscylują między 20-40 cm ponad poziom gruntu. Szerokość podstawy nasypów waha się pomiędzy 4-12 m. Na krótkich odcinkach po zewnętrznej stronie wałów widoczne są niewielkie liniowe wgłębienia, które należałoby interpretować jako pozostałości fos. Stan zachowania rumowiska nasypów wskazuje, że fortyfikacje zostały zniwelowane podczas dawniejszych prac rolnych, melioracyjnych lub w wyniku długotrwałych naturalnych procesów denudacyjnych.

d. wymiary, szacowana powierzchnia:

na osi N-S: 245 m., W-E: 230 m.; pow.: 4,4 h.

e. dodatkowe obserwacje lub dane:

Obiekt posiada cechy grodziska pierścieniowego. Zgodnie z zaproponowaną przez J. Poleskiego typologią grodzisk wczesnośredniowiecznych potencjalny gród w Machnowie Starym należałoby zakwalifikować do odmiany A2 czyli grodów położonych „...na wzniesieniach w obrębie terasy nadzalewowej, będących izolowanymi ostańcami skalnymi lub tzw. pagórkami meandrowymi (Poleski 2004).” Założenie w Machnowie Starym zbliżone jest pod względem położenia topograficznego, parametrów oraz sposobu fortyfikowania do grodzisk w m. Busówno, pow. chełmski (Poleski, 2004) i Tarnów, pow. chełmski (Dzieńkowski 2007). Oba wzmiankowane wyżej obiekty pochodzące z okresu: IX-XV w.

3. PILASZKOWICE, gm. Rybczewice, pow. świdnicki (Ryc. 4, Fot. 2)

a. domniemana funkcja i chronologia:

grodzisko pierścieniowe, okres wczesnośredniowieczny (?)

b. lokalizacja: N 50.99714, E 22.84341

c. wymiary, szacowana powierzchnia:

na osi N-S: 80 m., W-E: 90 m.; pow.: 0,5 h.

d. opis: Grodzisko usytuowane jest na kulminacji naturalnie odciętego od wysoczyzny cypla rozcinającego dolinę rzeki Gielczewki. Cypel pokryty jest lasem dębowym. Pierwotnie obiekt posiadał prawdopodobnie zamknięty obwód podwójnych wałów biegnących po zboczach wzniesienia. Pierścień wewnętrzny biegnie blisko krawędzi kulminacji. Szaniec zewnętrzny okalający wzniesienie uformowano na stoku, przepuszczalnie poprzez spychanie ze zboczy wzgórz warstw ziemi. Od strony południowej linia wałów jest gwałtownie przerywana. Zapewne fortyfikacje na tym odcinku zostały uszkodzone w wyniku osuwania się stromego lessowego zbocza. W północnej części majdan jest wyniesiony w formie niewielkiego pagórka. Na podstawie obserwacji w terenie nie udało się ustalić jego genezy lub ewentualnej funkcji w obrębie założenia grodzowego.

e. dodatkowe obserwacje lub dane:

Założenie można sklasyfikować jako układ przestrzenny o cechach grodziska wczesnośredniowiecznego. W zestawieniu z typologią grodzisk zaproponowaną przez J. Poleskiego (Poleski 2014) obiekt pod względem formy terenowej wykazuje podobieństwa do grodzisk typu B3. Założenia obronne tego typu lokowane były na wzgórzach będących wyizolowanymi wniesieniami stanowiącymi fragment krawędzi doliny.

4. RADZIĘCIN, gm. Frampol, pow. biłgorajski (Ryc. 5)**a. domniemana funkcja i chronologia:**

gródek stożkowaty, średniowieczna lub wczesnonowożytna obronna siedziba rycerska (?)

b. lokalizacja: N 50.68483, E 22.71381

Relikt budowli położony jest na zakończeniu niewielkiego i wąskiego wybitnego cypla wysuniętego od wschodu w dolinę rzeki Łady. Cypel wraz ze stromymi zboczami porośnięty jest drzewami liściastymi w różnym wieku. Podstawa obiektu jest wyniesiona około 21 m nad poziom podmokłej doliny.

c. wymiary, powierzchnia:

na osi NE-SW: 33 m., NW-ES: 23 m.; pow.: 580 m²

d. opis:

Forma obiektu jest dobrze czytelna w terenie. Gródek o niewielkich wymiarach został wzniesiony na planie prostokąta o wymiarach 33 x 23 m. Sztuczny uformowany nasyp, o przekroju trapezowatym, osiąga wysokość ok 1,2 m. Majdan o pow. 180 m² charakteryzuje się lekką wklęsłością. Od strony wysoczyzny w obrębie gródka, przy jego wschodnim krótszym boku dostrzec można niewielkie wyniesienie, kryjące w sobie prawdopodobnie pozostałości nieznannej konstrukcji – wieży lub bramy?

e. dodatkowe obserwacje lub dane:

Odkryte założenie obronne nie posiada zbliżonych analogii na terenie Lubelszczyzny. Biorąc pod uwagę lokalizację, parametry jak i charakter umocnień fortyfikacyjnych, można dostrzec wiele podobieństw analizowanego założenia do zabytków określanych w literaturze archeologicznej, jako gródki stożkowate. Gródki stożkowate znane z terenu Polski datowane są okres: XII-XV/pocz. XVI w. (Marciniak-Kajzer 2011). Na interesujące dane, w kontekście dokonanego w Radzięcinie odkrycia natarfiona w trakcie kwerendy. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1377 r., kiedy to Radzięcin wraz z pobliskim Gorajem król Ludwik Węgierski nadał Dymitrowi z Klecia, pełniącego wówczas na dworze królewskim funkcje podskarbiego i marszałka wielkiego koronnego. W XV-XVI w. wieś jest wielokrotnie wzmiankowana w źródłach jak własność potomków Dymitra – rodziny Gorajski (Prusicka¹). Być może to z obecnością możnego rodu rycerskiego Gorajskich łączyć należy opisywaną tutaj budowlę.

5. UJAZDÓW, gm. Hańsk, pow. włodawski (Ryc. 6, Fot. 3)**a. domniemana funkcja i chronologia:**

grodzisko, okres wczesnośredniowieczny, faza przedpaństwowa (?)

¹ Maszynopis z badań własnych udostępniony został autorowi dzięki uprzejmości mgr Ewy Prusickiej.

b. lokalizacja: N 51.37968, E 23.38236

Na ślady domniemanego grodziska natrafiono na terenie zespołu leśnego położonego na gruntach wsi Ujazdów. Obiekt usytuowane jest na kulminacji, blisko północnej krawędzi rozległego garba rozciągniętego na osi W-S przy północnej granicy Równiny Łęczyńsko-Włodawskiej. Cała przestrzeń założenia pokryta jest nasadzonym młodym lasem sosnowym. W części zachodniej grodzisko przecina gruntowa droga gminna przebiegająca wzdłuż osi N-S.

c. wymiary, powierzchnia:

na osi N-S: 220m., W-E: 245m.; pow.: 4,5h

d. opis:

Domniemane grodzisko zachowane jest w około 1/2 swej pierwotnej wielkości. Ślady fortyfikowania grodu całkowicie zostały zatarte w jego północnej i północno-wschodniej części. Analizy ukształtowania powierzchni terenu wskazuje, że grodzisko otoczone było podwójną linią fortyfikacji. Zewnętrzne umocnienia ziemne uformowano w postaci nieomal regularnego kolistego pierścienia. Świadectwem jego obecności jest odcinkowo zachowany, biegnący po łuku zniszczony wał. Wnętrza majdanu broniła dodatkowo również kolistie wykopana fosa. Oba elementy obronne grodu – wał i fosa – zachowały się w silnie naruszonym stanie. Rekonstruowany zewnętrzny szaniec posiadał długość ok 730 m. Obwód wewnętrznej linii fosi mierzył prawdopodobnie 490 m. W najlepiej zachowanym i najszerszym miejscu fosa tworząca wewnętrzną linię obronną ma szerokość 5 m i osiąga głębokość 1 m. Zachowane nasypy szanów obwodu zewnętrznego nie przekraczają wysokości 40 cm. W centralnej części majdanu znajduje się niewielkie wzniesienie o nieustalonej funkcji (pozostałość po kapliczce, dawny punkt wysokościowy?) oraz wkop, z którego zapewne pozyskano materiał ziemny do jego usypania.

e. dodatkowe obserwacje lub dane:

Na mapach pochodzących z XIX i 1 poł. XX w. (w tym: mapa z 1804 r. autorstwa Meyera Heldensfelda, Mapa Kwatermistrzowska z 1843 r., niemiecka mapa sztabowa z 1915 r., mapa topograficzna z lat 50-tych XX w.) obszar, na którym zlokalizowane jest stanowisko był całkowicie odlesiony. Faktura terenu (mikrorzeźba) widoczna na zobrazowaniach NMT wyraźnie wskazuje, że teren ten jak wspomniano wyżej, obecnie zalesiony młodym drzewostanem był w przeszłości intensywnie eksploatowany rolniczo. Świadczą o tym przecinające się pod kątem prostym liczne ślady orki, pokrywające w cały obszar stanowiska. Skutkiem tej niszczącej działalności było niemal całkowite zniwelowanie obwałowań. Materiał ziemny (piasek, mułki) pochodzący z zdegradowanych nasypów wałów mógł posłużyć rolnikom do wypełnienia niekorzystnych w pracach rolnych zagłębień, dawnych fos grodziska. Krótkie odcinki fosi wewnętrznej zostały prawdopodobnie intencjonalnie zasypane w celu usprawnienia dostępu do wąskich prywatnych działek leśnych wytyczonych na osi N-S. Interesujący jest fakt, że w bliskim sąsiedztwie zarejestrowanego obiektu, w tym samym kompleksie leśnym, w odległości 800 na zachód znajduje się odkryte na podstawie danych ASL cmentarzysko kurhanowe. Nekropolia obejmująca grupę 13 kopców przetrwała do naszych czasów w bardzo dobrym stanie. Podobnie jak w przypadku opisanego wyżej grodziska w Machnowie Starym można uznać, że odkryty na gruntach wsi Ujazdów obiekt, choć silnie zniszczony posiada cechy grodziska pierścieniowego. Analogiczne duże obszarowo obiekty grodowe posiadające

dwie dookolne linie obronne znane są z terenu Lubelszczyzny (np. w m.: Kanie, pow. chełmski; Leszczyna, pow. kraśnicki; Majdan Nowy, pow. chełmski (Poleski 2014). Wszystkie posiadają metrykę wczesnośredniowieczną i łączone są fazą przedpaństwową. Wg typologii J. Poleskiego potencjalne grodzisko w Ujazdowie można zakwalifikować do grupy grodzisk typu C (Poleski 2004).

6. ZAGRODA – Stawy, gm. Siennica Różana, pow. krasnostawski (Ryc. 7)

a. domniemana funkcja i chronologia:

pozostałość późnośredniowiecznego gródka rycerskiego (?)

b. lokalizacja: N 51.01326, E 23.36971

Obiekt wzniesiono na centralnej części niewielkiego, posiadającego naturalne walory obronne podłużnego wzniesienia w obrębie terasy zalewowej dolinie rzeki Siennicy. Obecnie rejon wokół stanowiska jest zagospodarowany jako rybne stawy hodowlane.

c. wymiary, powierzchnia: pomiar dla całego założenia – na osi SW-NE: 77m., NW-SE: 56 m.; pow.: 0,4 h.

d. opis:

Wyróżniający się w krajobrazie, położona wśród stawów hodowlanych i grobli wyspowata forma pokryta jest gęsto drzewami i krzewami. Lokalizacja w obrębie terasy zalewowej sugeruje, że teren wokół stanowiska w dawniejszych okresach był trudnodostępny, bagnisty lub podmokły. Kształt prawdopodobnie zapewne sztucznie uformowanego nasypu w przekroju poziomym jest czworoboczny (o wymiarach 40 x 45 cm) z zaokrąglonymi kątami. Obiekt wyniesiony jest na wysokość 6,6 m. ponad poziom doliny. Od strony S-W widoczne w nasypie widoczne jest nieckowate wklęsnięcie powstałe prawdopodobnie w sposób naturalny w wyniku wymywania przez wody opadowe materiału ziemnego. Płaski majdan gródka obejmuje powierzchnie ok 0,1 h. Na system obronny warowni poza wysokim stromym ziemnym masywem składały się również rowy. Obiegająca ze wszystkich stron i biegnąca u podstawy nasypu fosa była zapewne pierwotnie wypełniona wodą. Dodatkowe zabezpieczenie fortyfikacyjne stanowił przecinające wzdłuż wzgórza przekop oddalony na ok. 6 m. od nasypu, szeroki na 5-6 m. oraz głęboki na ok. 1 m. Przekop odcinał dostęp do gródka od strony południowo-zachodniej.

e. dodatkowe obserwacje lub dane:

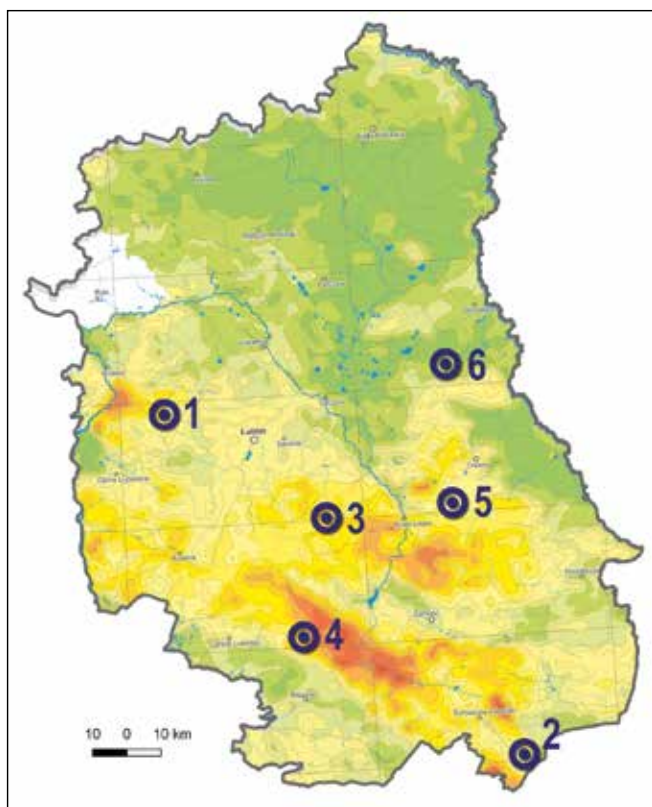
Zarejestrowany obiekt wykazuje wiele podobieństw do gródka odkrytego w Brzezinach (dawniej Trójnia), pow. lubartowski. Przemawiają za tym podobne parametry zabytku oraz ich położenia topograficzne. Oba obiekty o zbliżonej formie, uformowane na trapezowym kopcu wzniesiono w obrębie terasy zalewowej rozległej, podmokłej doliny rzecznej. Gródek w Brzezinach na podstawie pozyskanego w trakcie badań wykopaliskowych materiału ruchomego datowany jest na 2 poł. XIV–XV w. (Rozwałka 1997)

Na zakończenie autor chciałby podkreślić, że wszystkie omawiane w artykule odkrycia mają charakter hipotez badawczych, które winne zostać poddane weryfikacji podczas dalszych badań archeologicznych. Szczególnie dotyczy to ewentualnych badań wykopaliskowych, które będą mogły dostarczyć wyczerpujących materiałów do odtworzenia funkcji i chronologii odkrytych obiektów. W przypadku ich uzyskania zasoby archeologicznego dziedzictwa Lubelszczyzny wzbogacą się o nowe, szczególnie cenne

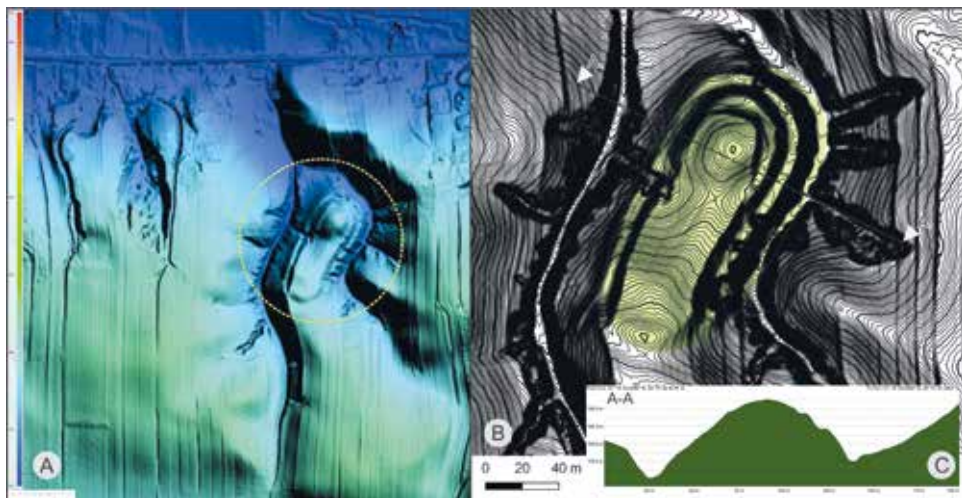
zabytki, a zapomniane grodziska znajdują swoje miejsce na archeologicznej mapie Lubelszczyzny.

BIBLIOGRAFIA

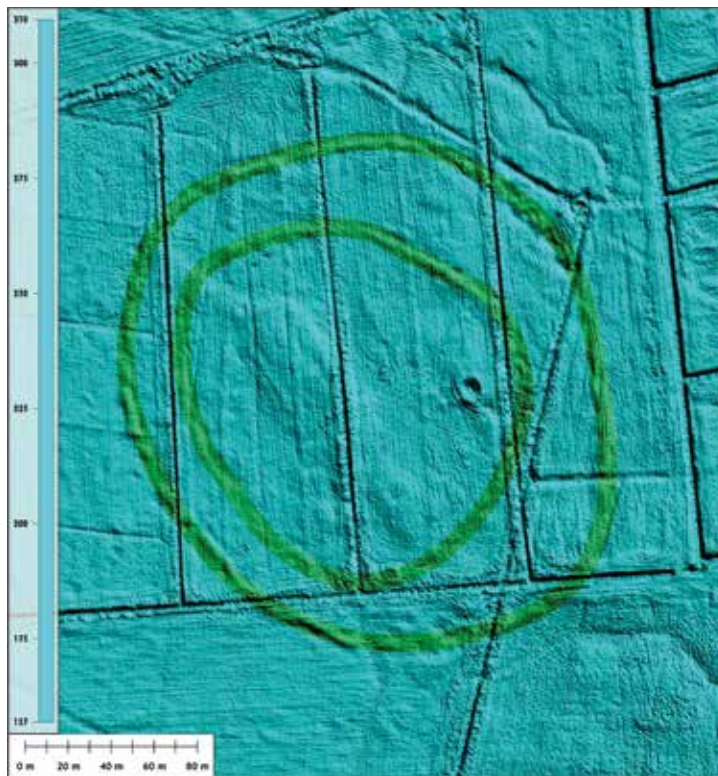
- Bakuła K., Ostrowski W., Zapłata R., *Automatyczna detekcja obiektów archeologicznych z danych ALS*, [w:] *Folia Praehistorica Posnaniensia*, t. XIX, r. 2014, s. 189-206
- Budziszewski Janusz, Grabowski Michał, *Zasoby archeologiczne na terenach polskich lasów*, [w:] *Materiały konferencyjne „Lasy i gospodarka leśna w kulturze i dziedzictwie narodowym”*, Sękocin 2014
- Jaskanis Danuta, *Ewidencja archeologicznych dóbr kultury*, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Ewidencja, eksploracja i dokumentacja w praktyce konserwatorstwa archeologicznego*, Warszawa 1998, Zeszyty Generalnego Konserwatora Zabytków. Archeologia 1, s. 15-45
- Dzieńkowski Tomasz, *Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego „grodziska schronieniowego” na „Bagnie Staw” w Tarnowie, pow. chełmski, stan. 1* [w:] *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 9, 2007, ss. 79-95
- Marciniak-Kajzer Anna, 2011
- Mazurowski Ryszard, *Metodyka archeologicznych badań powierzchniowych* [w:] *Metodologia Nauk Polskiej Akademii Nauk-Oddział w Poznaniu*, Warszawa 1980
- Mączka Grzegorz, *Wykorzystanie technologii lotniczego skaningu laserowego w detekcji nieruchomych zabytków archeologicznych na terenie woj. lubelskiego* [w:] *Lubelskie Wiadomości Konserwatorskie*, t. XV, Lublin 2014, s. 239-245
- Poleski Jacek, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków, Księgarnia Akademicka 2004
- Rozwałka Andrzej, *Brzeziny-Trójnia, st. 26, gm. Lubartów, woj. lubelskie, AZP 71-81/59* [w:] *Informator Archeologiczny, Rocznik 1997: badania* 31, s. 231-232
- Sławik Łukasz, Zapłata Rafał, *LIDAR w archeologii – zagadnienia wprowadzające* [w:] *Digitalizacja zasobów dziedzictwa archeologicznego. Wybrane zagadnienia*, red. R. Zapłata, Lublin 2011, s. 207-232
- Szady Bogumił, Zapłata Rafał, *Analiza danych, weryfikacja terenowa i próba interpretacji* [w:] *Laserowi Odkrywczy. Nieinwazyjne badanie i dokumentowanie obiektów archeologicznych i historycznych województwa świętokrzyskiego*, Stare Babice 2014, s. 111-110
- Wawrzeniecki Marian, *Poszukiwania zabytków przedhistorycznych w Królestwie Polskim*, [w:] *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Entrograficzne*, Kraków 1912, t. XII, s. 34-43
- Zapłata Rafał, Bałazy Radomir, Lewicki Jakub, *Dziedzictwo kulturowe w lasach. Zabytki architektury, przemysłu, historyczne fortyfikacje i zasoby archeologiczne – trudne wyzwania i interdyscyplinarne strategie ochrony*, [w:] *Materiały konferencyjne „Lasy i gospodarka leśna w kulturze i dziedzictwie narodowym”*, Sękocin 2014

Ryc. 1. Lokalizacja potencjalnych obiektów kulturowych odkrytych z wykorzystaniem zobrazowań (ASL). Legenda: miejscowości: 1. Łąki, gm. Wąwolnica, 2. Machnów Stary, gm. Lubycza Królewska, 3. Piłaszkowice, gm. Rybczewice, 4. Radzięcin, gm. Frampol, 5. Ujazdów, gm. Hańsk, 6. Zagroda, gm. Siennica Różana. oprac. G. Mączka

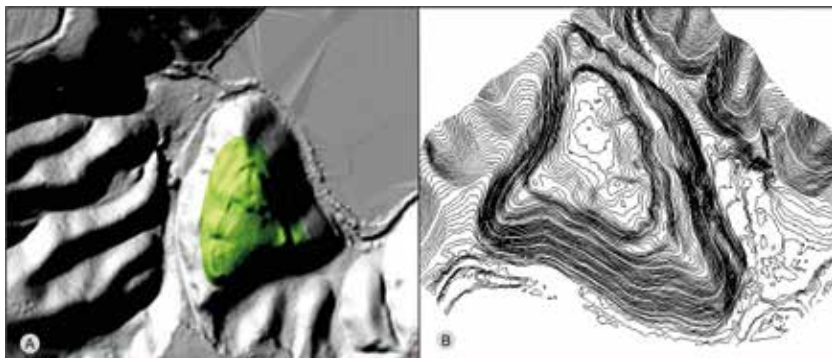
Ryc. 2. Łąki, gm. Wąwolnica, grodzisko (?). Legenda: A. obraz rastrowy wygenerowany na podstawie danych ASL, źródło: <http://mapy.geoportal.gov.pl>, B. plan wysokościowo-sytuacyjny stanowiska (poziomice 20 cm) wraz z oznaczeniem linii profilowej, C. przekrój wzdłuż linii profilowej, oprac. G. Mączka

Ryc. 3. Machnów Stary, gm. Lubycza Królewska, grodzisko (?), Wizualizacja przetworzonego numerycznego modelu terenu (NMT) z zastosowaniem filtra Color Ramp Shader wraz z zrekonstruowanym przebiegiem ziemnych fortyfikacji, źródło: <http://mapy.geoportal.gov.pl>, oprac. G. Mączka

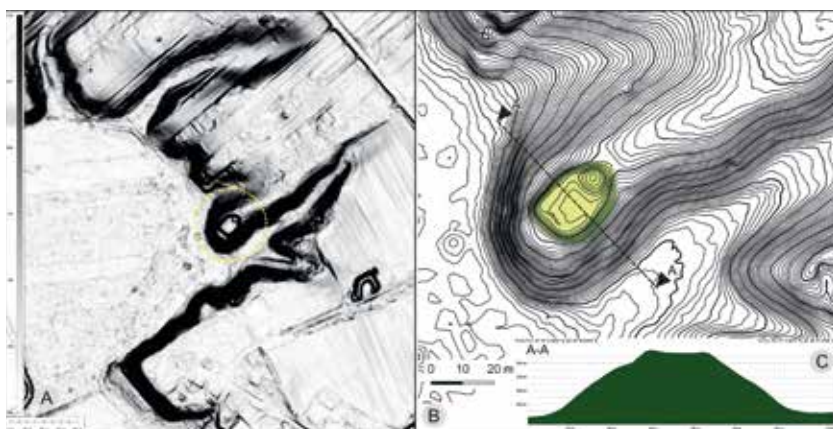
Fot. 1. Machnów Stary, gm. Lubycza Królewska, grodzisko (?), Widok od strony północnej, fot. G. Mączka

Ryc. 4. Pilaszkowice, gm. Rybczewice, grodzisko (?). Legenda: A. obraz rastrowy wygenerowane na podstawie danych ASL, źródło: <http://mapy.geoportal.gov.pl>, B. Wizualizacja izometryczna. Widok od NE. oprac. G. Mączka

Ryc. 2. Pilaszkowice, gm. Rybczewice, grodzisko (?). Widok od reliktu wału wewnętrznego oraz majdan od strony północnej, fot. G. Mączka

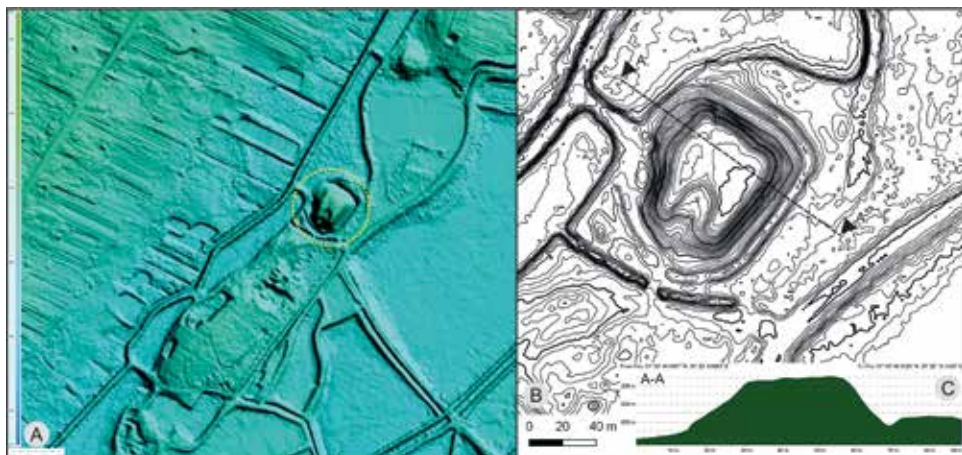
Ryc. 5. Radzięcin, gm. Frampol, gródek stożkowy (?). A. obraz rastrowy wygenerowany na podstawie danych ASL, źródło: <http://mapy.geoportal.gov.pl>, B. plan wysokościowo-sytuacyjny stanowiska (poziomice 20 cm) wraz z oznaczenie linii profilowej, C. przekrój wzdłuż linii profilowej, oprac. G. Mączka

Ryc. 6. Ujazdów, gm. Hańsk, grodzisko (?), Wizualizacja przetworzonego numerycznego modelu terenu (NMT) z zastosowaniem filtra Global Shader wraz z rekonstruowanym przebiegiem ziemnych fortyfikacji, źródło: <http://mapy.geoportal.gov.pl>, oprac. G. Mączka

Fot. 3. Ujazdów, gm. Hańsk, grodzisko (?), Widok od strony północnej na pozostałości fosy wewnętrznej, fot. G. Mączka

Ryc. 7. Zagrody-Stawy, gm. Siennica Różana, fortalicjum (?). A. obraz rastrowy wygenerowany na podstawie danych ASL, źródło: <http://mapy.geoportal.gov.pl>, B. plan wysokościowo-sytuacyjny stanowiska (poziomice 20 cm) wraz z oznaczenie linii profilowej, C. przekrój wzdłuż linii profilowej, oprac. G. Mączka

NIELEGALNE POSZUKIWANIA ZABYTEKÓW – ZATRZYMANIE I UKARANIE SPRAWCÓW

Poszukiwania z użyciem popularnych i łatwo dostępnych wykrywaczy metali są obecnie plagą na terenie całego kraju. Dotyczy to także strefy działania WUOZ Lublin Delegatury w Zamościu. Poszukiwacze skarbów penetrując różne tereny (najczęściej bez zgody ich właścicieli) przekopują pradziejowe obiekty osadnicze i groby oraz nawarstwienia kulturowe stanowisk archeologicznych, wybierając z ziemi co ciekawsze znaleziska, które następnie trafiają do prywatnych kolekcji, na giełdy internetowe lub targi staroci. Ginią w ten sposób znaleziska posiadające dużą wartość kulturową, naukową i historyczną, których zachowanie leży w interesie społecznym. Poszkodowani są również rolnicy i leśnicy z powodu dokonanych zniszczeń zasiewów i upraw. Nawet jeśli jakiś właściciel pola odważy się zwrócić uwagę „eksploratorom”, to jest przez nich zastraszany, nierzadko nawet z użyciem gróźb karalnych (pobicie, podpalenie zabudowań). Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że prowadzenie poszukiwań porzuconych lub ukrytych zabytków ruchomych w tym zabytków archeologicznych zgodnie z art. 36 ust. 1 pkt 12 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jednolity: Dz. U. z dnia 24 października 2014 r., poz. 1446, z późn. zm.), wymaga uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Brak takiego pozwolenia powoduje, że poszukiwania są nielegalne, a osoby je prowadzące naruszając przepisy art. 108 (niszczenie zabytku) lub art. 111 (prowadzenie poszukiwań bez wymaganego pozwolenia – poza obszarami objętymi ochroną konserwatorską), ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami i podlegają karze. Ponadto poszukiwacze mogą być też karani za zabór lub kradzież własności Skarbu Państwa, gdyż za taką uznawane są zabytki archeologiczne, zgodnie z art. 35 cytowanej ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Pierwsze, udane zatrzymanie poszukiwaczy skarbów na tzw. „gorącym uczynku” miało miejsce w Małkowie, gm. Mircze, pow. hrubieszowski, w dniu 19 sierpnia 2013 r. Policjanci z Posterunku Policji w Dołhobyczowie (zawiadomieni wcześniej przez funkcjonariusza Straży Granicznej z Kryłowa, który po służbie przebywał tam u rodziny), zatrzymali 2 młodych mężczyzn, którzy prowadzili poszukiwania zabytków z użyciem wykrywaczy metali, bez wymaganego pozwolenia konserwatorskiego, na polach gdzie znajdowały się liczne stanowiska archeologiczne ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Przy zatrzymanych znaleziono 2 wióry krzemienne i ponad 30 przedmiotów metalowych (m.in. obrączka, pierścione i kilkanaście monet datowanych na XVI-XVII w. oraz fragmenty ozdób, monety, guziki i medaliki z XIX-XX w.). W trakcie postępowania przygotowawczego ustalono, że poszukiwacze byli mieszkańcami Garwolina. Zostali oskarżeni przez Prokuraturę Rejonową w Hrubieszowie o wykroczenie z art. 111 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (nielegalne poszukiwania, bez wymaganego pozwolenia). Sprawcy przyznali się do winy i dobrowolnie poddali się karze. Sąd Rejonowy w Hrubieszowie wymierzył im karę okresu próbnego na czas 1 roku, nawiązkę 500 złotych oraz koszty sądowe 200 złotych.

Natomiast do spektakularnego, obywatelskiego zatrzymania sprawcy nielegalnych poszukiwań doszło w sobotę 5 kwietnia 2014 roku w Ulowie, gm. Tomaszów Lubelski, pow. tomaszowski. We wczesnych godzinach porannych grupa archeologów z IA UMCS w Lublinie, kierowana przez dr Barbarę Niezabitowską – Wiśniewską, udając się na miejsce badań, natknęła się na 3 mężczyzn z wykrywaczami metali i saperkami, penetrujących obszar pola, na którym znajduje się stanowisko archeologiczne (AZP nr 94-88/23_17) i co pewien czas dokonujących wkopów w gruncie. Ich działania zostały bezzwłocznie zadokumentowane fotograficznie przez archeologów (Fot. 1), którzy następnie skierowali się w stronę poszukiwaczy. Wówczas jeden z eksploratorów uciekł dość szybko z miejsca zdarzenia, ale dwaj pozostali nadal kontynuowali poszukiwania. Gdy archeolodzy podeszli na tyle blisko by się przedstawić i zapytać o pozwolenie konserwatorskie na poszukiwania, eksploratorzy odpowiedzieli, że wiedzą kim oni są i proponują, aby każdy robił swoje i nie wchodził innym w drogę. Dalsze fotografowanie zdarzenia spowodowało, że eksploratorzy zaczęli oddalać się z miejsca poszukiwań w różnych kierunkach (Fot. 2 i 3). W tej sytuacji archeolodzy zaprzestali pościgu i udali się na wykopy do lasu, gdzie na jego obrzeżu natknęli się na zaparkowany, pusty samochód osobowy. Domyślając się, że ma on coś wspólnego z poszukiwaczami, postanowili przy nim chwilę zaczekać. Niebawem z lasu wyszedł jeden z mężczyzn widzianych wcześniej na polu, ale już bez wykrywacza i saperki. Podeszedł do pojazdu i chciał odjechać. Został jednak zablokowany przez grupę archeologów (Fot. 4), którzy o zaistniałej sytuacji powiadomili Komendę Powiatową Policji w Tomaszowie Lubelskim. W tym miejscu należy podkreślić duże zaangażowanie Policji, której patrol bardzo szybko pojawił się na miejscu zdarzenia i podjął czynności operacyjne, legitymując i przesłuchując zatrzymanego poszukiwacza oraz przeszukując jego samochód (Fot. 5), gdzie w bagażniku odnaleziono 3 pary różnej wielkości butów, a także zbierając zeznania świadków oraz dokumentując ślady poszukiwań na polu (Fot. 6). Zgromadzony materiał dowodowy Policja przekazała do Prokuratury Rejonowej w Tomaszowie Lubelskim, która po raz pierwszy miała zająć się sprawą z zakresu ochrony zabytków archeologicznych. Pani Prokurator prowadząca postępowanie i przygotowująca akt oskarżenia, otrzymała od WUOZ Lublin Delegatury w Zamościu wszelkie niezbędne informacje, materiały i wyjaśnienia dotyczące definicji zabytku archeologicznego, zasad ochrony zabytków i stanowisk archeologicznych oraz skali zniszczeń jakie powodują tego typu poszukiwania dla dziedzictwa kulturowego. Po analizie zgromadzonego materiału dowodowego (zeznania świadków zdarzenia, dokładna dokumentacja fotograficzna i filmowa, zatrzymany sprawca poszukiwań, dokumentacja z badań powierzchniowych i geomagnetycznych omawianego stanowiska archeologicznego), Prokuratura Rejonowa w Tomaszowie Lubelskim oskarżyła poszukiwacza o niszczenie i uszkodzenie zabytku, zgodnie z art. 108 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Pierwsza rozprawa w Wydziale Karnym Sądu Rejonowego w Tomaszowie Lubelskim odbyła się 17 lutego 2015 r., a kolejne odbywały się regularnie co miesiąc. Sąd skrupulatnie analizował przedłożone dowody, przesłuchiwał świadków zdarzenia, wzywał na rozprawy właścicieli terenu oraz świadków obrony wskazanych przez adwokata oskarżonego. Ani w toku postępowania przygotowawczego, ani podczas rozpraw sądowych oskarżony nie przyznał się do winy, twierdząc, że był wówczas na spacerze, że nie zna mężczyzn którzy prowadzili poszukiwania, a wykrywacz dostał od nich do potrzymania. Stwierdził też, że nie interesuje się zabytkami i militariami, a o istnieniu stanowisk archeologicznych w Ulowie w ogóle

nie słyszał. Ponadto odmówił składania dalszych zeznań i odpowiadał jedynie na pytania swego obrońcy. Wyrok w sprawie zapadł na rozprawie w dniu 2 lutego 2016 r. Sąd uznał oskarżonego za winnego zarzucanych mu czynów, orzekając, że wspólnie i w porozumieniu z dwoma nieustalonymi mężczyznami uszkodził zabytek w postaci stanowiska archeologicznego nr 17/23 w Ulowie, w ten sposób, że za pomocą saperki kopał dolki w glebie w celu ujawnienia znalezisk archeologicznych na szkodę Skarbu Państwa, tj. popełnienia czynu wyczerpującego dyspozycję art. 108 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami i za to skazał go na 6 miesięcy pozbawienia wolności w zawieszeniu na 3 lata, wymierzył 1000 złotych grzywny, orzekł także nawiazkę w wysokości 6000 złotych na rzecz Fundacji S.P.D.V. w Łodzi na cel społeczny związany z opieką nad zabytkami oraz zasądził od oskarżonego koszty sądowe w wysokości 653 złotych. Od powyższego wyroku obrońca oskarżonego wniosła apelację do Sądu Okręgowego w Zamościu, zaskarżając wyrok w całości, zarzucając Sądowi pierwszej instancji: błędną ocenę dowodów i obdarzenie wiarygodnością zeznań świadków, wadliwą konstrukcję uzasadnienia orzeczenia, błąd w ustaleniach faktycznych, niezasadne zarzucanie oskarżonemu czynu z winy umyślnej oraz rażącą niewspółmierność orzeczonej kary. Sąd Okręgowy w Zamościu na posiedzeniu odbytym 16 maja 2016 r., po zapoznaniu się z dokumentami sprawy orzekł, że apelacja obrońcy oskarżonego jest niezasadna i nie zasługuje na uwzględnienie, stwierdzając, że Sąd pierwszej instancji w sposób pełny i wyczerpujący zgromadził dowody w niniejszej sprawie oraz wbrew odmiennym twierdzeniom obrońcy prawidłowo je ocenił, respektując przy tym wszelkie zasady prawne, a zeznania świadków były konsekwentne i wzajemnie zgodne. Sąd nie dał też wiary, że oskarżony nie zdawał sobie sprawy z tego, że znajduje się na stanowisku archeologicznym i że jego działania są przypadkowe. Świadczyło o tym jego zachowanie, ubiór, wyposażenie w dniu zdarzenia, a swoje działania wspólnie z dwoma innymi mężczyznami przemyślał, zaplanował i nie były one przypadkowe. Sąd zwrócił uwagę na fakt, iż wielokrotne publikacje w prasie, wydawnictwa popularnonaukowe, programy telewizyjne i festyny archeologiczne w Ulowie wskazywały na to, że są w tym miejscu stanowiska archeologiczne, a wiedza o nich jest ogólnodostępna i nie ma większego znaczenia fakt, iż nie są one oznakowane w terenie. Sąd Okręgowy w Zamościu nie zgodził się też z zarzutem obrońcy o rażącej niewspółmierności kary orzeczonej wobec oskarżonego i uznał ją za właściwą. Po oddaleniu apelacji, wyrok wobec oskarżonego został utrzymany i stał się prawomocny.

Kolejnego zatrzymania poszukiwacza z wykrywaczem dokonali funkcjonariusze Straży Granicznej z Placówki w Kryłowie i Policjanci z Posterunku Policji w Dolhobyczowie, w dniu 11 kwietnia 2015 r. na terenie „Zamczyska” w Kryłowie w gm. Mircze, pow. hrubieszowski, wpisanego do rejestru zabytków województwa lubelskiego. Zatrzymanym okazał się młody mieszkaniec Kryłowa, który prowadził poszukiwania z użyciem wykrywacza metali bez pozwolenia konserwatorskiego i tłumaczył, że jedynie sprawdza wykrywacz pożyczony od krewnego. Przy zatrzymanym znaleziono łuskę po naboju, pocisk i spatynowaną kłamrę do pasa. W trakcie postępowania przygotowawczego został oskarżony przez Prokuraturę Rejonową w Hrubieszowie o niszczenie zabytku z art. 108 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Przyznał się do zarzucanego mu czynu oraz dobrowolnie poddał się karze. Powtórzył to przed Sadem Rejonowym w Hrubieszowie, na rozprawie w dniu 4 lutego 2016 r. Sąd biorąc pod uwagę wszelkie okoliczności łagodzące (młody wiek, brak pracy, przyzna-

nie się do winy i dobrowolne poddanie się karze), orzekł warunkowe umorzenie postępowania karnego w stosunku do oskarżonego na okres próbny 1 roku i 6 miesięcy, nałożył na niego nawiązkę w wysokości 1000 złotych i pokrycie kosztów postępowania sądowego w wysokości 200 złotych.

W opisanych przypadkach zatrzymania poszukiwaczy „skarbów” bardzo ważną rolę odegrali funkcjonariusze Policji, którzy poważnie potraktowali zgłoszenia o obecności osób z wykrywaczami metali w terenie i niezwłocznie podejmowali czynności operacyjne. Profesjonalnie podeszli do zbierania materiałów dowodowych i przekazania ich Prokuraturze, która z kolei wносила skuteczne akty oskarżenia do Sądów, nie dokonując umorzenia postępowań z uwagi na znikomą szkodliwość społeczną czynu, jak zdarzało się to dawniej. Sądy również nie bagatelizowały spraw, co skutkowało wyrokami skazującymi dla oskarżonych. Nawet dość długo trwająca sprawa przed Sądem Rejonowym w Tomaszowie Lubelskim, przeciwko poszukiwaczowi zatrzymanemu w Ułowie, zakończyła się poważnym wyrokiem skazującym, pomimo różnorodnych starań obrońcy oskarżonego o uniewinnienie, łącznie z apelacją do Sądu wyższej instancji. Jednak Sąd Okręgowy w Zamościu podtrzymał pierwotny wyrok. Na uznanie zasługuje również postawa funkcjonariuszy Straży Granicznej, którzy wykazali się spostrzegawczością w trakcie swych rutynowych działań i nie omisszali odnotować obecności poszukiwaczy w terenie. Zwracanie uwagi na ochronę i niszczenie narodowych dóbr kultury, w tym zabytków archeologicznych, stało się w ostatnim czasie bardziej powszechne w działaniach służb mundurowych. Mam skromną nadzieję, że ten efekt został poniekąd osiągnięty także dzięki wieloletniej już współpracy i współdziałaniu WUOZ Lublin Delegatury w Zamościu z miejscowymi Komendami Policji, Placówkami Straży Granicznej oraz Komendami Państwowej Straży Pożarnej, polegających na wspólnych kontrolach zabytków i inspekcjach terenowych oraz szczegółowej wymianie informacji o usytuowaniu zabytków archeologicznych w terenie i wynikającym z tego różnorodnym zagrożeniom. Na szczególne uznanie zasługuje postawa ekipy archeologów i geomorfologów z UMCS w Lublinie, kierowana przez dr Barbarę Niezabitowską – Wiśniewską, która doprowadziła do „obywatelskiego zatrzymania” sprawcy nielegalnych poszukiwań w Ułowie.

SUMMARY

Searches with the use of metal detectors are currently the bane of the restoration services all over the country. Archaeological excavation sites are destroyed and the finds end up in private collections, online sales or antique fairs. Thus, objects of considerable scientific and historical value are lost. It should be noted that a search compliant with the provisions of the Act of 23 July 2003 on the Protection and Preservation of Historical Monuments must be authorized by the provincial Historic Preservation Officer, otherwise the search is illegal and the searchers violate legal regulations and are subject to penalty under criminal law. The first two explorers searching without a permit were detained in Małków, Mircze district, Hrubieszów region, in August 2013, by the policemen from Dołhobyczów. The searchers had with them 2 flint blades and over 30 metal objects (including decorations and coins dating from 16th-17th c). They were charged with illegal search by the District Prosecutor's Office in Hrubieszów. The perpetrators pled guilty and

voluntarily submitted to penalty. The District Court in Hrubieszów imposed a penalty of probation for 1 year, payment of damages of 500 PLN and court fees of 200 PLN. A spectacular detention of an illegal searcher took place on 5 April 2014 in Ulów, Tomaszów Lubelski district, where a group of archaeologists from Maria Curie-Skłodowska University in Lublin came across 3 men with metal detectors and camp shovels, who were searching through a field with an archaeological excavation site. The policemen from the District Headquarters in Tomaszów Lubelski, who arrived at the scene, detained one of the perpetrators. On the basis of the evidence gathered, the District Prosecutor's Office in Tomaszów Lubelski charged the searcher with destroying an archaeological monument. The District Court in Tomaszów Lubelski held the accused guilty and sentenced him to 6 months of imprisonment conditionally suspended for 3 years, and imposed a fine of 1000 PLN, payment of compensatory damages of 6000 PLN for a social purpose connected with protection of historical monuments, and court fees of 653 PLN. The appeal from the judgement was dismissed by the Regional Court in Zamość and the sentence was upheld. Another searcher was detained by the Border Guards from Kryłów and the policemen from Dołbobyńczów in April 2015 at the castle ("Zamczysko") in Kryłów, Mircze district, Hrubieszów region. He was charged by the District Prosecutor's Office in Hrubieszów with destroying a historical monument. He pled guilty as charged and voluntarily submitted to penalty. The District Court in Hrubieszów adjudicated conditional discontinuance of criminal procedure for a probation period of 1 year and 6 months, imposed payment of compensatory damages of 1000 PLN and court fees of 200 PLN.

The effectiveness of the state services' actions pertaining to the protection of the archaeological cultural heritage results from the long-lasting cooperation of the Provincial Office for the Protection of Monuments in Lublin, Branch in Zamość, with local Police Headquarters, Border Guard Units and Headquarters of the State Fire Service.

1. Eksploratorzy prowadzący poszukiwania za- bytków na polach w Ulowie, fot. T. Wiśniewski.

2. Ucieczka z miejsca zdarzenia jednego z po- szukiwaczy, fot. T. Wiśniewski.

Sobota, 05.04.2014
mężczyzna (nr 2)
niezidentyfikowany
przez Policję
w trakcie ucieczki

godz. 6:52:20

godz. 6:54:14

3. Kolejny eksplorator, który później został zatrzymany, opuszcza miejsce poszukiwań, fot. T. Wiśniewski.

Sobota, 05.04.2014
samochód o numerze
rejestracyjnym [redacted]

→ zginął, z którego
wyjechał mężczyzna
(nr 1) = oskarżony
Andrzej R.

godz. 7:08:04

mężczyzna
(nr 1) = oskarżony
Andrzej R. przy samochodzie
w czasie oczekiwania na przyjazd Policji

godz. 7:08:36

4. Moment zatrzymania przez archeologów jednego z poszukiwaczy, fot. T. Wiśniewski.

fot. P. Futa

5. Rutynowe działania funkcjonariuszy Policji po zatrzymaniu poszukiwacza, fot. P. Futa.

6. Ślady poszukiwaczy zadokumentowane w obszarze stanowiska archeologicznego, fot. T. Wiśniewski.

ZABYTKI RUCHOME OBJĘTE OCHRONĄ KONSERWATORSKĄ POPRAWIE WPISU DO REJESTRU ZABYTKÓW „B” WOJEWÓDZKIEGO W 2016 ROKU

Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków wydał w 2016 r. jedenaście decyzji o wpisie do rejestru zabytków ruchomych i objął w ten sposób 342 obiekty ochroną prawną. Postępowania były prowadzone na wniosek właścicieli zabytków. Poniżej na podstawie decyzji o wpisie do rejestru zabytków ruchomych opracowanych przez Barbarę Stolarz i Katarzynę Tur-Marciszek zostały omówione zagadnienia dotyczące wpisów.

Czernięcin, elementy wyposażenia kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Katarzyny

W wyniku postępowania administracyjnego prowadzonego na wniosek złożony przez proboszcza kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Katarzyny w Czernięcinie, ks. Bolesława Stępnika w dniu 19 listopada 2015 r. przeprowadzono oględziny zgłoszonego do wpisu ołtarza bocznego. Wcześniej ustalono, że nie został on wymieniony w wydanej w 1972 r. decyzji, która objęła większość wyposażenia kościoła. Komisja kwalifikacyjna WUOZ w Lublinie uznała, że ołtarz wraz z grupą Ukrzyżowania, wprowadzony nieco później w skład wyposażenia kościoła, gdyż pod koniec XIX w., kwalifikuje się do objęcia ochroną. Ołtarz składa się z kamiennej, sarkofagowej mensy oraz drewnianego retabulum złożonego z ramy obrazu flankowanej pilastrami na wysokich cokółkach i zwieńczonych wazonami z bukietami kwiatów. Łuk retabulum dekoruje motyw wici roślinnej. Rama jest wypełniona obrazem olejnym malowanym na płótnie i nabitym na drewniane podobrazie, na którym przedstawione są malowane postacie Matki Boskiej i św. Jana Ewangelisty po bokach rzeźby Chrystusa Ukrzyżowanego.

Popkowice, elementy wyposażenia kościoła rzymskokatolickiego pw. Trójcy Przenajświętszej

W wyniku postępowania administracyjnego prowadzonego na wniosek złożony przez proboszcza parafii rzymskokatolickiej pw. Trójcy Przenajświętszej w Popkowicach, ks. Andrzeja Mizurę w dniu 29 lutego 2016 r., dokonano rozpoznania i oględzin w zakresie przedmiotu wpisu. W wyniku rozpoznania uszczegółowiono złożony wniosek wykazem obiektów. Ponadto stwierdzono, że zgłoszone do wpisu elementy wyposażenia kościoła nie zostały do tej pory objęte ochroną poprzez wpisanie do rejestru zabytków poprzednio wydaną decyzją w 1989 r. Objęte ochroną prawną elementy wyposażenia kościoła pochodzą z XIX i XX w. Stanowią one historyczne świadectwo minionej epoki. Wśród nich znajdują się m. in. eklektyczne, architektoniczne ołtarze przyściennie (il. 1), obrazy z XIX i pocz. XX w. (il. 2) m.in. dwustrefowy, ludowy obraz Matki Boskiej Częstochowskiej (il. 3), na którym, poniżej wizerunku Matki Bożej z Dzieciątkiem, widoczna jest otwarta księga, podtrzymywana przez dwa anioły oraz klęczący przed nią zakonnik, zapewne franciszkanin, trzymający prawą dłoń na księdze. Rozmiary księgi i postaci są niepro-

porcjonalne. Księga przewyższa postać zakonnika. Na jej kartach widnieje napis: „*Witaj Jutrzenko rano powstająca ślicznaś jak księżyc jak słońce świecąca. Ty świecisz mile światu Częstochowie. Gdzie czołem biją świata monarchowie, Tobie z dwunastu gwiazd koronę dano – świata wszystkiego panią Cię nazwano.*” Wśród paramentów liturgicznych z XIX/XX w. znajduje się jedna puszka neobarokowa (il. 4) oraz druga eklektyczna z wrytym napisem „*ofiara włościan parafii Popkowie na intencję odwrócenia cholery 1892 r.*” oraz neogotycki krzyż ołtarzowy. Interesującym zabytkiem jest neoklasycystyczny prospekt organowy (il. 5), którego zwieńczenie zdobi herb Janina oraz napis „*Fundatorowie / Józef Zofia/ 19 Piaseccy Oł.*” Organy wraz z prospektem powstały w firmie Stefana Romańskiego, o czym informuje oddzielna tabliczka producenta. W ściany prezbiterium i nawy kościoła zostało wmurowanych 12 epitafiów właścicieli Popkowic i dziedziców dóbr Ostrów i Skorczyce, wsi Rudnik i Jeżów oraz przedstawicieli lokalnej inteligencji (il. 6). W ścianie prezbiterium, na zewnątrz kościoła wmurowano epitafium Eleonory Piaseckiej. W pobliżu prezbiterium znajduje się też wolnostojący nagrobek Anieli Hempel (il. 7). Wszystkie wymienione zabytki posiadają wartości artystyczne, historyczne i dokumentalne.

Podgórze, elementy wyposażenia kościoła rzymskokatolickiego pw. Chrystusa Pana Zbawiciela

W wyniku postępowania administracyjnego prowadzonego na wniosek o wpis do rejestru zabytków ruchomych woj. lubelskiego dwóch kiotów (il. 8) z kościoła rzymskokatolickiego pw. Chrystusa Pana Zbawiciela w Podgórzu, złożony przez proboszcza parafii ks. Marka Żyszkiewicza w dniu 18 marca 2016 r., dokonano rozpoznania i oględzin w zakresie przedmiotu wpisu i rozszerzono wniosek o wpis płaszczanicy (il. 9), lampki wiecznej (il. 10), naczynia do chrztu, czterech świeczników (il. 11) i żyrandola, czyli obiektów zewidencjonowanych na kartach zabytków ruchomych w 1972 i 1992 r. Ponadto stwierdzono, że zgłoszone do wpisu elementy wyposażenia kościoła nie zostały do tej pory objęte ochroną prawną decyzją z 1992 r. Wpisano wówczas 13 elementów wyposażenia, pochodzących z XVIII w. (ołtarz główny, monstrancja, dwa kielichy, krzyż ołtarzowy – il. 12 – oraz puszka na komunikanty z poł. XVII w.) i XIX w. (plafon z przedstawieniem Trójcy Świętej – il. 13-, obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, przedstawienie Jezusa Ukrzyżowanego na łuku tęczowym i świeczniki). Wpisane w 2016 r. obiekty pochodzą z XIX w. i pocz. XX w.

Kościół rzymskokatolicki pw. Chrystusa Pana Zbawiciela znajduje się w wiosce Podgórze, zwanej dawniej Spasem. Według informacji zawartych w Katalogu Zabytków Sztuki tom VIII, powiat chełmski, z 1968 r. i powtórzonych w karcie ewidencyjnej opracowanej przez Stanisławę Rudnik w 1993 r. świątynia ma średniowieczną genezę. Do 1622 r. należała do wyznawców prawosławia, następnie jej właścicielami byli greckokatoliccy biskupi chełmscy. Po kolejnych zmianach właścicieli w 1864 r. przeszła na własność parafii prawosławnej. Wtedy została gruntownie wyremontowana, dobudowano zakrystię i przedsionek, nadbudowano prezbiterium, przebito duże okna w elewacjach bocznych. Prawdopodobnie wstawiono wówczas ikonostas, którego pozostałością są przedmiotowe kioty. Także płaszczanica jest zapewne pozostałością z okresu parafii prawosławnej. W 1924 r. świątynię przejęli rzymscy katolicy. Wymienione w sentencji decyzji obiekty posiadają wartości artystyczne, historyczne i dokumentalne co jest podstawą do objęcia ich ochroną prawną.

Łańcuchów, elementy wyposażenia kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Jana Chrzciciela

W wyniku postępowania administracyjnego prowadzonego na wniosek z 25 maja 2016 r. złożony przez ks. Tomasza Konstanciuka, proboszcza parafii rzymskokatolickiej pw. św. Jana Chrzciciela w Łańcuchowie, uzupełniony protokołem z 16 czerwca 2016 r., dokonano rozpoznania oraz oględzin zgłoszonych do wpisu obiektów: relikwiarza w formie pacyfikału z relikwiami św. Jakuba Apostoła (il. 14), wykonanego techniką plateru i wyprodukowanego pod koniec XIX w., drewnianej i polichromowanej rzeźby Chrystusa Zmartwychwstałego (il. 15), wymagającej prac konserwatorskich oraz feretronu z obrazami „*Matka Boska z Dzieciątkiem*” i „*Chrzest Jezusa w Jordanii*”, zapewne z końca XIX w. oraz obrazu „*św. Mikołaj*”, malowanego olejno na płótnie w 1912 r. Nie zostały one do tej pory objęte ochroną prawną poprzez wpisanie do rejestru zabytków poprzednio wydanymi decyzjami w 1988 i 1999 r.

Milejów, elementy wyposażenia kościoła rzymskokatolickiego Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny

W wyniku postępowania administracyjnego prowadzonego na wniosek z 12 lutego 2016 r. złożony przez ks. Andrzeja Jużko, proboszcza parafii rzymskokatolickiej Wniebowzięcia NMP w Milejowie, uzupełniony protokołem z 14 marca 2016 r., dokonano rozpoznania oraz oględzin elementów wyposażenia kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Milejowie, zgłoszonych do wpisu do rejestru zabytków ruchomych woj. lubelskiego. W trakcie wszczętego postępowania stwierdzono, że zgłoszone do wpisu elementy wyposażenia kościoła nie zostały do tej pory objęte ochroną prawną poprzez wpis decyzjami z 1975 i 2008 r.

Trzy obiekty: tabernakulum, rzeźba „*Św. Antoni*” (il. 16) oraz żyrandol (il. 17) powróciły do kościoła w Milejowie z Muzeum Archidiecezjalnego w Lublinie, gdzie zostały przekazane do ekspozycji w Muzeum Diecezjalnym, co poświadcza pismo Kurii Biskupiej w Lublinie, nr 44/M/75 z 5 maja 1975 r. podpisane przez ówczesnego Wikariusza Kapitulnego Lubelskiego, Bpa seniora ks. Bolesława Pylaka. 8 lutego 2016 r. dyrektor Muzeum Archidiecezjalnego w Lublinie, ks. Andrzej Oleszko na pisemną prośbę ks. Andrzeja Jużko zwrócił ww. przedmioty, a następnie wykreślił je z księgi inwentarzowej Muzeum. Zabytki zostały wyeksponowane w przestrzeni kościoła parafialnego w Milejowie. Obiekty drewniane (tabernakulum i rzeźba „*św. Antoni*”) zostały poddane konserwacji przez konserwatora dzieł sztuki Grzegorza Gołubiaka. Przywrócono im oryginalną polichromię, a rzeźba „*św. Antoni*” została uzupełniona o współcześnie wykonaną postać Dzieciątka siedzącego na prawym ręku Świętego i bochenek chleba w jego lewej dłoni.

Dzwonek – sygnatka, odnaleziona podczas remontu kościoła, została poddana renowacji, a następnie w maju 2016 r. umieszczona na wieżycze kościelnej.

Po bokach pierwotnego ołtarza głównego zamontowane są dwa z wymienionych w sentencji decyzji witraży. Jeden z przedstawieniem św. Antoniego (ufundowany, jak głosi napis, przez małżeństwo Rybińskich), drugi z przedstawieniem św. Wiktora (ufundowany, jak głosi napis, przez ks. proboszcza WC). W dużym oknie kaplicy bocznej znajduje się witraż ze sceną adoracji Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej przez przedstawicieli stanów. Znajduje się na nim data 1907 r., świadcząca o czasie powstania witraża. Wszystkie wyżej wymienione przeszklenia wykonała firma Marii Łubieńskiej

(sygnatura na witrażu św. Antoni – „Zakład św. Łukasza”), być może równocześnie ich projektantki. Witraże były poddawane pracom konserwatorskim przez pracownię R. Dąbkowskiego w 1976 r., czego świadectwem jest sygnatura na witrażu „Św. Antoni” w lewym dolnym rogu. W 2014 r. zostały poddane kolejnej renowacji.

Przy stacjach drogi krzyżowej konserwator dzieł sztuki Joanna Polaska wykonała gruntowne prace restauratorskie w 2012 r. Z uwagi na brak stacji XII, została ona współcześnie namalowana. Rzeźba „Chrystus Zmartwychwstały” została poddana pracom konserwatorskim po 2008 r. Wszystkie wyżej wymienione zabytki posiadają wartości artystyczne, historyczne i dokumentalne, są związane z historią parafii i świadczą o jej bogatej historii. Dotychczas zostało objęte ochroną prawną 27 elementów wyposażenia.

Uhrusku, elementy wyposażenia cerkwi prawosławnej pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny

W wyniku postępowania administracyjnego prowadzonego na wniosek z 10 czerwca 2016 r. złożony przez ks. Jana Łukaszuka, proboszcza parafii prawosławnej pw. św. Jana Teologa w Chełmie, uzupełniony protokołem z dnia 8 lipca 2016 r., dokonano rozpoznania oraz oględzin wyposażenia cerkwi prawosławnej pw. Zaśnięcia NMP w Uhrusku, zgłoszonego do wpisu do rejestru zabytków ruchomych woj. lubelskiego. W trakcie prowadzonego postępowania stwierdzono, że trzy ze zgłoszonych do wpisu elementów wyposażenia zostały objęte ochroną prawną poprzez wpisanie do rejestru zabytków ruchomych w 1999 r.

Prawosławna świątynia istniała w Uhrusku jeszcze przed 1220 r., kiedy miejscowość przestała być siedzibą eparchii i utraciła status soboru katedralnego. Na tym samym miejscu powstawały kolejne świątynie: przed 1429 r. i po zawarciu Unii Brzeskiej. Wówczas cerkiew stała się siedzibą parafii unickiej. W 1785 r. wzniesiono trzecią drewnianą cerkiew z fundacji Barbary Noskowskiej. Obecnie istniejąca świątynia powstała w 1849 r. W 1875 r. przeszła razem z całą diecezją chełmską do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Po I wojnie światowej, w latach 1920-27 została poddana remontowi po uszkodzeniach, którym uległa w czasie działań wojennych. Po wojnie nie była użytkowana. Ok. 1958 r. cerkiew przywrócono do użytku liturgicznego jako filię parafii we Włodawie. W związku ze zniszczeniem jej wyposażenia zostało ono uzupełnione o elementy ze zniszczonej cerkwi w Zbereżu. Wśród objętych ochroną prawną w 2016 r. elementów wyposażenia znajduje się jednorzędowy (ikony namiestne) ikonostas z 2 poł. XIX w. (il. 18) wraz z carskimi wrotami z 1 poł. XIX w., diakońskimi wrotami z 2 poł. XIX w. Ponadto wpisano kilkadziesiąt ikon rozmieszczonych na ścianach cerkwi (il. 19 i 20), grób Chrystusa, anałoj, feretrony, płaszczyce, dwie chorągwie, cztery krzyże procesyjne, paterycze, kowszyn, krzyż naprestolny i ołtarzowy, świecznik i oprawę Ewangeliarza. Wszystko z okresu od końca XIX do pocz. XX w.

Lublin, elementy wyposażenia w Archikatedrze pw. ŚŚ. Jana Ewangelisty i Jana Chrzciciela

W wyniku postępowania administracyjnego prowadzonego na wniosek z 22 lipca 2016 r. złożony przez ks. Adama Lewandowskiego, proboszcza parafii archikatedralnej pw. Św. Jana Chrzciciela i Św. Jana Ewangelisty w Lublinie, dokonano rozpoznania oraz oględzin zgłoszonych do wpisu przedmiotów. W trakcie prowadzonego postępowania

stwierdzono, że zgłoszone do wpisu elementy wyposażenia kościoła nie zostały do tej pory objęte ochroną prawną poprzez wpisanie do rejestru zabytków decyzjami z 1992 r. 2013 r. i 2015 r. Są to obiekty związane z kultem Krzyża Trybunalskiego i inne nie objęte do tej pory ochroną prawną, przechowywane na terenie Archikatedry Lubelskiej. Zespół vot przedstawionych do wpisu do rejestru zabytków ruchomych został zgromadzony po przeniesieniu krucyfiks z Trybunału Koronnego najpierw do fary, a potem do katedry, po wydarzeniach, jakie rozegrały się w gmachu trybunalskim 9 maja 1727 roku, podczas trwającej sesji sądowej. Wypadki te dały zarazem impuls do postrzegania Krzyża Trybunalskiego w kategoriach nadzwyczajnego znaku Bożego. Tego dnia zauważono bowiem na twarzy i korpusie rzeźby ukrzyżowanego Chrystusa krople, które zinterpretowano jako łzy Zbawiciela. Zjawisko to od razu zbadali na miejscu duchowni wchodzący w skład palestry. Jako że wiadomość o płaczącym krucyfiksie obiegła miasto wzbudzając sensację, ks. Walenty Chlebowski, kanonik chełmski i archidiakon lubelski, wraz z ks. Kazimierzem Czabajskim, mansjonarzem Zamku Lubelskiego i zarazem lubelskim kanonikiem, prywatnie, 1 czerwca, przenieśli krzyż z Trybunału do kościoła kolegiackiego i parafialnego pw. św. Michała Archanioła. Umieszczono go w kaplicy pw. św. Jerzego, którą odtąd zaczęto nazywać kaplicą Pana Jezusa Ukrzyżowanego. W takim postępowaniu kapłanów chodziło o to, aby uniknąć eskalacji emocji i wpisać krzyż w poważny kontekst, jakim było wnętrze świątyni i sprawowany w niej kult liturgiczny. Informacje o tych wydarzeniach można zaczerpnąć z odpisu protokołu zeznań – znajdującego się w Archiwum Archidiecezjalnym Lubelskim – złożonych przed specjalną komisją powołaną w celu zbadania domniemanego cudu, w dniu 10 sierpnia 1753 roku przez biskupa krakowskiego Andrzeja Stanisława Kostkę Załuskiego. Komisja została powołana w związku ze wzrastającą czcią Krzyża Trybunalskiego. Pobożność ludowa postrzegała znak Krzyża Trybunalskiego jako okazję do skutecznego wypraszenia łask duchowych i fizycznych. O ich otrzymywaniu świadczyły pojawiające się liczne wota. W 1761 roku poproszono o powtórny komisję badającą domniemane cuda, jednak nie przyznała ona formalnie krucyfiksowi miana krzyża słynącego łaskami. Istnieją dalsze świadectwa starań na poziomie diecezjalnym o uznanie Krzyża Trybunalskiego za cudowny, pochodzące z lat 1765, 1770, 1773. Był też projekt zwrócenia się w tej sprawie bezpośrednio do Stolicy Apostolskiej. Wszystkie starania były jednak bezskuteczne, co nie przeszkadzało spontanicznemu rozwijaniu się nabożeństwa. Taki stan rzeczy utrzymał się do 26 sierpnia 1832 roku, kiedy kult parafialny i tymczasowe nabożeństwo katedralne powołanej do istnienia ćwierć wieku wcześniej diecezji lubelskiej zostały wyprowadzone z fary pw. św. Michała Archanioła. Przeniesiono je tego dnia z woli biskupa Józefa Marcelina Dziecielskiego do odremontowanej, pojezuickiej świątyni pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, wyznaczonej od początku na lubelską katedrę. Krzyż umieszczony w katedrze był przez niemal całe stulecie jedynym słynącym łaskami przedmiotem czci znajdującym się pośród licznych figur, obrazów i elementów wyposażenia tej świątyni. Dopiero wprowadzona do katedry przez biskupa Mariana Leona Fulmana w 1926 roku kopia ikony jasnogórskiej, a zwłaszcza wydarzenie związane z „płaczem” Matki Bożej w 1949 roku i narastający w związku z tym kult maryjny sprawiły, że zmniejszyło się nieco tak intensywne dotąd zainteresowanie wiernych Krzyżem Trybunalskim.

Powyżej przedstawiona historia kultu rozwijającego się wokół Krzyża została opracowana przez ks. dr hab. Jarosława Marczewskiego, pracownika Katedry Historii Kościoła w Czasach Nowożytnych i Dziejów Teologii KUL.

Zgromadzone wota są symbolicznymi przedmiotami ofiarowanymi w różnych intencjach wyproszenia łask za pośrednictwem Krzyża Trybunalskiego. Mają zróżnicowane formy. Wykonane są ze srebra, srebra złoconego, miedzi srebrzonej, miedzi złoconej poprzez wycinanie i kucie, zdobione sztancowaniem, repusowaniem i grawerunkiem. Zespół wot obejmuje plakiety XVIII i XIX wieczne. W większości powstałe po 1794 r., kiedy to prawie wszystkie z istniejących wówczas 157 plakiet ofiarowano na rzecz Insurekcji Kościuszkowskiej, pozostawiając przy Krzyżu nie więcej niż 12 wotów. Zapewne najstarsza jest plakietka z inskrypcją, w której występuje data 1795 r., a najmłodsza – z datą 1883 r. Wota posiadają znaki złotnicze i inskrypcje. Pochodzą w przeważającej części z warsztatów lubelskich złotników K. Rotkiela, J. Suchockiego, S. Paszkowskiego, J. Gałęckiego, ale są wśród nich także wyroby złotników gdańskich i warszawskich. Plakiety ze względu na możliwość dość precyzyjnego datowania stanowią bardzo cenny historycznie zespół świadczący o rozwoju kultu, przynoszący informacje dotyczące lubelskich złotników z XIX w. (Danuta Szewczyk – Prokurat, opiekun merytoryczny skarbca Katedry Lubelskiej zidentyfikowała nowe odmiany znaków złotniczych, pozwalających na sprecyzowanie ich lat działalności oraz skali działania poszczególnych warsztatów). Poza wotami niniejszą decyzją do rejestru zabytków zostały wpisane dwa elementy związane z farą lubelską: misa norymberska ze sceną „Zwiastowanie” (il. 21) wykonana z mosiądzu i datowana na XV/XVI w. oraz krzyż ołtarzowy (il. 22), który wg tradycji wykonany został z fragmentu dębu znalezionej w trakcie jej rozbiórki w poł. XIX w. W ten sposób były opisywane jego reprodukcje w przewodnikach z XIX/XX w. Cokół na którym umieszczony jest krzyż pokrywają namalowane farbą następujące inskrypcje na czterech ściankach: 1 – „Pamiętka z Drzewa Kościoła św./ Michała w Lublinie/ Intencją/ Filipiny i Michała / Baranowskich”, 2 – „W Roku 1240 ten-/że Kościół przez Tatarów zburzony / został i na nowo / odbudowany”, 3 „W XIII – m Wieku KRÓL / Leszek Czarny Wy/fundował. Kościół / Świętego Michała / w Lublinie”, 4 – „W Roku 1842 / jako grożący / Niebezpieczeństwem/ został rozebrany”.

Kolejnymi elementami objętymi ochroną prawną poprzez niniejszą decyzję są przedmioty pochodzące z czasu kiedy katedra lubelska miała siedzibę w kościele pw. Św. Franciszka Ksawerego w Krasnymstawie. Są to następujące elementy: krzyż fundacji bpa Krzysztofa Szembeka wykonany ze srebra kutego, repusowanego i cyzelowanego, ufundowany dla Katedry w Krasnymstawie ok. 1717 r. , który do katedry w Lublinie trafił w 1832 r. i lustro z przedstawieniem MB Częstochowskiej adorowanej przez Świętych Jezuitów, w rokokowej ramie (il. 23).

Pozostałe elementy to parasol procesyjny (il. 24) z XVIII w. będący jednym z nielicznie zachowanych w Polsce parasoli procesyjnych i jednoświecowy mosiężny lichtarz z gmerkiem i monogramem IHS (il. 25 i 26). Z uwagi na znajdujący się na stopie gmerk stanowi on bardzo ciekawy na gruncie lubelskim przykład zapewne mieszczańskiej fundacji. Identyfikacja osoby posługującej się tym znakiem byłaby niewątpliwie wskazówką dla określenia miejsca pierwotnej fundacji zabytku, wyjątkowego także ze względu na użyty materiał. Wśród zachowanych XVII-wiecznych lichtarzy kościelnych zdecydowanie przeważają wyroby z cyny lub mosiądzu, o mniej wyrafinowanej formie i ornamentacji niż objęty decyzją.

Biskupice, elementy wyposażenia kościoła rzymskokatolickiego pw. Św. Stanisława BM

W wyniku postępowania administracyjnego prowadzonego na wniosek z 20 kwietnia 2016 r. złożony przez ks. Zbigniewa Stasińskiego, proboszcza parafii rzymskokatolickiej pw. Św. Stanisława BM w Biskupicach, uzupełniony 11 lipca 2016 r., dokonano rozpoznania oraz oględzin zgłoszonych do wpisu przedmiotów. W trakcie prowadzonego postępowania stwierdzono, że zgłoszone do wpisu elementy ruchomego wyposażenia kościoła, nie zostały do tej pory objęte ochroną prawną poprzez wpisanie do rejestru zabytków ruchomych. Ochroną prawną został objęty kościół parafialny z całym wyposażeniem, ale decyzja nie wymieniała zabytków ruchomych objętych ochroną. W związku z powyższym prowadzone czynności miały na celu doprecyzowanie powyższej decyzji.

W 1983 r. została przygotowana decyzja o wpisaniu do rejestru zabytków 46 elementów wyposażenia kościoła w Biskupicach, jednak nie weszła ona do obrotu prawnego, gdyż nie została podpisana przez ówczesnego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Do obecnego czasu żaden z administratorów parafii nie wystąpił z wnioskiem o wpisanie ww. przedmiotów do rejestru zabytków, aż do czasu działań podjętych przez ks. Zbigniewa Stasińskiego.

W trakcie oględzin przeprowadzonych 11 lipca 2016 r. sprawdzono obecność zabytków zadokumentowanych w 1963, 1969, 1970 i 2001 r. na 51 kartach ewidencyjnych i stwierdzono, że 22 zabytki (lichtarze, naczynia i szaty liturgiczne oraz rzeźby i obrazy datowane na XVIII w.) zostały przekazane w 1994 r. do Muzeum Archidiecezjalnego w Lublinie; obraz „Św. Agata” przekazano w ubiegłych latach do kościoła parafialnego w Białce, który jeszcze w XVII w., był kościołem filialnym parafii w Biskupicach; nie była dostępna rzeźba Chrystusa Ukrzyżowanego w ołtarzu przytęczowym (stąd nie została potwierdzona jego obecność); natomiast pozostałe obiekty, których obecność potwierdzono, zostały zadokumentowane w formie fotografii cyfrowych.

Wyposażenie kościoła pw. Św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Biskupicach pochodzi w większości z XVIII w. W jego skład wchodzi m.in. ołtarz główny (il. 27) oraz ołtarze boczne wraz z rzeźbami aniołów i dziewiętnastowiecznym obrazem „Św. Stanisław” w ołtarzu głównym, rzeźba „Chrystus frasośliwy” (il. 28) i „Salwator Mundi” wieńczący baldachim ambony, ponadto krzyże, lichtarze, zamki kowalskie, a także szafa ścienna (il. 29). Jednakże parafia jest znacznie starsza. Została erygowana w 1444 r. przez Biskupa, Kardynała Zbigniewa Oleśnickiego. Biskupice stanowiły własność biskupów krakowskich do XVII w. Pierwszy kościół, który stanął w Biskupicach był drewniany i został przeniesiony staraniem Bpa Zbigniewa Oleśnickiego z Piotrawina. W XVII w. Biskupice przeszły w ręce rodziny Piaseckich, a kościół należał do 1626 r. do protestantów. Przed 1650 r. właściciele Biskupic wzniesli mury prezbiterium murowanego kościoła, nie przetrwały one najazdu Tatarów w 1670 r., dlatego nowy murowany kościół wzniesiono w 1 poł. XVIII w. Budowę ukończono w 1727 r., konsekrację dokonał w 1781 r. Bp Jan Lenczowski. Świątynia posiadała prawdopodobnie barokową polichromię, gdyż znaleziono informację o zasłonięciu jej przez pobielenie w 1827 r. Kościół ulegał licznym pożarom. Pierwszy nastąpił w kilka lat po konsekracji, w 1799 r., a potem m.in. w 1915 r. i w 1969 r. W wyniku ostatniego został spalony całkowicie ołtarz przytęczowy, stojący przy północnej ścianie, który zrekonstruowano w 1991 r. Dlatego ochroną objęto jedynie ołtarz przytęczowy stojący przy ścianie południowej.

Jabłoń

W wyniku postępowania administracyjnego prowadzonego na wniosek Dariusza Łojko – wójta gminy Jabłoń, dokonano rozpoznania przedmiotu wpisu i oględzin dwóch kufrów przechowywanych w budynku folwarcznym przy ul. Augusta Zamoyskiego 9A w Jabłoni. W wyniku rozpoznania stwierdzono, że miejscem przechowywania zabytków zgłoszonych do wpisu jest budynek folwarczy, zlokalizowany w obszarze zabytkowym osady folwarcznej przynależnej do zespołu pałacowo-parkowego w Jabłoni. Jak wynika z danych przekazanych przez wnioskodawcę kufer metalowy (il. 30) należał do wyposażenia pałacu, a następnie został przejęty przez lokalną szkołę podstawową oraz Technikum Rolnicze, które mieściły się od czasu parcelacji majątku w oficynie pałacowej, a po pożarze w 1968 roku zostały przeniesione do nowych budynków. Użytkowanie kufra przez szkołę rolniczą potwierdzają umieszczone na nim numery inwentarzowe.

Majątek Jabłoń kupił w 1884 r. August hr Zamoyski z Różanki. Zamieszkał w nim syn Tomasz z żoną Ludmiłą. W roku 1891 Tomasz wybudował późnoklasycystyczny pałacyk. Następnie w latach 1904-1905 wybudował okazały pałac neogotycki, który wchłonął dawny pałacyk, tworząc skrzydło boczne. Wyposażenie pałacu było bardzo nowoczesne pod kątem rozwiązań technicznych. W kilka lat po wybudowaniu pałacu, założenie uzupełniono o zespół folwarczy obejmujący siedem murowanych czworaków, jeden dwojak, dom administratora i budynki gospodarcze. W jednym z nich niedaleko bramy wjazdowej do pałacu przechowywane są kufry. Tomasz Zamoyski miał jedyne syna Augusta Zamoyskiego, słynnego rzeźbiarza. W życiorysie artysty czytamy, że pierwsze nauki pobierał w Jabłoni, gdzie uczył się podstaw kowalstwa i stolarstwa. Można więc przypuszczać, że przedmiotowe kufry są wyrobami lokalnych warsztatów, pracujących na rzecz majątku. Kufer drewniany został przekazany na rzecz obecnego właściciela przez osobę prywatną, a pracująca w kuchni pałacowej Zofia Oleksiewicz, poinformowała, że kufer służył do przechowywania bielizny stołowej i stał w pomieszczeniu przy kuchni. Dane te pozwalają powiązać oba przedmioty z pałacem w Jabłoni, co podnosi ich znaczenie historyczne. Jako przedmioty sztuki użytkowej, stanowią przykład cennych wyrobów lokalnych o dobrym warsztatowym pochodzeniu. Na podstawie danych historycznych, cech własnych i stylistycznych można określić czas powstania kufrów na wiek XIX i przełom wieków XIX/XX.

Zabłocie, elementy wyposażenia cerkwi prawosławnej pw. Zmartwychwstania Pańskiego

W wyniku postępowania administracyjnego prowadzonego na wniosek złożony przez ks. Mirosława Kochana, proboszcza Parafii prawosławnej pw. Św. Mikołaja w Zabłociu, dokonano rozpoznania i oględzin obiektów zgłoszonych do wpisu do rejestru zabytków. Stwierdzono, że zarówno cmentarz prawosławny jak i zlokalizowana na jego terenie drewniana kaplica pw. Zmartwychwstania Pańskiego nie zostały objęte wpisem do rejestru zabytków. Z danych zawartych w Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce (pow. bialski, 2006 r., IS PAN) wynika, że drewniana kaplica cmentarna powstała ok. 1875 roku. Po wybudowaniu w 1905 r. nowej prawosławnej cerkwi murowanej pw. Św. Mikołaja i rozebraniu XVIII wiecznej cerkwi unickiej, część wyposażenia z cerkwi unickiej, w tym ikonostas, przeniesiono do obecnej kaplicy cmentarnej w Zabłociu nieznacznie go przekształcając. Opis cerkwi unickiej datowany na dzień 27 stycznia 1811 r. przecho-

wywany w Archiwum Państwowym w Lublinie, w zbiorze „Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego”, zawiera ponadto opis ikonostasu stanowiącego wyposażenie drugiej, XVIII wiecznej cerkwi unickiej, odpowiadający obecnemu wyglądowi ikonostasu, z wyłączeniem jego zwieńczenia. Poza opisem struktury ikonostasu wymienia także dwie małe ikonki umiejscowione w płycinach filarów przy Carskich Wrotach: „Zbawiciela Pana” oraz „Matki Boskiej Pana Jezusa na rękach piastującej”. Carskie wrota, określane w opisie jako nowe (k. XVIII w.), zawierające wyobrażenia czterech ewangelistów, zostały zapewne już wówczas umieszczone w Ikonostasie nowej cerkwi prawosławnej pw. Św. Mikołaja. Ikonostas w kaplicy cmentarnej otrzymał nowe Carskie Wrota z ikonami „Zwiastowania”, które należy datować na 1907 r.

Łosiniec, elementy wyposażenia kościoła rzymskokatolickiego pw. Opieki Św. Józefa Oblubieńca NMP i Św. Michała Archaniola

W wyniku postępowania administracyjnego prowadzonego na wniosek ks. Zenona Góry, proboszcza parafii rzymskokatolickiej pw. Św. Michała Archaniola w Łosińcu, dokonano rozpoznania przedmiotu wpisu i oględzin zgłoszonych do wpisu obiektów. W wyniku rozpoznania, stwierdzono, że część elementów wyposażenia ruchomego kościoła parafialnego pw. Św. Michała Archaniola została wpisana do rejestru zabytków ruchomych w 1987 i 1988 r. W trakcie przeprowadzonych oględzin stwierdzono, że na stanie kościoła znajdują się zabytki ruchomego wyposażenia nie wpisane do rejestru na podstawie wskazanych decyzji, będące przedmiotem wniosku oraz zgłoszone w trakcie oględzin przez wnioskodawcę. Ostatecznie ustalono wykaz zabytków stanowiących przedmiot postępowania w sprawie wpisu do rejestru zabytków, zaakceptowany przez proboszcza parafii w Łosińcu pismem, które wpłynęło do kancelarii WUOZ w Lublinie 2 grudnia 2016 r.

Według danych Wasyla Slobodiana najstarsze wzmianki o świątyni pochodzą z 1567 roku. Miejscowość należała od XVI wieku do majątku ordynacji zamojskiej. Obecna drewniana cerkiew została zbudowana około 1732 roku z fundacji dziedzica majątku Michała Zdzisława Zamojskiego – wojewody smoleńskiego i ofiar lokalnej społeczności. W tym roku nastąpiła też erekcja cerkwi, odnotowana w aktach chełmskiego sądu grodzkiego pod datą 25 maja 1732 roku. Cerkiew została przebudowana w 1797 roku i funkcjonowała w tym charakterze do XIX w. W roku 1875 została przekazana wyznawcom obrządku prawosławnego, a w roku 1919 uzyskała status kościoła rzymskokatolickiego pw. Opieki Św. Józefa. Podczas okupacji świątynia pełniła funkcję cerkwi prawosławnej. Na podstawie zebranych materiałów i oględzin obiektów stwierdzono, że wskazane w sentencji decyzji elementy wyposażenia powstały w XVIII i XIX w. Historycznie obiekty wyposażenia związane są z wnętrzem ukształtowanym w ciągu wieków (il. 31 i 32). Stanowią materialny przekaz historii kościoła, który pełnił kolejno funkcję świątyni obrządku unickiego, prawosławnego i rzymskokatolickiego oraz dopełnienie wystroju architektonicznego wnętrza.

SUMMARY

In 2016 the Historic Preservation Officer of the Lublin Province issued 11 decisions on entry in the register of movable monuments and thus provided the following 342 objects with legal protection: 3 objects from the furnishings of Saint Catherine Roman Catholic

church in Czernięcin, 30 elements of the furnishings from the Holy Trinity Roman Catholic Church in Popkowiec, whose record cards were entered in the register of monuments, 10 elements of the furnishings from Christ Lord and Saviour Roman Catholic Church in Podgórze, 4 elements of the furnishings from Saint John the Baptist Roman Catholic Church in Łańcuchów, 21 elements of the furnishings from the Roman Catholic Church of the Assumption of Blessed Virgin Mary in Milejów, 57 elements of the furnishings from the Orthodox Church of the Dormition of Blessed Virgin Mary in Ubrusk, 162 elements of the furnishings from the Saint John the Evangelist and Saint John the Baptist Metropolitan Cathedral in Lublin, 35 elements of the furnishings from the Roman Catholic Church of Saint Stanislaus Bishop and Martyr in Biskupice, two chests from Jabłoń, 9 elements of the furnishings from the cemetery Orthodox chapel in Zabłocie, and 9 elements of the furnishings from the Resurrection Orthodox Church in Łosiniec. The decisions on entry in the register of movable monuments were prepared by Barbara Stolarz and Katarzyna Tur-Marciszek.

1. Popkowice, ołtarz główny, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

2. Popkowice, obraz św. Mikołaj w ołtarzu przytęczowym lewym, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

3. Popkowice, obraz dwustrefowy Matka Boska Częstochowska, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

4. Popkowice, puszka, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

5. Popkowice, prospekt organowy, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

6. Popkowice, epitafium Joachima Hempła zmarłego w 1892 r., fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

7. Popkowice, nagrobek Anieli Hempel zm. 1830 r., (fragment) fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

9. Podgórze, płaszczyzna, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

8. Podgórze, kiot, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

10. Podgórze, lampa wieczna, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

11. Podgórze, świeczniki, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

12. Podgórze, krzyż ołtarzowy, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

13. Podgórze, plafon z Trójcą Świętą, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

14. Łańcuchów, pacyfikał z relikwiami św. Jakuba Apostoła, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

15. Łańcuchów, rzeźba Chrystus Zmartwychwstały, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

16. Milejów, rzeźba Św. Antoni, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

17. Milejów, żyrandol, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

18. Uhrusk, ikonostas, fot. P. Wira, 2016 r.

19. Uhrusk, ikona Matka Boska z Dzieciątkiem (fragment), fot. P. Wira, 2016 r.

20. Uhrusk, ikona Zachariasz, fot. P. Wira, 2016 r.

21. Lublin, Katedra ŚŚ. Janów, misa chrzcielna, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

22. Lublin, krzyż „z pnia dębu”, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

23. Lublin, lustro, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

24. Lublin, baldachim w formie parasola, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

26. Lublin, lichtarz z monogramem IHS (fragment), fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

25. Lublin, lichtarz z monogramem IHS, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

27. Biskupice, ołtarz główny, fot. K. Tur-Marciszek, 2016 r.

28. Biskupice, rzeźba Chrystus Frasobliwy, fot. K. Tur-Marciszuk, 2016 r.

29. Biskupice, szafa ścienna, fot. K. Tur-Marciszuk, 2016 r.

30. Jabłoń, kufer metalowy, fot. B. Solarz, 2016 r.

31. Łosiniec, wnętrze kościoła, fot. B. Solarz 2016 r.

32. Łosiniec, ikona św. Mikołaj (fragment), fot. B. Solarz 2016 r.

ZABYTKI NIERUCHOME OBJĘTE OCHRONĄ KONSERWATORSKĄ POPRAZ WPIS DO WOJEWÓDZKIEGO REJESTRU ZABYTKÓW „A” W 2016 ROKU

Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków w 2016 roku wydał 9 decyzji administracyjnych o wpisaniu do rejestru zabytków nieruchomych „A”. Informacja o dokonanych w 2016 roku wpisach do rejestru „A” zabytków nieruchomych została zgodnie z art. 6 ustawy z dn. 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami opublikowana w Dzienniku Urzędowym Województwa Lubelskiego z 10 stycznia 2017 r. poz. 111, a także zamieszczona na stronie internetowej WUOZ w Lublinie.

Wartości zabytkowe opisanych poniżej obiektów były przedmiotem badań i archiwalnych i terenowych, które wykonał Wydział Rejestru Zabytków i Dokumentacji Zabytków, przy udziale Delegatur w Białej Podlaskiej i w Chełmie.

Most przez rzekę Bystrzyca w Lublinie (nr w rejestrze zabytków A/1645; wpis z urzędu)

W Lublinie istnieją dwa mosty zbudowane przez inż. Mariana Lutosławskiego. Przedmiotem niniejszej decyzji jest pierwszy z nich – most z epoki początków żelbetu, zbudowany w 1908 roku przez rzekę Bystrzycę na dawnym przedmieściu Kalinowszczyzna. Drugim chronologicznie mostem lubelskim jest pochodzący z 1909 roku most w ciągu ulicy Zamojskiej, objęty ochroną konserwatorską na podstawie wpisu do rejestru zabytków. Oba mosty, których autorem jest inżynier Marian Lutosławski zostały wybudowane na podstawie patentów Francois Hennebique’a. Marian Lutosławski, gruntownie wykształcony na politechnikach w Rydze i Darmstadt, był wykładowcą elektrotechniki, autorem pionierskich na ziemiach polskich rozwiązań w energetyce, działaczem Stowarzyszenia Techników i innych organizacji zawodowo-gospodarczych, współpracownikiem i przedstawicielem F. Hennebique’a. Rozpowszechniał technologię pali Compressole przywiezioną z misji technicznej do Paryża. W 1902 roku założył biuro techniczne, wprowadzając do polskiego budownictwa żelbet. Budował stropy żelbetowe w Warszawie, dom o takiej konstrukcji na Solcu, most w Tuligłowach, most na Jeziorce pod Piasecznem (oba wymienione mosty nie istnieją). Oprócz pracy zawodowej prowadził szeroką działalność społeczną. W 1915 r. został delegowany do Moskwy jako pełnomocnik Centralnego Komitetu Obywatelskiego i Polskiego Komitetu Pomocy Społecznej, gdzie organizował wszechstronną pomoc dla ludności polskiej wysiedlanej z Królestwa Polskiego. Oskarżony o działalność kontrrewolucyjną, został w 1918 r. aresztowany i rozstrzelany bez sądu.

Most „na Kalinowszczyźnie” położony jest na dwóch działkach geodezyjnych. Zasadnicza część mostu znajduje się na działce nr 27 obejmującej rzekę Bystrzyca, a niewielki fragment od strony zachodniej znajduje się na działce nr 42, której położenie określone jest w ewidencji gruntów miasta Lublin jako „al. Władysława Andersa”. Most został wybudowany na zlecenie magistratu miasta Lublina w 1908 roku. Firma Luto-

slawskiego, wyloniona w drodze przetargu, ukończyła most w terminie, tj. po sześciu miesiącach budowy. Zastosowano technologię Hennebique'a w zakresie nowatorskich rozwiązań ustroju nośnego jako konstrukcji ciągłej z odpowiadającym jej rozkładem zbrojenia prętami stalowymi, oraz technologię Hennebique'a na pale żelbetowe wbijane. W Archiwum Państwowym w Lublinie znajduje się oryginał rysunku technicznego projektowego mostu na Kalinowszczyźnie, który był przedmiotem szczegółowych analiz w zestawieniu z pomiarami inwentaryzacyjnymi mostu, wykonanymi w 2013 roku przez pracowników Katedry Dróg i Mostów Politechniki Lubelskiej. Wyniki tych badań zostały opublikowane w opracowaniu *Ślawomira Karasia „Mosty inżyniera Lutostawskiego w Lublinie”, Warszawa 2014*. Na moście zainstalowana była balustrada ze stali kutej. Po obu stronach mostu zachowały się jej fragmenty w postaci słupków lub ich części, w łącznej liczbie piętnastu. Obecnie istniejąca stalowa balustrada szczeblinkowa jest typowym współczesnym rozwiązaniem. Projekt mostu zawiera także takie elementy jak kolumny oświetleniowe. Zostały one wykonane, co potwierdza fotografia mostu z 1947 roku (*Biblioteka Multimedialna Teatru NN*), natomiast do czasów obecnych nie zachowały się. Skromniejsze – w porównaniu z mostem z ulicy Zamojskiej, wyposażenie architektoniczne mostu na Kalinowszczyźnie, spowodowane było jego peryferyjnym usytuowaniem. Obecnie most pełni funkcję kładki pieszo-rowerowej.

**Drewniany kościół rzymskokatolicki (dawny parafialny)
pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, w Zarzeczcu Łukowskim gm. Łuków.
(nr w rejestrze zabytków A/1646; wpis z urzędu)**

Historia kościoła rozpoczęła się w miejscowości Piszczac, w powiecie łukowskim, W latach 1906-1908 z funduszy katolickiej parafii wzniesiono drewniany kościół. W *Inwentarzu Fundi Instructi Parafii Piszczac* z 1921 roku opisany był jako „szalowany deskami sosnowymi wewnątrz i na zewnątrz, kształtu podłużnego, w stylu zakopiańskim” (*Ks. Cz. Maziejuk, Dzieje Parafii Piszczac, Biała Podlaska 2013*). W 1922 roku, znajdujący się w Piszczacu murowany budynek cerkwi pounickiej, po gruntownej restauracji został zamieniony na kościół obrządku łacińskiego, zaś kościół drewniany został przeniesiony do utworzonej w 1921 roku parafii rzymskokatolickiej w Zarzeczcu Łukowskim. Część wyposażenia kościoła, w tym dębowe ołtarze, pozostały w kościele (dawnej cerkwi) w Piszczacu. Przeniesiony z Piszczaca kościół, usytuowany pośrodku wsi Zarzecz Łukowski, pełnił funkcję kościoła parafialnego pod wezwaniem Podwyższenia Św. Krzyża. Od 1997 roku w związku z budową w bezpośrednim sąsiedztwie nowego, murowanego kościoła, drewniany kościół przestał pełnić funkcję kościoła parafialnego. Obecnie jest nieużytkowany. Kościół wzniesiony został w konstrukcji słupowo-ramowej, na kamiennej podmurówce. Ściany są obustronnie oszalowane. Dominującym i charakterystycznym elementem fasady jest nieco zwężająca się ku górze wieża, z izbicą zwieńczoną ostrosłupowym hełmem, otoczonym czterema niskimi wieżyczkami. Ozdobnie wycinane deski tworzą plastyczną dekorację ścian i obramień otworów. Zachowana jest dawna stolarka drzwiowa. Wyróżniającymi elementami dekoracyjnymi w wystroju zewnętrznym kościoła są trójkątne szczyty dachów wypełnione dekoracją przypominającą ozdobne listwowania chałup podhalańskich w układzie promienistym (tzw. „słoneczka”), znajdujące się nad wejściem głównym, po obu stronach kruchty oraz nad zakrystią i „skarbczykiem”. Drewniana dekoracja występuje także w postaci ozdobnie wycinanych listew pod okapami oraz snycersko

opracowanych rozet. Jednoprzestrzenna nawa przekryta jest sklepieniem pozornym podbitym pod krokwie dachu. Widoczne są elementy więźby dachowej pokryte drewnianymi „nakładanymi” elementami dekoracyjnymi. Po obu stronach prezbiterium znajdują się wymienione *Inwentarzu Fundi Instructi Parafii Piszczac* z 1921 roku „dwie loże: nad zakrystią i babinicem”, z ozdobnie wycinanymi w drewnie balustradami. Architektura kościoła w Zarzeczcu Łukowskim, chronologicznie i stylowo wpisująca się w nurt poszukiwań stylu narodowego – „swojskiego”, wyróżnia się formą i dekoracją na tle drewnianej architektury sakralnej regionu lubelskiego.

Budynek szkoły powszechnej w Szaniawach-Matysach, gm. Trzebieszów (nr w rejestrze zabytków A/1647; wpis z urzędu)

W ramach prowadzonego postępowania administracyjnego przeprowadzono kwerendę archiwalną. Na podstawie dokumentów w Archiwum Państwowym w Lublinie (zbiór akt Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego, Wydział Komunikacyjno-Budowlany, sygn. 1766) powzięto informację, że projekt szkoły został opracowany w grudniu 1924 roku przez inż. Stanisława Sierosławskiego, budowniczego powiatu łukowskiego. Ustalono, że projekt wykonany przez Sierosławskiego dotyczył odbudowy istniejącego wcześniej budynku szkolnego, spalonego w 1915 r. w czasie odwrotu armii rosyjskiej. Budynek ówczesnie znajdował się przy drodze wiejskiej łączącej Szaniawy-Matysy i Szaniawy-Poniaty, poza zabudową, gdyż w promieniu 300 metrów otaczały go pola uprawne. Komitet Budowy Szkoły tworzyli mieszkańcy obu wyżej wymienionych wsi. Projekt szkoły został zatwierdzony 7 maja 1925 r. Jak wynika z rysunków projektowych przy odbudowie wykorzystano fundamenty i mury spalonej szkoły, założonej na rzucie prostokąta i w tym obrysie zaprojektowano dwie sale lekcyjne położone po dwóch stronach szerokiego na ponad 3 metry korytarza szkolnego, usytuowanego na osi budynku, pełniącego funkcje rekreacyjne, gdyż w szkołach niższego stopnia nie przewidywano budowy odrębnych sal gimnastycznych. Od strony frontowej (południowo-wschodniej) został zaprojektowany trójosiowy, piętrowy ryzalit, z wejściem głównym w ścianie bocznej. Od strony północno-zachodniej, po przeciwległej stronie budynku, został zaprojektowany jednoosiowy ryzalit, w którym znajdowało się wejście na klatkę schodową, prowadzącą na piętro, gdzie przewidziano mieszkanie kierownika szkoły. Parterowy korpus i piętrowe ryzality zostały nakryte odrębnymi dachami, dzięki czemu nowoprojektowany budynek pomimo stosunkowo niewielkiej kubatury miał urozmaiconą, bogato rozczłonkowaną bryłę. Efekty światłocieniowe zostały wzmocnione poprzez podkreślenie (pogrubienie) naroży poszczególnych członów budynku oraz znaczne wyciągnięcie i wsparcie na drewnianych, ozdobnie zaciętych kroksztynach, okapów dachów, w projekcie krytych dachówką. Charakterystycznym elementem budynku miał być „szyld” z napisem *Szkoła Powszechna* i drobne, najprawdopodobniej kute w żelazie elementy wieńczące styki połaci dachowych.

Po wybudowaniu nowej placówki oświatowej w Szaniawach-Matysach w latach 90. XX wieku, budynek byłej szkoły powszechnej, późniejszej szkoły podstawowej, był wykorzystywany na różne cele. Obecnie jest użytkowany częściowo. Budynek byłej szkoły powszechnej w Szaniawach-Matysach należy do niezbyt licznej grupy obiektów oświatowych zbudowanych na obszarze województwa lubelskiego w okresie pierwszych lat po odzyskaniu niepodległości, realizowanych w stylu nawiązującym do tradycji regio-

nalnych i narodowych. Budynek dokumentuje również nierozpoznaną dotąd działalność zawodową inż. Stanisława Sierosławskiego.

**Kapliczka przydrożna z figurą Matki Bożej Niepokalanie Poczętej,
w miejscowości Rozwadówka Folwark, gm. Sosnówka (nr w rejestrze
zabytków A/1648; wpis z urzędu)**

Kapliczka z figurą Matki Bożej Niepokalanie Poczętej w miejscowości Rozwadówka – Folwark jest usytuowana przy drodze Wisznice – Sosnówka. Na cokole, zdobionym skromną dekoracją, zwieńczonym wydatnym, profilowanym gzymsem, z kamienną tablicą inskrypcyjną na froncie, z napisem, cyt.: „Za duszę/ Ignacego/ proszę o zdrowia/ Marya./ D: 24 czerwca 1818”, umieszczona jest dwustopniowa podstawa, na której znajduje się kamienna rzeźba Matki Bożej Niepokalanie Poczętej. Ponad rzeźbą umieszczono wtórny, metalowy daszek wsparty na prętach. Figura wieńcząca kapliczkę jest typowym dla ikonografii przedstawieniem Matki Bożej Niepokalanie Poczętej (*Immaculata*). Ten typ przedstawienia został spopularyzowany w sztuce po ogłoszeniu w 1854 r. przez papieża Piusa IX dogmatu o niepokalanym poczęciu Najświętszej Marii. Z napisu na tablicy umieszczonej na cokole kapliczki wynika, że została ona ufundowana z datą „24 czerwca 1818” – w intencji zmarłego Ignacego (tj. Ignacego Jasieńskiego – właściciela miejscowego folwarku). Wobec braku wyczerpujących danych na temat fundatorów kapliczki oraz funkcjonującego w Rozwadówce folwarku – uzupełniono wyżej wymienione informacje na podstawie kwerendy bibliograficznej oraz archiwalnej w Archiwum Państwowym w Lublinie i jego Oddziale w Chełmie. Ustalono, że wieś i folwark wchodziły w skład należących do Sapiechów dóbr Wisznice i na początku XIX w. zostały oddzielone i nabyte przez Ignacego Jasieńskiego, na mocy kontraktu z 3 stycznia 1801 r. Umieszczona na cokole kapliczki tablica inskrypcyjna została poświęcona pamięci zmarłego 6 września 1814 r. Ignacego Jasieńskiego, szambelana królewskiego i Sędziego Pokoju Powiatu włodawskiego, administratora należących do Sapiechów Wisznice (pocz. XIX w.), dzierżawcy starostwa kąkolewnickiego, a przede wszystkim właściciela Dóbr ziemskich Rozwadówka i Dołholiska (od 1802 r.), których dotyczą odnalezione w trakcie kwerendy księgi hipoteczne i zespoły dokumentów. Będąc przedmiotem niniejszej decyzji kapliczka została wykonana (najprawdopodobniej z wykorzystaniem wcześniejszej rzeźby), z polecenia żony zmarłego Apolonii ze Szlubowskich, córki Józefa Szlubowskiego – właściciela dóbr radzyńskich. Wieś i folwark Rozwadówka zostały oznaczone na mapie topograficznej Polski Antoniego Mayera von Heldensfelda opracowanej w latach 1801–1804 i zawierającej szczegółowe informacje dotyczące między innymi sieci dróg i rzek, ukształtowania terenu, obszarów leśnych oraz dokładnego obrazu terenów zabudowy. Na tej samej mapie naniesiono również lokalizację kapliczki – przy drodze wiodącej z folwarku Rozwadówka w kierunku północnym – do pobliskiego lasu i dalej do miejscowości Żeszczynka (na mapie: „Rzeszczynka”). Należy dodać, że dawna droga do lasu (obc. Pieńki) oraz Żeszczynki nie funkcjonuje na aktualnych mapach oraz w terenie – została włączona w obszar nieruchomości z kapliczką (nr ewidencyjny 338). Kapliczkę przydrożną z figurą Matki Bożej Niepokalanie Poczętej w miejscowości Rozwadówka – Folwark należy uznać, za materialne świadectwo nie istniejącego już folwarku dworskiego w Motwicy. Zachowane dokumenty potwierdzają związek rodziny fundatorki kapliczki z udokumentowanymi właścicielami dóbr ziemskich Rozwadówka i Dołholiska.

Figury przydrożne św. Jana Nepomucena i Matki Bożej z Dzieciątkiem, w Motwicy gm. Sosnówka (nr w rejestrze zabytków A/1649, A/1650; wpisy z urzędu)

Szczegółowe informacje o tych zabytkach – w artykule R. Sarzyńskiej-Janczak, zamieszczonym w 18 numerze „Wiadomości Konserwatorskich”

Murowana dzwonnica-brama w Kodniu gm. Kodeń (nr w rejestrze zabytków A/1651; wpis z urzędu)

Zabytek związany jest z historią nieistniejącej, drewnianej, bezkopułowej cerkwi pw. św. Michała Archaniola w Kodniu, w XVII w. pełniącej funkcję kaplicy na cmentarzu, a w końcu XVIII w. zamienionej na cerkiew parafialną (Archiwum Państwowe w Lublinie, Konsystorz Prawosławny w Chełmie, „Klirovyje Vedomosti”, 1876, sygn.. 1, k.114). W 1789 r. przy cerkwi zbudowano dzwonnice drewnianą (Wasyl Słobodian, *Cerkvi Chołmskoj eparchii*, Lwów 2005, s. 221). W 1805 r. do cerkwi św. Michała Archaniola zostały przywiezione dzwony z cerkwi św. Ducha (pierwotnie zamkowej, później parafialnej) w Kodniu, gdyż świątynia ta była w złym stanie technicznym. Przeniesienie dzwonów zostało opisane w publikacji *Kodeń Sapiebów, jego kościoły i starożytny obraz Matki Boskiej Gwadelupiańskiej (de Guadelupe). Z dawnych i współczesnych źródeł napisał P.J.K. Podlasiak*, Kraków 1898, w następujący sposób: „Dzwon duży umocowano na 4 grubych słupach, które w późniejszym czasie [...] straszliwie się ruszały w czasie dzwonienia, zanim parafia unicka wystawiła murowaną dzwonnice. Były tu i pomniejsze dzwonki, także przeniesione z owej zamkowej cerkwi, gdyż kościoły łacińskie nie potrzebowały dzwonów”. W świetle tych informacji, murowaną bramę-dzwonnice wybudowano w 1 poł. XIX wieku lub – podając datę za cytowaną publikacją W. Słobodiana – około poł. XIX wieku. W 1875 r. zlikwidowano na obszarze zaboru rosyjskiego strukturę kościoła unickiego. Cerkiew pw. św. Michała Archaniola została przejęta przez parafię prawosławną, która niebawem, w 1978 r. zaadaptowała na cerkiew parafialną kościół rzymskokatolicki pw. św. Anny w Kodniu. Po tej dacie starą drewnianą cerkiew rozebrano, pozostawiając jednak na cmentarzu cerkiewnym dzwonnice. Współcześnie na terenie, na którym znajdowała się cerkiew, znajduje się nieużytkowany murowany budynek. Dzwonnica-brama usytuowana jest na tej samej nieruchomości, lecz na zewnątrz ogrodzenia terenu. Zabytek przetrwał w niezmienionej formie architektonicznej. Jest przykładem parawanowo usytuowanej dzwonnicy-bramy, które z reguły lokalizowano na osi świątyni. Budowla jest dwukondygnacyjna, trójosiowa, wzniesiona z cegły, nieotynkowana. W przyziemiu znajdują się trzy otwory wejściowe, zapewne zamykane bramami. W drugiej kondygnacji znajdują się trzy arkadowe otwory dzwonne, z których w środkowym zachowała się dębowa belka z kowalskimi elementami, stanowiąc tzw proste jarzmo służące do zawieszenia dzwonu. Jarzma w arkadach bocznych nie zachowały się, pozostały jednak wnęki na ich osadzenie (w arkadzie północnej na jeden dzwon, w arkadzie południowej na dwa dzwony. Oryginalne elementy zawieszenia mają wartość dokumentacyjną. Wartością nadrzędną są walory historyczne obiektu, który stanowi obecnie jedyny dostrzegalny element, związany z istnieniem w tym miejscu unickiej cerkwi pw. św. Michała Archaniola i cmentarza. Zachowanie zabytku ma znaczenie dla ochrony krajobrazu kulturowego Kodnia.

Cmentarz prawosławny w Wołoskowoli gm. Stary Brus, wraz z trzema nagrobkami (nr w rejestrze zabytków A/1652; wpis na wniosek Parafii)

W XVII wieku miejscowość Wołoskowola wymieniana była w dokumentach pod nazwą „Wołoska Wola”. W Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego” z 1893 roku wieś i folwark figurują pod nazwą „Wola Wołoska”. Słownik wymienia istniejące w miejscowości obiekty: cerkiew parafialną, szkołę podstawową i młyn wodny. W okresie międzywojennym parafia prawosławna została zlikwidowana, a cerkiew rozebrano (obecnie miejsce to upamiętnia krzyż). Nie pozostały także materialne ślady po dworze w Woli Wołoskiej. Od 1957 r. nazwą administracyjną miejscowości jest „Wołoskowola”. W 1818 r. we wsi została poświęcona nowa cerkiew, którą zbudowano z funduszy parafian i Piotra Horocha, właściciela dóbr. Cerkiew pw. św. Archaniola Michała, konsekrowana w 1881 roku, spłonęła przed I wojną światową. Po likwidacji w 1875 r. struktur kościoła unickiego na obszarze zaboru rosyjskiego, cerkiew oraz cmentarz zostały przekazane duchowieństwu prawosławnemu. Istnienie przedmiotowego cmentarza potwierdzone jest na „Nowej mapie topograficznej zachodniej Rosji” z 1880 roku oraz w dokumentach 1889 r. (z informacją o ogrodzeniu w formie drewnianego płotu). Cmentarz był założony jako wiejski, i pełnił tę rolę do lat 20.XX w. W centralnej części usytuowana jest drewniana, obmurowana kaplica z lat 70.XX w. Na cmentarzu znajdują się liczne groby ziemne z krzyżami metalowymi i drewnianymi, także powalonymi, oraz pojedyncze nagrobki z lat 40.XX wieku. Jako materialne dowody historii cmentarza i przykłady sztuki sepulkralnej objęto ochroną:

- nagrobek wystawiony dla Piotra Horocha, zm. w 1855 r., i Maryanny z Kazaneckich Horochowej, zm. w 1856 r. Wykonany z piaskowca, w formie typu „cippus”, otoczony ogrodzeniem żeliwnym;

- nagrobek Marii R(...) z 1836 r., kamienny, w formie cokołu z płyciną od frontu, znajduje się w ogrodzeniu z czterech kamiennych słupków łączonych metalowymi prętami, zachowanymi szczątkowo);

- nagrobek Władysława Żukowskiego, zmarłego w 1908 roku, w formie kopca z kamieni, zwieńczonego opracowanym rzeźbiarsko krzyżem łacińskim. Nagrobek otacza żeliwne ażurowe ogrodzenie, skorodowane i uszkodzone przez wiatrołom.

Cmentarz jest obecnie jedynym materialnym świadectwem istnienia wspólnoty obywateli wschodniego na tym terenie (parafia w Wołoskowoli już nie istnieje).

Otoczenie zabytku wpisanego do rejestru zabytków, tj. zespołu klasztornego popijarskiego w Łukowie (nr w rejestrze zabytków A/401; wpis na wniosek stron)

Teren otoczenia zabytku, tj. zespołu klasztornego popijarskiego, objęty wpisem do rejestru zabytków jest tożsamy z nieruchomościami odpowiadającymi obecnym działkom geodezyjnym nr: 8527, 8413/1, 8413/2, 8413/3 oraz części południowej działki nr 8456/1. Obszar ten funkcjonuje w przestrzeni miasta Łukowa jako plac miejski, pomiędzy ulicami: Piłsudskiego, Czerwonego Krzyża, Popijarską i Kościelną. Plac, oparty od zachodu o ciąg komunikacyjny będący przedłużeniem głównego ciągu komunikacyjnego Łukowa, stanowił w XVIII w. ważny element kompozycji zespołu pijarskiego, wchłoniętego w 2 poł. XVIII w. przez rozwijający się układ miejski. Został ukształtowany w latach 1733–1762, w trakcie wznoszenia zaprojektowanego przez Antonio Solari nowego,

murowanego kościoła wraz z przyległym klasztorem. Od tego czasu, nieprzerwanie do dnia dzisiejszego obszar ten pełni funkcję placu przykościelnego i powiązanej z nim przestrzeni publicznej. Kształt placu od momentu jego powstania nie uległ zasadniczym zmianom a budynki popijarskie pozostają zabudową dominującą w bezpośrednim otoczeniu placu i wyznaczają jego oś główną. Obszar ten został wykazany na historycznym planie miasta Łukowa z 1893 r. jako plac przed kościołem i sąsiadujący z nim od południa ogród o trójkątnym zarysie (oryginał planu w posiadaniu Muzeum Regionalnego w Łukowie). W 1924 r. przystąpiono do budowy na placu pomnika upamiętniającego poległych powstańców – łukowian w Powstaniu Styczniowym 1863 r., a jego uroczyste odsłonięcie nastąpiło 22 stycznia 1926 r. W związku z powyższym aktualnie część placu funkcjonuje jako zintegrowany z wyeksponowanym pomnikiem i zadrzewiony skwer.

Należy dodać, że w 2015 roku, w wyniku postępowania wszczętego z urzędu, Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków wydał decyzję, na podstawie której wpisano do rejestru zabytków **przestrzenne założenie – zespół dworsko-parkowy zlokalizowane w Rybczewicach gm. Rybczewice**. Odwołanie od decyzji, które złożyła strona, rozpatrzył organ II instancji. Decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 7 lipca 2016 r. utrzymano w mocy w/w decyzję LWKZ, w związku z czym rejestr zabytków nieruchomości województwa lubelskiego wzbogacił się o założenie w Rybczewicach.

Obszar ośrodka dworskiego znajduje się na terenie miejscowości, która od 1409 r. była własnością szlachecką. Około połowy XVIII w. dobra Rybczewice i Częstoborowice przeszły w posiadanie rodziny Załęskich herbu Prus. W wyniku kwerendy archiwalnej odnaleziono księgi hipoteczne majątku w Rybczewicach, prowadzone od 1858 r. Właścicielem majątku, z inicjatywy którego około pierwszej ćwierci XIX wieku wzniesiono w Rybczewicach pierwszy dwór i założono park, był Antoni Załęski herbu Prus (1778–1832), pułkownik 7 Pułku Ułanów Księstwa Warszawskiego, czynny uczestnik Powstania Listopadowego. W 1841 r. dobra przeszły w ręce zasłużonej rodziny Rembielińskich herbu Lubicz. Generał Ludwik Rembieliński (1801-1864), był również uczestnikiem Powstania Listopadowego, a w czasie walk Powstania Styczniowego, wraz z żoną – Różą z Potockich Rembielińską, organizowali pomoc dla oddziałów i ukrywali w rannych powstańców. Po tak zwanej rzezi częstoborowickiej z 25 lipca 1863 r. i klęsce, jaką poniosły oddziały pułkownika Michała Heydenreicha „Kruka” z rąk wojsk carskich, dowodzonych przez pułkownika Baumgartena, Rembielińscy zorganizowali szpital we dworze rybczewickim. Za te działania na Rembielińskich została nałożona wysoka kontrybucja. Ponadto Róża Rembielińska brała udział w organizowaniu domu dla Sierot w Lublinie, wyposażała go i łożyła wiele funduszy na jego utrzymanie. Pomagała dzieciom z rodzin ubogich i służby folwarcznej w Rybczewicach, organizując bezpłatną naukę w szkółce parafialnej i pomagając materialnie. Na jej grobie figuruje napis: *„Przeszła dobrze czyniąc – protektorka ochrony Róża Rembielińska z Potockich (1818-1868), właścicielka Rybczewic”*. Okres Rembielińskich to jednocześnie okres prosperity gospodarczej majątku. Ludwik założył tutaj cegielnię, zbudował budynki gospodarcze na folwarku i ogroził murem park, rozbudował dwór i gorzelnię. W 4 ćwierci XIX w. syn Róży i Ludwika – Władysław Jan Rembieliński (1841-1900) dokonał przebudowy dworu. Do 1906 r. majątek znajdował się w posiadaniu córek wyżej wymienionego Władysława i Felicji Rzewuskiej – Róży Marii Drojeckiej (żony właściciela pobliskiego majątku Stryjno – Stefana Drojeckiego i matki słynnej taterniczki – Róży Drojeckiej) oraz Janiny Róży Sybilli

Mieczysławy Czarnowskiej (żony Józefa Jana Nepomucena Czarnowskiego, właściciela majątku w Kroczewie, w województwie mazowieckim, poety, wierszopisarza, tłumacza z poezji greckiej i łacińskiej oraz podróżnika do krajów świata antycznego). Kolejni właściciele Rybczewic także wpisali się w historię regionu i kraju. Od 1906 r. majątek należał do Wojciecha Hilarego Stanisława Józefa Rostworowskiego herbu Nałęcz (1877–1952), ziemianina, właściciela Milejowa, prawnika, pisarza, publicysty, senatora III i IV kadencji w II Rzeczypospolitej. W 1912 r. dobra zostały zakupione przez Juliusza Florkowskiego herbu Łódzia (1856–1924), ziemianina z Wygnanowic, działacza organizacji ziemiańskich, posła do Dumy. Jego żona, Stanisława Magdalena z Modzelewskich, była szanowaną i kochaną w okolicy filantropką. Opiekowała się miejscową szkołą w Rybczewicach, istniejącą we własnym budynku od 1896 r., zaopatrując ją w pomoce, narzędzia i sprzęt. Leczyła ubogich chorych, przez co zaraziła się tyfusem i zmarła w wieku 46 lat. Po jej śmierci (1919 r.) część dóbr wraz z dworem nabyła Maria z Węclawowiczów Skarżyńska herbu Bończa (żona występującego w jej imieniu we wszystkich umowach notarialnych Henryka – właściciela majątku Sławie w województwie poznańskim). Pozostała część ziemi, po dokonaniu podziału gruntu na parcele, została rozsprzedana włościanom. W 1928 r. Rybczewice zostały zakupione przez Władysława Kanię – chłopą z Siennicy Różanej. Po II wojnie światowej majątek znacjonalizowano, a ośrodek dworski przeznaczono na cele szkolne.

Zespół dworsko-parkowy w Rybczewicach jest przykładem siedziby ziemiańskiej, datowanej na 1 ćw. XIX w. i rozbudowywanej w 2 poł. XIX w. Dwór zachował formę ukształtowaną na przestrzeni XIX w. – na planie wydłużonego prostokąta, z zaakcentowaną częścią centralną z wejściem poprzedzonym gankiem, i dawnym salonem na osi budynku. Rzut budynku oraz forma bryły wykazuje pewne podobieństwo z opublikowanym w 1882 r. przez czasopismo *Inżynieria i Budownictwo* projektem siedziby wiejskiej w typie podmiejskiej willi, autorstwa działającego w XIX wieku na Mazowszu, Lubelszczyźnie i Śląsku architekta Karola Kozłowskiego, dedykowanym „obywatelowi średniej zamożności” (T. Jaroszewski, *Od klasycyzmu do nowoczesności*, Warszawa 1996 r.). Ściany zewnętrzne budynku zdobi detal architektoniczny: boniowanie, opaski okienne i drzwiowe, płyciny, dekoracyjne balustrady i wsporniki balkonowe, konsolki okapów i in.. Przetrwwały przykłady dawnej stolarki, niektóre wraz z wewnętrznymi okiennicami oraz stolarka drzwiowa z dekoracyjnymi obramieniami. Zachowały się także wnętrza piecowe, parkiet taflowy z intarsjami (w pomieszczeniu na parterze), kamienna posadzka w ganku, dwie klatki schodowe z balustradami tralkowymi, rozeta na suficie w pomieszczeniu na parterze. Aktualnie dwór pozostaje nieużytkowany i wymaga kompleksowego remontu. Wpisana do rejestru zabytków część dawnego założenia przestrzennego Rybczewicach, tj. zespół dworsko-parkowy, mieści się w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych. Potwierdzeniem powyższego są między innymi plany archiwalne, tj.: plan gospodarczy części dóbr Rybczewice z 1907 r., sporządzony na podstawie pomiarów z 1899 r. i przechowywany w zbiorze dokumentów księgi hipotecznej *Kolonia Rybczewice nr 24*, t. II (w Archiwum Państwowym w Lublinie) oraz „Szkic rozparcelowanego majątku państwowego Rybczewice, w gminie Rybczewice, powiecie krasnostawskim, województwie lubelskim położonego” z datą: 1 stycznia 1947 r., zachowany w zbiorze dokumentów księgi hipotecznej *Rybczewice dobra* (w Archiwum V Wydziału Ksiąg Wieczystych w Sądzie Rejonowym Lublin – Wschód w Lublinie z siedzibą w Świdniku). Wartością zabytkowego założenia jest powiązanie funkcjonalne jego

poszczególnych części oraz wzajemne relacje przestrzenne pomiędzy nimi i ich integralność. Kompozycja ogrodowa jest charakterystyczna dla założen z połowy XIX w. i wyraża się w powiązaniu regularnego układu ogólnej dyspozycji przestrzennej (z osiowo poprowadzonymi drogami dojazdowymi do dworu, w tym wewnętrzną aleją ze szpalierami lip i grabów o formowanych niegdyś koronach), z formami krajobrazowymi, tj.: istniejącym ukształtowaniem terenu i zbocza doliny rzeki, malowniczymi grupami drzew na obrzeżach założenia, krętymi zarysami bocznych ścieżek spacerowych. Zgodnie z zasadami kompozycji krajobrazowej – w Rybczewicach wykorzystano naturalnie występujące gatunki roślin (najstarsze drzewa z około 1 ćw. XIX w., tj. z okresu założenia zespołu: dęby, lipy, graby), które uzupełniano na przełomie XIX i XX w. gatunkami rodzimych drzew i krzewów (lipy, graby, jesiony, topole, olsze, świerki, sosny, klony, kaliny i in.) oraz nielicznymi gatunkami introdukowanymi (modrzewie, robinie akacjowe, kasztanowce, śliwy ałyczne, lilaki i in.). Wewnętrzną aleję dojazdową na terenie parku zamyka od strony północnej oryginalna brama wjazdowa z dwiema furtkami po bokach i zachowanymi fragmentami łączącego się z nimi ogrodzenia.

SUMMARY

In 2016 the Historic Preservation Officer of the Lublin Province issued 9 administrative decisions to enter the following historical objects in the register "A" of immovable monuments: works of architecture and construction (church, school, belfry), a technical object (bridge), three objects of landscape architecture (wayside figures and a chapel), one cemetery with three tombs enumerated, and one area surrounding the monuments entered in the register. The decisions were preceded with research in archives and field surveys. Additionally, pursuant to the regulation of the Minister of Culture and National Heritage, the decision of 17 November 2015 on entry of the manor and park complex in Rybczewice in the register of monuments became final and binding in 2016. The history and value of the complex are briefly presented in this article. The wayside figures of the Mother of God with the Baby Jesus and of Saint John of Nepomuk, located in Motwica, Sosnowka district, Biała Podlaska region, were described in detailed in the article of R. Sarzyńska-Janczak, published in the 18th issue of the "Restoration News". The majority of the historical monuments presented were entered in the provincial register of monuments as a result of the proceedings instituted ex officio. All monuments mentioned above were subject to archive and field research, carried out by the Department of Registration and Documentation of Monuments, as well as Branches of the Provincial Office for the Protection of Monuments.

1. Lublin, most przez rzekę Bystrzyca, fot. A. Frąckiewicz, 2016.

2. Zarzecze Łukowski, kościół, fot. A. Frąckiewicz, 2016.

3. Zarzecze Łukowski, kościół, detal wystroju wnętrza, fot. A. Frąckiewicz, 2016.

4. Szaniawy-Matysy, budynek szkoły powszechnej, fot. A. Frąckiewicz, 2016.

5. Rozwadówka Folwark, kapliczka przydrożna, fot. R. Sarzyńska-Janczak, 2016.

6. Motwica, figura przydrożna św. Jana Nepomucena, fot. R. Sarzyńska-Janczak, 2016.

7. Motwica, figura przydrożna Matki Boskiej z Dzieciątkiem, fot. R. Sarzyńska-Janczak, 2016.

8. Kodeń, dzwonnica-brama, fot. A. Dąbrowska, 2016.

9. Wołoskowola, cmentarz prawosławny, z nagrobkiem z 1836 roku, fot. A. Frąckiewicz, 2016.

10. Rybczewice, dwór w zespole dworsko-parkowym, fot. R. Sarzyńska-Janczak, 2016.

11. Rybczewice, brama do zespołu z fragmentami ogrodzenia, fot. R. Sarzyńska-Janczak, 2016.

III. Realizacje

Barbara Stolarz

KORPUS NAWOWY I REKONSTRUKCJA GOTYCKIEGO SZCZYTU FASADY KOŚCIOŁA PW. WNIEBOWZIECIA NAJŚWIĘTSZEJ MARII PANNY W KRAŚNIKU

Dane o zabytku

Kościół kraśnicki stanowi jeden z elementów zespołu klasztornego kanoników laterańskich.

Kościół założony jest na planie prostokąta z trójnawowym korpusem głównym i wydłużonym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Korpus czteroprzęsłowy, pseudohalowy, z chórem muzycznym w zachodnim prześle ujętym dwoma kaplicami grobowymi Tęczyńskich, oddzielonymi od nawy renesansowymi ściankami – przeźrocami. Do nawy od południa przylega piętrowa kruchta, założona na planie kwadratu. Prezbiterium trójprzęsłowe ujęte od południa kaplicą Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, a od północy piętrową przybudówką (łącznikiem z klasztorem), w parterze przybudówki zakrystia i skarbiec, który został wtórnie pomniejszony przez wybudowanie kaplicy na zamknięciu północnej nawy.

Korpus główny i prezbiterium jednakowej wysokości, nakryte dachem dwuspadowym. Nawy boczne i kaplice, niższe od korpusu nakryte dachami pulpitowymi, przylegającymi do gzymsowania korpusu nawy głównej. Kruchta dwukondygnacyjna nakryta dachem dwuspadowym.

Elewacja zachodnia trójdzielna, dwukondygnacyjowa, rozczłonkowana trójuskokowymi skarpami, na wysokim cokole oddzielonym podwójnym gzymsem. Na osi fasady portal ostrołukowy, nad nim płycina obramiona fryzem arkadkowym i oknem powyżej. Boczne półszczyty gotyckie oddzielone od dolnej partii muru gzymsem okapnikowym, część środkowa szczytu oddzielona fryzem arkadkowym i gzymsem koronującym. Półszczyty gotyckie nad nawami bocznymi uskokowe, dekorowane blendami o wykroju osłego grzbietu. Sterczyń ostrosłupowe zakończone kulą. Szczyt środkowy barokowy zamknięty był półkoliście, ujęty spływami wolutowymi, artykułowany płytkami, prostokątnymi wnękami. W tym stanie zachowania kościół przetrwał do roku 2007.

Z inicjatywy nowego proboszcza parafii ks. Jerzego Zamorskiego, kościół miał być wyremontowany w ogólnym zakresie poprzez reperacje tynków i malowanie. Koncepcja remontu przewidywała zachowawcze podejście do zabytku. Planowane prace obejmowały skuwanie części cementowych, odparzonych tynków. W wyniku skuwania tynków odsłonięto historyczny wątek muru, zbudowany z obrobionych prostopadłościennych ciosów kamienia. Rzeczywistość wymusiła uwzględnienie tego faktu w procesie remontowym i szersze rozpoznanie i przebadanie zabytku. W przypadku kościoła kraśnickiego

nastąpiło odwrócenie cyklu przygotowawczego i realizacyjnego remontu obiektu zabytkowego. Rozpoczęte prace remontowe umożliwiły wykonanie badań zabytku, a ich wyniki zmiany koncepcji remontu kościoła. Za zgodą właściciela zabytku podjęto pierwszą ważną decyzję konserwatorską o skuciu tynków i odsłonięciu kamiennego wątku muru. Prace związane z usuwaniem tynków rozszerzono także na elewacje korpusu, przy czym proces ich realizacji został roziągnięty na kilka lat, gdyż w międzyczasie parafia realizowała projekt unijny dotyczący prezbiterium.

W pierwszym etapie działania zostały ograniczone do elewacji frontowej kościoła. Analiza wyników rozpoznania zabytku i podjętych ostatecznych rozwiązań konserwatorskich w przypadku fasady kościoła kraśnickiego, stanowiła temat pracy dyplomowej pisanej przeze mnie w roku 2008 pod kierunkiem prof. dr hab. inż. arch. Andrzeja Kadłuczki w ramach studiów podyplomowych prowadzonych przez Politechnikę Krakowską im. Tadeusza Kościuszki i Papieską Akademię Teologiczną w Krakowie.¹ W pracy dokonałam analizy odkryć na fasadzie, w odniesieniu do zmian budowlanych i docelowej propozycji odtworzenia szczytu gotyckiego i estetyki całości.

Zakresem swoim praca objęła remont fasady, w przypadku której aspekt konserwatorski ma największy wymiar i dotyka poważnych problemów związanych z odtworzeniem pierwotnej formy przebudowanego późnogotyckiego szczytu, jak również odsłonięciem pierwotnego wątku muru kamiennego, detalu architektonicznego i jego estetycznym opracowaniem. Przyjęte rozwiązania konserwatorskie w przypadku fasady miały bezpośredni wpływ na koncepcje dotyczące pozostałych elewacji kościoła, z uwzględnieniem specyfiki poszczególnych części składowych. Problematyka konserwatorska w przypadku kościoła parafialnego w Kraśniku wpisuje się w dyskusje dotyczące doktryn konserwatorskich, podejmowane przez środowiska związane z szeroko rozumianą konserwacją zabytków, zarówno w sensie teoretycznym jak i praktycznym.

Powodem bezpośrednim podjęcia tematu był mój udział w procesie związanym z inwestycją, jako przedstawiciela lubelskiego urzędu konserwatorskiego od momentu zapoznania z problematyką, analizy materiałów, poprzez udział w dyskusjach w gronie ekspertów i badaczy.

Dane historyczne w odniesieniu do badań obiektu

Skuwanie tynków na kościele odbyło się według zakresu i sposobu określonego przez konserwatora dzieł sztuki i pod jego nadzorem². Miało to na celu rozpoznanie stanu zachowania oryginału wraz z detalem, ale również przebadanie zabytku pod kątem zmian historycznych i faz budowy. Szyszko-Bohusz³, powołując się na kroniki Długosza, uznaje że kościół po pewnej przebudowie oddano w roku 1469 kanonikom, a prezbiterium i zakrystia zostały zbudowane wcześniej niż nawy przez Jana Kalińskiego herbu Topór, ówczesnego proboszcza kraśnickiego. Brak jest danych jakiego rodzaju była to

¹ B. Stolarz, „Propozycje odtworzenia gotyckiego architektonicznego wystroju fasady kościoła parafialnego Wniebowzięcia NMP w Kraśniku w kontekście współczesnych doktryn konserwatorskich, praca dyplomowa pisana pod kierunkiem prof. dr hab. inż. arch. Andrzeja Kadłuczki w ramach Podyplomowego Studium Konserwacji, Kształtowania Architektury i Aranżacji Wnętrz Obiektów Sakralnych, 2008 r., mps. autorski.

² M. Konkolewska, Przebieg prac remontowo-konserwatorskich realizowanych w obrębie zachodniej elewacji kościoła parafialnego p.w. Wniebowzięcia NMP w Kraśniku, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie, s. 1-3.

³ Adolf Szyszko-Bohusz, Maryan Sokołowski, Trzy kościoły halowe: Olkusz, Kraśnik, Kleczków (w:) Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce, T.IX, z. 1 i 2, 1913, s. 158.

przebudowa. We wspomnianym roku 1469 sprowadzono kanoników do Kraśnika i dopiero rozpoczęto przygotowania do budowy naw kościoła, a wcześniej należało przygotować zabudowania klasztorne.

Kanonik ks. Kazimierz Łatak odnalazł w archiwum archidiecezji lubelskiej umowę zawartą przez prepozyta Jana z Bytomia z dnia 1 marca 1491 roku z murarzami lubelskimi na dostawę kamienia do budowy naw.⁴ Dokument ten więc wyraźnie wskazuje początek budowy naw kościoła kraśnickiego od roku 1491, więc 23 lata od fundacji kanoników w Kraśniku. Jest cenny również z uwagi na potwierdzenie warsztatu lokalnego jako wykonawcy prac. Podjęcie budowy, a raczej rozbudowy kościoła kraśnickiego trwało kilkadziesiąt lat, pomimo fundacji z lat 1468-69, zatwierdzonej przez papieża w 1487 i wspieranej materialnie przez Jana Tęczyńskiego Rabsztyńskiego. Jan Rabsztyński uczynił fundację, w intencji zbawienia duszy swego tragicznie zmarłego ojca, związanego z ruchem husytów. W działaniach tych był wspierany przez stryja Jana Tęczyńskiego, z gałęzi krakowskiej, mającej siedzibę rodową w Morawicy. Gałąź morawicka, jak wskazuje ks. dr hab. Włodzimierz Bielak⁵ posiadała liczne związki z klerem i kanonikami krakowskimi. Tęczyńscy byli fundatorami m.in. krakowskiego kościoła kanoników, związani byli z Uniwersytetem Krakowskim i posiadali liczne związki rodzinne z ustosunkowanymi możnowładcami. Dzięki fundacji Jana Tęczyńskiego (Rabsztyńskiego), wzniesiono trójnawowy pseudohalowy założony na wydłużonym prostokacie korpus główny ze szczytami, rozbudowanym od strony zachodniej i skromniejszym od strony wschodniej. Według informacji ks. Łataka, Jan z Bytomia zrezygnował z funkcji prepozyta choć była to funkcja dożywotnia; czy powodem rezygnacji były względy materialne lub organizacyjne trudno przesądzać, ale rezygnacja zbieżna jest z rokiem 1499 tj. datą śmierci Jana Rabsztyńskiego, fundatora budowy oraz zniszczeniami Kraśnika spowodowanymi najazdem Tatarów. Czas od założenia prepozytury, jako samodzielnej jednostki w Kraśniku do czasu rozbudowy kościoła i przystosowania świątyni do potrzeb kanoników to prawie czterdzieści lat. Drugim prepozytem, który dokończył budowę kościoła był Michał (1499-1515). Okres ten jest jednocześnie czasem wygaśnięcia gałęzi rodu zwanej Rabsztyńskimi, gdyż w roku 1509 umiera bezpotomnie żona Jana, Barbara z Konińskich.

Nowy obiekt wzniesiono z bloków kamiennych licowanych z obu stron, co widać w poziomie poddasza. Równocześnie od strony południowej wystawiono piętrową kruczę z klatką schodową, prowadzącą nad południową nawę boczną. Dodatkową klatkę zlokalizowano w ścianie nawy północnej w miejscu styku ze skarbczykiem. Pozostałości jej zachowały się na drugiej kondygnacji. Środkowa nawa najwyższa obsługiwana była prawdopodobnie właśnie z tej klatki.⁶ Wspomniane prace wykonane wstępnie na elewacjach korpusu głównego kościoła ograniczyły się do odbicia tynków. Ten stan pozwolił jednak na dokonanie analizy pierwotnego wyglądu korpusu i jego przekształ-

⁴ Informacja z wykładu K. Łataka pt. „Konwent kraśnicki i jego aktywność od fundacji do kasaty” wygłoszonego na sesji naukowej Klasztor kanoników regularnych w Kraśniku – rola kulturowa i cywilizacyjna w mieście i regionie, 12-14 czerwca 2015 r.

⁵ Informacje z wykładu ks. W. Bielaka pt. „Okoliczności fundacji klasztoru” wygłoszonego na sesji naukowej Klasztor kanoników regularnych w Kraśniku – rola kulturowa i cywilizacyjna w mieście i regionie, 12-14 czerwca 2015 r.

⁶ H. Landecka, Architektoniczne prace badawcze w kościele parafialnym pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kraśniku (w:) Wiadomości konserwatorskie województwa lubelskiego, nr 13, s. 253.

ceń. Elewacja frontowa została zwieńczona szczytem schodkowym, trójpółowym nad nawami bocznymi i siedmiopółowym w części środkowej. Płyciny zamknięte łukiem w ośli grzbiet przedzielono żebrami zwieńczonymi pinaklami. Szczyt w pierwotnej formie, zniszczony w wyniku wojen szwedzkich, został odbudowany w nowej konwencji barokowej w części środkowej, z pozostawieniem bocznych, które w wyniku zatynkowania zatraciły gotycką estetykę.

Do korpusu głównego prowadziły trzy wejścia zdobione ostrołukowymi profilowanymi portalami. Do czasów obecnych zachowały się dwa: oryginalny w kruchcie południowej (wejście boczne) i częściowo przekształcony z ostrego łuku gotyckiego na półokrągły renesansowy w elewacji zachodniej (wejście główne). Wejście od strony północnej zostało zamurowane, o czym świadczy zachowany fragment łuku wyprowadzonego w konstrukcji muru, ozdobionego obramieniem z motywem arkadkowym. Na tej samej elewacji północnej (od strony prezbiterium) odsłonięto wnękę zdobioną trójkątną wimpergą. Ślad tego elementu zachował się w formie negatywu na elewacji. Jednocześnie we wnętrzu kościoła w bliskim sąsiedztwie odnaleziona została w latach 80. XX wieku zamurowana w ścianie arkada, wsparta na kamiennej kolumnie poniżej obecnego poziomu posadzki. Całość korpusu wieńczył prosty gzyms koronujący przechodzący w tym samym poziomie ze ścian bocznych na frontową. W tym samym okresie wykonano nową stolarkę okienną do kościoła. Konstrukcja okien polegała na wykonaniu kamiennych węgarów i ostrołukowych nadproży oraz na wstawieniu na osi profilowanego drewnianego słupka (fragment kamiennego węgara i profilowanego słupka odnaleziono na elewacji północnej). Okna miały szklenie w ołowiu. Zapewne na przełomie wieków XVI/ XVII, zmniejszono wszystkie otwory okienne, zamurując dolne kwatery. Również okno w fasadzie kościoła nosiło ślady przemurowania z cegły oraz inny sposób osadzenia w gładzie. Ponadto okulusowe otwory w fasadzie na zamknięciu naw bocznych, zostały przebite wtórnie w momencie wybudowania renesansowych kaplic grobowych, w celu ich doświetlenia. Szyszko-Bohusz pisał, że wybudowanie kaplic grobowych wymusiło zamurowanie częściowe czterech gotyckich okien w nawach. Tymczasem nie było pierwotnie okien w fasadzie, jak sugerował Szyszko-Bohusz na idealnym rysunku gotyckiego wyglądu fasady. Należy zauważyć, że pierwotnie nie przewidziano wystawienia oskarpowania. Można przypuszczać, że skarpy powstały z konieczności zabezpieczenia konstrukcyjnego murów np. widoczne w narożnikach naw bocznych przesunięcia bloków kamiennych, sugerują zbyt duże obciążenie rozbudowanym szczytem, nie bez znaczenia pozostaje położenie kościoła na wzniesieniu i jego spadek od północnej strony. Możliwość awarii konstrukcyjnej, a nawet możliwość zniszczenia fasady spowodowało konieczność niezwłocznego wsparcia budowli. Należy dodać, iż tylko dzięki zastosowaniu przy wznoszeniu budowli dużych bloków kamiennych, nie nastąpiło zawalenie konstrukcji bloków, a jedynie ich przesunięcie względem siebie. Zapewne dysponowano jeszcze analogicznym budulcem, gdyż od frontu starano się dopasować montaż bloków do poziomów kamienia i spoiny. W górnych częściach odstąpiono od tak dokładnego zespolenia. W elewacji północnej nie przywiązywano wagi do efektu estetycznego, dodatkowo wprowadzając lokalnie cegłę. Wówczas także wykonano cokoły i kamienne obramienia opasujące cały korpus, gdyż nie stwierdzono ich pod skarpami. Po dobudowaniu korpusu istniejący jednonawowy kościół przyjął funkcję prezbiterium.

W latach 30–40 XVI wieku z inicjatywy i fundacji Jana Gabriela Tęczyńskiego nastąpiła przebudowa kościoła w estetyce renesansowej, głównie w szacie wewnętrznej. W działaniach wspierał ojca syn Stanisław Gabriel, który po jego śmierci kontynuował prace do swojej śmierci w 1560 lub 1561 roku. Wybudowano chór i dwie kaplice grobowe po obu stronach arkady chóru, na zakończeniu naw bocznych, co wiązało się z koniecznością ich doświetlenia. Wówczas powstały okulusowe otwory okienne w elewacji zachodniej. Kaplice zostały oddzielone od naw i kruchty ściankami – przeźrociami. Dokonano korekty gotyckiego detalu w duchu renesansowym poprzez spłaszczenie ostrych luków, jak w przypadku portalu wejścia głównego. W roku 1563 kończy się okres działalności Tęczyńskich z gałęzi kraśnickiej, bowiem w tym roku zmarł Jan Baptysta, który wcześniej za pożyczkę oddał Kraśnik kuzynom, a następnie przejęły go kolejne rody Słuckich i Radziwiłłów.

Kolejne zmiany wyglądu kościoła przychodzą wraz z przejęciem Kraśnika przez Zamoyskich i włączenia do ordynacji w roku 1604. Wówczas następuje zmiana zniszczonego szczytu gotyckiego fasady (część środkowa) na barokowy, wybudowanie kaplicy na zakończeniu nawy południowej, uposażenie kościoła w ołtarz gł., stalle, ołtarz w kaplicy oraz dekorację malarską ścian kościoła wraz z kaplicą. W wieku XVIII nastąpiło dalsze uposażanie kościoła i remonty bieżące, aż do poł. XIX wieku, kiedy miasto jest własnością prywatną rodziny Zamoyskich.

Największe zmiany bryły korpusu nastąpiły w przypadku kruchty pd, stanowiącej boczne wejście do kościoła, a tak naprawdę wejście główne od strony głównego traktu komunikacyjnego. Wykonana w kamieniu wraz z korpusem nawowym kruchta została przebudowana i nadbudowana w latach 1910–1917. Nadbudowa kruchty wykonana została w cegle i otynkowana. Nadbudowa, pełniąc funkcję dzwonnicy, a potem wieży zegarowej, została połączona z dolną częścią narożnymi tynkowanymi pilastrami schodzącymi do dołu. Zdecydowano o pozostawieniu XX-wiecznej nadbudowy w tynku z jej malowaniem, natomiast ostateczny sposób opracowania części gotyckiej zostanie wykonany w dalszym etapie realizacji w nawiązaniu do opracowania estetycznego korpusu nawowego. Remont górnej nadbudowanej części kruchty został zrealizowany w roku 2013. Przy pracach w górnej kondygnacji kruchty, konserwacji poddano również detal kamieniarski w postaci gotyckich elementów tj. płaskorzeźbę ze sceną Koronacji NMP i plakiety herbowe, które w czasie nadbudowy kruchty zostały przeniesione na górną dobudowaną kondygnację. W przypadku płaskorzeźby rozpoznano pierwotną kolorystykę powierzchni, która została odtworzona. Również herbom przywrócono ich heraldyczną zasadę oraz pierwotny układ. Program heraldyczny zinterpretowany przez Mariana Sokołowskiego, został obecnie dookreślony przez dr Ewę Zielińską z UMCS w Lublinie, co do układu i rekonstrukcji brakującego herbu Leliwa.⁷ Przywrócono pierwotny układ herbów tj. w górnym rzędzie (po bokach płaskorzeźby) po stronie lewej (najdostojniejsze miejsce heraldycznie) herb Topór – fundatora kościoła Jana Rabsztyńskiego, po stronie prawej herb Korczak – babki fundatora Anny z Goraja. W rzędzie dolnym po stronie lewej herb Leliwa – matki fundatora Jadwigi z Książa, po stronie prawej herb Rawicz – żony fundatora Barbary z Konińskiej Woli. Dr Adam Soćko w szczegółowej analizie programu heraldycznego kościoła parafialnego w Kraśniku, wskazał na

⁷ E. Zielińska, Herby na wieży zegarowej kościoła Wniebowzięcia NMP w Kraśniku.

występowanie np. na kruchcie specyficznej w ujęciu formy herbu Topór, pochylonego do dołu, co sugeruje wygaśnięcie linii, która się nim legitymowała.⁸

Późnogotycka dolna część kruchty oczekuje na dokończenie. Natomiast w roku 2014 zakończono prace związane z opracowaniem estetycznym kamiennego korpusu nawowego, obejmujące: uporządkowanie wątku, spoinowanie bloków według pierwotnej formy, uporządkowanie i zabezpieczenie powierzchni kamienia oraz detalu elewacji zachodniej, południowej i północnej kościoła. Prace wykonane zostały pod kierunkiem i przy udziale konserwatora dzieł sztuki Moniki Konkolewskiej.

Podstawy badawcze regotyzacji szczytu fasady

W wyniku zapoznania się z obiektem we wskazanym powyżej zakresie badawczym ustalono w szczegółach w odniesieniu do fasady kościoła kraśnickiego:

1. Mur zbudowany został z prostopadłościennych bloków kamienia wapiennego z zarysowaną wypukłą spoiną wapienną z dodatkiem kruszywa z mielonej cegły, dającej dodatkowe właściwości hydrauliczne oraz estetyczne. Widoczne przesunięcia bloków kamiennych w górnych partiach muru wskazują na wystąpienie katastrofy budowlanej, która raczej nie spowodowała dużych zniszczeń lecz konieczność dostawienia skarp, co potwierdza sposób budowy skarp, brak powiązań konstrukcyjnych i pokrywania się wątku. Skarpy są starannie opracowane i wyspoinowane, jak w przypadku konstrukcji muru. Dolny podwójny gzyms nad cokołem obiega kościół na całości i został wykonany po wybudowaniu skarp, co sugeruje, że skarpy wybudowano dość szybko i przed wykonaniem ostatecznej dekoracji architektonicznej ścian.

2. Portal wejścia głównego o ostrym łuku został zmieniony, podcięty (spłaszczony) w świetle do formy arkady renesansowej, co potwierdza zmiany w kościele wprowadzone w duchu renesansowym. W celu złagodzenia gotyckiego łuku ostrego skuto wewnętrzny profil portalu, pozostawiając jedynie oryginalne fragmenty w partii zwornika, a wokół zewnętrznego obrysu dodano opaskę o półokrągłym wykroju. Odnaleziono ślady ugrowej pobiałej na elementach kamieniarskich, co sugeruje że portal był polichromowany.

3. Okno nad portalem pierwotnie było bardziej smukłe, o czym świadczą przemurowania z cegły, a rama okienna osadzona była w innym miejscu glifu. Potwierdza to informację o zmianie wysokości i formy okien gotyckich. Dodatkowo fakt ten został potwierdzony w wyniku badań elewacji północnej, na której odsłonięto przemurowanie okna i odnaleziono oryginalny drewniany pionowy słupek konstrukcyjny okna gotyckiego i fragment ościeżnic. Od zewnątrz okna zostały zatynkowane, a od wnętrza domalowane na ścianie.

Otwory okulusowe w fasadzie na zamknięciu naw bocznych, przebite zostały wtórnie w trakcie budowy renesansowych kaplic grobowych dla ich doświetlenia opracowane są tylko od wnętrza, na zewnątrz wykonano uzupełnienia ceglane. Natomiast nie ma uzasadnienia koncepcja Szyszko-Bohusza – zaznaczona na „widoku idealnym” fasady⁹ – istnienia okien gotyckich w fasadzie na zamknięciu naw bocznych. Brak jest śladów przemurowań tej części fasady.

⁸ A. Soćko, Programy heraldyczne w dekoracji kościołów parafialnych w Kraśniku i Chodlu, mps. 2015 r., b.s.

⁹ A. Szyszko-Bohusz, dz. cyt. s.163-164.

4. Oryginalny kamienny gzyms obiegający kościół nad partią cokołową uskokowo wyprowadzony w partii środkowej nad portalem i ozdobiony fryzem arkadkowym, przerwany jest zagłębioną wnęką obramioną dekoracją arkadkową i zamkniętą od góry gierowanym gzymsem podokiennym. O tym detalu Szyszko-Bohusz napisał: „przeznaczona, być może, na ujęcie tablicy erekcyjnej, tworzy dość ładną plamę, upiększoną koronkową ornamentacją, w kamieniu przeprowadzoną”¹⁰. Z oglądu bezpośredniego wynika, że element jest wyprowadzony w kamieniu, a obramienie arkadkowe posiada liczne ubytki zacierające formę detalu. Oczyszczanie wstępne odsłoniło ślady pierwotnej dekoracji arkadkowej. We wnęce znaleziono nieczytelne ślady dekoracji lub napisów, co może potwierdzać przypuszczenia Szyszko-Bohusza. Widoczny po obu stronach wnęki fryz arkadkowy wykazuje różnice w formie arkadek. Zapewne wykorzystane zostały gotowe formy lub uzupełnienia wykonano podczas kolejnych reperacji. Jest to także wynik zatarcia oryginału poprzez kolejne nawarstwienia, gdyż doczyszczanie kamienia zniwelowało te różnice. Najwyraźniejsze zmiany dotyczą partii gzymsu podokiennego, który z oglądu posiadał zagierowanie, a po usunięciu wtórnych uzupełnień jest prosto wyprowadzony, z lekkim przesunięciem przed lico ściany. Kamienne plakietki z herbami Topór i Lewart¹¹, umieszczone w części górnej nad oknem nie są wtórnie wmontowane, co sugerował Maryan Sokołowski¹². Jak wskazuje Adam Soćko, herb fasady należy określić jako Lewart i przypisać Katarzynie Tęczyńskiej, siostrze Jana Gabriela, żonie Piotra Firleja, wojewody lubelskiego.¹³ Jan Gabriel autor przebudowy kościoła w duchu renesansowym, zapewne był wspierany w swoich działaniach na rzecz rodzinnego majątku przez siostrę, jak również przez piastującego wysoki urząd państwowy szwagra, a herb stanowi tego dowód. Potwierdzeniem współudziału w fundacjach o rodzinnych związkach może być fakt, że Gabriel Tęczyński – wojewoda lubelski wraz z bratem Janem Magnusem Tęczyńskim był fundatorem eremu kamedulów w Rytwianach. Również w tym przypadku należy zauważyć za dr Soćko, że herby nie są w swej właściwej formie, lecz pochylone, co również może wskazywać na upamiętnienie osób po ich śmierci. Ponadto była to ostatnia poważna inwestycja rodu Tęczyńskich, który w linii kraśnickiej (a niedługo potem krakowskiej) przestał istnieć. Osadzenie elementów mogło być tylko korygowane po zawaleniu szczytu lecz nie zmieniane. Największe szkody powstały w części środkowej fasady, miało to także wpływ na dolne partie ściany szczytowej, co potwierdziły uszkodzenia i reperacje wykonane w obrębie wspomnianej powyżej wnęki pod oknem, a herby umieszczone zostały powyżej.

5. Na styku elewacji północnej z zachodnią zachowany jest fragment pierwotnego gzymsu oddzielającego szczyt od partii ścian. Zasłonięty został rozbudowanym gzymsem wybudowanym po nadbudowaniu ścian korpusu. Wykonany został z gotowych dłuższych, profilowanych bloczków kamiennych, pierwotnie przechodził na fasadę i uskokowo odcinał szczyt gotycki. W części środkowej – nad nawą główną – pod gzymsem oddzielającym szczyt barokowy od ściany znalezione zostały fragmenty gotyckiego kamiennego fryzu arkadkowego o trójlistnym zakończeniu. Fragmenty pierwotnego fryzu zachowały się na skrajnych partiach ścian. W płycinach arkadek fryzu występuje pobiała barwiona na kolor terakoty. Płyciny arkadek były zróżnicowane kolorystycznie. Na prze-

¹⁰ A. Szyszko-Bohusz, M. Sokołowski, dz. cyt. s. 165.

¹¹ Herb Lewart przyporządkowany przez dr A. Soćko.

¹² A. Szyszko-Bohusz, M. Sokołowski, dz. cyt. s. 179.

¹³ A. Soćko, dz. cyt. b.s.

mian występują jasne i terakotowe barwy, co również może potwierdzać występowanie warstw malarskich na pozostałych detalach fasady, jak w przypadku portalu. Kolorowanie kamieniarskiego detalu było stosowane w gotyku.

6. Uskokowe półszczyty nad nawami bocznymi są oryginalne, wykonane w całości w kamieniu, ale w górnych partiach sterczyn uszkodzone z zatarciem detalu. Przedzielone są laskowaniami zakończonymi pinaklami o prostych architektonicznych podziałach i zwieńczone kulą. Laskowania występują w dwóch naprzemiennie występujących formach: gładkie i ozdobione płyciną. Blendy o wykroju oślego grzbietu prawdopodobnie były tynkowane, znaleziono ślady wypraw. Podobną formę laskowań z pinaklami wzbogaconymi żabkami i zwieńczonymi kulą, posiada także krakowski kościół kanoników pod wezwaniem Bożego Ciała. Szczyt fasady krakowskiego kościoła wykonany jest w cegle z wnękami przedzielonymi laskowaniami i stanowi zwieńczenie nawy głównej układu bazylikowego. Forma gotyckiego szczytu kościoła w Kraśniku obejmowała całość fasady o układzie pseudohalowym.

7. Zniszczenia muru kamiennego powstałe po zawaleniu szczytu gotyckiego zostały uzupełnione w cegle, analogicznie jak wtórny szczyt barokowy. Szczyt został odcięty od partii ściany rozbudowanym profilowanym gzymsem kordonowym z fryzem arkadkowym wykonanym w narzucie. Obudowany szczyt barokowy posiadał jeszcze renesansowy element łuku prostego na zamknięciu. Podczas odbudowy został cofnięty w stosunku do lica ściany, co potwierdza także konstrukcja muru od strony strychu.

Wobec braku potwierdzonego autorstwa można jedynie przypuszczać, jak to uczynili autorzy opracowania naukowo-historycznego, że jego forma związana jest z wpływami architektury kształtowanej na terenach ordynacji zamojskiej, do której Kraśnik w tym okresie należał. Autorzy przytaczają dwa obiekty kościelne w Uchaniach i Zamościu (franciszkanów) przy których pracowali, związani z rodziną Zamojskich, architekt Jan Jaroszewicz i murator Jan Wolf¹⁴. Profesor Bonawentura Maciej Pawlicki¹⁵ przytacza również innych: murarz Adam Tarnawski czy architekt Jan Michał Link, wymienianych w pracach Adama Miłobędzkiego i Jerzego Kowalczyka poświęconych architekturze manierystycznej. Biorąc pod uwagę biografie wskazanych artystów i czasokres powstania szczytu kraśnickiego, to jedynie Jaroszewicz i Link mogli być związani z przebudową. Autorzy opracowania naukowo-historycznego na bazie archiwaliów potwierdzają jedynie późniejszą XVIII-wieczną działalność architektów przy remoncie kościoła lub rozbudowie klasztoru po pożarze z roku 1735. Pojawia się wówczas nazwisko Józefa Herbuta¹⁶, pracującego w tym samym czasie na zlecenie Bractwa Różańcowego bez podania zakresu zlecenia. Wobec braku potwierdzenia autorstwa odbudowanego szczytu słuszną wydaje się teza Mariana Sokołowskiego, że szczyt w swej stylistyce nie posiada bezpośrednich wzorców i stanowi indywidualną transpozycję form detali występujących w kościele kraśnickim. Poza tym został zaprojektowany i wykonany tylko w części środkowej szczytu gotyckiego po jego zawaleniu, stanowił jedynie wypełnienie przestrzeni zniszczonej, a nie samodzielłą formę architektoniczną.

¹⁴ E. Piondło, B. Winiarczyk, W. Boruch, J. Studziński, dz. cyt., s. 49.

¹⁵ B.M. Pawlicki, *Opinia do projektu remontu elewacji kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kraśniku obejmującego ekspozycję odkrytego wątku z bloków wapiennych oraz rekonstrukcję gotyckiego szczytu w elewacji frontowej-zachodniej*, 2008, mps. w archiwum WUOZ w Lublinie, s. 1.

¹⁶ Dz. cyt., s. 18.

8. Ciekawym odkryciem na kamiennym murze fasady jak i korpusu nawowego są inskrypcje. Szyszko-Bohusz (wizytacja na obiekcie w 1894 roku) pisał: „Podobno dużo szczegółów, do budowy się odnoszących, wyryto na płytach cokołu kościelnego; pamiętają coś o tem miejscowi mularze, gdyż za ich pamięci cały kościół został potynkowany; lecz treści tych napisów już nie pamiętają, nie mogą nawet wskazać wyraźnie miejsca, gdzie zostały wyryte. Niegdyś, być może, ta jedyna w swym rodzaju tablica erekcyjna zostanie odkrytą z pod tynków i odczytaną”¹⁷.

Po odsłonięciu lica kamiennego muru korpusu nawowego uwidocznione zostały fragmenty dekoracji i napisów, występujących głównie w dolnych partiach muru elewacji południowej i zachodniej w miejscach najbardziej narażonych na zniszczenia i najmocniej tynkowanych wyprawami cementowymi. Na fasadzie po stronie północnej odsłonięta została lilia, wyryta na dwóch blokach kamiennych, emblemat odnoszący się do maryjnego kultu, którego propagatorami byli kanonicy. Po stronie południowej fasady odsłonięto ryty znak w formie krzyża łacińskiego, również wyrzowany na dwóch kamieniach (zapewne znak kamieniarski). Na fasadzie, a zwłaszcza na ścianie południowej korpusu występowało szereg fragmentarycznie zachowanych inskrypcji. Problematyką tą zajął się Dominik Szulc z Instytutu Historii UMCS. Badacz stwierdził, że odsłonięte inskrypcje znajdują się na odcinku kilkunastu metrów, wszystkie w pasie biegnącym na wysokości od 35 do 233 cm.¹⁸ Znaki posiadają zróżnicowaną formę, wielkość, relief, przy czym większość mieści się w obrębie bloku, co świadczy o uporządkowanym powstawaniu, przynajmniej w początkowym okresie. Badacz określił, że cechą wspólną wszystkich rozpoznanych inskrypcji jest zastosowanie cyfr arabskich w datach i wyłącznie języka łacińskiego w całości napisów, a rodzaj użytego pisma pozwala wyznaczyć cezurę czasową od poł. XVI wieku po XVIII, ale okres świetności przypadał na wiek XVII.¹⁹ Wśród fragmentów dat wskazał skrajne: „162(.)”, „(16)04”, „(16)10” i prawdopodobnie „1722”. Same inskrypcje podzielił na: upamiętniające osoby pochowane (funeralne znaki dla upamiętnienia osób pochowanych), roślinne, daty, znaki pokutne (wiercenie otworów podczas modlitwy) oraz wyselekcjonował specyficzny znak w formie rozety z otworem po środku, który zinterpretował, jako ślad po odpalaniu tzw. świdrów ogniowych, służących do odpalania świec wielkanocnych; badacz zaprezentował nawet model takiego urządzenia.²⁰ Odsłonięto napisy po stronie południowej, gdyż najchętniej grzebano zmarłych po tej stronie, która uważana była za „wyższą”, lepszą (po stronie północnej – ciemnej, zimnej – zwyczajowo chowano samobójców, przestępców i dzieci, które zmarły przed chrztem). Podobne inskrypcje zostały odnalezione w przyziemiu elewacji kościoła parafialnego w pobliskim Urzędowie. Informacje Szulca są ciekawe również w odniesieniu do interpretacji zmian elewacji kościoła. Jeżeli ostatnia data pochodzi z XVIII wieku (prawdopodobnie 1722) to wskazywałoby to na fakt otynkowania naw kościoła już po tym roku, a nie jak wskazywał Sokołowski dopiero w wieku XIX. Z drugiej strony prawdopodobieństwo daty może też wskazywać na wcześniejsze tynkowanie elewacji, a raczej wykonanie cienkiej warstwy zacierki, co zdają się sugerować zdjęcia archiwalne obiektu zamieszczone przez Sokołowskiego z jego oględzin, na których wyraźnie widać układ ciosów kamiennych spod warstwy zacierki. Trudno jest

¹⁷ Dz. cyt., s. 162-163.

¹⁸ D. Szulc, Ściany odsłaniają swoje tajemnice, s. 1.

¹⁹ J. w., s. 2.

²⁰ J. w., s. 2-3.

sobie wyobrazić, aby wtórne przebudowy i rozbudowy np. dobudowanie kaplicy południowej w nieregularnym materiale kamiennym, odbudowa środkowej części szczytu fasady po zawaleniu, czy zamurowanie kwater dolnych okien zostało pozostawione bez opracowania estetycznego czyli zakrycia. Być może późniejsze powtarzane odnawianie elewacji uwzględniało nakładanie kolejnych warstw.

Założenia doktrynalne i konserwatorskie rekonstrukcji fasady kościoła

Szeroko pojęta ochrona zabytków bazuje na dwóch podstawowych terminach charakteryzujących działania podejmowane przy obiekcie zabytkowym tj. konserwacja i restauracja. Na podstawie tych definicji tworzone były zasady postępowania z zabytkami i wyznaczane cele do osiągnięcia. Z czasem zagadnienia mieszczące się pod pojęciem konserwacja i restauracja, stawały się coraz bardziej złożone i zróżnicowane prowadząc do poszerzenia ich zasięgu i zakresu, a w konsekwencji wprowadzania zmian w przyjętych i zapisanych doktrynach konserwatorskich. W zakresie pojęcia restauracja pojawił się termin rekonstrukcja, jako jedna z metod postępowania z zabytkiem dopuszczająca także odbudowę, odtworzenie jego części. Termin rekonstrukcja na podstawie „Słownika terminologicznego sztuk pięknych” to: „uzupełnianie rozległych ubytków w kompozycji obiektu lub całkowite odtworzenie zaginionego czy zniszczonego oryginału na podstawie analogii stylowych i formalnych”²¹. W odniesieniu do zabytków „Mały słownik ochrony zabytków” autorstwa Mieczysława Kurzątkowskiego definiuje rekonstrukcję (wywodząca się od francuskiego *reconstruction*=*odbudowa*) – jako przywrócenie brakującej części zabytku, uznając że podstawą do rekonstrukcji mogą być inwentaryzacja, odlewy oraz (...) zachowane oryginały lub ich części²². O ile konserwacja nie jest kwestionowana jako zasada i metoda postępowania w odniesieniu do zabytku o tyle rekonstrukcja – będąca skrajnym przypadkiem restauracji – jest działaniem kontrowersyjnym, budzącym spory od początku zainteresowań tą dyscypliną. Renesans odrzucał rekonstrukcję zabytków starożytności, a fascynacja antykiem zarówno w renesansie jak i baroku wprowadziła definicję przywracania, wznawiania dawnych wzorców. Stąd miały miejsce przypadki budowania według projektów z uprzedniej epoki²³. Wiek XIX bazujący na wzorach antycznych lub gotyckich, odwoływał się do ducha przeszłości; podkreślał charakter historyczny bez względu na czas powstania obiektu. Spowodował wymianę poglądów i dyskusji, których podstawą była rekonstrukcja, a w konsekwencji przyczynił się do powstania konserwatorstwa jako samodzielnej dyscypliny. Dyscypliny, która bazowała na przeciwstawnych stanowiskach Eugene Violet le Duca zwolennika jednorodności stylistycznej i rekonstrukcji oraz Johna Ruskina przeciwnika wszelkich zmian²⁴. Doktryna propagująca konserwację, a nie restaurację, przyjęta na początku XX wieku również przez polskich konserwatorów została zweryfikowana przez rzeczywistość. W ten sposób od zapisów zawartych w Karcie ateńskiej z 1933 roku²⁵, odrzucającej odbudowę na rzecz nowej kreacji w szerokim kontekście urbanistycznym, doszło do zmian w Karcie weneckiej z 1964 roku, dopuszczających

²¹ Słownik terminologiczny sztuk pięknych, Warszawa 1996, s. 344.

²² Mieczysław Kurzątkowski, Mały słownik ochrony zabytków, Warszawa 1989, s. 68.

²³ Bohdan Rymaszewski, Rozważania o rekonstrukcji w kontekście doktryny konserwatorskiej dawniej i dziś [w:] Ochrona Zabytków, nr 3, 1993, s. 228.

²⁴ Dz. cyt., s. 228-229

²⁵ Dokument uchwalony na IV kongresie CIAM w 1933 w Atenach, zawierający postulowane zasady nowoczesnego projektowania urbanistycznego

takie działania, uzasadnione ideologicznie i potwierdzone naukowo²⁶. Uwarunkowania historyczne, a wprost straty zabytków poniesione w czasie wojen światowych miały bezpośrednie przełożenie na ewolucję poglądów w zakresie doktryn konserwatorskich i przyzwolenie na wprowadzenie zmian i zaakceptowanie rekonstrukcji, jako jednej z metod postępowania z zabytkiem w procesie konserwacji i restauracji. Rekonstrukcji pojmowanej indywidualnie w każdym jednostkowym przypadku i uzasadnionej badaniami zabytku in situ, badaniami konserwatorskimi i przekazami ikonograficznymi. Problem ten rozpatrywany był w przypadku prac podjętych przy zabytkowym kościele Wniebowzięcia NMP w Kraśniku.

Analiza bezpośrednia obiektu zabytkowego, jakim jest kościół parafialny w Kraśniku, pozwoliła na potwierdzenie, korektę lub uzupełnienie danych historycznych, ale też na wyznaczenie kolejnych etapów realizacyjnych i badawczych. Działania te muszą być etapowane z powodów czasowych, użytkowych i materialnych. Prowadzone prace potwierdzają, że decyzja dotycząca usunięcia tynków z muru kamiennego była w pełni uzasadniona z uwagi na postępujące procesy niszczenia struktury. Największe zniszczenia poczyniono w latach 60. XX wieku, kiedy dokładnie usunięto historyczne wyprawy tynkowe i wykonano nowy narzut cementowy z dodatkiem szkła wodnego, a następnie nałożono przecierkę wapienno-piaskową i pobielono kościół. Gruba warstwa – miejscami kilkucentymetrowego narzutu spowodowała uszkodzenie i zatarcie detalu, postępujące niszczenie struktury kamienia pod wpływem kumulacji wody i całkowite zatracenie charakteru gotyckiego kościoła. O ile wewnątrz stanowiło czytelny wyraz ducha kilku epok historycznych o tyle zewnętrzna szata nie stanowiła bezpośredniego odniesienia do określonej stylistyki historycznej. Stan zachowania, względy technologiczne i powody badawcze przemawiające za usunięciem tynków przyczyniły się do poprawy stanu zachowania kamienia i pozwoliły na zahamowanie dalszej jego destrukcji, poprzez wykonanie wstępnych zabiegów wzmacniających. Osiągnięty przy okazji efekt estetyczny okazał się na tyle zadowalający, że stał się powodem podjęcia dyskusji na temat możliwości odtworzenia pierwotnego wyglądu i formy gotyckiej fasady kościoła kraśnickiego na bazie uzyskanych nowych wyników badań.

Jedną z analizowanych koncepcji uwzględniała wyeksponowanie kamiennego wątku muru i detalu kamieniarskiego oraz gotyckich półszczytów wraz z zachowaniem barokowego szczytu nad częścią środkową i mieściła się w zakresie definicji prac konserwatorskich – zawartej w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami²⁷ – brzmiącej: „działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentację tych działań”. Koncepcja ta powstała samoistnie na obiekcie po skuciu tynków do poziomu szczytu barokowego. Wygląd fasady w uzyskanym kształcie estetycznym potwierdził zasadność zatynkowania kamiennego wątku muru wraz z odbudowanym szczytem. Zatraceniu uległy proporcje fasady, która w masywnej strukturze została nakryta szczytem zbyt lekkim w konstrukcji i niskim w stosunku do jej podbudowy, a formy pionowych strzelistych kamiennych półszczytów gotyckich, przerwane zostały formą poziomą o innej strukturze i fakturze wykończeniowej. Niekorzystny efekt wprowadzały także niestaranne uzupełnienia ceglane w murze kamiennym pod gzymsem oddzielającym szczyt, tworzące dyspropor-

²⁶ Karta wenecka, egz. nr 25 wydany przez BDZ w Lublinie w roku 1974.

²⁷ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. 2014, poz. 1446, ze zm.).

cje materiałowo-estetyczne. Efekt ten potęgował ogląd bezpośredni obiektu, gubiony w przypadku wyglądu na fotografii.

Na bazie wyników badań narodziła się kolejna koncepcja oparta na „idealistycznym rysunku” fasady autorstwa Szyszko-Bohusza oraz mieszcząca się w pojęciu prac restauratorskich również zdefiniowanych we wspomnianej ustawie czyli „działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowania tych działań”²⁸.

Na podstawie rysunku Szyszko-Bohusza, wyników badań obiektu, analizy szczegółów detalu architektonicznego zachowanych półszczytów gotyckich powstała koncepcja odtworzenia części środkowej szczytu gotyckiego kościoła w Kraśniku. Propozycje rysunkowe były przedmiotem konsultacji z rzeczoznawcami oraz oceny przez Wojewódzką Radę Ochrony Zabytków pod kątem dopuszczalności regotyzyacji fasady kościoła w Kraśniku i ekspozycji kamiennego muru korpusu kościoła. Rada zaakceptowała ekspozycję kamiennego lica muru i uznała za zasadny kierunek odtworzenia części gotyckiego szczytu w fasadzie kościoła, zalecając opracowanie koncepcji w zakresie konstrukcyjnym i uszczegółowienia propozycji w zakresie detalu.

Projekt rekonstrukcji szczytu

Wobec powyższego ostateczna propozycja odtworzenia pierwotnego gotyckiego wystroju fasady kościoła w Kraśniku została oparta na zebranych danych dotyczących:

- danych historycznych,
- formy i wyglądu zniszczonej części środkowej szczytu gotyckiego wraz z detalem, opracowanej na podstawie idealnego rysunku A. Szyszko-Bohusza z uwzględnieniem rozpoznania na obiekcie w zakresie:
 - * rodzaju materiału budulcowego, spoin i sposobu łączenia,
 - * formy gzymsu odcinającego szczyt wraz z fryzem arkadkowym,
 - * formy stolarki okiennej,
 - * charakteru i wystroju elementów pierwotnej dekoracji kamieniarskiej elewacji – portal, wnęka nadokienna, podwójny gzyms cokołowy, plakietki z herbami,
 - * korekty wtórnych przebieg okulusowych otworów do kaplic grobowych,
 - * rozpoznania możliwości konstrukcyjnych odtworzenia szczytu, z uwzględnieniem historycznej zmiany konstrukcji i nachylenia dachu.

Na bazie wskazanych danych oraz analizy szczegółowej stanu zachowania, oceny konsekwencji konstrukcyjnych, konserwatorskich i estetycznych wyeksponowania gotyckiego charakteru fasady opracowany został projekt konserwatorsko-budowlany przyjęty przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do realizacji. Autorami „Projektu remontu elewacji kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kraśniku obejmującego ekspozycję odkrytego kamiennego wątku z bloków wapiennych oraz rekonstrukcję gotyckiego szczytu w elewacji frontowej – zachodniej” byli architekci Urszula i Jacek Cieplińscy, historyk sztuki dr Roman Zwierzchowski, konserwator dzieł sztuki Monika Konkolewska. Szczegółowe rozwiązania konstrukcyjne zostały zawarte w dokumentacji autorstwa Jacka Cieplińskiego, Romana Zwierzchowskiego, Krzysztofa Kędzierskiego „Projekt budowlany remontu elewacji kościoła pw. Wniebowzięcia Naj-

²⁸ Ustawa, cyt.

świętszej Marii Panny w Kraśniku obejmujący rekonstrukcję gotyckiego szczytu w elewacji frontowej – zachodniej”.

Zwieńczenie szczytu zaprojektowano do odtworzenia na bazie wykorzystania istniejącego ceglanego szczytu barokowego, wykonując jego uzupełnienie w części środkowej i korektę w partiach bocznych, a mocowanie do muru okładzin z kamienia do wykonania przy użyciu wklejanych poprzecznych i pionowych kotew ze stali. Szczegóły konstrukcyjne zawarte zostały w opracowaniu projektowym. Wykonanie uzupełnień ubytków oraz odtworzenie szczytu, detalu pinakli, gzymsu i fryzu na bazie oryginalnych wzorów, miało być wykonane w kamieniu dobranym do oryginalnego budulca. Powierzchnia odsłoniętego lica muru kamiennego fasady została poddana zabiegom zabezpieczająco-wzmacniającym i ostatecznie opracowana estetycznie przez konserwatora dzieł sztuki w następnych latach wraz z pozostałymi elementami kamieniarki elewacji. Na obecnym etapie wiedzy nie przewidziano podjęcia próby odtworzenia kolorystyki portalu fasady z uwagi na brak jednoznacznych przekazów.

Analiza dokonanego i trwającego procesu decyzyjnego oraz realizacyjnego na przykładzie obiektu zabytkowego, jakim jest kościół parafialny Wniebowzięcia NMP w Kraśniku, potwierdza w pełni zasadność podejmowania interdyscyplinarnych badań zabytku na każdym etapie prowadzonego postępowania. Idealną jest sytuacja, w której przeprowadzenie kompleksowych badań poprzedza procesy projektowe, umożliwiając przyjęcie optymalnych rozwiązań. W przypadku kościoła kraśnickiego wyniki rozpoznania historycznego były aktualizowane na bieżąco w ramach badań terenowych związanych z rozpoczętą realizacją remontową. Często bowiem dopiero ogląd bezpośredni obiektu w sposób naturalny weryfikuje dane historyczne n.t. zabytku, jego powstania, wartościowania, a wręcz wnosi zmiany do przyjętych wcześniej rozwiązań. Realizacja prac w kościele kraśnickim dotyka wielu prezentowanych w historii światowej i polskiej myśli konserwatorskiej poglądów. Przyjęta koncepcja odtworzenia gotyckiego szczytu i wystroju fasady, wpisuje się w poglądy entuzjasty gotyku Violet le Duca propagującego puryzm w architekturze i byłaby tematem wielkiej krytyki jego opozycjonisty Johna Ruskina propagującego ideę „nie interwencjonizmu”. W przyjętej metodologii odnosi się do zasad Camilo Boito, twórcy teorii konserwacji zabytków, opartej na badaniach naukowych i wielostronnej interpretacji zabytku, jak również podlega ocenie według „wieloskładnikowego” systemu wartości stworzonego przez Aloisa Riegla i jego ucznia Maksymiliana Dvoraka. Również w polskiej myśli doktrynerskiej koncepcja podlegałaby analizie w kontekście zasad konserwatorskich prezentowanych głównie, nie tyle przez teoretyków co praktyków konserwacji, jak wspomniany Adolf Szyszko-Bohusz czy Jan Zachwatowicz.

Ta różnorodność poglądów, często sprzecznych, znalazła przełożenie na opracowanie uniwersalnych międzynarodowych norm prawnych dotyczących ochrony dóbr kultury od początku XX wieku. W Polsce obecnie obowiązuje ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku, jako zbiór przepisów uwzględniających normy międzynarodowe, ale także narodową specyfikę i odrębność kulturową. Dokument ten jest podstawą działania urzędów konserwatorskich w Polsce i wydawania aktów prawnych dotyczących realizacji prac przy obiekcie zabytkowym. Stąd wynika bezpośrednie odniesienie do cytowanych definicji prac konserwatorskich i restauratorskich, jako podstawowych działań podejmowanych przy zabytku w myśl ustawy, uwzględniającej ponadto roboty budowlane i badania konserwatorskie, architektoniczne

i archeologiczne. Słownik terminów z zakresu konserwacji jest znacznie szerszy i zawiera również pojęcia takie jak: renowacja, rewaloryzacja, interwencja, adaptacja, a także różnicuje i nazywa wielość czynności podejmowanych przy zabytku w samym procesie konserwacji. Wielość nazewnictwa nie zmienia zakresu podstawowych działań podejmowanych przy zabytku.

Propozycja odtworzenia gotyckiego wystroju fasady kościoła w Kraśniku mieści się w zakresie podstawowych pojęć zawartych we wskazanej terminologii. Pomimo zgodności z ogólnie obowiązującymi doktrynami i zasadami sztuki konserwatorskiej, podejmowanie decyzji dotyczących zabytku – w dobie demokracji, indywidualizacji potrzeb i gustów – jest tematem kontrowersyjnym, wzbudzającym krytykę. Krytyka jest nieodłącznym elementem pracy urzędu konserwatorskiego. Nie może być jednak powodem unikania podejmowania trudnych decyzji. Tym bardziej, że we współczesnej konserwacji nie ma jednej uniwersalnej zasady, każdy przypadek jest odrębny i dla każdego należy dostosować indywidualną doktrynę, popartą najszerzym rozpoznaniem specyfiki i problematyki zagadnień. Stąd najsluszniejsze wydaje się postępowanie w myśl zasady św. Tomasza z Akwinu o funkcjonowaniu świata i ciągłości tworzenia, według której zachowanie czyli konserwacja jest także kreacją, tworzeniem. Wyniki tej kreacji podlegają weryfikacji zarówno przez współczesnych, jak i w szerszym aspekcie historycznym. Tak będzie również w przypadku kościoła parafialnego w Kraśniku, którego proces „konserwacji” ciągle jeszcze trwa.

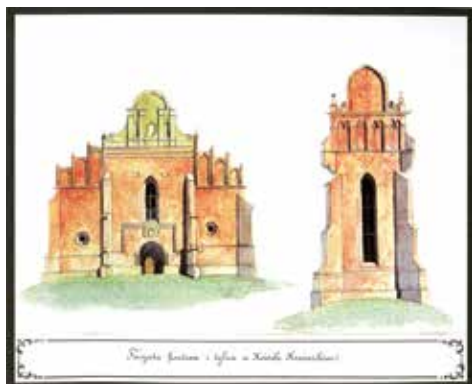
Literatura

- Ciepliński Jacek, Zwierzchowski Roman, Kędziński Krzysztof, Projekt budowlany remontu elewacji kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kraśniku obejmujący rekonstrukcję gotyckiego szczytu w elewacji frontowej-zachodniej, Lublin 2008, archiwum WUOZ w Lublinie.
- Dokument uchwalony na IV kongresie CIAM w 1933 w Atenach, zawierający postulowane zasady nowoczesnego projektowania urbanistycznego.
- Encyklopedia Katolicka, T. VIII, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2000.
- Kadłuczka Andrzej, Konserwacja zabytków i architektoniczne projektowanie konserwatorskie, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Kraków 1999.
- Karta wenecka, egz. Nr 25 wydany przez BDZ w Lublinie, archiwum WUOZ w Lublinie.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, T. VIII, z. 9, powiat kraśnicki, Warszawa 1961.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, T. IV, Miasto Kraków, cz. IV. Kazimierz Stradom, Kościoły i klasztory, Warszawa 1987.
- Konkolewska Monika, Przebieg prac remontowo-konserwatorskich realizowanych w obrębie zachodniej elewacji kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kraśniku, Lublin 2008, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie.
- Kurzątkowski Mieczysław, Mały słownik ochrony zabytków, Spotkania z zabytkami, Warszawa 1989.
- Pawlicki Bonawentura Maciej, Opinia do projektu remontu elewacji kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kraśniku obejmującego ekspozycję odkrytego kamiennego wątku z bloków wapiennych oraz rekonstrukcję gotyckiego szczytu w elewacji frontowej-zachodniej, Kraków 2008, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie.
- Penkala Barbara, Sprawozdanie z badań 17 próbek materiałów kamiennych i zapraw, pobranych z kościoła parafialnego w Kraśniku pod wezwaniem WNMP, Warszawa 1986, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie.

- Piondło Elżbieta, Winiarczyk Barbara, Boruch Włodzimierz, Studziński Jacek, Kościół par. w Kraśniku /architektura/, PKZ Spółka z o.o. Pracownia dokumentacji naukowo-historycznej, Lublin 1991, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie.
- Rymaszewski Bohdan, Rozważania o rekonstrukcji w kontekście doktryny konserwatorskiej dawnej i dziś [w:] Ochrona Zabytków, Warszawa 1993, nr 3, s. 227-234.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych, wydanie nowe, Warszawa 1996.
- Soćko Adam, Programy heraldyczne w dekoracji kościołów parafialnych w Kraśniku i Chodlu, mszp., 2015.
- Szysko-Bohusz Adolf, Sokołowski Maryan, Trzy kościoły halowe: Olkusz, Kraśnik, Kleczków [w:] Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce, T. IX, z. 1 i 2, Wyd. Akademii Umiejętności w Krakowie, 1913.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

SUMMARY

The church in Kraśnik is one of the most valuable historical sacred objects of the Lublin region and the repair and restoration works going on in the building are worthy of notice. The analysis of the results of the monument's exploration and the final restoration solutions adopted with respect to the façade of the Kraśnik church was the subject of the diploma thesis written by the author in 2008 under the guidance of Andrzej Kadłuczka, Professor of Architecture, PhD, as part of the postgraduate study programme run by Tadeusz Kosciuszko Cracow University of Technology and the Pontifical Academy of Theology in Cracow. The thesis contains an analysis of the discoveries on the church façade with reference to construction changes and the target proposal to reconstruct the Gothic gable and the aesthetics of the whole object. The thesis discusses the repair of the façade where the restoration aspect is the most significant and refers to the major problems connected with reconstruction of the original form of the remodelled late-Gothic gable, as well as the exposure of the original bond of the stone wall, architecture details, and their aesthetic development. The restoration solutions adopted with respect to the façade had a direct impact on the concepts concerning other parts of the church elevation, taking into account the specific features of particular elements. The restoration issues connected with the parish church in Kraśnik are a part of the debate on restoration doctrines held by the groups associated with widely understood restoration of historical monuments, both in the theoretical and practical sense.

1. Kraśnik, kościół parafialny, szczyt zachodni i wschodni na podstawie rysunku autorstwa K. Stronczyńskiego z lat 1852-1853.

2. Kraśnik, kościół par., strona pd.-zach., według fot. S. Zaborowskiego z ok. 1905 roku, zamieszczona w publikacji A. Szyszko-Bohusza, archiwum WUOZ w Lublinie.

3. Kraśnik, kościół par., fasada, fot. S. Zaborowskiego z ok. 1905 roku, zamieszczona w publikacji A. Szyszko-Bohusza, archiwum WUOZ w Lublinie.

4. Kraśnik – kościół parafialny – fasada – część środkowa – stan z roku 1991, fot. J. Bożek [w:] Kościół par. w Kraśniku /architektura/, dokumentacja naukowo-historyczna z 1991 r.

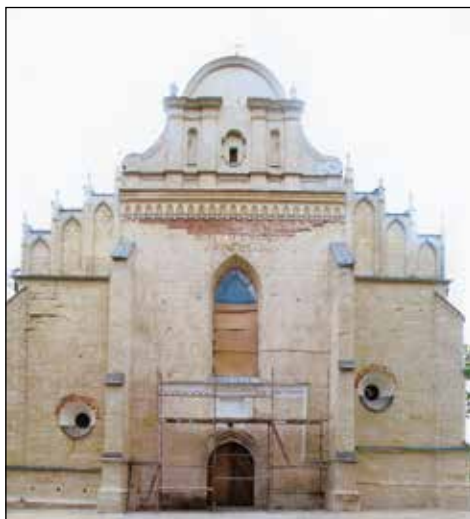
5. Kraśnik, kościół parafialny, fasada – stan z roku 2007, fot. B. Stolarz

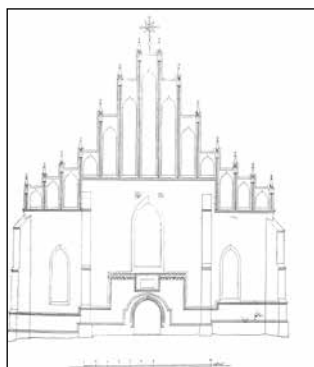
6. Kraśnik, kościół parafialny, fasada w trakcie usuwania tynków pod szczytem – stan z roku 2007, fot. B. Stolarz

7. Kraśnik, kościół parafialny, fasada fragm. pierwotnego fryzu po usunięciu tynków – stan z roku 2007, fot. B. Stolarz.

8. Kraśnik, kościół parafialny, fasada po usunięciu tynków – stan z roku 2007, fot. M. Konkołowska

9. Kraśnik, rysunek pierwotnego szczytu według A. Szyszko-Bohusza.

10. Kraśnik, kościół parafialny, wersja projektowa odtworzenia gotyckiego szczytu według A. Cieplińskiego z 2008 r. przyjęta do realizacji.

11. Kraśnik, kościół parafialny, fasada po pracach, fot. R. Zwierzchowski 2008

12. Kraśnik, kościół parafialny, elewacja południowa przed pracami, fot. B. Stolarz, 2009

13. Kraśnik, kościół parafialny, elewacja północna w trakcie prac, fot. B. Stolarz, 2009

14. Kraśnik, kościół parafialny, zamurowany otwór wejściowy elewacji północnej, fot. B. Stolarz, 2009

15. Kraśnik, kościół parafialny, pierwotne okno w elewacji północnej, fot. B. Stolarz, 2009

16. Kraśnik, kościół parafialny, otwór w elewacji północnej, fot. B. Stolarz, 2009

17. Kraśnik, kościół parafialny, elewacja południowa po opracowaniu estetycznym, fot. B. Stolarz, 2010

18. Kraśnik, kościół parafialny, kruchta-wieża przed pracami, fot. B. Stolarz, 2007

19. Kraśnik, kościół parafialny, zrekonstruowany układ heraldyczny na wieży, fot. B. Stolarz, 2013

20. Kraśnik, kościół parafialny, elewacja południowa z wieżą po pracach, fot. B. Stolarz, 2013

PRACE KONSERWATORSKIE I BADAWCZE W OBRĘBIE PREZBITERIUM KOŚCIOŁA PW. WNIEBOWZIECIA NAJŚWIĘTSZEJ MARII PANNY W KRAŚNIKU

W trakcie realizacji podjętych w roku 2008 prac przy kościele krańickim pojawiła się możliwość uzyskania przez parafię funduszy unijnych. Biorąc pod uwagę krótkie terminy składania wniosków i konieczność zagwarantowania finansowego udziału własnego parafii; do realizacji przewidziano zakres prac dotyczący tylko prezbiterium. Projektem objęto wystrój elewacji z uwzględnieniem przywrócenia gotyckiej estetyki i konserwację wystroju i wyposażenia wnętrza prezbiterium. Ograniczenie zakresu prac do prezbiterium miało swoje uzasadnienie również w odniesieniu do faz budowy kościoła. Prezbiterium stanowiło pierwotny kościół krańicki z XV wieku. Dodatkowo do projektu dołączono zagospodarowanie terenu wokół kościoła.

Bryła prezbiterium

Wykonane punktowo odkrywki w grubości tynku elewacji prezbiterium, potwierdziły że ceglany watek muru jest możliwy do odsłonięcia. Zdecydowano więc o usunięciu wypraw tynkowych z powierzchni cegieł. Doczyszczanie powierzchni cegieł pokazało zróżnicowany stan jej zachowania, najgorszy był w partiach przyziemia i cokołowej z kamiennymi uzupełnieniami, gdzie wykonano grube powłoki cementowe, zacierające pierwotne formy elementów.

W wyniku szczegółowej analizy wątków muru w strefie więźby dachowej kościoła potwierdzono lub uzupełniono dotychczasowe wnioski, iż najstarszą częścią w ramach istniejącej budowli jest obecne prezbiterium. Pierwotnie był to obiekt jednonawowy, mury z cegły, oskarpowany. Skarpy elewacji frontowej ustawiono równo z jej licem. Front zwieńczony był szczytem, z którego pozostały fragmenty w murach fasady zachowane w poziomie poddasza. Pierwotnie wnętrze przykryte było stropem belkowym, o czym świadczą wyprowadzone w murze – widocznym w poziomie strychu – gniazda. W drugim etapie funkcjonowania kościoła dobudowano parterową zakrystię i skarbczyk z wąskimi i mniejszymi okienkami. O dobudowie tych części świadczy zakłócenie wątku ściany wschodniej na styku z przyporą. Wykuto wejście do kościoła w jego ścianie bocznej od północy, a drzwi zabezpieczono drewnianymi belkami wsuwanymi w ościeża otworu.¹ Wejście uzyskało oprawę w formie kamiennego portalu. W dotychczasowych analizach historii rozwoju obiektu, uznawano powstanie zakrystii i skarbczyka w dwóch etapach, w stosunku do prezbiterium. Wynikało to z analizy sklepień, ale nie nad partem tylko dostępnym piętnem. Wobec obecnych ustaleń badawczych, tak pod względem funkcjonalnym jak i komunikacyjnym, oba pomieszczenia wymurowano, jako jedno założenie w tym samym czasie. Świadczą o tym także analogiczne profile żeber sklepień krzyżowo-żebrowych na wspornikach (nie wszystkie wsporniki się zachowały). Osta-

¹ H. Landecka, Architektoniczne prace badawcze w kościele parafialnym pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Krańniku (w:) Wiadomości konserwatorskie, rok 2013 (nr 13), s. 249-250.

tecznym potwierdzeniem powstania obu części równocześnie tj. zakrystii i skarbcza było skucie tynków i analiza wątku muru. Przebadanie podłoża i wątków muru potwierdziło dobudowanie zakrystii w II etapie w stosunku do prezbiterium (skucie fragmentów przypory prezbiterium od strony północnej). Natomiast wykluczyło powstanie zakrystii i skarbcza w dwóch etapach.

Łączenie cegieł na styku zakrystia, skarbiec i prezbiterium, wyraźnie potwierdziło dobudowanie do prezbiterium pomieszczenia, a nawet pomieszczeń. Gdyż według autora badań archeologicznych Stanisława Gołuba² poziom odsadzki od strony północnej dokumentuje ówczesny poziom użytkowy zakrystii, pomieszczenie mogło być jednoprzestrzenne, a później wybudowana ścianka działowa miała wejście przesunięte w kierunku północnym w stosunku do obecnego przejścia pomiędzy zakrystiami (w ścianie dzielącej pomieszczenia widoczne przemurowanie). Za taką interpretacją może przemawiać również umieszczenie herbów Korczak na zwornikach zakrystii (dodatkowo Topór nad kominkiem), a skarbcza – Topór. Jak wskazuje dr Adam Soćko, herb Korczak odnieść należy do Anny, córki Dymitra z Goraja, która wniosła miasto w posagu Andrzejowi Tęczyńskiemu, natomiast Topór raczej nie do ojca (zmarłego w kilka lat po ślubie – 1411/1412), lecz do syna również Andrzeja, zwanego Rabsztyńskim, inicjatora budowy prezbiterium.³ Według badacza umieszczenie herbu Korczak w zakrystii pozwala przyjąć założenie, że budowa prezbiterium rozpoczęta została jeszcze za życia Anny z Goraja, czyli przed 1441 rokiem. Potwierdzają to historyczne i obecne ustalenia badawcze.

Na początku XV wieku w miejscu obecnego prezbiterium funkcjonowała świątynia drewniana (być może z kamiennie-ceglanym baptysterium). Przed rokiem 1448 wybudowany został gotycki kościół (obecne prezbiterium), ceglany ze stropem drewnianym, oskarpowany, ze szczytem od strony zachodniej (zachowanym częściowo w poziomie poddasza). W kolejnym etapie została dobudowana przesklepiona zakrystia i skarbiec, prawdopodobnie w okresie pomiędzy 1448-1461 (data śmierci Andrzeja Rabsztyńskiego). Po śmierci ojca, działania budowlane kontynuował Jan Tęczyński Rabsztyński, który uczynił fundację na rzecz kanoników laterańskich i rozpoczął budowę drewnianego klasztoru. Po wybudowaniu kamiennego korpusu nawowego (po 1491 roku) całość tj. prezbiterium i korpus przesklepiono, wybudowano klatkę schodową nad kruchtą i skarbcem, szczyt zachodni i portale. Na Janie Rabsztyńskim zakończyła się kraśnicka gałąź rodowa Tęczyńskich, których kontynuatorami byli Tęczyńscy z linii krakowskiej. Kolejna istotna zmiana w wyglądzie kościoła i prezbiterium nastąpiła w okresie przekształceń w duchu renesansowym przez Jana Gabriela Tęczyńskiego i jego syna Stanisława w latach 1499-1560, wraz z utworzeniem siedziby rodowej. Wówczas nadbudowano o ok. 1 metr (nadbudowa widoczna w przestrzeni strychu) prezbiterium i korpus nawowy, nakrywając nowym sklepieniem gwiaździstym prezbiterium i sieciowym nawy. Podwyższono szczyt nad prezbiterium i prawdopodobnie otynkowano (zachowane wyprawy tynkowe na szczycie i ścianach bocznych prezbiterium w poziomie poddasza). Wystawiono nowy chór muzyczny, a we wnętrzu pojawiło się szereg renesansowych detali oraz dekoracja sklepienia prezbiterium.

W trakcie prac przy prezbiterium wyraźnie zarysowała się nadbudowa korony murów ponad gzymsem o kilka rzędów cegieł (wyrównanie poziomu z dobudowanym

² S. Gołub,....

³ A. Soćko, Programy heraldyczne w dekoracji kościołów parafialnych w Kraśniku i Chodlu, mps. 2015, b.s.

korpusem), w momencie gdy wnętrze kościoła zostało pokryte nowym sklepieniem na całej powierzchni wraz z korpusem nawowym.

Ciekawostkę stanowi jednak – w odniesieniu do tego faktu – informacja zawarta w dokumentacji konserwatorskiej prac prowadzonych w 1984 roku w kościele przez konserwatora dzieł sztuki Andrzeja Komodzińskiego⁴. W odniesieniu do wskazanej w źródłach nadbudowy, zauważono, że prowadzone są prace związane z nakładaniem nowych tynków na elewację i że mury prezbiterium nie noszą żadnych śladów nadbudowy na wątku ceglanym elewacji, w sposobie wiązania cegieł, ich wymiarach oraz użytej zaprawy, którą porównano makroskopowo. Wyniki obecnego rozpoznania weryfikują to twierdzenie. Po oczyszczeniu ceglanego wątku muru prezbiterium wyraźnie rysuje się nadbudowa, oddzielona pozostałościami kamiennego gzymsu, tuż pod okapem oraz wyraźnie odcinająca się w przestrzeni strychu. Być może uznano nadbudowę jako poważne działanie na innej wysokości. Natomiast nadbudowa wykonana była tylko w kilku warstwach cegieł, ale co ciekawe była widoczna również w bryle otynkowanego budynku. Niewątpliwie informacja o podobnych parametrach materiału budowlanego – cegły daje wskazówkę, że nadbudowanie całości kościoła i przesklepienie go na nowo nastąpiło w niedalekiej przyszłości od zakończenia budowy naw, zapewne w pierwszych dziesięcioleciach XVI stulecia.

Bryła prezbiterium uległa nieznacznym przekształceniom architektonicznym ale dość istotnym estetycznym. Przeprowadzone ostatnio prace konserwatorskie przy ceglanym murze prezbiterium; usunięcie wypraw tynkowych, wymiana zniszczonych i opracowanie estetyczne powierzchni cegieł ujawniło gotycką estetykę muru o wątku główka-wózówka, przeplatanego główkami o ciemnym wypale-zendrówka. Ważną rolę w estetyce muru ceglanego odegrała spoina, podkreślająca kolorystycznie układ wertykalny. Odtworzenie sposobu spoinowania było możliwe dzięki zachowanemu oryginalnemu gotyckiemu fragmentowi muru na styku skarpy prezbiterium z korpusem nawowym od strony północnej (skarpa obudowana).

Rozpoznanie zatynkowanej wnęki na ścianie ołtarzowej prezbiterium przyniosło kolejne ciekawe odkrycie. W trakcie prac przy ścianie wschodniej prezbiterium odsłonięto formę pierwotnego okna. Jest to kamienna konstrukcja gotycka, ostrołukowa o układzie trójdzielnym treflowym w zwieńczeniu. Okno to zostało zamurowane w XVII wieku, kiedy wprowadzono do wnętrza obecny rozbudowany ołtarz główny. Nie było potrzeby zachowania okna, gdyż ołtarz wypełnia całą przestrzeń absydy. Okna miały szklenie w ołowiu. Zmniejszono wszystkie otwory okienne z wyjątkiem właśnie okna środkowego absydy, zamurowując dolne kwatery. Z uwagi na zachowaną konstrukcję przeszklenia, a także na harmonijność zachowania układu detalu i wystroju wnętrza, namalowano zamurowane fragmenty kwater od wnętrza. Informację o oknie za ołtarzem zamieścił również Andrzej Komodziński w przytoczonej dokumentacji, stwierdzając że pozostałości kamiennego gotyckiego maswerku w zamurowanym środkowym oknie prezbiterium pozwalają stwierdzić, że wysokość otworu okiennego prezbiterium pozostała bez zmian od czasu swego powstania.

Zdecydowano o czasowej ekspozycji górnej części treflowej okna, jego zabezpieczeniu tymczasowo od wewnątrz i pozostawieniu zamurowania poniżej, do czasu podjęcia ostatecznych rozstrzygnięć co do sposobu ekspozycji.

⁴ A. Komodziński, Dokumentacja opisowa, 1985 r, mps. archiwum WUOZ w Lublinie.

Ten sam zabieg zamurowania dolnych kwater wykonano w przypadku kaplicy na zakończeniu nawy południowej, na styku z prezbiterium (pierwotna ściana zewnętrzna prezbiterium). W przypadku ścian zewnętrznych kaplicy, zamurowanie okien nie wiązało się z ich wymalowaniem od środka. Wnętrze posiada dekorację malarską dostosowaną do już zamurowanych powierzchni. Potwierdza to fakt wykonania dekoracji kaplicy po zamurowaniu okien i później niż dekoracji w prezbiterium, ale też fakt wybudowania kaplicy przed zmianą wielkości okien w całym kościele, więc przed rokiem 1609, kiedy erygowano kaplicę.

W trakcie prac przy prezbiterium uporządkowano również obramienia dużych okien prezbiterium i małych okien zakrystii oraz okienek skarbcza, gdzie wykonano formy obramień kamiennych z okratowaniem.

O ile ekspozycja ceglanego wątku muru prezbiterium, zakrystii i skarbcza nie budziła wątpliwości, a ostateczny efekt estetyczny obronił się w praktyce, o tyle wątpliwości powstały w przypadku ekspozycji kamiennego wątku muru kaplicy dobudowanej od południa. Wybudowana z inicjatywy Bractwa Różańcowego kaplica Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, na zakończeniu nawy południowej styka się bezpośrednio ze ścianą boczną prezbiterium. Powstała w okresie i stylistyce barokowej na początku XVII wieku kaplica wybudowana została z kamienia, ale nie obrobionego w regularne bloki, jak w przypadku korpusu nawowego lecz z bloków o nieregularnych kształtach, dodatkowe uzupełnienie podstawowego budulca stanowiły cegły. Takie wykonanie muru, uzasadniało położenie tynków. Odkucie cementowych powłok z muru kaplicy ujawniło wspomniany nieregularny watek, jednakże ze względów poglądowych uznano dopuszczenie ekspozycji budulca po uporządkowaniu powierzchni i usunięciu ceglanych uzupełnień. Tak opracowana powierzchnia nie budzi dysonansu w stosunku do całości bryły kościoła, a z drugiej strony nie zamyka możliwości zastosowania innego estetycznego rozwiązania konserwatorskiego w przyszłości.

Nad prezbiterium znajduje się wschodni szczyt kościoła, widoczny od strony miasta (kościół położony na spadku wzniesienia) dwukondygnacyjny, wsparty po bokach na krokoszynach, posiada w dolnej kondygnacji cztery dwułukowe blendy, w górnej ostrołukowe zwieńczenie ujęte po bokach wolutami i sterczynami, który zatracił swoją pierwotną formę i wystrój. Wypełnienie tynkowanej wnęki górnej szczytu stanowiła dekoracja malarska wykonana w l. 60 XX w. przez artystę lubelskiego Jarosława Łukawskiego. Dekoracja zatraciła zupełnie czytelność kompozycji i kolorystykę. W trakcie prac starano się przywrócić na podstawie zachowanych fragmentów formę bardzo zniszczonego, zabetonowanego detalu gzymsów i sterczyn. Natomiast w miejsce dekoracji XX-wiecznej wykonano sgraffito ze sceną Wniebowzięcia NMP, patronki kościoła.

Prace przy elewacjach prezbiterium, zakrystii, skarbczyku i kaplicy wykonał w latach 2009–2010 zespół pod kierunkiem konserwatora dzieł sztuki Macieja Filipa.

SUMMARY

During the works on the church in Kraśnik, commenced in 2008, an opportunity arose for the parish to obtain EU funding. The project covered the elevation design, including restoration of the Gothic aesthetics, as well as conservation of the décor and furnishings

of the presbytery. Limitation of the scope of works to the presbytery was due to financial reasons but was also justified by the stages of the church construction. The presbytery was the original church in Kraśnik in the 15th c. Furthermore, the project included development of the area around the church. The openings made in some spots of the plaster of the presbytery's elevation confirmed that the brick bond of the wall can be uncovered. Therefore, it was decided to remove plaster from the surface of bricks. Cleaning of brick surface revealed its varied condition, the worst in the basement and socle parts. The presbytery underwent slight architectural changes, but quite significant aesthetic ones. The restoration works carried out recently on the brick wall of the presbytery, removal of plaster, replacement of damaged bricks and aesthetical processing of brick surfaces demonstrated the Gothic aesthetics of the header/stretcher wall, intertwined with headers of overburnt brick. An important role in the aesthetics of the brick wall is played by grout which emphasises the vertical layout through its colour. The project was implemented in the years 2009-2010.

1. Kraśnik, kościół parafialny, prezbiterium przed pracami, fot. B. Stolarz, 2008

2. Kraśnik, kościół parafialny, odkrywka stanu muru ceglanego, fot. B. Stolarz, 2008

3. Kraśnik, kościół parafialny, fragment ze wstępnym doczyszczaniem powierzchni cegły, fot. B. Stolarz, 2008

5. Kraśnik, kościół parafialny, doczyszczanie powierzchni cegieł, fot. B. Stolarz, 2008

4. Kraśnik, kościół parafialny, fragm. z oryginalnym spoinowaniem cegły, fot. B. Stolarz, 2008

6. Kraśnik, kościół parafialny, pierwotny układ okienka zakrystii fot. B. Stolarz, 2008

7. Kraśnik, kościół parafialny, mur kaplicy pd. po odkuciu wtórnych tynków, fot. B. Stolarz, 2008

8. Kraśnik, kościół parafialny, szczyt prezbiterium przed pracami, fot. B. Stolarz, 2008

9. Kraśnik, kościół parafialny, sgraffito z lat 60 XX wieku, fot. B. Stolarz, 2008

10. Kraśnik, kościół parafialny, odkrywka stanu zachowania szczytu, fot. B. Stolarz, 2008

11. Kraśnik, kościół parafialny, okienka w zakrystii po pracach, fot. B. Stolarz, 2009

12. Kraśnik, kościół parafialny, fragm. okna prezbiterium po pracach, fot. B. Stolarz, 2009

14. Kraśnik, kościół parafialny, szczyt prezbiterium ze sgraffitem, fot. B. Stolarz, 2009

13. Kraśnik, kościół parafialny, szczyt prezbiterium po pracach, fot. B. Stolarz, 2009

15. Kraśnik, kościół parafialny, widok na szczyt prezbiterium fot. M. Filip, 2009

16. Kraśnik, kościół parafialny, prezbiterium po pracach fot. B. Stolarz, 2009

17. Kraśnik, kościół parafialny, kaplica pd. po pracach fot. B. Stolarz, 2009

PRACE KONSERWATORSKIE PRZY ZABYTKACH RUCHOMYCH Z KOŚCIOŁA ŚW. JÓZEFA KARMELITÓW BOSYCH W LUBLINIE W OKRESIE 1996-2016

Karmelici Bosi przywiązują wagę do popularyzacji historii swojego zakonu i historii domów klasztornych i kościołów, w których mieszkają i pracują. Dzięki pracy badawczej samych Karmelitów, m.in. O. Benignusa Józefa Wanata OCD i O. Arkadiusza Smagacza OCD zostały opracowane teksty źródłowe znajdujące się w archiwach krakowskich, lubelskich, a także rzymskich, co pozwala na przybliżenie także historii zabytków ruchomych znajdujących się w kościele pw. św. Józefa przy ul. Świętoduskiej w Lublinie, które zostały poddane pracom konserwatorskim w okresie dwudziestu lat, od 1996 r. – 2016 r. Prace te trwają systematycznie i są kontynuacją remontu kościoła przeprowadzonego w latach 1993-2000.

Przyglądając się wnętrzu świątyni należy pamiętać, że w okresie od 1644-1807 r. należała ona do karmelitanek bosych¹. Z tego czasu nie zachowały się żadne opisy wnętrza. Z pierwszych informacji z lat 30. XIX w.², a także z opisu Księdza Karola Boniewskiego³ dowiadujemy się, że główny ołtarz był namalowany na ścianie prezbiterium. Przedstawiono w nim wizerunek św. Józefa. Obecność malowidła ściennego potwierdziły badania i odkrywki sondażowe nawarstwień na ścianie ołtarzowej, które wykonano w 1998 r., w związku z planowanym remontem wnętrza kościoła.⁴ W tym samym miejscu znajduje się informacja o istnieniu czterech ołtarzy: Matki Boskiej Szkaplerznej i trzech innych dedykowanych pozostałym świętym zakonu. Spis sporządzony w 1865 r. po kasacie zakonu⁵ wymienia już ołtarz główny i pięć bocznych, dwa malowane na czarno, a trzy pozostałe na niebiesko. Karmelitański kronikarz opisujący odzyskany kościół informuje, że w 1918 r. były już tylko cztery ołtarze boczne. Ołtarz rozebrany na początku XX wieku i przeniesiony do kaplicy zakładu opiekuńczego Sióstr Pasterek na Wiktorynie w Warszawie dedykowany był św. Janowi od Krzyża i mieścił się po lewej stronie od wejścia pod chórem muzycznym (w obecnym ołtarzu św. Jana od Krzyża znajdował się wówczas obraz św. Jana Nepomucena). Pomiędzy pozostałymi ołtarzami kilkakrotnie w okresie międzywojennym dokonywano wymiany obrazów. Ponadto podczas kolejnych remontów w XX w. malowano je białą farbą olejną⁶.

Prace konserwatorskie przy ołtarzu głównym rozpoczęto w listopadzie 1996 r. Trwały etapami do lipca 2000 r. Prowadzone były przez konserwatorów dzieł sztuki Leonarda Bartnika, Magdalenę Gawłowską i Teresę Chmielewską, a radą służyła

¹ O. A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie w latach 1610 – 1864, Lublin 2012, s. 188-189.

² O. A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie (1610-2010), Lublin 2010, s. 138.

³ K. Boniewski, Opis Historyczny Diecezji Lubelskiej, Lublin 1845, rkp w Archiwum Diecezjalnym w Lublinie, sygn. A/259.

⁴ M. Gawłowska, L. Bartnik, Prace konserwatorskie przy ołtarzu głównym w kościele św. Józefa OO. Karmelitów Bosych w Lublinie. Dokumentacja, Lublin, 2000, s. 5.

⁵ O. A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie w latach 1610–1864, Lublin 2012, s. 191.

⁶ O. A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie (1610-2010), Lublin 2010, s. 139.

uznana konserwatorka i rzeczoznawca w sprawach konserwacji zabytków ruchomych – Krystyna Durakiewicz.

Siedemnastowieczny ołtarz główny (fot. 1), choć doskonale pasuje pod względem kompozycyjnym do wnętrza prezbiterium kościoła pw. Św. Józefa, został do niego przeniesiony dopiero w XIX w.⁷ (zapewne w 1839 r. ze skasowanego wcześniej kościoła franciszkanów-reformatów pw. św. Kazimierza Królewicza, czyli z obecnego browaru. Tłumaczyłoby to umieszczenie w zwieńczeniu ołtarza wizerunku tego świętego, zapewne kopii poprzedniego malowidła, wykonanej w 1860 r. przez J. Bernasiewicza⁸). Wcześniej rolę głównego ołtarza pełniło wyżej wspomniane malowidło ściennie. Zachowane za ołtarzem otwory łączące kościół z chórem zakonnym, obecnie zamurowane od strony zakrystii, świadczą o tym, że pierwotny siedemnastowieczny ołtarz musiał mieć inną formę⁹. Wskazuje na to również artykuł W. Zielińskiego, zamieszczony w „Kłosach” z 1887 r., poświęcony kościołowi św. Józefa, w którym autor pisze: „*Ołtarz wielki wraz z obrazami Ś-go Józefa i Ś-go Kazimierza pochodzi z byłego kościoła OO. Reformatów*”. Przeniesienie ołtarza nastąpiło zapewne około 1839 r., gdyż w tym właśnie czasie gmachy po reformackie zajmowane od 1820 roku przez bonifratrów przejął rząd gubernialny. Bonifratrzy przeniesieni zostali do klasztoru i kościoła św. Eliasza, który z kolei zwolnili przebywający tam Karmelici Bosi i objęli (po siostrach wizytkach) w posiadanie klasztor i kościół św. Józefa. Czas powstania ołtarza może przypadać na okres po postawieniu kościoła reformatów, a więc koniec XVII wieku. Potwierdziły to badania prowadzone w trakcie konserwacji. Stwierdzono, że na strukturze ołtarza głównego, pod zastaną w momencie podejmowania prac warstwą olejnych przemalowań, znajduje się dość dobrze zachowana olejna polichromia w formie marmoryzacji, zapewne z ok. 1860 r.¹⁰ Pod nią odnaleziono fragmenty wcześniejszej, prawdopodobnie pierwotnej polichromii. Wykonano szereg sond dla ustalenia jej zasięgu i sporządzenia graficznej rekonstrukcji. Okazało się, że fragmenty zachowane na zwieńczeniu, wolutach i na cokole są zbyt nikłe, aby na ich podstawie odtworzyć wygląd pierwotnej polichromii. Z pewnością ołtarz musiał być w bardzo złym stanie skoro w trakcie podjętych wówczas prac usunięto prawie całkowicie oryginalną polichromię (Pierwotna polichromia była utrzymana w beżach, różach i amarantowej czerwieni. Zachowały się fragmenty na cokole, na wolutach gzymsu i na zwieńczeniu – wszystkie po prawej stronie ołtarza) i złocenia. Na ołtarzu położono wówczas nowe zaprawy, wykonano złocenia i polichromię w formie marmoryzacji oraz odnowiono obraz św. Józefa, a zniszczony obraz św. Kazimierza zastąpiono kopią¹¹. Na początku XX wieku nastąpił kolejny poważny remont ołtarza. Niewielkie zniszczenia polichromii na strukturze wyretuszowano farbą olejną. Na nowo wykona-

⁷ M. Gawłowska, L. Bartnik, tamże, s. 5.

⁸ O. A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie (1610-2010), Lublin 2010, s. 139.

⁹ M. Gawłowska, L. Bartnik, tamże, s. 5.

¹⁰ Polichromia ołtarza w formie marmoryzacji pochodzi zapewne z czasu jego restauracji, która mogła mieć miejsce ok. 1860 r., gdyż taką datą opatrzony jest obraz św. Kazimierza. Przypuszczenie to potwierdza opis sporządzony w 1865 roku przez ks. Ig. Wierszyńskiego: „Ołtarz wielki z obrazem Św. Józefa, a w górze Św. Kazimierza w ramach olejno na płótnie malowane, u dołu Matka Boska na blasze malowana – ołtarz ten nowo odrestaurowany ma duże kolumny wysokie pod alabaster podprowadzone, z piedestałem i kapitelami snycerskiej roboty, cymboryum i mensa drewniane, przed ołtarzem cztery gradusy, z tych trzy marmurowe, a czwarty drewniany”.

¹¹ Kościół reformatów pw. Kazimierza Królewicza Polskiego zaczęto wznosić w 1676 r. z fundacji kasztelana kamienieckiego Mikołaja Bieganowskiego. Być może to jego postać została przedstawiona na umiesz-

no złocenia rekonstruując zniszczone partie snycerki. W czasie prac konserwatorskich prowadzonych w latach 1996-2000 r. znaleziono inskrypcje na insygniach królewskich umieszczonych na szczycie ramy obrazu przedstawiającego św. Kazimierza. Na poduszce napisano: „wszystka rzeźba dorabiana / ... a ołtarz odnowiony / D 25 września 1905 roku / przez K. W. Modzelewskiego / z Lublina.” Napis na koronie: „Odnowiono / za Ks. Rektora M. Bobolewskiego / Staraniem Franciszka Kapanickiego / zakrystiana / tegoż kościoła”. Na wewnętrznych ściankach tabernakulum napisano ołówkiem: „1904 / Modzelewski” – fot. 15 , a w innym miejscu białą farbą: „Odnowiony ołtarz 1905 / roku we / wrześniu / za stara/ niami ks. / Bobolewskiego / i zako. Kom / panickiego / przes. K. W. / Modzelew / skiego”. Wynika z tego, że prace pozłotnicze rozpoczęto w 1904 r. lub wcześniej, a zakończono je w 1905 r. W tym czasie została wykuta nisza za obrazem „św. Józef”. W 1906 r. ustawiono w niej rzeźbę: „Serce Jezusowe”. Wstawiono również metalową kasetę do tabernakulum. Kolejny napis na wewnętrznej ścianie tabernakulum mówi, że : „Odnowiono roku pańskiego / 1938 . trizma / Miklaszewskim/ Pozłotnik Jasiński?” . Następne prace przy ołtarzu można łączyć z remontami kościoła. Być może w czasie remontu kościoła w 1956 r. pomalowano ołtarz białą farbą olejną i złocenia brązem pozłotniczym, omijając lepiej zachowane partie z dolnej części ołtarza i na ramie obrazu „Św. Józef” wykonano złocenia szlagmetalem na fragmentach tejże ramy, głowicach kolumniek tabernakulum i ornamentach na cokole. W tym czasie zaaranżowano antepedium. W czasie remontu kościoła w 1971 r. była kolejna okazja odświeżenia ołtarza i wykonano następne przemalowania białą farbą olejną, a złocenia brązem.

W 1996 r. Karmelici postanowili przeprowadzić gruntowne prace konserwatorskie przy ołtarzu głównym. Podjęto badania na obiekcie, a także badania historyczne, których efekty pozwoliły na bliższe rozpoznanie i datowanie poszczególnych elementów ołtarza. Zawarto je w powykonawczej dokumentacji konserwatorskiej. Komisyjnie podjęto decyzję o odsłonięciu dziewiętnastowiecznej marmoryzacji oraz przeprowadzono konserwację trzech obrazów malowanych olejno na płótnie: dziewiętnastowiecznego obrazu „św. Kazimierz Królewicz” (fot. 2), autorstwa J. Bernasiewicza, osiemnastowiecznego obrazu „św. Józef z Dzieciątkiem”, autorstwa nieznanego malarza i obrazu „Ostatnia Wieczerza” (fot.3), autorstwa nieznanego autora, zapewne szkoły włoskiej, z pocz. XVII w. umieszczonego na antepedium ołtarza głównego¹².

Kolejnym ołtarzem, który poddano konserwacji był **ołtarz boczny Matki Boskiej Szkaplerznej** (fot. 4 – 8), z 3 ćw. XVIII w. wraz z obrazem „Matka Boska Szkaplerzna” i jego sukienką. Prace prowadzone były od kwietnia 2001 do grudnia 2002 r. przez Magdalenę Gawłowską i Leonarda Bartnika. Pozwoliły one na określenie czasu powstania i przemalowań obrazu na okres od XVII w. do XIX w. Jest to obraz malowany olejno na płótnie, posiada sukienkę z mosiądzu, posrebrzaną i pozłacaną.

Również i temu ołtarzowi przywrócono starszą, ale tym razem pierwotną kolorystykę struktury, czyli laserunek błękitem indygo. Pierwotny obraz „MB z Dzieciątkiem” ukryty częściowo pod przemalowaniem jest z pewnością starszy od rokokowego ołtarza, w którym się znajduje. Przemawiają za tym cechy stylistyczne ujawnione dzięki zdjęciom rentgenowskim .

czonym w ołtarzu obrazie św. Kazimierza, który jest niewątpliwie kopią pierwotnego malowidła wykonana jak wskazuje napis na odwrociu przez J. Bernasiewicza w 1860 r.

¹² O. A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie (1610-2010), Lublin 2010, s. 139-144.

Słowa W. Zielińskiego w artykule opublikowanym w Kłosach w 1887 roku: „Jeden z bocznych ołtarzy zdobi obraz Matki Bożej Karmelickiej, który poprzednio znajdował się w kościele przy Krakowskim Przedmieściu i po pożarze, nietknięty niszczącym żywiołem, odszukany był wśród gruzów świątyni” zostały przypisane dwóm obrazom. Magdalena Gawłowska i Leonard Bartnik w dokumentacji konserwatorskiej twierdzą, że opis dotyczy odkrytego przez nich – dzięki wykonaniu rentgena – obrazu¹³, natomiast Ojciec Arkadiusz Smagacz sądzi, iż słowa te odnoszą się do obrazu Matki Boskiej Pocieszenia¹⁴. Natomiast fakt, że na koronach Matki Boskiej i Dzieciątka widnieje herb Zakonu Karmelitów może wg niego świadczyć, iż obraz Matki Boskiej Szkaplerznej pochodzi z kościoła pw. św. Eliasza i stanowił niegdyś wyposażenie ołtarza głównego świątyni karmelitów dawnej obserwancji, czyli byłby w kościele na ul. Świętoduskiej od 1837/1838 r.¹⁵

*„Nie wiadomo kiedy obraz został przemalowany po raz pierwszy. Najprawdopodobniej nastąpiło to w związku ze zniszczeniami jakich zapewne doznał w wyniku pożaru – domniemają konserwatorzy – już po przeniesieniu na nowe miejsce. Być może wówczas obcięto brzegi obrazu do kształtu, który jest utrwalony na tle wnęki ołtarzowej, gdzie obraz dawniej był przybity, a następnie obmalowany dookoła białą farbą. Sądząc po liczbie przemalowań i otworach pozostałych po przybijaniu koszulki obraz poddawany był trzykrotnie renowacjom. Pierwsze przemalowanie objęło tło i partie karnacji, być może płaszcz Marii (laserunek) i tunikę Dzieciątka, Ewangeliarz. Wówczas zmieniony został kształt welonu przy twarzy Matki Boskiej. Kolejne przemalowania to jasnokremowa karnacja twarzy Marii, obłoki w tle, retusze na płaszczu Matki Boskiej i Dzieciątka, na Ewangeliarzu. Trzecia renowacja polegała na przemalowaniu karnacji obu postaci i retuszach m.in. Welonu Marii, draperii płaszcza. Umieszczono wówczas obraz na nowym podłożu ze sklejk, a sukienkę na drugiej sklejce, aby uniknąć kolejnych zniszczeń płótna. Być może właśnie wtedy obcięto brzegi płótna do obecnego formatu. Lico zabezpieczono jedwabiem – Praca ta wykonana została już w XX wieku, gdyż impastowe olejne przemalowania twarzy były łatwe do usunięcia, także użyte materiały takie jak pinezki, tasiemka, sklejki oraz ich stan zachowania za tym przemawiają.”*¹⁶

W celu podjęcia trudnej decyzji o zachowaniu lub usunięciu pozostawionych przemalowań zebrała się komisja, w której uczestniczyli: prowincjał Zakonu OO. Karmelitów Bosych O. Szczepan Praśkiewicz, przeor klasztoru w Lublinie O. Mateusz Wiecek, LWKZ

¹³ „Prawdopodobnie obraz został umieszczony w obecnym ołtarzu około 1807 r. kiedy to karmelici przeprowadzili się do kościoła św. Józefa „resztki pozostałe od ognia do tego miejsca przenieśli” (za ks. K. Boniewskim). Pozostawali tu do 1810 roku, po czym zostali przeniesieni do klasztoru karmelitów trzewickowych. w opisie kościoła sporządzonym przez ks. K. Boniewskiego ok. roku 1837 brak jest wzmianki o obrazie, ale wymieniony jest ołtarz „Maryi Szkaplerza, bogato strojny”. Właśnie w tym czasie – autorzy podają różne daty: 1835 (S. Wojciechowski, J. Siennicki), 1838 (W. Zieliński i S. Sierpiński) – do kościoła powrócili karmelici bosi i przeprowadzili remont klasztoru i kościoła. Być może z tym czasem należałoby wiązać datę ufundowania srebrnej sukienki. Zagadkę stanowi fakt, że na koronach znajduje się herb karmelitów trzewickowych. Z opisu ołtarz z 1865 roku wiadomo, że znajdował się w nim obraz Matki Boskiej Szkaplerznej „... na płótnie malowanej z panem Jezusem. Suknia białą srebrną pokryta w desenie wyciskana – korony obie ozdobione perłkami innymi kamieniami” – dokumentacja konserwatorska.

¹⁴ O. A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie (1610-2010), Lublin 2010, s. 146.

¹⁵ O. A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie (1610-2010), Lublin 2010, s. 148.

¹⁶ M. Gawłowska, L. Bartnik, Prace konserwatorskie przy ołtarzu pw. Matki Boskiej Szkaplerznej w kościele św. Józefa OO. Karmelitów Bosych w Lublinie, Lublin 2003, s. 6.

– H. Landecka, naczelnik Wydziału Inspekcji Zabytków Ruchomych WUOZ w Lublinie – Barbara Stolarz oraz wykonawcy. Przeważała opinia właścicieli o pozostawieniu obrazu z XIX-wiecznym przemalowaniem. Uznano, że obecny wizerunek posiada pewne wartości artystyczne i jest bliski utrwalonemu w kulcie, a czas jego powstania można wiązać z ufundowaniem srebrnej sukienki.

W dokumentacji konserwatorskiej przedstawiono hipotezę, iż zdjęcie rentgenowskie pierwotnej warstwy obrazu przedstawia Maryję w typie Czarnej Madonny o bizantyjskiej proveniencji. Warto też zwrócić uwagę, że przedmiotowy obraz powtarza typ ikonograficzny słynącej łaskami i otoczonej ogromnym kultem w XVI i XVII w. Matki Boskiej z Dzieciątkiem przedstawionej na fresku w Bazylice Nawiedzenia NMP w Krakowie, tzw. Madonny Piaskowej¹⁷, siedzibie Karmelitów Starej Obserwancji (Trzewickowych) (fot. 9).

Kronika Karmelitów Bosych w Lublinie relacjonuje również pochodzenie dwóch rzeźb znajdujących się w ołtarzu. „W 1930 roku karmelici zwrócili się do lubelskiej kurii biskupiej z prośbą o pozwolenie na przeniesienie dwóch drewnianych figur z poaugustiańskiego kościoła pw. św. Agnieszki na Kalinowszczyźnie. Przedstawiały one świętych Zakonu Augustianów. Po zręcznej przeróbce (m.in. skróceniu płaszczy) karmelici bosci uczynili z nich świętych karmelitańskich – św. Bertolda (z miniaturką kościoła w ręku), legendarnego założyciela zakonu karmelitańskiego i św. Alberta Jerozolimskiego (z pastoralem), prawodawcę zakonu.”¹⁸

W 2003 r. poddano pracom konserwatorskim Droge Krzyżową autorstwa Władysława Barwickiego, namalowaną w 1922 r. Konserwację wykonali Magdalena Gawłowska i Leonard Bartnik. (fot. 10 i 11)

Na przeciw ołtarza Matki Boskiej Szkaplerznej znajduje się **ołtarz św. Teresy z Avili** (fot. 12-15). Prace konserwatorskie przy nim były prowadzone w latach 2002-2007. Podobnie jak przy poprzednim ołtarzu na podstawie odkrywek ustalono stratygrafię nawarstwień na strukturze i stwierdzono, że była srebrzona i laserowana błękitem indygo, analogicznie jak wystrój ołtarza matki Boskiej Szkaplerznej. Z udziałem Ojców Karmelitów i służb konserwatorskich podjęto decyzję o przywróceniu pierwotnego wystrój. Usunięto imitacje złocen z figur i elementów snycerki oraz przemalowania z partii karnacji. Równolegle poddano konserwacji kapliczkę Praskiego Dzieciątka Jezus i dwa obrazy ołtarzowe¹⁹.

Ołtarz św. Teresy (poświęcony świętym karmelitańskim św. Teresie z Avili i św. Teresie z Lisieux) jest dziełem nieznanego warsztatu datowanym na trzecią tercję XVIII wieku. W retabulum znajdują się dwa obrazy. Na blacie mensy ustawiona jest Kapliczka Praskiego Dzieciątka Jezus w formie szafki o kryształowych ściankach z figurką Dzieciątka²⁰. Po bokach obrazów, na wysuniętych cokołach ustawione są dwie rzeźby świętych: Św. Jana od Krzyża po prawej i niezidentyfikowanego świętego w stroju zakonnym z księgą po lewej stronie. Mogły one wcześniej znajdować się na sąsiednim ołtarzu

¹⁷ R. Róg, Karmelici. Duch. Historia. Kultura, Kraków 1997, s. 15-17.

¹⁸ O. A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie (1610-2010), Lublin 2010, s. 149.

¹⁹ M. Gawłowska, L. Bartnik, Dokumentacja konserwacji i restauracji ołtarza bocznego św. Teresy w kościele pw. św. Józefa Karmelitów Bosych w Lublinie, Lublin 2009 r., s. 4.

²⁰ „Figurkę ustawiono w tym miejscu w związku z zaprowadzeniem w kościele w 1924 r. Bractwa Praskiego Dzieciątka Jezus. Dwa lata później sprawiono Dzieciątku ozdobną kapliczkę i przygotowano komplet nowych strojów”. O. A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie (1610-2010), Lublin 2010, s. 151-152.

św. Jana od Krzyża, gdyż na ich podstawach znaleziono nawarstwienie czarnej farby – koloru wystroju tego ołtarza co najmniej do 1949 roku.

Obraz „Św. Teresa z Avila”, malowany olejno na płótnie, pochodzi być może z XVII w. Prace konserwatorskie zostały przy nim przeprowadzone w 2007 r. przez Magdalenę Gawłowską i Leonarda Bartnika. W kronice prowincji karmelitów bosych znajduje się informacja o tym, że karmelici lubelscy otrzymali przywieziony w 1623 r. przez prowincjała zakonu obraz z wizerunkiem św. Teresy wykonany „z oryginału hiszpańskiego”. Zapis mówi jednak o tym, że obraz był wykonany na miedzi. Pochodzenie obecnego obrazu nie jest znane. Być może jest on powtórzeniem tamtego wizerunku namalowanym w późniejszym czasie. Nie można też wykluczyć, że jest to obraz należący wcześniej do karmelitek bosych. W 1926 roku obraz przeniesiono na pewien czas do ołtarza św. Jana od Krzyża. W kronice klasztornej odnotowano wówczas fakt odnowienia obrazu. Możliwe, że autorem ostatniej konserwacji był prof. Julian Makarewicz. Polegała ona na oczyszczeniu, zdublowaniu obrazu na kłajster na nowe płótno, retuszu, domalowaniu pasa tła u góry obrazu, położeniu werniksu żywicznego i wymianie krosna. Nie wiadomo kiedy obraz umieszczono w obecnej ramie.

Podczas prac konserwatorskich prowadzonych w 2007 r. obraz zdemontowano i oczyszczono z brudu. Wykonano kity. Usunięto stary dublaż na kłajster, prostowano i zdublowano na nowe płótno lniane na masę woskowo-żywiczną. Wykonano retusz oraz położono werniks damarowy.

Drugi obraz w ołtarzu to **wizerunek „Św. Teresy od Dzieciątka Jezus”**, autorstwa Władysława Barwickiego, namalowany na zamówienie karmelitów w 1923 r. w związku z beatyfikacją świętej²¹.

W 2007 r. po zdemontowaniu z krosna i oczyszczeniu z kurzu, naciągnięto go na nowe krosno, wyretuszowano i zawerniksowano.

Ołtarze boczne św. Jana od krzyża i Chrystusa Ukrzyżowanego (fot. 16 i 17) poddano pracom renowacyjnym w 2008 r. Prowadzili je konserwatorzy: Maria Sokół – Augustyńska i Jakub Gujda, którzy rozpoczęli też konserwację dziewiętnastowiecznej ambony w 2008 r. Decyzją Ojców Karmelitów prace dokończyli Magdalena Gawłowska i Leonard Bartnik.

Kolejnym zabytkiem ruchomym, który został poddany konserwacji jest **obraz „Ekstaza św. Teresy”** (fot. 18), z XVII w. Prace przeprowadzili Magdalena Gawłowska i Leonard Bartnik w 2011 r. Scena ukazana na obrazie jest ilustracją mistycznej wizji jaką św. Teresa z Avila opisała w swym dziele „Księga Życia”. W dolnej strefie obrazu zajmującej około dwie trzecie powierzchni płótna przedstawiona jest scena przebicia serca św. Teresy. Jej klęcząca, lekko odchylona do tyłu postać ukazana jest w otoczeniu aniołów, z których jeden stojący z jej lewej strony godzi w jej serce strzałą. Drugi anioł podtrzymuje świętą z tyłu. Z prawego boku podpira omdlałą mały aniołek. Spokojne oblicze świętej skierowane jest ku górze, gdzie na tle otwartych niebios wyobrażona jest Trójca Święta.

Jest to dzieło nieznanego mistrza prezentującego dobry poziom warsztatowy. Być może historia jego fundacji wiąże się z Karmelitankami Bosymi, które zbudowały klasztor i kościół pw. św. Józefa. Znaczny stopień uszkodzenia oryginalnej warstwy malarzkiej świadczy o wielokrotnym niewłaściwym oczyszczaniu obrazu z brudu. Był on

²¹ O. A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie (1610-2010), Lublin 2010, s. 98-99, 151.

kilkakrotnie restaurowany gdyż zachowały się różna rodzaje kitów w ubytkach zaprawy i retusze. Podczas gruntownej restauracji z przełomu XIX/XX w. obraz zdublowano na nowe płótno na klajster, a partie przetarć i zniszczeń malowidła przemalowano po formie nie zmieniając kompozycji dość gruba warstwą farby olejnej. Obraz uzyskał wówczas obecny kształt. Nie są znane pierwotne wymiary obrazu ponieważ nie zachowały się jego oryginalne krawędzie. Obecna rama pochodzi z czasu wspomnianej konserwacji, która miała miejsce przypuszczalnie na przełomie XIX i XX wieku. W trakcie konserwacji przeprowadzono analizę chemiczną próbek oryginalnej farby, które potwierdziły możliwą XVII-wieczną proveniencję obrazu²².

Obraz „Chrystus przy ślupie” (fot. 19) z 1 poł. XVII w., został poddany konserwacji w 2012 r. przez Magdalenę Gawłowską i Leonarda Bartnika.

Obraz zdemontowano z ramy oraz krosna i wstępnie oczyszczono z kurzu i brudu. Zdemontowano aplikację w formie nimbu z połączanej blachy. Oczyszczono lico z grubej warstwy kopciu. Rozpoznano stan zachowania i ustalono format oryginalnego obrazu. Usunięto przemalowania. Zabezpieczono lico obrazu bibulką japońską na PAW i usunięto płótno dublażowe. Oczyszczono powierzchnię odwrocia oryginalnego płótna z masy dublażowej o wadliwym składzie. Obraz wyprostowano Zgodnie z decyzją komisji konserwatorskiej o pozostawieniu dotychczasowego, powiększonego formatu obrazu doklejono na styk płótno lniane zagruntowane barwioną w masie zaprawą. Wykonano nowy dublaż na płótno lniane na masę woskowo-żywiczną. Naciągnięto obraz na nowe krosno. Położono werniks damarowy na licu. Zrekonstruowano brakujące fragmenty tła i punktowano ubytki oryginalnej warstwy malarskiej metodą scalająco – naśladowczą. Ponieważ odtworzono na podstawie reliktyw malowane promienie wokół głowy Chrystusa, nie montowano na obrazie wtórnego nimbu. Nie jest znany autor ani historia fundacji obrazu. Na podstawie analizy stylu i techniki wykonania można określić czas jego powstania na 1 poł. XVII wieku. W kościele bernardynów w Rzeszowie znajduje się obraz o niemal identycznej kompozycji datowany na 2 poł. XVII wieku. Różni się ona od lubelskiego przedstawienia nie tylko sposobem malarskiego opracowania – „twardszym” modelunkiem postaci Chrystusa, ale też bardziej dynamicznym ujęciem jego sylwetki. Obraz karmelitów bosych w Lublinie był w przeszłości wielokrotnie oczyszczony z brudu o czym świadczą przemycia warstwy malarskiej. Odsłonięte podczas obecnej konserwacji ślady po gwoździach na licu obrazu mogą świadczyć o tym, że był on w przeszłości przybity do deski, a jego format powiększono podczas gruntownej restauracji, która miała miejsce w końcu XIX w. lub na początku XX w., kiedy obraz naklejono na nowe płótno na masę woskową i domalowano tło wokół kompozycji. Obraz uzyskał wówczas obecny kształt i oprawę w formie dębowej ramy identycznej jak obraz „Ekstaza św. Teresy”.

Kolejnym obrazem o ciekawej ikonografii są **„Mistyczne zaślubiny Św. Teresy”** (fot. 20). Obraz przedstawia scenę mistycznych zaślubin św. Teresy z Avili z Chrystusem Zmartwychwstałym. Postać świętej karmelitanki ukazana jest w pozie klęczącej z prawej strony kompozycji. Święta w stroju zakonnym: brązowym habicie, białym płaszczu i czarnym welonie. Stojący przed nią Chrystus ujmując swą prawą ręką dłoń świętej Teresy, z zamiarem przebicia jej dłoni gwoździem trzymanym w drugiej ręce. Zmartwychwstały

²² M. Gawłowska, L. Bartnik, Dokumentacja konserwacji obrazu „Ekstaza św. Teresy” z kościoła OO. Karmelitów Bosych w Lublinie, Lublin 2011, s. 8-9.

okryty jest czerwoną draperią, na przesłaniającą dokładnie jego ciała, widoczne są ślady kaźni. Na pierwszym planie przedstawione są też narzędzia męki Pańskiej. Na dalszym planie, oparte o kolumnę widoczną w tle z lewej strony, pika i gąbka na kiju. Świętej towarzyszą dwaj aniołowie. W górnej strefie kompozycji na tle obłoków widnieją postać Boga Ojca, gołębica Ducha Świętego i dwie główki aniołków od gołębicy ku św. Teresie skierowana jest smuga światła.²³

Został on poddany konserwacji w 2015 r. Prace wykonywali Magdalena Gawłowska i Leonard Bartnik. Obraz przed pracami datowany był na koniec XVIII w. Jednak po konserwacji i analizie stylistycznej oraz laboratoryjnej użytych barwników badacze skłaniają się do określenia czasu powstania na 2 poł. XVII w. Napis na zastanym w chwili podjęcia prac płótnie dublażowym wskazywał, że obraz był restaurowany w 1915 r. Po wstępnym oczyszczeniu stwierdzono występowanie rozległych przemalowań wykonanych po formie oryginalnej kompozycji. Ze względu na łuszczącą się warstwę malarską zdecydowano o wykonaniu kolejnego dublażu na nowe płótno lniane. Usunięto pociemniały werniks oraz rozległe przemalowania, a następnie obraz wykonano retusz scalająco-naśladowczy.²⁴

W 2016 r. przeprowadzono prace przy obrazie datowanym na XIX w., przedstawiającym **„Koronację Najświętszej Panny Marii”** (fot. 21-25).

Kompozycja obrazu jest dwustrefowa. Scena koronacji ukazana jest w strefie górnej, niebiańskiej, zajmującej około dwóch trzecich powierzchni obrazu. Klęczącą w centrum postać Marii otaczają Chrystus i Bóg Ojciec siedzący na obłokach i trzymający nad jej głową złotą koronę. Powyżej Duch Święty pod postacią gołębicy. Maria odziana jest w białą suknię i ciemnobłękitny płaszcz. W strefie ziemskiej, dolnej, przedstawione są półpostacie świętych, nad którymi aniołowie trzymają wieńce z kwiatów. Od lewej są to: św. Józef z lilią, św. Teresa z Avila w stroju karmelitańskim, przedstawiona z palmą w prawej i z gorejącym sercem na lewej dłoni. Z prawej strony dwoje niezidentyfikowanych świętych – niewiasta w szarym stroju zakonnym z palmą (św. Ludgarda?) i niezidentyfikowany święty w czerwonym płaszczu. Sylwetka ostatniego świętego widoczna tylko w części, gdyż prawdopodobnie w przeszłości obraz został zmniejszony.²⁵

Prace przy tym obrazie podjęto ze względu na silne zabrudzenie i pociemnienie powierzchni malowidła, które stało się bardzo słabo czytelne. Prowadzili je Magdalena Gawłowska i Leonard Bartnik. Odbiór estetyczny obrazu był ponadto zakłócony przez retusze widoczne w postaci ciemnych plam. W trakcie konserwacji okazało się, że obraz był w przeszłości odnawiany co najmniej trzykrotnie i niemal cała kompozycja jest przemalowana. Z tego powodu był mylnie datowany na XIX wiek. Obecne prace konserwatorskie pozwoliły przesunąć czas jego powstania na czas wcześniejszy, czyli na XVII lub XVIII w. Ustalenie czasu powstania i kręgu warsztatowego, któremu można przypisać obraz wymaga dalszych studiów. Potwierdza to nie tylko analiza stylistyczna pierwotnej warstwy malarskiej odsłoniętej spod przemalowań, ale również technika wykonania obrazu poparta wynikami badań pigmentów, zaprawy i spoiwa oraz analiza budowy stratygraficznej warstw technologicznych. Podczas prac konserwatorskich stwierdzono,

²³ M. Gawłowska, L. Bartnik, Dokumentacja konserwacji obrazu „Wizja św. Teresy” z kościoła OO. Karmelitów Bosych w Lublinie, Lublin 2015 r., s.3-4.

²⁴ M. Gawłowska, L. Bartnik, tamże, s. 4-5.

²⁵ M. Gawłowska, L. Bartnik, Dokumentacja konserwacji obrazu „Koronacja Najświętszej Marii Panny” z kościoła OO. Karmelitów Bosych w Lublinie, Lublin 2016, w. 4-5.

że obecny prostokątny kształt obraz uzyskał w trakcie konserwacji przeprowadzonej około 1915 roku. Pierwotnie górne narożniki płótna były skośnie ścięte, a obraz funkcjonował być może jako ołtarzowy. O trudnych kolejach losu obrazu może świadczyć fakt, że oryginalne płótno jest sztukowane wzdłuż dolnej i górnej krawędzi oraz jest obcięte z prawej strony o około 8 cm. Wykonany 100 lat temu zabieg podklejenia całego podobrazia nowym płótnem lnianym powstrzymał proces niszczenia obrazu, a liczne ubytki warstwy malarskiej i wykruszenia zaprawy po wypełnieniu kitem starano się ukryć pod przemalowaniem. W trakcie obecnej konserwacji wykonano nowy dublaż na masę woskowo-żywiczną, który wzmacnia oryginalne płótno i konsoliduje warstwę malarską z podobrazem. Komisja konserwatorska podjęła decyzję o zachowaniu zmienionego prostokątnego format obrazu ze względu na nieznane pierwotne wymiary. Usunięto pociemniałe werniksy i przemalowani, a następnie wykonano retusze. Ze względu na fakt, że oryginalna kompozycja obrazu była w przeszłości zmieniana podjęto decyzję o usunięciu wtórnych przemalowań. Najstarsze modyfikacje dotyczyły układu dłoni i formy błękitnej szaty Matki Boskiej oraz ręki jednego ze świętych. Być może były to zmiany autorskie. Niewątpliwie znacznie później domalowany był krzyż, trzymany przez Chrystusa, który pierwotnie dzierżył w prawej dłoni jedynie berło, odsłonięte spod przemalowania. Zachowano natomiast gołębicę symbolizującą Ducha Świętego, leżącą w partii rekonstrukcji, przy górnej krawędzi obrazu, gdyż taka interpretacja brakującej kompozycji jest zgodna z kanonem ikonograficznym. Obraz został naciągnięty na nowe krosno. Wszystkie przetarcia i zniszczenia oryginalnej warstwy malarskiej zostały uzupełnione w granicach ubytków metodą scalająco-naśladowczą, a po zakończeniu punktowania lico obrazu zabezpieczono werniksem damarowym.²⁶

Od czasu budowy kościoł św. Józefa w Lublinie był wyposażany w ołtarze, obrazy i inne potrzebne w liturgii i życiu zakonnym sprzęty i przedmioty. Do dnia dzisiejszego na terenie całego historycznego zespołu dotrwały zabytki z okresu od XVII do XX w., zadokumentowane na około 120 kartach ewidencyjnych i objęte wpisem do rejestru zabytków ruchomych woj. lubelskiego. Prowadzone w okresie 1996–2016 prace konserwatorskie przy zabytkach ruchomych przyczyniły się też do odsłonięcia nowych kart historii poszczególnych obiektów, przywróciły im, o ile było to możliwe, oryginalny, piękny wygląd, a także zatrzymały procesy niszczenia.

Bibliografia

- M. Gawłowska, L. Bartnik, Prace konserwatorskie przy ołtarzu głównym w kościele św. Józefa OO. Karmelitów Bosych w Lublinie, T I-III, Lublin 2000 r.
- M. Gawłowska, L. Bartnik, Prace konserwatorskie przy ołtarzu pw. Matki Boskiej Szkaplerznej w kościele św. Józefa OO. Karmelitów Bosych w Lublinie, Lublin 2003 r.
- M. Gawłowska, L. Bartnik, Dokumentacja konserwacji i restauracji ołtarza bocznego św. Teresy w kościele św. Józefa OO. Karmelitów Bosych w Lublinie, Lublin 2009 r.
- M. Gawłowska, L. Bartnik, Dokumentacja konserwacji obrazu „Ekstaza św. Teresy” z kościoła św. Józefa OO. Karmelitów Bosych w Lublinie, Lublin 2011 r.
- M. Gawłowska, L. Bartnik, Dokumentacja konserwacji obrazu „Wizja św. Teresy” z kościoła OO. Karmelitów Bosych w Lublinie, Lublin 2015 r.

²⁶ M. Gawłowska, L. Bartnik, Dokumentacja konserwacji obrazu „Koronacja Najświętszej Marii Panny” z kościoła OO. Karmelitów Bosych w Lublinie, Lublin 2016, s. 8-10

- M. Gawłowska, L. Bartnik, Dokumentacja konserwacji obrazu „Koronacja Najświętszej Marii Panny” z kościoła św. Józefa OO. Karmelitów Bosych w Lublinie, Lublin 2016 r.
- Ks. Cz. Furtak, Lubelski kościół Karmelitów na tle architektury późnego renesansu i wczesnego baroku w Polsce, praca magisterska na KUL 1949 r.
- Opis historyczny Diecezji Lubelskiej przez ks. Karola Boniewskiego, Kanonika katedry płockiej, proboszcza w Fajslawicach, Archiwum Diecezjalne w Lublinie, rkps, s. 250-256, ok. 1837 r.
- Ks. Ig. Wierszyński, Opisanie kościoła po Karmelitach Lubelskich, 1865 r., Archiwum Diecezjalne w Lublinie, Rep. 60IVb119.
- W. Zieliński, Kościół pokarmelicki św. Józefa w Lublinie, *Kłosy*, nr 11600, R 1887, t. XLV, 186.
- R. Róg, Karmelici. Duch. Historia. Kultura, Kraków 1997 r.
- O.A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie w latach 1610-1864, Lublin 2012 r.
- O. A. Smagacz, Karmelici Bosi w Lublinie (1610-2010), Lublin 2010 r.
- O. Benignus Józef Wanat OCD, Zakon Karmelitów Bosych w Polsce, Kraków 1979 r.

SUMMARY

The article discusses restoration works carried out for 20 years on the objects in the Saint Joseph Church of Discalced Carmelites in Lublin, entered in the register of movable monuments. Since 1996, the Carmelites have restored the following elements of the furnishings from their church: the main altar with the paintings: “Saint Joseph with Baby Jesus”, “Saint Prince Casimir”, “The Last Supper”, the altars of Our Lady of the Scapular, Saint Theresa, Saint John of the Cross, Christ Crucified, the pulpit, Stations of the Cross, as well as iconographically interesting images of: “Saint Theresa’s Ecstasy”, “Mystical Nuptials Between Saint Theresa and Christ”, “Christ at the Pillar”, “Crowning of the Blessed Virgin Mary”. The restoration works stopped the process of dilapidation of the historical monuments, brought back – as far as possible – their original, beautiful look, and provided a lot of formerly unknown information about the history of the temple’s furnishings.

1. Ołtarz główny, fot. I. Marciszek, 2016

2. Obraz „św. Królewicz Kazimierz” w zwieńczeniu ołtarza głównego, fot. I. Marciszek, 2016

3. Obraz „Ostatnia Wieczerza” w antepedium ołtarza głównego, fot. I. Marciszek, 2016

4. Ołtarz Matki Boskiej Szkaplerznej – przed konserwacją, fot. Archiwum WUOZ w Lublinie

5. Ołtarz Matki Boskiej szkaplerznej – po konserwacji, fot. I. Marciszek, 2016

6. Obraz z ołtarza Matki Boskiej Szkaplerznej – po konserwacji, fot. M. Gawłowska, 2003

7. Obraz „Matka Boska Szkaplerzna” w koszulce – po konserwacji, fot. M. Gawłowska, 2003

8. Obraz z ołtarza Matki Boskiej Szkaplerznej – zdjęcie rtg ukazujące pierwotny wizerunek głowy Matki Boskiej, fot. Z dokumentacji konserwatorskiej 2003

9. Obraz „Matka Boska z Dzieciątkiem” z kaplicy „Na Piasku” kościoła Karmelitów w Krakowie

10. Stacja Drogi Krzyżowej, mal. W. Barwicki – po konserwacji, fot. I. Marciszek, 2016

11. Stacja Drogi Krzyżowej, mal. W. Barwicki – po konserwacji, fot. I. Marciszek, 2016

12. Obraz św. Teresa od Dzieciątka Jezus, mal. W. Barwicki, 1926 r. – po konserwacji, fot. I. Marciszek, 2016

13. Obraz św. Teresy z Avili w ołtarzu bocznym – po konserwacji, fot. I. Marciszek, 2016

14. Ołtarz św. Teresy – po konserwacji, fot. I. Marciszek, 2016

16. Ołtarz św. Jana od Krzyża – przed konserwacją, ok. 1970 r., fot. Archiwum WUOZ w Lublinie

15. Kapliczka Praskiego Dzieciątka Jezus – po konserwacji, fot. I. Marciszek, 2016

17. Ołtarz Chrystusa Ukrzyżowanego – po konserwacji, fot. I. Marciszek, 2016

18. Obraz „Ekstaza św. Teresy” – po konserwacji, fot. I. Marciszek, 2016

19. Obraz „Mistyczne Zaślubiny św. Teresy” – po konserwacji, fot. I. Marciszek, 2016

20. Obraz „Chrystus przy słupie” – po konserwacji, fot. I. Marciszek, 2016

21. Obraz „Koronacja NMP” przed konserwacją, fot. M. Gawłowska, 2016

22. Obraz „Koronacja NMP” – po konserwacji, fot. I. Marciszek, 2016

23. „Twarz Chrystusa” – fragment obrazu „Koronacja NMP”, w trakcie konserwacji, fot. O. T. Gajewski, 2016

24. „Niezidentyfikowana Święta” – fragment obrazu „Koronacja NMP”, w trakcie konserwacji, fot. O. T. Gajewski, 2016

**PRACE KONSERWATORSKIE PRZY OBRAZIE
„NAWRÓCENIE ŚW. PAWŁA” AUTORSTWA MIKOŁAJA MONTIEGO
Z KOŚCIOŁA RZYMSKOKATOLICKIEGO
PW. NAWIEDZENIA NMP I ŚW. ŁUKASZA W SURHOWIE**

Murowany kościół pw. Nawiedzenia NMP i św. Łukasza w Surhowie, pow. krasnostawski, usytuowany jest na niewielkim wzniesieniu w zachodniej części wsi, przy drodze wiodącej od szosy Krasnystaw – Kraśniczyn – Wojsławice. Obecna klasycystyczna, orientowana świątynia została wybudowana w latach 1820-1824 na miejscu dwóch poprzednich, drewnianych kościołów. Fundatorami byli właściciele wsi hr. Paweł Cieszkowski i jego żona Zofia z Kickich Cieszkowska¹.

Jednonawowy kościół założono na rzucie wydłużonego prostokąta z nawą o narożnikach wewnątrz zaokrąglonych oraz wąskim i krótkim, prawie kwadratowym prezbiterium. Świątynia została przebudowana w 1876 r. z inicjatywy ks. Hipolita Kuleszy. Zlikwidowano wówczas portyk i wzniesiono na osi elewacji frontowej wysoką trzykondygnacyjną dzwonnice. Przebudowano także prezbiterium, które poprzez wzniesienie ścian wewnętrznych działowych zostało wyodrębnione z rzutu budowli. Ponadto utworzono dwa nowe pomieszczenia – zakrystie z łóżami na piętrze po obu stronach prezbiterium. We wnętrzu kościoła zachowany jest historyczny chór muzyczny, wsparty na dwóch kolumnach. Świątynię przykrywa dwuspadowy dach kryty blachą ocynkowaną. Skromną bryłę kościoła wzbogaca rozbudowana elewacja frontowa z dzwonnica na środku, dekorowana pilastrami narożnymi, rozdzielona gzymsem wieńczącym. W przyziemiu od frontu znajduje się wejście główne, nad którym rozpościera się trójkątny tympanon².

Wypośażenie świątyni jest jednorodne stylowo i pochodzi głównie z I poł. XIX w. Ołtarz główny architektoniczny z obrazem „Matka Boska z Dzieciątkiem i św. Łukaszem jako Pośrednikiem Łask” z XVII w., dwa ołtarze boczne z I poł. XIX w., prospekt organowy wraz z balustradą chóru z I poł. XIX w., a także wiele obrazów, feretronów i paramentów liturgicznych. Jednym z ważniejszych elementów uzupełniających pierwotne wyposażenie świątyni jest obraz „Nawrócenie św. Pawła” autorstwa włoskiego malarza Nicola Monti³.

Św. Paweł w ikonografii przedstawiany jest w długiej tunice i płaszczu, zaś jego atrybutami są: baranek, koń, kość słoniowa, miecz. Jest patronem marynarzy, powroźników, tkaczy, a także miast: Awinionu, Berlina, Biecza, Frankfurtu, Poznania, Rygi, Rzymu, Saragossy.

Nicola Monti urodził się 28 sierpnia 1780 r. (lub 1783 r.) w Pistoia we Włoszech, zmarł 20 maja 1854 r. w Cortona. Pierwsze lekcje artystyczne pobierał od malarza Jean-Baptiste Desmarais. Był uczniem Pietra Benvenutiego w Akademii Sztuk Pięknych

¹ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, R. Brykowski, E. Rowińska (red.), Tom VIII, Województwo lubelskie, Zeszyt 8, Powiat krasnostawski, Warszawa, 1964, s. 53-54.

² Ibidem, s. 53-54.

³ Ibidem, s. 54.

we Florencji. W 1818 r. malarz przybył do Polski, ponieważ został zaangażowany przez Pawła Cieszkowskiego do prac malarskich w jego majątku w Surhowie. W surhowskim pałacu wykonał dekoracje *al fresco* o tematyce mitologicznej (w 5 pokojach i na 3 sufitach). Do kościoła parafialnego namalował obrazy olejne na płótnie „Nawrócenie św. Pawła” i „Św. Zofia”. Podczas pobytu w Polsce wykonywał również rysunki ludowe, sylwetki Żydów, dziadów wiejskich, a także ilustracje strojów. Po powrocie do Florencji reprodukował je w odbitkach litograficznych. Podczas swojego pobytu w Polsce namalował również wiele portretów, m.in.: cara Aleksandra I, Józefa Cieszkowskiego, Pawła Cieszkowskiego, Wincentego Poletyły, Jana Kantego de Riviere Załuskiego⁴.

Obraz „Nawrócenie Św. Pawła” został namalowany w latach 1818-1819. Obraz pierwotnie był wystawiony w kościele Pijarów w Warszawie, jako praca konkursowa w ramach zorganizowanej po raz pierwszy Warszawskiej Wystawy Sztuk Pięknych. O tym wydarzeniu donosiła ówczesna prasa: *Doniesienie – JP. Mikołaj Monti malarz historyczny, w sposobie olejnym, a fresco i portretowy, przybywszy z Florencji do tej Stolicy, ma zaszczyt donieść, iż bawiąc od kilku miesięcy w Polsce w domu prywatnym, wykończył Obraz nawrócenie S. Pawła, który zwyczajem włoskim wystawi w przyszłą Niedzielę na widok publiczny w Kościele XX Pijarów. Jeżeli pozyska względy szanownej Publiczności, że go zaszczyścić zechce swojemi komissami, wtenczas osiadłszy w tej Stolicy poświęcił by Jej swoje usługi*.

Prezentowany obraz spotkał się ze zdecydowaną krytyką Ignacego Kochanowskiego: obraz zdaje się być płodem osoby poczynającej ćwiczyć się w sztuce malarskiej. Narysowanie osób dalekie jest od doskonałości, która istotnie potrzebną jest w obrazie historycznym. Skład członków ciała nie jest naturalny i koloryt ich niewłaściwy; jedyną zaletą tego dzieła jest żywość imaginacji, z którą artysta tworzył ten obraz. Spadający ś. Paweł więcej jak zatrwożony, ma cerę i oczy już umarłego, i lepiej by wystawiał wskrzeszanego Piotrowina jak nawracającego się Pawła. Artysta nie zostawia mu dość życia, czyli czasu do nawrócenia się. Co do kolorytu, cały ten obraz zdaje się być tylko podmalowanym, oprócz części nóg do kolan, ta jest wypracowana; kolor ciała i muskulatura dobrze oddana; prawa zaś ręka ledwo naznaczona i palce tej ręki ani odrysowane, ani odmalowane. Co do draperii, ta jest twardo oddana; zbroja i giermkowie otaczający Pawła w miarę ich odległości więcej są kolosami jak pryncypalna osoba, lubo i ta nie jest malej postaci. Ich twarze nie okazują wcale przestachu, jakie wspólne im być powinno, a przynajmniej jakoweś przerażenie należałoby oddać na ich twarzy, lecz najbliższy z nich komicznie nieco pokazuje, iż pan jego oslepił. Koń zabiera większą część miejsca w obrazie, a uważając, iż ten obraz jest przeznaczony do ołtarza w kościele, nie można się wstrzymać od nagany kompozycji. Koń ma kształt owego, co był konsulem w Rzymie, pierwsze miejsce zajmuje i przechodzi wielkością konie w europie znane. Żadna część jego nie jest zbliżoną do natury. Cały zdaje się być tylko wypchanym wzorem. Jednakże spodziewać się należy, iż jeżeli ten artysta żywość swojej wyobraźni doskonalić będzie staranną pracą i gustem, może być z czasem policzonym między dobrych malarzy⁵.

⁴ Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.) Malarze Rzeźbiarze Graficy, Tom V (Le-M), Wrocław, 1993, s. 11.

⁵ „Gazeta Codzienna Narodowa i Obca”, 1 maja 1819 r.

⁶ St. Kozakiewicz (oprac.), *Warszawskie Wystawy Sztuk Pięknych w latach 1819-1845*, Wrocław, 1952, s. 23.

Na tę krytykę Monti wystosował polemiczną odpowiedź. Osoba Ignacego Kochanowskiego związana była z nurtem krytyków, którzy bardzo złośliwie krytykowali wszystkie prace artystów obcych, „promując” w ten sposób malarstwo polskie.

Zgodnie z intencją fundatora, obraz trafił do kościoła parafialnego w Surhowie. W bliżej nieznanych okolicznościach został przeniesiony na przełomie lat 50. i 60. ubiegłego wieku do budynku starej plebanii i został wyłączony z kultu religijnego⁷. Prawdopodobną przyczyną zabrania obrazu z kościoła był jego zły stan zachowania. Na obraz natrafiono przypadkowo podczas prac remontowych przy nieużytkowanej plebanii, prowadzonych pod koniec lat 90. Obraz nie był objęty żadną z form ochrony konserwatorskiej i nie miał założonej karty ewidencyjnej.

W chwili odnalezienia stan zachowania obrazu był bardzo zły. Powierzchnia obrazu była pofalowana, miejscowo oderwana od krosna. Miał rozległe przedarcia płótna podobrazia, zwłaszcza w dolnej partii, ubytki warstwy malarskiej, która wręcz osypywała się. Występowały liczne spękania kruchej warstwy malarskiej, natomiast płótno było zainfekowane przez mikroorganizmy. W bardzo złym stanie technicznym było również krosno, na którym były widoczne liczne ślady po żerowaniu drewnojadów. Ze względu na rozległy stopień zniszczenia warstwy malarskiej, jej słabą czytelność nie było możliwe odczytanie podpisu autora obrazu.

Dzięki wielkiej wrażliwości i zamięlowaniu do zabytków obecnego proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Surhowie, ks. Edwarda Łatki obraz został na jego wniosek wpisany w 2015 r. do rejestru zabytków ruchomych województwa lubelskiego pod numerem B/418. Objęcie obrazu ochroną prawną pozwoliło na podjęcie starań o przeprowadzenie jego kompleksowej konserwacji.

W lutym 2016 r. Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków wydał pozwolenie na przeprowadzenie prac konserwatorskich przy obrazie. W czerwcu tego samego roku zostały rozpoczęte prace konserwatorskie, które przeprowadziła Pracownia Konserwacji Zabytków Usługi Artystyczne s.c. Joanna i Tomasz Polascy z Warszawy, konserwatorzy malarstwa sztalugowego.

Wstępne oględziny obrazu potwierdziły, że był on pierwotnie większych rozmiarów, prawdopodobnie 400 cm x 300 cm (6 łokci wysokości, 4 łokcie szerokości). Do czasów obecnych przetrwał jedynie jego fragment o wymiarach 195 cm x 148,5 cm. Przekazany do konserwacji obraz miał kształt prostokąta horyzontalnego i przedstawia scenę Nawrócenia Szawła, które miało miejsce około 35 r.⁸ W tym czasie Szawel udał się w drogę do Damaszku z listami polecającymi, aby ścigać tam chrześcijan. Św. Łukasz Ewangelista tak opisał to wydarzenie w Dziejach Apostolskich: *Gdy zbliżał się już w swojej podróży do Damaszku, olśniła go nagle światłość z nieba. A gdy upadł na ziemię, usłyszał głos, który mówił: „Szawle, Szawle, dlaczego mnie prześladujesz?” „Kto jesteś Panie?” powiedział. A on: „Jestem Jezus, którego ty prześladujesz. Wstań i wejdź do miasta, tam ci powiedzą, co masz czynić Wstań i wejdź do miasta, tam ci powiedzą, co masz czynić”. Ludzie, którzy mu towarzyszyli w drodze, oniemieli ze zdumienia, słyszeli*

⁷ Obraz wzmiankowany jest w *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*, op. cit., s. 54, jako element wyposażenia świątyni parafialnej w Surhowie.

⁸ J. Polaska, Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich obrazu na płótnie „Nawrócenie Szawła” autor Nicola Monti z 1818-19 r. z kościoła rz.-k. pw. Nawiedzenia NMP i św. Łukasza Ewangelisty w Surhowie, Warszawa, kwiecień-sierpień 2016 r., archiwum Delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Chełmie.

bowiem głos, lecz nie widzieli nikogo. Szawel podniósł się z ziemi, a kiedy otworzył oczy, nic nie widział. Wprowadzili go więc do Damaszku, trzymając za ręce. Przez trzy dni nic nie widział i ani nie jadł, ani nie pił (Dz. 9, 3-9)⁹. Za sprawą chrześcijanina Ananiasza został uzdrowiony, przyjął chrzest (Dz. 9, 17-18) i zmienił imię na Paweł. Od tego czasu Paweł występował w synagogach broniąc wiary w Chrystusa. Ponieważ Żydzi widząc jawne sprzeniewierzenie chcieli go zabić, Paweł uciekł z Damaszku. Pomogli mu w tym przyjaciele spuszczając go w koszu z murów miasta (Dz. 9, 22-25).

Na zachowanym fragmencie obrazu widoczna była leżąca na ziemi postać Szawła. Przedstawiony został, jako młodzieniec odziany w szaty rycerza, leżący pod widocznym fragmentarycznie koniem. Oczy jego zasłży bielmem, rękę wyciąga już, jako osoba oślepiąca – niewidoma. Za postacią Szawła przedstawiony został rycerz w zbroi, który podtrzymuje wyciągniętą rękę młodzieńca. W dolnym prawym rogu obrazu namalowany został herb rodziny Cieszkowskich. Na pochwie miecza Szawła zachowała się sygnatura malarza: *Niccola Monti Pistoia F. A Surkow Anno 1818/19*¹⁰.

Obraz został namalowany w technice olejnej na płótnie lnianym, gęstym, tkanym równomiernie. Na gładki grunt w kolorze szaro-białym położona została dość gruba warstwa malarska – gładka, miejscami wypukła (impast). Obraz został namalowany w ciemnej tonacji z bardzo wyraźnymi akcentami kolorystycznymi szat i zbroi postaci Szawła. Technika obrazu potwierdzała znakomity warsztat malarza¹¹.

Prace konserwatorskie przy obrazie rozpoczęto od przeprowadzenia badań obiektu. Wykonane zostały zdjęcia w promieniach UV i podczerwieni, które uwidoczniły warstwę werniksu położonego na całej powierzchni warstwy malarskiej oraz stare retusze. Były to najprawdopodobniej ślady prac konserwatorskich, przeprowadzonych w latach 30. XX w. Po zdjęciu obrazu z krosna, oczyszczono go z kurzu i wykonano zabiegi dezynfekcji płótna. Lico obrazu zostało zabezpieczone przed osypywaniem się warstwy malarskiej. Z odwrocia obrazu zostało usunięte stare płótno dublażowe. W trakcie oczyszczania odwrocia oryginalnego płótna został odsłonięty odręcznie napisany napis w kolorze czarnym lub granatowym. Napis został przeniesiony na folię poliestrową. Odwrocie zostało doczyszczane mechanicznie. Następnie wykonano sklejenie rozdarc płótna, zaś brakujące fragmenty płótna podobrazia uzupełniono wstawkami nowego płótna. Obraz zaimpregnowano od strony lica i odwrocia. Wszystkie warstwy obiektu przesycono impregnatem, zgrzano i pozostawiono pod obciążeniem. Po wykonaniu wielu prób, wieloetapowo usunięto stare warstwy werniksu i brudu z powierzchni warstwy malarskiej. W wyniku oczyszczenia powierzchni warstwy malarskiej uwidocznił się napis, który był umieszczony na kaburze miecza. Przeprowadzone zostały zabiegi prostowania obrazu i zdublowano przedstawienie na płótno dublażowe na stole niskociśnieniowym. Następnie przeniesiono odkryty na oryginalnym płótnie napis na płótno dublażowe. Po uzupełnieniu kitami ubytków gruntu obraz został nabity na nowe krosno z krzyżakiem, które zostało zabezpieczone lakierobejcą. W rogach krosna zamontowano metalowe rozpórki w celu możliwości regulowania stabilności płótna podobrazia. Po wykonaniu akwarelę podkładu kolorystycznego ubytków warstwy malarskiej, całość

⁹ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań, 1965, s. 1360.

¹⁰ J. Polaska, op. cit. s. 6.

¹¹ Ibidem, s. 6.

lica zawerniksowano. Właściwy retusz wykonano farbami olejno-żywicznymi. Zabiegi konserwatorskie zakończono pokryciem lica obrazu werniksem satynowym¹².

Po przeprowadzonych pracach konserwatorskich obraz został oprawiony w odpowiednio dobrane ramy i został zawieszony na ścianie nawy głównej kościoła parafialnego w Surbowie.

Powrót obrazu do świątyni był niezwykle przeżyciem dla wszystkich osób, zaangażowanych w uratowanie przed i zniszczeniem niezwykłego zabytku malarstwa sakralnego, będącego jednocześnie wybitnym dziełem sztuki. Po wielu latach zapomnienia obraz przywrócony został do kultu religijnego.

SUMMARY

The brick church of the Visitation and of Saint Lucas in Surbów was built in 1820-1824. Its founders were the owners of the village: Count Paweł Cieszkowski and his wife Zofia Cieszkowska née Kicka. The temple's furnishings are homogeneous in style and originate mostly from the first half of the 19th c. One of the most important elements in the temple's décor is the painting "Conversion of Saint Paul" authored by Nicola Monti who came to Poland in 1818 because he was hired by Paweł Cieszkowski for painting works in his estate in Surbów. The picture "Conversion of Saint Paul" was painted in 1818/1819, exhibited in 1819 in the Piarists church in Warsaw and shown on a fine arts exhibition. The picture was originally huge, probably 4x3 m (6 cubits high, 4 cubits long). Only a fragment sized 195 x 148.5 cm (a horizontal rectangle) has survived until today. The painting was in dire condition. Owing to great sensitivity and passion for historical monuments of Father Edward Łatka, the present parish priest of the Roman Catholic parish in Surbów, the painting was entered in the register of movable monuments of the Lublin Province, upon his request, and then underwent restoration treatment. The works were carried out by the Monument Restoration Studio – Artistic Services (Usługi Artystyczne s.c.) Joanna and Tomasz Polaski from Warsaw. After the restoration works were completed, the painting was suitably framed and is exhibited on the main nave wall. Thus, after many years of oblivion and exclusion from religious cult, this great historical object has been saved from destruction and restored to religious cult, thanks to commitment of the parish priest Edward Łatka.

¹² Ibidem, s. 9-12.

1. Lico obrazu „Nawrócenie Szawła” autorstwa Nicola Monti, stan przed konserwacją, fot. J. Polaska, 2016.

3. Sygnatura malarza obrazu „Nawrócenie Szawła” autorstwa Nicola Monti, stan przed konserwacją, fot. J. Polaska, 2016.

2. Fragment lica obrazu „Nawrócenie Szawła” autorstwa Nicola Monti, stan przed konserwacją, fot. J. Polaska, 2016.

4. Lico obrazu „Nawrócenie Szawła” autorstwa Nicola Monti, stan po konserwacji, fot. J. Polaska, 2016.

KONSERWACJA OBRAZU „ŚW. FRANCISZEK KSAWERY CHRZCZĄCY POGAŃSKICH WŁADCÓW” Z KOŚCIOŁA RZYMSKOKATOLICKIEGO PW. ŚW. FRANCISZKA KSAWEREGO W KRASNYMSTAWIE

Kościół rzymskokatolicki pw. św. Franciszka Ksawerego w Krasnymstawie jest materialnym świadectwem obecności w mieście jezuitów. Wzniesiony został wraz z klasztorem w latach 1695-1717. Po kasacie w 1773 r. zgromadzenia jezuitów zamieniony został na świątynię katedralną. Po 1826 stał się świątynią parafialną. Imponująca rozmiarami budowla kryje w swym wnętrzu przebogate wyposażenie. Ściany świątyni zdobią późnobarokowe sztukaterie i polichromia, głównie poświęcona osobami świętych jezuitów – w tym patronowi kościoła i jego działalności misyjnej. Blasku wnętrzu dodają liczne dzieła sztuki i rzemiosła artystycznego¹.

W 2015 r. podczas szczegółowych oględzin ołtarza głównego kościoła, po zdemonstrowaniu tabernakulum, odnaleziono monumentalny obraz olejny na płótnie, o wymiarach 250 cm x 420 cm. Unieruchomiony mechanizm zasuwu sprawił, że przedstawienie nie było odsłanianie od wielu lat. Świadomość o jego istnieniu zatarła się w pamięci wiernych. Powszechne było przekonanie, że w ołtarzu głównym świątyni był tylko jeden obraz – „Św. Franciszek Ksawery nauczający heretyków” z XVIII w.²

Odkryty obraz przedstawiał św. Franciszka Ksawerego, żyjącego w XVI w., będącego jednym z założycieli zakonu jezuitów, udzielającego chrztu samurajowi. Oprócz postaci świętego i osoby chrzczonej na obrazie przedstawiony został czarnoskóry sługa, dostojnik z turbanem na głowie, młody chłopiec trzymający krzyż na palu i sługa z rozłożystym parasolem osłaniającym głowę samuraja. Obraz zwieńczony był glorią z aniołami³.

Bezproblemową identyfikację autorstwa obrazu umożliwiała inskrypcja, zachowana w prawym, dolnym rogu przedstawienia. Dobrze zachowany podpis malarza potwierdzał, że obraz: *Malował / Józef Buchbinder / 1907 r.*⁴

Józef Buchbinder urodził się 17 grudnia 1839 r. (1836 r.?) w Mordach w rodzinie żydowskiego lokalnego malarza, dekoratora i kopisty. Od najmłodszych lat przejawiał niezwykle talent artystyczny, podobnie, jak jego młodszy brat, Szymon. Będąc jeszcze dzieckiem pomagał ojcu w kopiowaniu sztychów, drzeworytów i litografii. Wychowywał się w klasztorze bernardynów w Łukowie. Dzięki staraniom i wsparciu ks. kanonika Władysława Augustynowicza i właścicieli Mord, Jana i M. Zembrzuskich wstąpił w 1856 r. do Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie. W 1857 r. przyjął chrzest w obrządku

¹ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, R. Brykowski, E. Rowińska (red.), Tom VIII, Województwo lubelskie, Zeszyt 8, Powiat krasnostawski, Warszawa, 1964, s. 16-24.

² M. Filip, A. Filip, *Program prac konserwatorskich i restauracji obrazu „Św. Franciszek Ksawery chrzczący pogańskich władców” na zasuwie ołtarza głównego w kościele pw. św. Franciszka Ksawerego w Krasnymstawie*, Rzeszów, 28.09.2015, s. 2, archiwum Delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Chełmie (dalej: ADWUOZCh).

³ Ibidem, s. 2-3.

⁴ Ibidem, fotografia nr 3.

rzymskokatolickim. W 1862 r. udał się na dalsze studia do akademii drezdeńskiej, a rok później przeniósł się do Monachium. Prawdopodobnie w tym samym roku wyjechał do Rzymu, gdzie przebywał do końca 1868 r. głównie w środowisku księży zmartwychwstańców. Podczas pobytu we Włoszech zafascynował się kulturą i sztuką renesansu. Na zamówienie duchowieństwa rzymskiego malował kompozycje religijne. Kopiował również obrazu malarzy odrodzenia. Po 1868 r. powrócił na krótko do kraju, a następnie podróżował po Europie. W 1870 r. osiadł w Warszawie, gdzie w latach 1879-1885 był kierownikiem działu artystycznego „Tygodnika Ilustrowanego”. W tym czasie wykonał kilkaset ilustracji dla tego najpopularniejszego w Polsce Tygodnika Ilustrowanego. Józef Buchbinder był artysta niezwykle płodnym. Pozostawił olbrzymią spuściznę artystyczną. Był autorem licznych obrazów, które można odnaleźć w kościołach niemal całej Polski. Zajmował się także konserwacją malarstwa sakralnego i portretów. Zmarł 14 maja 1909 r. w Warszawie⁵.

Bardzo zły stan zachowania obrazu wskazywał na konieczność przeprowadzenia pełnej konserwacji. Lico przedstawienia miało liczne ubytki i spękania, sięgające warstwy zaprawy. Dodatkowo było silnie zabrudzone i miejscami osypywało się. W dolnej części obraz był uszkodzony mechanicznie – przedarty. Krosno było uszkodzone przez techniczne szkodniki drewna i było zdekompletowane. Decyzję o niezwłocznym poddaniu przedstawienia zabiegom konserwatorskim i przewrócenia obrazu do kultu podjął ks. kanonik Henryk Kapica, proboszcz parafii i dziekan Dekanatu Krasnystaw Wschód.

Autorami programu konserwacji obrazu byli: Maciej Filip i Aneta Filip z Rzeszowa. Wstępny program prac konserwatorskich przewidywał: zabezpieczenie osypującej się warstwy malarskiej, demontaż obrazu, wstępne odczyszczenie lica obrazu i odwrócenie z warstw brudu i kurzu, zdjęcie obrazu z krosien, wykonanie nowego blejtramu, podklejenie odspojeń warstwy malarskiej i prasowanie obrazu, odczyszczenie chemiczne lica obrazu, usunięcie pożółkłego werniksu, pociemniałych retuszy oraz uczytelnienie kolorystyki, sklejenie pęknięć i wykonanie protez w miejscach ubytków płótna, wykonanie dublażu, uzupełnienie ubytków gruntów, nabicie obrazu na nowe krosna, położenie werniksu pośredniego, punktowanie scalające, werniksowanie końcowe obrazu⁶.

Zaproponowany program prac został zrealizowany w całości. Wykonawcą prac konserwatorskich była Aneta Filip. Przeprowadzone w trakcie konserwacji badania ikonograficzne i technologiczne potwierdziły, że obraz nie był w przeszłości poddawany zabiegom konserwatorskim. Nie stwierdzono istnienia ewentualnych przemalowań lub retuszy⁷. Po zakończonej konserwacji obraz powrócił do krasnostawskiej świątyni. Ekspozowany jest czasowo w nawie kościoła ze względu na rozpoczętą konserwację ołtarza głównego.

Konserwowany w 2016 r. obraz „Św. Franciszek Ksawery chrzczący pogańskich władców” nie jest jedynym dziełem Józefa Buchbindera, który znajduje się w krasnostawskiej świątyni. W latach 2002-2003 do pracowni konserwatorskiej trafiły dwa inne przed-

⁵ *Słownik artystów Polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, Tom I, A-C, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1971, s. 266-267; K. Wilkiewicz (oprac.), *Józef Buchbinder (1839-1909)*, <http://www.muzeumzamoyskich.pl/buchbinder>.

⁶ M. Filip, A. Filip, op. cit., s. 3-4.

⁷ A. Filip, *Dokumentacja konserwacji i restauracji obrazu „Św. Franciszek chrzczący pogańskich władców” na zasiwie ołtarza głównego kościoła pw. św. Franciszka Ksawerego w Krasnymstawie*, Rzeszów, 20.03.2017, s. 5, ADWUOZCh.

stawienia tego autora. Były to: „Św. Florian” i „Św. Stanisław Kostka”⁸. Pierwszy⁹ z obrazów eksponowany jest w ołtarzu lewym transeptu, drugi¹⁰ w ołtarzu prawym transeptu.

Pojawienie się we wnętrzu kościoła w początkach XX w. trzech okazałych rozmiarów obrazów Józefa Buchbindera owiane jest tajemnicą. Być może zlecenie ich namalowania związane było z odnowieniem wnętrza kościoła po katastrofie budowlanej, jaka miała miejsce w połowie XIX w. Po zawaleniu się kopuły nad transeptem, świątynia została poddana gruntownemu remontowi. Między rokiem 1879 a 1881 odbudowano zniszczoną część sklepienia. W kolejnych latach kontynuowano porządkowanie wnętrza kościoła¹¹. Pojawiły się wówczas nowe elementy wystroju świątyni. Czyniono to z dużą rozważą, starając się, aby współczesne wówczas dzieła nie zdominowały historycznego wnętrza kościoła. Udany przykładem tych działań było wprowadzenie do wnętrza świątyni monumentalnych obrazów Józefa Buchbindera, o którym Antoni Gawiński, malarz i krytyk artystyczny, napisał: *Wypełnił ołtarze kościołów polskich tworamı swych spracowanych rąk artysty, swego ducha i swej szlachetnej myśli. Zszedł nie jak starzec – ale w tym samym ogniu, w którym zawsze Sztuce służył. Być może, że malarstwo religijne jeszcze w nas zabłyśnie – ale w osobie Józefa Buchbindera zamknęła się jego pewna całkowita, znamienita karta*¹².

SUMMARY

In 2015, during detailed inspection of the main altar in Saint Francis Xavier Roman Catholic Church in Krasnystaw, a huge (sized 250 cm x 420 cm) oil painting on canvass was discovered. The painting represents Saint Francis Xavier – one of the founders of the Jesuit order, living in the 16th c – christening a samurai. The picture was painted by Józef Buchbinder (1839-1909). The restoration works were carried out by Aneta Filip from Rzeszów. The article describes details of the restoration process, presents the figure of Józef Buchbinder and discusses the circumstances of funding this picture for the parish church in Krasnystaw.

⁸ G. Szerberńska, *Dokumentacja konserwatorska obrazów „Święty Florian” i „Święty Stanisław Kostka”*, Toruń 2003, ADWUOZCh.

⁹ Ibidem, wymiary obrazu: 245 cm x 382 cm, olejny na płótnie, sygnowany w dolnym prawym rogu: *J. Buchbinder / 1902 r.*

¹⁰ Ibidem, wymiary obrazu: 253 cm x 390 cm, olejny na płótnie, sygnowany w dolnym prawym rogu: *Malował Józef Buchbinder / 1906 r.*

¹¹ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, op. cit., s. 18.

¹² A. Gawiński, *Józef Buchbinder. Polski malarz religijny (1839-1909)*, Warszawa 1910, s. 112.

1. Krasnystaw, obraz „Św. Franciszek chrzczący pogańskich władców”, widok obrazu po zdublowaniu na nowe płótno, fot. A. Filip, 2016.

3. Krasnystaw, obraz „Św. Franciszek chrzczący pogańskich władców”, próba oczyszczania lica obrazu, fragment z podpisem autora, fot. A. Filip, 2016.

2. Krasnystaw, obraz „Św. Franciszek chrzczący pogańskich władców”, stan zachowania warstwy malarskiej po podklejeniu złuszczeń, fragment, fot. A. Filip, 2016.

4. Krasnystaw, obraz „Św. Franciszek chrzczący pogańskich władców”, stan obrazu po nabiciu na nowe krosno, fot. A. Filip, 2016.

5. Krasnystaw, obraz „Św. Franciszek chrzczący pogańskich władców”, św. Franciszek Ksawery, stan po konserwacji, fot. P. Wira, 2017.

6. Krasnystaw, obraz „Św. Franciszek chrzczący pogańskich władców”, obraz po konserwacji, fot. A. Filip, 2016

KOŚCIÓŁ PW. WNIEBOWZİĘCIA NMP W UCHANIACH – PRACE KONSERWATORSKIE I ZAGADNIENIA EKSPOZYCJI

Kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Uchaniach należy do reprezentatywnych dzieł architektury późnego renesansu typu lubelskiego. (rys. 1) Jego przykład doskonale ilustruje rozwój nowego kierunku architektonicznego po 1620 roku, kiedy architektura została zdominowana przez cechową sztukę lubelską. Zjawiska najbardziej charakterystyczne pojawiły się na Lubelszczyźnie i wyróżniają się odmiennymi akcentami stylistycznymi niż we wcześniejszej fazie renesansu. Miały tu wpływ warsztaty pińczowskie, tradycje sztuki Santi Gucciego, promieniujące na wschód od Wisły, rozpowszechniające się wzorniki niderlandzkie oraz orientalizujący styl idący od Lwowa. Komaskowie, zwłaszcza lubelscy i inni prowincjonalni architekci, kamieniarze oraz fundatorzy budowli, wywodzący się z kręgu bogatej szlachty i mieszczaństwa potrafili nadać nowej odmianie stylowej cechy odrębne, z przenikającymi się elementami tradycyjnymi i ludowymi. Powstał kościół w typie spolszczonego i sprowincjonalizowanego renesansu, którego zasięg początkowo był tylko regionalny, ale stosunkowo szybko rozprzestrzenił się do sąsiednich województw, np. belskiego, sandomierskiego, do zachodnich województw kaliskiego, sieradzkiego i wieluńskiego, a nawet dotarł do Wilna i Warszawy.

Z tradycji gotyckiej wywodziły się wysmukłe proporcje, wysokie, dwuspadowe dachy, korpus opięty szkarpami, bezwieżowe fasady oraz układ przestrzenny, jednonawowy z wydłużonym prezbiterium. W charakterze renesansowym półkoliście zamykano prezbiterium i otwory okienne, ściany tynkowano, wewnątrz kryto sklepieniem beczkowym, gładkie płaszczyzny ścian kontrastowano z partiami zdobionymi. Detal miał charakter renesansowy, poddany interpretacji bez przestrzegania zasad teoretycznych i wzorów z traktatów włoskich z XVI wieku, pojawiły się przejęte z wcześniejszej tradycji płyciny groteskowo-arabeskowe, klasyczne pasy ornamentalne, układy cekinowe, rzędy krążków i pokrewne im ornamenty, czasem motywy fantastyczne i zwierzęce, tak popularne pod koniec XVI wieku. Sposób kształtowania, jak również swobodne traktowanie renesansowych klasycznych motywów, nadają nowej dekoracji cechę ludowości nie pozbawionej swoistej oryginalności. Wielka różnorodność motywów była produktem miejscowych warsztatów, elementy pińczowskie, lwowskie, lubelskie i orientalne połączyły się tu w malownicze całości dekoracyjne o charakterze na poły ludowym, tak typowe dla późnego rodzimego renesansu. W dalszym rozwoju rodzimego nurtu odegrali na Lubelszczyźnie ważną rolę Jan Jaroszewicz (ok. 1575-1670) i Jan Wolff (zm. ok. 1650), z których pierwszy był architektem projektującym i sprawującym pieczę nad budownictwem w fundacjach ordynatów Zamoyskich, a drugi pełnił rolę wykonawczą. Projekty Jaroszewicza cechuje indywidualna dyscyplina architektoniczna, wyrażająca się w konsekwentnej przeszłowej strukturze wnętrza i elewacji opartej na rytmicznych zestawach pilastrów, w stosowaniu obramień i konchowych wnęk oraz w dopełnianiu tych elementów plastyczną dekoracją stiukową, co jest szczególnie widoczne na przykładzie kościoła w Uchaniach. Większość projektów Jaroszewicza realizował Jan Wolff, którego sztukaterie przewyższały inne dekoracje środowiska lubelskiego stosowaniem mię-

sistych profili i wypuklorzeźbionych plakietał. Osiedlenie się w Turobinie po 1620 r. spowodowało, że Jan Wolff znalazł się w kręgu sztuki zamojskiej i jej motywami wzbogacił swój zestaw dekoracyjny, formy stały się grubsze i bardziej mięsiste, płaskorzeźbione plakiety rozprzestrzeniły się ze sklepień na ściany, filary, arkady zyskując niemal barokowy wyraz plastyczny. Ograniczono stosowanie kamienia na korzyść stiuku i zaprawy, a przede wszystkim wprowadzona została swobodna, „ciastowata” interpretacja detalu, która będzie stanowić podstawowe tworzywo nowego, rodzimego stylu.

Pierwotny kościół w Uchaniach wzniesiony został z fundacji Pawła Jasieńskiego, erygowany w 1484 r., konsekrowany w 1505 lub 1507 roku. Zbudowany z cegły i wapienia, składał się z nawy zbliżonej do kwadratu oraz krótkiego, trójbocznego prezbiterium z przylegającą zakrystią i wzmocnionego od zewnątrz skarpami. (rys. 2) Badania architektoniczne prowadzone przy kościele w latach 1957-1960 pod kierunkiem prof. Wiktora Zina odsłoniły starsze fundamenty zbudowane z innego materiału ze śladami spalenizny wskazujące, że relikty należały do zniszczonego kościoła przez Tatarów w 1549 roku. Z inicjatywy właścicieli Uchań Jakuba, arcybiskupa gnieźnieńskiego i jego brata Arnulfa Uchańskich, rozpoczęto odbudowę, którą zakończono w 1574 r. Arcybiskup gnieźnieński Jakub Uchański konsekrował świątynię 18 maja 1574 r., podnosząc ją do rangi kościoła parafialnego. Nowy kościół wzniesiono na fundamentach gotyckich wprowadzając niewielkie zmiany w bryle i rzucie dotyczące wydłużenia w kierunku zachodnim nawy i prezbiterium z zachowaniem trójbocznego zamknięcia i zakrystią z gotyckiej fazy. Kolejną przebudowę dokonano po 1603 roku, z fundacji Mikołaja Daniłowicza, zakończoną w 1635 roku przez syna Jana Mikołaja. W wyniku przebudowy zmianie uległ rzut kościoła, do zachodniej części dostawiono dwie kaplice: pw. św. Anny ufundowanej dla rodu Uchańskich, pw. Matki Bożej Łaskawej dla rodu Daniłowiczów. W 1655 roku kościół został zniszczony i sprofanowany przez Szwedów, o skali zniszczeń świadczy dokonana w 1693 roku konsekracja świątyni. Z wizytacji w 1714 roku wynika, że kościół był remontowany po zniszczeniach przez Kozaków, kolejny remont przeprowadzono w 1742 roku z inicjatywy proboszcza ks. Zaborowskiego. W 1809 r. pożar zniszczył dach, w 1867 r. rozebrano piętro nad portykiem fasady i attykę nad zakrystią i niemal przez cały XIX wiek kościół znajdował się w złym stanie. W latach 1896-1903 wg projektu architekta St. Czachórskiego przeprowadzono remont obejmujący wymianę więźby dachowej połączonej z jej obniżeniem i podwyższeniem hełmów na wieżyczkach, na elewacjach wymieniono tynki. W czasie działań wojennych 1915 r. część dachu uległa zniszczeniu. Remontowany był w 1929 r., wówczas wzniesiono murowaną dzwonnice według projektu z 1910 r.

Kościół uchański jest budowlą jednonawową, której bryłę ożywiają dobudowane po obu stronach prezbiterium dwie sześcioboczne kaplice. (fot. 1) Nawa prostokątna, trójpłaszczyznowa, z nieco węższym, wydłużonym prezbiterium o nieregularnym trójbocznym zamknięciu. (rys. 3) We wnętrzu nawa zakomponowana jest rytmicznym podziałem pilastrów rozdzielonych muszlowymi niszami i wnękami arkadowymi mieszczącymi półkoliście zamknięte okna i wejście. (fot. 2) Belkowanie i spływy sklepienia kolebkowego z lunetami podtrzymują pilastry o głowicach kompozytowych, nieco stylizowane. Prezbiterium od wewnątrz półkoliste o ścianach bez podziałów przykryte sklepieniem kolebkowym. Kaplice o sześciobocznych kopułach z okrągłymi otworami latarni, kompozytowe pilastry w narożnikach ujmują arkadowe wnęki, podtrzymując wydatne belkowanie. Bogato zdobiona dekoracja stiukowa zewnętrzna i wewnętrzna wykonana w latach 1625-1635,

pod nadzorem Jana Jaroszewicza i Jakuba Wolffa zakomponowana została z zachowaniem bardziej klasycznych proporcji, co nadaje całości szlachetnego umiaru i „elegancji”. (fot. 3) Sklepienia nawy i prezbiterium pokrywa sieć ornamentowanych wałków z rozetkami na przecięciach, tworzących pola w kształcie medalionów, serc, z dekoracyjnymi rozetkami i różnorodnymi plakietskami, w nawie bogate kartusze z herbami Sas Daniłowiczów, Radwan Uchańskich, Topór Tarłów i własnym Herburtów. (fot. 4) Ściany prezbiterium obiega gzyms z fryzem zdobionym wicią roślinną i rollwerkowymi kartuszami. (fot. 5) Łuk tęczyowy wypełniony dwustronnie motywem plecionki z kluczami ozdobionymi główkami aniołków oraz plakietskami w podłuczu z hierogramem IHS, gryfami, uskrzydłonymi główkami i owocami. Najbogatsza dekoracja pokrywa sklepienia kaplic utworzona z ornamentowanych wałków, owalnych i sześciobocznych pól wypełnionych kartuszami z herbami, z uskrzydłonymi główkami aniołków i licznymi plakietskami heraldycznymi, kartuszami, motywami festonów. (fot. 6) Dekoracja znacznie skromniejsza z motywami geometrycznymi występuje na sklepieniach krypt pod kaplicą południową, na arkadach i sklepieniu chóru muzycznego. Elewacje odznaczają się regularną siatką podziałów pilastrami tokańskimi, z płytkami arkadowymi wnękami o profilowanych archiwoltach, belkowanie obiegające prezbiterium z fryzem z tryglifami na osiach pilastrów, na elewacjach bocznych dekoracją stiukową tworzą motywy okuciowe z uskrzydłonymi główek wśród liści, obramienia okien z motywami plecionki. (fot. 7)

Fasada jest jednokondygnacyjowa, trójdzielna o rytmicznych przesłach ze szczytem ujętym wieżyczkami podtrzymującymi belkowanie, szczyt rozczłonkowany pilastrami ze spływami wolutowymi zakończony jest półkolistym przyczółkiem. Fasada poprzedzona jest arkadowym portykiem, którego piętro rozebrano w 1867 r., archiwolty arkad dekorowane motywem plecionki, roślinnym, sklepienie portyku zdobione geometryczną dekoracją stiukową. (fot. 8)

Z uwagi na zły stan tynków, zdegradowanych prawie na całej powierzchni ścian kościoła, zawilgocenia spowodowane cementowymi łatami oraz widoczne rozległe pęknięcia szczytu, w nadprożach owalnych okien, po stronie północnej, na fryzie i na ścianie, parafia w latach 2007-2016 przeprowadziła prace konserwatorskie i restauratorskie elewacji kościoła, kaplic, zakrystii i prezbiterium. (fot. 9) Zniszczenia oryginalnych tynków spowodowane zostały użyciem do napraw i ponownego tynkowania zapraw z dużą ilością cementu portlandzkiego. Dla odtworzenia „pierwotnej kolorystyki” wymalowanie mleczkiem cementowym pokryto zabarwioną pobiałą wapienną, na elementy wystroju i powierzchnie naniesioną „farbę” z cementu i piasku. W partii cokołowej tynki oryginalne zostały skute do cegły gzymsu dolnego, również większość profili i gzymsów skute i wykonano na nowo z zaprawy cementowej, nieudolnie, w wielu miejscach skute zostały profilowane, ceglane rdzenie. Do napraw zastosowano „farby” cementowe uszczelniające powierzchnie i potęgujące zniszczenia spodnich, wapiennych warstw. Powierzchnie elementów kamiennych zdegradowane również zostały pokryte wtórnymi, twardymi tynkami i „farbami” cementowymi, ubytki i szczeliny przemurowane ceglami i wypełnione betonowymi „kitami”.

Pierwszy etap remontu konserwatorskiego objął elewację południową, w wyniku których przyjęto obowiązujące dla całego obiektu założenia postępowania konserwatorskiego. (fot. 10) W trakcie prac stwierdzono, że pod warstwą wtórnej, twardej powierzchni zachowały się pozostałości tynków oryginalnych, starych napraw wapienno-piaskowych, oryginalnych detali sztukatorskich mających zdegradowaną strukturę

spowodowaną dużą porowatością oryginalnych wycisków i ich niską odpornością na warunki atmosferyczne. Po usunięciu zniszczonych tynków, osłabionych spoin, nawarstwień cementowych i wtórnych pobiał oraz zniekształcających, nieudolnych rekonstrukcji i uzupełnień dekoracji wykonano badania fizykochemiczne próbek tynków i sztukaterii. W oparciu o wyniki prac badawczych komisja konserwatorska przyjęła do realizacji próbę tynków, rekonstrukcji brakujących dekoracji sztukatorskiej oraz propozycję scalenia kolorystycznego. Tynki wykonano jako wapienno-piaskowe modyfikowane białym cementem i pigmentem z gruboziarnistym wypełniaczem w warstwie dolnej, z drobnoziarnistym piaskiem w warstwie drugiej, nanoszone dwuwarstwowo, zacierane pacami drewnianymi z wykończeniem powierzchni tynkiem silikatowym oraz zabezpieczeniem dolnych partii cokołowych przed wykwitami soli. Rekonstrukcję elementów oryginalnych sztukaterii, gzymsów i obramień poprzedzono wykonaniem wielu prób w celu dopasowania składu zaprawy, rodzaju użytych form i trybu postępowania, co umożliwiło zastosowanie zaprawy użytej do tynkowania z dostosowaniem jej gęstości (bardziej gęsta do wypełniania form, rzadsza nanoszona na rdzeń i odwrocie wycisku). Rekonstrukcje dekoracji wycinano w mokrym tynku z zapraw tynkowych, ornament okuciowy we fryzie wycinano w świeżej, zatartej zaprawie, którą w miejscach pozostawiania ornamentu, nacinano i fakturowano w celu uzyskania przyczepności warstwy wierzchniej. Zabiegi scalenia kolorystycznego cementowych fragmentów dekoracji, których sposób wykonania najlepiej naśladuje oryginał, polegały na naniesieniu cienkowarstwowego tynku barwionego z wykończeniem warstwą farby strukturalnej z laserunkiem, co umożliwiło nawiązanie kolorystyką do fragmentów oryginalnej dekoracji. W trakcie prac prowadzonych w 2010 roku przy fasadzie z portykiem odsłonięto wyciętą w mokrym tynku inskrypcję „A.D. 1900 R” potwierdzającą dokonane wówczas przekształcenia wystroju zewnętrznego kościoła. (fot. 11) W oparciu o archiwalne fotografie odtworzono pierwotny układ esownic na ścianach portyku oraz zrekonstruowano narożne maski. Na podstawie zachowanych na pozostałych elewacjach oryginalnych fragmentów zrekonstruowano rozety i klucze archiwolt, motywy wolic oczek na łukach archiwolt i głowicach pilastrów. Ze względu na brak materiałów archiwalnych ukazujących pierwotną dekorację fryzu zdecydowano się na powtórzenie dekoracji kaplicy południowej istniejącego układu ornamentów okuciowych po bokach i uskrzydłonej głowy w otoczeniu ornamentu roślinnego. Na sklepieniu portyku w miejsce nieprawidłowo zrekonstruowanych listew sztukatorskich wprowadzono wzorowany na dekoracji sklepień pod prospektem organowym monogram Maryi.

Prowadzone w 2016 roku prace konserwatorskie i restauratorskie przy elewacjach prezbiterium ujawniły mury drugiej świątyni gotyckiej wzniesionej w tym miejscu ok. połowy XVI wieku. (fot. 12) Na ścianach odsłonięto watek gotyki z zachowanym spoinowaniem i fryzem o tynkowanych płycinach, na których uwidoczniły się śladowe fragmenty polichromii liter, w ścianie wschodniej odsłonięto na osi kościoła przemurowane gotyckie okno i powyżej przemurowane okno z fazy renesansowej przed Janem Wolfem. Na ścianie południowej prezbiterium odsłonięto pionowe ślady po skutych przyporach, w narożniku ściany południowej i kaplicy zachował się czytelny w miejscu styku ściany fragment profilowania cokołu. Z fazy Jana Wolffa zachował się w większości fryz, obramienia okrągłych okien, z obramień okien południowych zachowała się jedynie rozetka i stylizowany motyw „frędzla”. Stan zachowania wátku lica ceglanego z fugami był dobry, na powierzchni cegieł w 50% widoczne nasieki, ok. 10% cegieł zdegradowanych

z powodu użycia zapraw cementowych, widoczne wypełnienia starych pęknięć zaprawami cementowymi i miejscowymi przemurowaniami. Pobiałe na tynkach gotyckich w stanie dobrym zachowane na całej powierzchni tynków. Zgodnie z komisijnymi ustaleniami przyjęto do realizacji działania polegające na odczyszczeniu cegieł i fug, uzupełnieniu ubytków, sklejeniu pęknięć wraz z wymianą uszkodzonych cegieł, rekonstrukcji profilowania cokołu, podklejeniu tynków fryzu, uczynieniu obrysu okna gotyckiego. Zakres i dobry stan zachowania odkrytych reliktyw z gotyckiej fazy umożliwiły wyeksponowanie przekształceń formalnych i stylowych kościoła bez zniszczeń elementów renesansowego wystroju. Ponieważ w partii gotyckiej części prezbiterium nie zachowały się oryginalne elementy dekoracji Jana Wolffa, gdyż w latach 70-tych XX wieku zostały skute i zastąpione rekonstrukcjami z zapraw cementowych o niskich walorach estetycznych, uznano za konieczne zrekonstruowanie wystroju gotyckiego. (fot. 13)

Na podstawie zachowanych reliktyw wystroju gotyckiego prezbiterium wstępne wnioski konserwatorskie dotyczące założeń aranżacyjno-ekspozycyjnych elewacji zostały sformułowane w taki sposób, by ukazać historię i charakter przemian, zapewnić ochronę przed zniszczeniem i zachować maksymalną ilość zabytkowych elementów wystroju oraz eksponować najcenniejsze pod względem wartości historyczne elementy zabytkowe. Dla zrealizowania słusznych tez konserwatorskich przyjęto rozwiązanie w celu ukazania przekształceń stylowych i formalnych przy zachowaniu spójności estetycznej całości kościoła w Uchaniach. (fot. 14)

Bibliografia:

- Uchanie. Studium historyczno-urbanistyczne. PP PKZ O/Lublin Pracownia Dokumentacji Etnograficzno-Historycznej. Opracowanie: tekst mgr Iwona Sygowska, fot: mgr Przemysław Maliszewski, plansza: mgr Iwona Sygowska, Lublin 1988 r., arch. WUOZ Zamość, nr inw. 2146
- Dokumentacja prac konserwatorskich. Elewacja frontowa kościoła parafialnego w Uchaniach. ART.-KON Budownictwo, Konserwacja, Projektowanie Sławomir Wszola Pracownia Konserwacji Zabytków Marek Trocha, oprac. mgr Marek Trocha, Lublin 2010 r., arch. WUOZ Zamość, nr inw. 5536
- Dokumentacja prac konserwatorskich. Elewacje kaplic, zakrystii i prezbiterium kościoła parafialnego w Uchaniach, oprac. mgr Marek Trocha, Lublin 2017 r., arch. WUOZ Zamość, nr inw. 6779
- Analiza zapraw z elewacji frontowej kościoła w Uchaniach, oprac. dr Paweł Karaszkiewicz, Kraków 12.11.2010 r., arch. WUOZ Zamość, nr inw. 5536
- Władysław Tatarkiewicz, O sztuce polskiej XVII i XVIII wieku. Architektura i rzeźba. PWN Wwa 1966
- Adam Miłobędzki, Architektura polska XVII wieku, PWN Wwa 1980

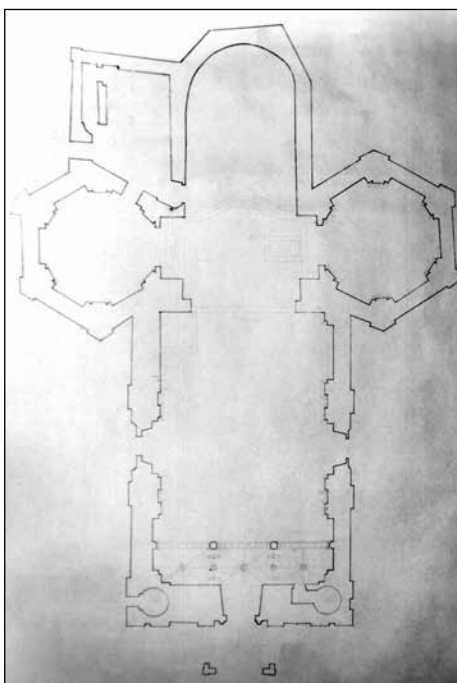
SUMMARY

The first church was erected in 1482-84 at the expense of Paweł Jasieński, the castellan of Sandomierz. It was built of brick, with the square nave covered with ceiling, vaulted sacristy and presbytery closed on three sides, with buttresses. In the first half of the 16th c the church was remodelled by the town owners: archbishop Jakub and his brother Arnulf

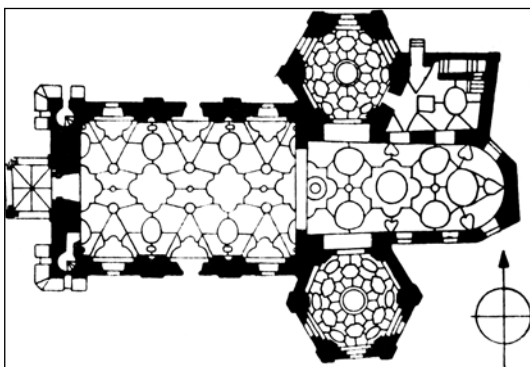
Uchański, on the basis of the preserved Gothic walls of the presbytery, with extension of the nave in the western direction and the patron's pew added over the sacristy. In 1625-1630, through the efforts of Mikołaj Daniłowicz and his son Jan Mikołaj, the church was remodelled again and the stucco decoration in the Lublin-Kalisz style, made by a plasterer Jan Wolff according to the design of Jan Jaroszewicz, an architect from Zamość, was added outside and inside the building. The final stage of the restoration works carried out in 2016 covered the elevation of the presbytery. During the works, relics of the Gothic temple were exposed and exhibited. In the Gothic part, no original elements of the late Renaissance decoration of Jan Wolff were preserved. The Gothic alternating bond of the walls with carefully made mortar joints was exposed from under the secondary cement plaster and the remains of damaged Renaissance plaster. Tarnish, dirt and whitening of bricks were removed, the plaster surface of frieze and painted decorations was cleared of the remains of secondary plaster and mortar left after rebuilding, the relics of polychrome and inscriptions were conserved, damaged bricks in the parts of the reconstructed socle were cut out and new mortises were prepared in order to ensure proper anchorage of putty and reconstructions. The original plaster, grout and bricks were reinforced, loose fragments of grout, scratches and cracks were glued, damaged and destroyed fragments of bricks were filled in and reconstructed, the socle cornice and lacking grout on the surface of walls and the socle were reconstructed with unification of colour. The outline of two windows, the Gothic window embrasure, the round Renaissance window and the shape of the original presbytery were made more clear. Missing parts of the original stucco decoration, cornice and plaster were filled in, stucco decoration, cornice and profiles were reconstructed, surfaces of original decorations were unified in terms of colour and protected with hydrophobization. On the basis of the preserved relics of the Gothic décor of the presbytery, preliminary restoration conclusions concerning arrangement and exhibition of the elevation were formulated in such a way as to show the history and character of the changes, provide protection against destruction, preserve the maximum quantity of historic elements of the décor and exhibit the most precious objects in terms of their historical value. In order to implement these ideas, solutions have been adopted to present the stylistic and formal transformations, with maintaining the aesthetic cohesion of the whole church in Uchanie.

Rys. 1. Uchanie, kościół, widok ogólny, wg Tygodnika Ilustrowanego 1871 r., archiwum WUOZ Zamość

rys. 2. Uchanie, kościół parafialny, rzut poziomy, archiwum WUOZ Zamość, nr inw. 12149

Rys. 3. Uchanie, kościół parafialny rzut, archiwum WUOZ Zamość, nr inw. 2146

Fot. 1. Uchanie, kościół, widok ogólny, stan z pocz. XX w., archiwum WUOZ Zamość

Fot. 2. Uchanie, kościół parafialny, nawa, fragment sklepienia, fot. E. Furlepa, 2017

Fot. 3. Uchanie, kościół, wnętrze, fot. G. Żurawicka 2015

Fot. 4. Uchanie, kościół, detal wystroju, fot. G. Żurawicka, 2015

Fot. 5. Uchanie, kościół parafialny, widok na prezbiterium, fot. E. Furlepa, 2017

Fot. 6. Uchanie, kościół, sklepienie kaplicy, stan przed 1939 r., archiwum WUOZ Zamość

Fot. 7. Uchanie, kościół, elewacja boczna północna, G. Żurawicka, 2015

Fot. 8. Uchanie, kościół, fasada, M. Trocha, 2010

Fot. 9. Uchanie, kościół parafialny, elewacja boczna, kaplica, stan po pracach, fot. G. Żurawicka, 2015

Fot. 10. Uchanie, kościół, kaplica boczna G. Żurawicka, 2015

Fot. 11. Uchanie, kościół parafialny, fasada, stan po pracach, fot. M. Trocha, 2011

Fot. 12. Uchanie, kościół, prezbiterium w trakcie prac, L. Kuśmierz, 2016

Fot. 13. Uchanie, kościół parafialny, prezbiterium, fot. L. Kuśmierz, 2016

Fot. 14. Uchanie, kościół parafialny, prezbiterium, fot. L. Kuśmierz, 2016

IV. Kronika

Dariusz Kopciowski, Jan Maraśkiewicz, Stanisława Rudnik, Grażyna Żurawicka

KALENDARIUM WAŻNIEJSZYCH WYDARZEŃ Z UDZIAŁEM URZĘDU KONSERWATORSKIEGO – ROK 2016

- 5 stycznia** – Rejowiec, narada w Urzędzie Gminy Rejowiec w sprawie zakresu remontu pałacu i rewaloryzacji parku w Rejowcu;
- 13 stycznia** – Biała Podlaska, Starostwo Białskie, udział w spotkaniu „Dobre bo Białskie” – nagroda dla ks. Marka Kota za translokację kościoła ze Stanina do Pratulina;
- 15 stycznia** – odejście na emeryturę dr inż. arch. Haliny Landeckiej - Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków
- 18 stycznia** – Terespol, spotkanie z „Kołem Miłośników Historii i Fortyfikacji” w sprawie remontu dawnej prochowni;
- 18 stycznia** – Włodawa, narada z przedstawicielami samorządu miejskiego i projektantami w sprawie zagospodarowania rynku we Włodawie;
- 9 lutego** – Janów Podlaski, spotkanie z przedstawicielami „Koła Miłośników Janowa Podlaskiego” w sprawie ochrony zabytków;
- 16 lutego** – Radzyń Podlaski, udział w sesji rady powiatu Radzyń Podlaski w sprawie zagospodarowania pałacu;
- 24 lutego** – powołanie dr Dariusza Kopciowskiego na stanowisko Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków
- 2 marca** – Lublin, narada Wojewódzkiej Grupy Roboczej ds. przeciwdziałania przestępczości zorganizowanej przeciw zabytkom, i przeciwpożarowego;
- 4 marca** – Chełm, Chełmska Biblioteka Publiczna, udział w konferencji „*Zespół rezydencjonalno-sakralny Daniela Romanowicza*”;
- 15 marca** – Biała Podlaska, udział w pracach grupy roboczej nad monografią „*Dzieje Białej Podlaskiej*”;
- 19 marca** – Romanów, udział w obchodach Roku J. I. Kraszewskiego;
- 23 marca** – Lublin, konsultacje w sprawie projektu rewaloryzacji niemieckiego obozu zagłady w Sobiborze;
- 31 marca – 1 kwietnia** – Lublin, Państwowe Muzeum na Majdanku – udział w konferencji sprawozdawczej „*Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej w 2015 roku*”;
- 2 kwietnia** – wystąpienie LWKZ na Lubelskich Targach Budowlanych, poświęcone wartościom zabytkowym Kazimierza Dolnego;
- 4-5 kwietnia** – Kraków, udział w Europejskim Kongresie Informacji Renowacyjnej, połączone z wystąpieniem LWKZ na temat ochrony zabytków województwa lubelskiego;

- 6 kwietnia** – Lublin, posiedzenie Wojewódzkiej Rady Ochrony Zabytków na temat projektowanych inwestycji: budowy Ośrodka Usług Turystycznych przy ul. Krakowskiej (etap I) w Kazimierzu Dolnym, budowy budynku mieszkalnego przy ul. Klasztornej 1 w Kazimierzu Dolnym, rozbudowy kamienicy mieszczańskiej przy ul. Archidiakańskiej 1 w Lublinie o oficynę;
- 7 kwietnia** – Chełm, Zespół Szkół Gastronomicznych – cykl wykładów o zabytkach Chełma i zasadach ich ochrony;
- 18 kwietnia** – powołanie mgr inż. arch. Marii Gmyz na funkcję Zastępcy LWKZ;
- 26 kwietnia** – Lublin, organizacja i prowadzenie uroczystości „Laur Konserwatorski”;
- 27 kwietnia** – Warszawa, spotkanie LWKZ z Generalnym Konserwatorem Zabytków poświęcone problematyce ochrony zabytków;
- 28 kwietnia** – Lublin, wykład LWKZ skierowany do kleryków Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Lublinie, poświęcony ochronie zabytków architektury i sztuki sakralnej województwa lubelskiego;
- 5-6 maja** – Lublin, Państwowe Muzeum na Majdanku – udział w konferencji międzynarodowej *„O przyszłości miejsca pamięci w Sobiborze”*;
- 11 maja** – Chełm, przedstawienie problematyki ochrony osiedla „Dyrekcja” w Chełmie na posiedzeniu Komisji Kultury Rady Miasta Chełm;
- 17 maja** – Zamość, udział w szkoleniu organizowanym przez Departament Infrastruktury MON oraz Inspektorat Sił Zbrojnych Bydgoszcz;
- 18 maja** – Biała Podlaska, siedziba Prezydenta Miasta, udział w spotkaniu dotyczącym zakresu prac remontowych i rewaloryzacyjnych w zespole zamkowym w Białej Podlaskiej;
- 25 maja** – Biała Podlaska, Urząd Miasta, udział w pracach Komisji Urbanistyczno – Architektonicznej;
- 1 czerwca** – Czemierniki, Urząd Gminy – spotkanie w sprawie sposobu użytkowania zespołu zamkowego;
- 7 czerwca** – Lublin, udział LWKZ w posiedzeniu Wojewódzkiego Komitetu Pamięci Walki i Męczeństwa, działającym przy Wojewodzie Lubelskim;
- 9 czerwca** – Zamość, spotkanie z Gwardianem Klasztoru Franciszkanów w sprawie rewaloryzacji kościoła franciszkańskiego w Zamościu;
- 10 czerwca** – publikację WUOZ *„Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych”* (z serii *„Skarby z przeszłości”*) uhonorowano „Wawrzynem Pawła Konrada” (nagrodą dyrektora Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Lublinie) w konkursie „Książka roku 2015”;
- 30 czerwca – 1 lipca** – Warszawa, Kraków, udział LWKZ w Konwencji Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków;
- 5 lipca** – Lublin, konsultacje w sprawie projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla rejonu ulic Dworcowa – Krochmalna 1 Maja – Aleje Żygmuntowskie – Piłsudskiego;
- 15 lipca** – Lublin, konsultacje w sprawie planowanych prac przy skrzydle północnym gmachu Muzeum Lubelskiego na wzgórzu zamkowym;

- 22 lipca** – Zawieprzyce, Kijany, konsultacje (z oględzinami), przy udziale Wojewody Lubelskiego dotyczące rewaloryzacji zespołów pałacowo-parkowych w Zawieprzyczach i w Kijanach, w kontekście starań o pozyskanie środków unijnych;
- 27 lipca** – Lublin, udział LWKZ w ostatnim posiedzeniu Wojewódzkiego Komitetu Pamięci Walki i Męczeństwa, działającego przy Wojewodzie Lubelskim, w związku z przekazaniem kompetencji Komitetu na rzecz Instytutu Pamięci Narodowej (zgodnie z nowymi regulacjami prawnymi);
- 5 sierpnia** – Kazimierz Dolny, konsultacje z Muzeum Nadwiślańskim w sprawach planowanych remontów kamienicy Celejowskiej, spichlerza Ulanowskiego oraz domu z Modliborzyc – w kontekście starań o pozyskanie środków unijnych;
- 11 września** – Biała Podlaska, spotkanie z Prezydentem Miasta w sprawie prac rewaloryzacyjnych w zespole zamkowym;
- 24 września** – Radzyń Podlaski, Urząd Miasta, spotkanie w sprawie sposobu zagospodarowania zespołu pałacowo-parkowego;
- 27 września** – Biała Podlaska, spotkanie z „Kołem Białczan”, referat o zabytkach miasta;
- 31 września** – Sobibór, Były Niemiecki Obóz Zagłady, udział w potkaniu zorganizowanym przez Muzeum na Majdanku w związku z planowanym przeprowadzeniem nieinwazyjnych prac badawczych;
- 5-7 października** – Warszawa, udział LWKZ w Targach Konserwatorskich;
- 9 października** – Radzyń Podlaski, spotkanie z pracownikami Lasów Państwowych w sprawie sposobu ochrony zabytków archeologicznych;
- 11 października** – Zamość, organizacja i udział w konferencji „*Zamość – miasto idealne*”, z udziałem prof. Magdaleny Gawin – wiceministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (konferencja odbyła się w Muzeum Fortyfikacji i Broni);
- 14 października** – Serebryszcze, spotkanie w sprawie adaptacji na ośrodek pracy twórczej dla niepełnosprawnych nieużytkowanego pałacu w Serebryszczu;
- 27 października** – Chełm, konferencja w Klubie Rotary, zwiedzanie obiektów zabytkowych i przedstawienie problematyki ochrony zabytków na spotkaniu z Gubernatorem Klubu Rotary;
- 27 października** – Zamość: udział LWKZ w uroczystości odsłonięcia pomnika Żydów zamojskich przy ul. Prostej;
- 1 listopada** – udział w kwestach na konserwację zabytkowych nagrobków na cmentarzu przy ul. Lipowej w Lublinie, i na cmentarzu w Chełmie;
- 6 listopada** – Terespol, spotkanie z regionalistami w sprawie rewaloryzacji historycznych pomników;
- 17-18 listopada** – Warszawa, udział LWKZ w Ogólnopolskiej Konferencji OCHRONA DZIEDZICTWA ARCHITEKTURY I URBANISTYKI II POŁOWY XX WIEKU, organizowanej przez Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków;
- 28 listopada** – Zamość, spotkanie LWKZ i Z-cy z Biskupem Diecezji Zamojsko-Lubaczowskiej poświęcone współpracy w zakresie ochrony zabytków sakralnych;
- 12 grudnia** – Lublin, spotkanie LWKZ z Prezesem Stowarzyszenia „Bitwa pod Komarowem” w sprawie ochrony obszaru pola bitwy pod Komarowem;

- 15 grudnia** – Lublin, udział w uroczystości 110-lecia Muzeum Lubelskiego, powiązane z wręczeniem odznak „Za opiekę nad zabytkami” zasłużonym pracownikom Muzeum;
- 15 grudnia** – Lublin, udział w uroczystości jubileuszu 40-lecia Wydawnictwa Archidiecezji Lubelskiej „Gaudium”, połączony z promocją najnowszej publikacji „Archikatedra Lubelska”, której LWKZ jest współautorem.

Przedstawiciele Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie oraz Delegatur, działali na rzecz popularyzacji tematyki ochrony zabytków i opieki nad zabytkami poprzez: informacje i wywiady dla regionalnej prasy, radia i telewizji, uczestnictwo w sesjach Rady Miasta Chełm, coroczne spotkania informacyjne w sprawach programów ochrony zabytków ze starostami: białskim, łukowskim, radzyńskim i parczewskim, Prezydentem Miasta Biała Podlaska, Burmistrzami Łukowa, Międzyrzecza Podlaskiego oraz Terespoła, współudział w przygotowaniach kwesty na konserwację zabytkowych nagrobków w Białej Podlaskiej oraz Międzyrzeczu (prelekcje i spotkania autorskie w Galerii Podlaskiej), współdziałanie z towarzystwami regionalnymi w sprawie ochrony zabytków: „Kołem Białczan” (Biała Podlaska), „Nasze dziedzictwo” (Łuków), „Stowarzyszeniem Miłośników Fortyfikacji i Historii” (Terespol), „Stowarzyszeniem Turystyczno-Kulturalnym” (Janów Podlaski), Towarzystwem Przyjaciół Janowca, Towarzystwem Przyjaciół Kazimierza Dolnego, Oddziałem Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w Chełmie.

Kalendarium nie obejmuje większości z licznych spotkań i narad, poświęconych badaniom przedinwestycyjnym, realizacjom konserwatorskim oraz odbiorom prac w poszczególnych zabytkach.